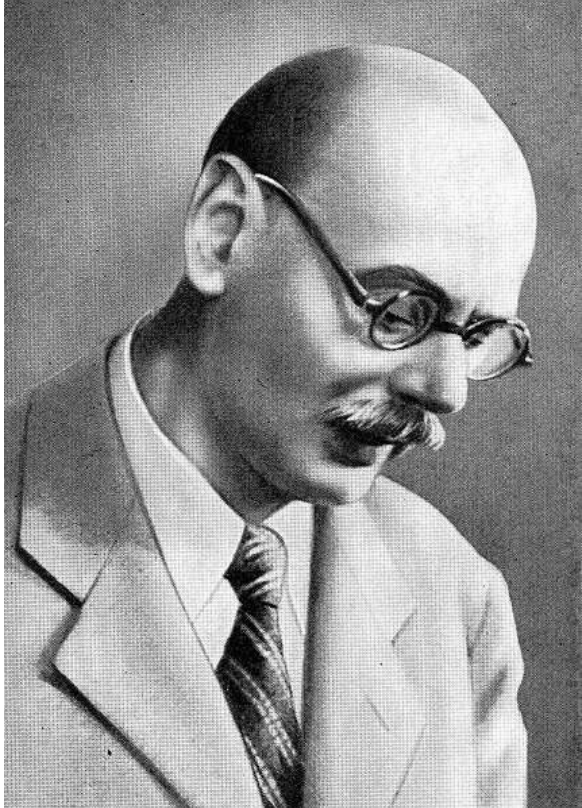

H. W. ... 1888

Horatio White

HÓMAN–SZEKFŰ MAGYAR TÖRTÉNET

A szerzők előszava

A magyar történeti ismereteknek egyedüli forrásai hosszú időn át Bonfini és Istvánffy Miklós művei voltak. Hét-nyolc nemzedék merítette egész történeti tudását a két nagy humanista munkáiból, míg végre a XVIII. század tudományos törekvései új feldolgozásra adtak ösztönzést s ez idő óta minden emberöltő meghozta a magyar történet újabb és újabb összefoglaló feldolgozását. A XVIII. század elején Timon Sámuel, félszázaddal később Pray és Katona, a XIX. század küszöbén Engel és Fessler, Budai és Virág, a század derekán Szalay László

és Horváth Mihály foglalták koruk szellemi színvonalának és tudományos törekvéseinek megfelelő egységbe egy-egy történettudós-nemzedék kutató munkájának részleteredményeit. Majd a millennáris években Szilágyi Sándor vezetése alatt egész tudósgárda szövetkezett multunk történetének új feldolgozására s az egyes korszakok minden részletre kiterjedő monografiáit sorozatba szedve, adták a magyar nemzet tízkötetes történetét az érdeklődő nagyközönség kezébe, Szalay József, Marczali Henrik és Acsády Ignác pedig kisebb keretben, de egységesebb felfogással dolgozták ki a magyar történetet. Mindezek a művek nagy haladást és eredményt jelentettek a maguk korában; új anyaggal és új

szempontokkal gazdagították az ismereteket. Ma mégis mind elavultak s még Szalay László hatalmas szintézise is csak egy elmúlt korszak történet szemléletének, tudományos és irodalmi törekvéseinek monumentális emlékeként tud érdeklődést kelteni.

A millenniumi évek történetírói multunk sok fontos kérdését tisztázták s a részletproblémák egész sorozatának állandó érvényű megoldását adták, de saját koruk gondolatvilágának, érdeklődési körének és törekvéseinek szemszögéből nézték és dolgozták fel a magyar történetet. Olvasásuk ma oly hatást kelt, mintha a francia forradalmat és a nyomában kelt viharokat átélt nemzedék a forradalom előtt írt könyvekből tanulmányozta volna a mult törté-

netét, könyvekből, melyeknek felfogása és érdeklődési köre idegen volt tőle. A most letelt emberöltő események és szellemi tartalom tekintetében talán a leggazdagabb mindazok közt, melyek a napoleoni korszak óta lefolytak. Új eszmék, új törekvések, új problémák vetődtek felszínre, új irányokba terelték az emberiség napi érdeklődését s vele a történettudományt is.

A mi nemzedékünk annyi mindenben ment keresztül, hogy a múlt iránti érdeklődését a bár csak harminc év előtti, mégis régenmúlt korszak történetírói már ki nem elégíthetik.

A múlt század utolsó évtizedeinek túlnyomóan politikai és közjogtörténeti érdeklődése helyett

ma társadalmi, gazdasági és szellemtörténeti problémák felé irányul mindenki figyelme s a politikai és alkotmányjogi kérdéseket is más vonatkozásokban látjuk, mint elődeink. Egész problémaköreink vannak, melyek a régi történeti művekben nincsenek, de nem is lehetnek tárgyalva. Mások – mai nemzeti és társadalmi életünk legégetőbb kérdései – csak mellékesen érintetnek ott.

A millenáris Magyarországot – hogy csak egykét kérdést említsünk – alig érdekelte az ország lakosságának nemzetiségi összetétele, történetírói a huszmillió magyar romantikus elméletén nevelkedve, kevés érzékkel bírtak a nemzetiségi kérdés értékeléséhez. Ma, a nemzetiségi elv ürügye alatt végrehajtott ország-

csonkítás korában nincs égetőbb problémánk, mint a magyar fajnak a többi nemzetiséggel való együttélése a magyar állam keretében. Trianon nyomorában megedzett szemünkkel ma semmit sem keresünk annyira, mint a nemzetiségi kérdés történeti előzményeit. Hiszen a magyar nép politikai és kulturális szupremáciájának mértékét sem tudjuk azon viszonylatok ismerete nélkül megállapítani, melyekben a hazai nemzetiségek – tótok, németek, oláhok, szerbek, horvátok, rutének – voltak a magyarsággal szemben. Itt van továbbá a magyar etnosz kialakulásának a hún-rokonság problémájával kapcsolatos nagy kérdése, mely kezdődik a két alapfajta, a finnugor és török nép összeolvadásával, folytatódik különböző

törökfajta népek egészben való beolvadásával és egyéb nemzetiségek egyedeivel való keveredéssel, mely folyamat ma is tart az ország területén. A magyar történeti fejlődésre nem volt közömbös, hogy bizonyos időben, bizonyos társadalmi osztályok keretében a magyarság délszlávval, némettel, vagy kúnnal keveredett-e nagyobb mértékben. Ily probléma még a magyarság elhelyezkedése a mindenkori nemzetközi viszonylatokban, aminek tárgyilagos értékelésére Ausztriával való politikai összeköttetésünk korában alig lehattünk képesek. Ilyen a középkori társadalmi mozgalmak és forradalmi jelenségek kérdése, amit a jelenkor társadalmi és gazdasági evolúciójának tanulságai alapján

egészen más mértékkel tudunk mérni, mint korábban lehetséges volt.

De a mai nemzedék nemcsak új problémákat lát, hanem a régieket is másként fogja fel, s új felfogásának szükségessége még politikai történet látszólag kevés változásnak kitett területén is megnyilvánul. A történetünket négyszáz év óta domináló osztrák kérdésnek a legújabb időkig megvolt a maga politikai aktualitása, ami szinte lehetetlenné tette tárgyilagos történeti kezelését. Történeti ítékezés helyett rendszerint publicisztikai mérlegelés jött létre és sokszor pártállásuk szerint ítékeztek történetíróink, a kiegyezés vagy a 48-as elv szemszögéből nézve történetünk Mohács óta lefolyt szakaszát. Ma e kérdésben felszabadult törté-

netírásunk a napi politika nyomása alól. Ítéletét nem zavarják többé mellékes publicisztikai szempontok; világosan megláthatja, mi volt az oszták-magyar viszonyban a magyar nemzet kárára vagy hasznára.

Nemzedékünk az új események és új törekvések hatása alatt a magyarság kialakulását és annak lényeges politikai, gazdasági, társadalmi és kulturális változásait akarja megismerni, s oly adatokra nem reflektál, melyekből lényeges változás, a magyarságra fontos alakulás nem következik.

A történetírónak ma a régi anyag egy részét, a mai felfogásunk szerint lényegtelen adatokat el kell hagynia és az új problémák megoldására

új anyagot, a korábbi történészek által használhatatlannak vélt adatokat kell a kútfőkből előhozva értékesítenie. Az új anyag kiválasztásánál a közönség érdeklődésén kívül, ami nem egyéb, mint az utóbbi húsz esztendő élményeinek függvénye, útmutatást nyújt maga a történettudomány, mely éppen az utóbbi évtizedekben szinte teljesen megújodott.

A történetírónak ma sokkal tökéletesebb eszközök állnak rendelkezésére a kútfők használhatóságára, hitelességének megítélésére, mint még egy emberöltővel ezelőtt. A történettudomány segédtudományai szinte exakt studiumokká fejlődtek s rajtuk kívül más tudományágak eredményeit is felhasználhatjuk a történeti adatok vizsgálatánál, így különösen a

nyelvtudomány, a nemzetgazdaságtan, a művészettörténet és pszichológia eredményeit. A történettudomány új módszere segítségével sok kútfőt el kell ejtenünk, amit korábban hiányos eszközökkel hitelesnek tartottak. Másrészt az újabb történeti kutatás régebben lenézett forrásműveket rehabilitált és előadásának alapjául szemelt ki. A honfoglalás egyik legfontosabb kútfőjét, Anonymus művét nyelv tudományi eredmények alapján ma a többi hazai krónikával együtt sokkal inkább hitelesnek tartjuk, mint az elődök s ezek alapján a honfoglalás és az Árpádkor történetét is másképpen látjuk, más formában kell előadnunk.

A legnagyobb változást a modern történetu-

domány új célkitűzései hozták. Míg a régi történetkönyvek egymástól elszakítva tárgyalták a politikai, gazdasági, társadalmi, művelődési, irodalmi fejlődést s a fejezetek tartalma közt alig volt élő kapcsolat, a mai történetírás a szó igazi értelmében vett művelődéstörténeti, ma szellemtörténetinek is nevezett módszer előnyeit kihasználva, a nemzeti történetet nem osztja többé ily mezőkre, nem állít korlátokat az egyes részletfejlődési folyamatok közé, hanem az egész történetet mint egyetlen szerves folyamatot fogja fel. A gazdasági viszonyoknak megvan a hatásuk az irodalmiakra s a nagy világnézeti áramlatok szinte szuverén erővel gyúrnák és alakítják át a társadalmi, gazdasági és politikai viszonyokat. Amint egy

ember sem állhat meg egyedül, úgy az emberi történet hatóerői sem működnek elszigetelten; mindnyájan együtt és egyszerre hatnak s közöttük a megfoghatatlanok, a lelkiek azok, melyek primér voltukban minden egyebet irányítanak, mindennek megadják a mértékét.

Az emberi történet nem egyéb, mint az emberi lélek története, így tanítja ezt a modern történettudomány. És a magyar történet nem egyéb, mint a magyar lélek története, azoknak a formáknak leírása, melyekben a magyar lélek évezred óta jelentkezik, azoknak a hatásoknak leírása, melyeket a magyarság aktivitása hozott létre s ezzel az emberiség történetében minden mástól különböző, új szint, új formát képvisel. A magyarság életét a történeti tárgyalás ter-

mészetéből következően továbbra is korszakokra kell osztanunk, de lelkét nem darabolhatjuk szét részletekre. Minden korszakban az egész magyarság lelkének, az egész magyar léleknek megrajzolására kell törekednünk.

A magyar történet harminc év részletkutatásának eredményeit összefoglaló ez új feldolgozásával a művelt olvasóközönség szélesebb rétegeinek érdeklődését és igényeit óhajtjuk kielégíteni. Ezért tartózkodnunk kellett felfogásunk, szempontjaink, ténybeli állításaink részletes és szakszerű megokolásától, a folyékony olvasást gátló hosszadalmas kritikai jegyzetektől. Szükségesnek véltük azonban, hogy kötetenként és fejezetenként utaljunk a legfontosabb forrásokra, az állandóan használt kézikönyvekre és

*irodalmi összefoglalásokra s a
részletkérdéseket megvilágító, felfogásunk
helyességét igazoló tanulmányokra és
monográfiákra.*

A magyarok eredete és őshazája.

Történeti kor és őstörténet. Az emberiség eredete. Az európai és ázsiai emberfajok. Indóeurópaiak, uraliak, altájiak. A magyar nyelv eredete. A finnugorsághoz tartozó előmagyarok hazája és műveltsége. Altáji kultúrhatás nyomai, ogur-török sajátságok a magyar nyelvben. Az altáji nép ősi műveltsége és az ázsiai hún birodalom. A nyugat-szibériai ogurok. Az előmagyarok és ogurok keveredése. A magyar nyelv és kultúra kialakulása. Az onogur nép.

Urunk születésének 896-ik esztendejében, a pannóniai avar hatalom bukásának századik évfordulóján ismeretlen keleti nép megjelenése

ejtette rémületbe Európának a hún és avar idők feltámadásától rettegő keresztény lakosságát.

Arab utazók a IX. század derekán kezdik a magyar népet emlegetni. 862-ben Európa nyugatán is hírért vették a Frankbirodalom keleti határvidékéig kalandozó „ismeretlen *ungar* ellenség” pusztításainak. Három évtizeddel később a frank király és a bizánci császár szövetségében támadják a morvákat, bolgárokat s a szerencsétlen kimenetelű bolgár és besenyő háborúk után a Kárpátokon átkelve, 895 őszén már birtokukba veszik Attila hún király és az avar kagánok örökét. A Tisza-Duna vidékéről évről-évre nyugat és dél felé száguldó félelmes lovascsapatok hamarosan rettenetes hírt szereznek népük „korábban nem is hallott” nevé-

nek s a jámbor krónikások Európa-szerte a gyűlölet tintájába mártott tollal jegyzik fel háborúban viselt dolgait.

Ezidő óta szakadatlan láncolatban ismerjük a magyar nemzet történeti életének eseményeit s a közkeletű felfogás szerint ezekkel a IX. századi feljegyzésekkel kezdődik a magyar nép és nemzet *történeti kora*.

A korábbi idők eseményeit valóban sűrű homály fedi. A mult kutatója mégsem elégedhetik meg az esetlegesen fennmaradt írott forrásokból ismert eseményeknek, a teljes etnikai és politikai egységbe forrott nemzet történetének vizsgálatával. Foglalkoznia kell az eredet kérdésével, az etnikum, a társadalmi és politi-

kai szervezet kialakulásának bonyolult problémáival. Kutatnia kell, kik voltak, honnét jöttek, mily néven szerepelnek a magyar nép ősei, mily tényezők működtek közre kultúrája és politikai szervezete kialakításában. E kérdésekre a feleletet az *őstörténet* adja meg.

Az őstörténet a nemzet családtörténete s az őstörténeti érdeklődés forrása kezdetben a saját-magunk és hozzánk közelállóak teljes megismerésére irányuló természetes, bár gyakran öntudatlan vágy, az ember ösztönös genealógiai érdeklődése és a naiv léleknek minden misztikum iránt való vonzódása volt. A történeti szerephez jutott, történeti életet élő népet éppúgy érdekli saját származása és elődeinek sorsa, mint a társadalmi és gazdasági jólét magasabb

fokára emelkedő, kultúréletet élő egyént és családot. Ma tudományos szempontok ösztönöznék az őstörténet művelésére, homályos problémáinak megoldására.

A történettudomány feladata az egyének, emberi közösségek, s az egész emberiség életében tapasztalható változások, vagyis a fejlődés, a mzgásban levő életfolyamat megismerése. A fejlődés jelenségeit azonban önmagukban, az előzményektől elszigetelten nem érthetjük meg. Az eredet és ősi történet ismerete nélkül nem tudjuk értékelni a későbbi fejlődés jelenségeit s a nemzet történeti szerepét. Az őstörténeti problémák megoldására a történeti korszak eseményeinek értékelése és teljes megértése végett van szükségünk. Nélküle nem jut-

hatunk el végső célunkhoz, a vizsgált fejlődési folyamat képének teljes rekonstrukciójához, nem érthetjük meg a nemzet történetét, amint ahogy az egyén felfogását, világnézetét, tevékenysége rugóit és működése irányát sem értjük meg, ha nem ismerjük származását, nevelkedése körülményeit, környezetét, a testi és lelki fejlődésére ható összes tényezőket.

A magyar őstörténet kutatói hosszú időn át teljes sötétségben botorkáltak s az ingoványos, göröngyös, irdatlan erdőkkel fedett talajon nem egyszer eltévedtek, megbotlottak. A magyarokat régletűnt népekkel azonosító középkori tudós elméletek óta se szeri, se száma, a népünket szumirral, pelazggal, etruszkkal, egyiptomi hikszozzal, zsidóval, filiszteussal,

pártussal, szkítával, agarénussal, szerecsennel vagyis arabbal, ethióppal, húnnal, avarral és minden elképzelhető lovas keleti néppel kapcsolatba hozó eredetelméleteknek. E néha egészen fantasztikus kísérletek legtöbbszörének közös hibája, hogy hiányzik alóluk a tudományos módszer szilárd alapja.

Ma már sokkal biztosabb talajon járunk. Mint a többi tudományok művelői, az őstörténet vizsgálói sem nélkülözhetik a hipotéziseket, de feltevéseik már nem délibábos elgondoláson s az írott források néha bizony egészen homályos értesítésein, hanem a rokon tudományok által feltárt gazdag forrásanyagok és tudományos módszerrel megállapított tényeken alapulnak.

Az alapkérdéseket tisztázó és számos részletkérdésre világot vető kutatások kalauzolása mellett ma már összefüggő képet alkothatunk a magyar nép és nemzet származásáról, gyermek- és ifjúkoráról. E kép itt-ott még hiányos, hézagait feltevésekkel kell áthidalnunk, de egészében megbízható. Mindenesetre biztos alapul szolgálhat a további kutatásokhoz.

*

Az őstörténet első és legfontosabb problémája az *eredet kérdése*. Ismernünk kell a magyar nép viszonyát a többi népekhez, meg kell állapítanunk helyzetét a világ népeinek nagy családjában.

Az emberiség eredetét s az emberi faj bölcső-

jét, őshazáját illetően a tudomány még mindig sötétben tapogatózik. A természetbúvárok és régészek hosszú sora igyekezett és igyekszik világosságot deríteni a sűrű homályban, de eredményeik mindmáig csak feltevés értékével bírnak. A nagyvilág távoleső tájairól előkerült csontmaradványok és az őket kísérő csiszolatlan kőeszközök kalauzolása mellett már-már képet alkothatunk a jégkorszak emberéről s a palaeolithicum kezdetleges kultúrájáról. A leletek ezreiből ismerjük a csiszolt kőkor – a neolithicum – emberének a mai emberével azonosnak látszó testi alkatát, sajátosságait és fejlődő kultúráját. De a világ minden részén felbukkanó neolith-fajták s a mai emberfajok összefüggésének, az emberiség szétszóródásá-

nak, e szétszóródási folyamat lefolyásának teljes felderítése ma is a megoldást váró feladatok közé tartozik. Az ősrégészet, a nyelvtudomány és a történelem világító fáklyáival csak hat-hét ezer évre tudunk a múltba visszahatolni, mikor a későbbi főbb emberfajták ősei már egymástól régen elszakadva, a föld különböző tájain élték a maguk, többé-kevésbé kezdetleges életét.

A Földközi-tenger délkeleti partvidékén, a mezopotámiai síkon és a Sárga-tenger partjain időszámításunk előtt mintegy öt-hatezer esztendővel indult meg a délszaki emberfajok – az *előázsiai (sémi és kámita)* és *keletázsiai (mongol-kínai)* ősnépek – önálló népnegyedekre oszlása s e népek politikai szervezkedése. A

nagy folyók mentén – a Nílus deltájában, a Tigris és Eufrát mezőin, a Jangcekiang és Hoangho termékeny lapályain – már fakadoztak a nagy történeti államalakulatok csirái. Az eurázsiai kontinens északi vidékein ezidőben még minden szilárdabb politikai szervezet híján éltek az emberiség történetében később oly nagy szerephez jutott indoeurópai, urali és altáji népek ősei.

Az indoeurópai ősnép hazája az Alpeselek és Kárpátok vidéke, a Rajna, Duna, Visztula öntözte tágas térség volt. Körülbelül a Krisztus előtti III. évezredben indult meg kelet és dél felé terjeszkedése. A későbbi Szarmata-síkságra áthúzódó keleti ág, az *indoiráni* vagy *árja ősnép* a Krisztus előtti 2500. év táján végleg

elszakadt nyugati testvéreitől s délkelet felé vándorolt. A költöző nép élén haladó ágazat, a *hindu ősnép*, az Indus- és Gangesz-folyókéig hatolva, megalapítója lesz a kínai és sémi birodalmak közé ékelődő s azok közt kapcsolatot teremtő ind hatalomnak és kultúrájának. Egy másik ágazat az iráni fennsíkon és a Kaukázus vidékén telepedett meg, később északnyugat felé a Donig és Dnyeperig terjeszkedve. Az *iráni ősnép* harcias utódai – a perzsák s a velük rokon népek tartott, de mások szerint altáji eredetű pártusok, szkíták – sok gondot okoztak a sémi népeknek, később a Fekete-tenger partvidékén szomszédságukba hatoló görögöknek és rómaiaknak. Az indoirániak

kivándorlásával egyidőre tehető az indoeurópai ősnép nyugati, *európai ágának* szétagolódása görög-latin, kelta, trák-frig, litván, szláv, germán és örmény (kaukázusi) ágazatokra. A szétválást a következő évezredben a népek teljes szétszóródása követte. A *germánok* az Északi- és Keleti-tenger partvidékére, a Jüt-félszigetre és Skandináviába húzódtak, a *szlávok* és *litvánok* tőlük délkeletre és keletre az indoirániak elhagyott lakóhelyén szálltak meg. A *kelták* a későbbi Germánia déli és nyugati részein, a *trákok* valahol a Kárpátok északi és északkeleti lejtőin találtak hazára, míg a *latinok* és *görögök* ősei a Kárpátokon, az *örmények* az irániak nyomában a

keleteurópai síkon átkelve, dél és délkelet felé húzódtak. Századokkal később a Földközi-tenger félszigeteire költöző görögök és latinok nyomába trákok és kelták hatolnak a Duna és Rajna vidékére, benyomulnak a Balkán- és Appenin-félszigetre s a csatornán át a brit szigetekre. Újabb századok múltán a Krisztus előtti I. évezredben a germánok is elhagyják északi hazájukat s a keltákat a Rajna és Duna vonala mögé szorítva, birtokukba veszik a későbbi Germánia széles térségeit. Délrehúzódásuk már befejezéshez közeledett, mikor a *szlávok* is megindulnak az északi népek dél felé vezető országútján. A germánok és szlávok vándorlása a történeti korban, szinte szemünk láttára folyik le. Velük egyidőben

tűnnek fel a római birodalom népének látóhatárán az Európába nyomuló húnok, avarok és egyéb altáji népek.

Az indoeurópai ősnép, illetőleg a belőle keletre szakadt indoíráni ősnép északkeleti szomszédságában, a későbbi Szarmata-síkság északi határán elterülő erdős vidék volt az *urali ősnép* hazája. Az Ural-hegység, a Volga és mellékfolyói mentén tanyázó ősuraliak már a Kr. e. III. évezredben vagy még korábban jutottak érintkezésbe a kelet felé húzódó indoírániakkal. E szomszédság emlékét őrzik az urali nyelvek közös alaprétegébe lerakódott indoeurópai kölcsönszavak (pl. *víz, ház, réz, vas* a. m. *réz* stb.) s a keletre törekvő indoírániak nyomása terelte északkeleti irányba az urali népet.

Legkeletibb ágazata – a *szomojéd nép őse* – rokonaitól elszakadva áthatolt az Ural-hegységen s annak északkeleti lejtőjét szállta meg. A *finnugor ősnép* a szamojédek elszakadása után még századokig élt teljes nyelvegységben, a Don és Volga mentén tanyázó ősirániak szomszédságában. Hazája a Közép-Volga és mellékfolyói – az Oka, Káma, Bjelája – mentén elterülő erdős vidék. Ide utalnak az archeológiai leleteken kívül a finnugor alapnyelvből származó állat- és növénynevek (a rénszarvas, méh, fenyő, cirbolyafenyő, mocsári szeder neve) s a finnugor nyelvet beszélő népek későbbi elhelyezkedése. Itt kerültek nyelvükbe a szamojéd nyelvből már hiányzó, de a finnugor

nyelvekben közös indoiráni kölcsönszavak (száz, árva, menny, arany, ezüst, üsző, méh, varjú, méz stb.).

A finnugor ősnép igen régen – legalább is kétezer évvel Krisztus születése előtt – újabb ágakra szakadt, melyek később nyelvi tekintetben is elkülönültek egymástól.

A nyugati ág, melyet *finn-permi ősnép*nek szoktak nevezni, mintegy ezer évvel később újabb – *permi és finn-volgai* – ágakra szakadt. Előbbi ősevé lett a mai *permi* – zürjén és votják – népeknek, utóbbi az őshaza vidékén s attól délkeletre lakó *volgai* cseremiszi és mordvin s a tőlük elszakadva északnyugat felé húzódo *kelettengeri finn népek*nek. Az észti, finn,

karjalai népek mellett e csoportba tartozott az eredetileg más nyelvű lappoknak nyelvet adó ősnép is. E nyugati ágak már időszámításunk kezdetén érintkezésbe jutottak az északi és keleti germán törzsekkel s a Kr. u. VI. század óta a Keleti-tenger vidékén, új hazájukban az állandó szomszédság révén erős germán kultúrhatásban volt részük.

A keleti ág, melyhez a mai *obi-ugorok* – vogulok és osztjások – tartoznak, az őshazából az Ural-hegység felé húzódott és korán érintkezésbe jutott a törökségnek az Ural lejtőjéig, majd a Volgáig hatoló nyugati *ogur* (ugur) ágával. A vogulok és osztjások a VII–X. században *ogur* (volgai bolgár) fennhatóság alatt éltek s ezért zürjén rokonaik őket uraikról *ogur-*

nak vagy *ugornak* (jugra, ugra) nevezték el s ez az elnevezés honosodott meg jelzésükre a nyelvtudományban is *ugor* alakban.¹

Az altáji vagy török-tatár ősnép – nyelve ősi elemeinek tanúsága szerint – valamikor az ősidőkben az urali ősnéppel egy törzsről szakadt s talán az Ural vidékéről költözött az Altáj-hegység vidékére, a keletázsiai népek (mongolok) szomszédságába. A mongolokkal való testi és nyelvi rokonsága mindenesetre igen hosszú, több ezredéves intenzív érintkezésre, tartós élet- és nyelvközösségre mutat, melynek során az északi mongolok elsajátították a törökök nyelvét, illetőleg e nyelv számos elemét, viszont az eredetileg urali eredetű törökség mongol faji sajátosságokat öltött. Ez a

századokon, sőt ezredeken át tartó őstörök-mongol nyelv- és életközösség a Kr. e. II. évezredben már mindenestre megszűnt. Időszámításunk előtt ezer évvel a *mandzsu, mongol, keleti vagy köztörök (hún, oguz vagy türk)* és *nyugati török (ogur vagy bolgár)* ágak egymástól elszakadva népesítették be a Kínai-birodalom északi és északkeleti határán a Koreai-félszigettől az Uralig terjedő hatalmas térségeket. Közülük az *ogurok* időszámításunk kezdetén Nyugat-Szibériában éltek, az urali népcsalád keleti ágának szomszédságában.

*

A magyar nyelv – szerkezetének és szókincse

alaprétegének kétségbevonhatatlan tanusága szerint – az urali nyelvcsalád finnugor ágának keleti, ugor ágazatához tartozik. A *nép*, melytől nyelvünket örököltük s melyet a később magyartól megkülönböztetendő *előmagyar* népnek nevezünk, az obi ugorokkal – vogulokkal és osztjákokkal – közel rokonságban álló finnugor nép volt. A nyelvrokonság, ha nem bizonyítja is minden esetben a közvetlen leszármazást vagy a közös eredetet, mindig hiteles és megbízható tanuja az ősi együttélésnek, a földrajzi kapcsolaton alapuló, hosszú és benső érintkezésnek. Ezért a magyarok eredetét és őshazáját kutatva, mindenekelőtt a finnugorsághoz tartozó előmagyar nép hazáját kell felkutatnunk.

A finnugor népek mai földrajzi helyzete pontosan megfelel a köztük fennálló nyelvrokonság fokának s az ebben kifejezett történeti kapcsolatoknak. Az ősidőkben két részre szakadt finnugor nép ugor ágát az őshazától keletre, a permi, volgai, finn és lapp csoportokra oszlott finn-permi ág egyes leszármazóit a közép-volga-menti finnugor őshaza környékén s attól északnyugatra ma is a nyelvi rokonság sorrendjében elhelyezkedve találjuk. E sajátosság okát a finnugorság ősi kultúrájának alacsony színvonalában kell keresni.

A finnugor ősnép s a belőle kiszakadt népek – a korán germán hatás alá került finnek és észtek kivételével – legújabb időkgig a társadalmi és gazdasági fejlődés igen alacsony fokán

állottak. Fejlettebb politikai és katonai szervezetnek, a vérbosszú-harc fogalmát meghaladó hadivállalkozásoknak, aminővel a törzsszövetségben élő, pásztorkodó török-tatár lovasnépeknél vagy az indoeurópai népeknél találkozunk, semmi nyoma. Társadalmi szervezetük merőben vérségi természetű. A mordvinok egymással állandó ellenségeskedésben élő nemzetségeit a XIII. században is csak a nyelv közössége tartja össze. Nincs nyoma rendszeres gazdasági termelésnek, sem állattenyésztésnek, sem földművelésnek. Ha itták is a rén-szarvas, később a juh és tehén tejét s ha volt is valami kezdetleges növénytermesztésük, lényegében *zsákmányoló életmódot* folytattak. Élelmüket halászattal, vadászattal, vadgyü-

mölcs, gyökér és méz gyűjtésével szerezték meg. A társadalmi és gazdasági fejlődésnek ezen a színvonalán persze szó sem lehetett az iráni, latin, germán és török népek vándorlásait jellemző gyors, szinte fürgetegszerű helyváltoztatásról, tudatos honkeresésről és honfoglalásról. A finnugor ősnépből kiszakadt népek a nekik sívársága és fürge, harcos lakói miatt egyaránt bizonytalannak tetsző déli pusztaság határait messze elkerülve, folyók mentén halászgatva, erdők sűrűjében vadászgatva, lassan nyomultak elő, szóródtak szét kelet és nyugat felé, helyet adva a mögöttük hasonló ütemben előnyomuló rokon népeknek.

A fokozatos és lassú helyváltoztatás, mintegy természetes szétszóródás eredménye, hogy a

finnugor népek mai helyzete, illetőleg egymáshoz való földrajzi viszonya hű mása az ősi elhelyezkedésnek, csupán az általuk lakott terület keleti és nyugati határai tolódtak el.

Az osztjások és vogulok őshazája a Csuszovája, Káma és Bjelaja határolta területen volt. Ma Nyugat-Szibériában, az északi Ural keleti lejtőjén s az Ob-folyó mentén laknak, de ide már történeti időben, a XIII–XIV. században költöztek át. A nyelvtudomány megállapításai szerint a magyarnak nyelvet adó előmagyar nép a finnugor népcsalád keleti ágának szélső tagja volt s ezért hazáját legközelebbi rokonain túl, az osztjások és vogulok őshazájától délre vagy keletre kell keresnünk. Dél felé semmi nyom sem vezet. Nem is valószínű, hogy az

erdei élethez szokott halász-vadász nép az életmódjának meg nem felelő és ezer veszélyt rejtő steppevidék rónáira kíváncszott volna. Annál több nyom mutat kelet felé.

Az ugor őshaza területén a régészeti ásatások az első lelőhelyről *ananjinói műveltség*nek elnevezett, sajátos ősi kultúra emlékeit hozták napvilágra, melyek a Kr. e. VII–II. századból származnak. A feltárt telepek közül a sírmezők és váracsák, melyeket a bennük talált csonteszközökről csontos gorodiscséknek neveznek, két különböző kultúra emlékei. A fejlettebb műveltségre valló sok bronztárgyat tartalmazó sírmezők, ha Herodotos idevágó értesítéséből szabad ily telepek létezésére következtetnünk, valószínűleg e vidékre beszivárgó idegen –

szkíta vagy ogur-török? – prémvadász telepesek temetői, bár lehetnek az autochton lakosság idegen kultúrhatásban részesült előkelőbb rétegének temetkezőhelyei is. Az obi-ugorok mai váraihoz hasonló erődök azonban a maguk primitív csonteszközeivel mindenesetre az évezredek óta e területen lakó finnugor népek egykori kultúrájának korunkra jutott emlékei. A finnugorság harmadfélezer év előtti műveltségét illusztráló ananjinói kultúra központja a Csuszovája-, Káma- és Bjelája-folyók vidéke, vagyis az osztjákok és vogulok európai őshazája. Nyugat felé, a Káma és Volga mentén, e kultúra áthúzódik a szomszédos permi népek – zürjének, votjákok –, sőt a volgai cseremiszek, mordvinok akkori

lakóhelyére is, kelet felé pedig az Ural-hegységen át a Tobolba ömlő Tura-, Pisma- és Iszet-folyók vidékéig, tehát az osztjákok és vogulok európai hazájától keletre eső szibériai területre.

Ennek a Kr. e. VII–II. századi nyugatszibériai finnugor kultúrának hordozói nem lehettek a Krisztus utáni XIII. századig Európában, az Uralon innét lakó osztjákok és vogulok, még kevésbé a tőlük nyugatra lakó finn rokonnépek, hanem csak egy onnét később eltűnt finnugor nép, vagyis a módszeres nyelvtudomány eredményeiből az ugarság legszélsőbb ágaként megismert előmagyarok népe.

A későbbi magyar népnek nyelvet adó előma-

gyarok 500 usque 1000 évvel időszámításunk kezdete előtt költözhettek át az Ural keleti lejtőjére, lassanként nyomulva előre a Tobolfolyóig. E nép kultúrájáról az anajinói korból származó régészeti emlékek mellett a magyar nyelvkincsnek az ugor nyelvközösség korából megőrzött művelődési szavai adnak képet.²

Az előmagyarok és vogul-osztják rokonaik már fejlett családi életet éltek (*apa, anya, fi, férj, vő, meny, ipa, napa, ángy, ős, árva, atval* = mostohaapa, *fial* = mostohafiú) s a fiatalok családalapítása sem vont maga után a gazdasági és jogközösség kötelékeinek elszakadását. A rokoncsaládok megmaradtak a természetes szaporodás útján létrejött tágabb vérségi közösség, a nemzetség (*had*) kötelékében.

A korlátlan családapai hatalommal élő nemzetségfő (*úr*) uralma alatt álló és többnyire egy-egy kezdetleges erődítés, földvár, sánc, árok körül csoportosuló nemzetségek önálló életet éltek. Ha házasság, közös vállalkozás, ellenséges támadás időnként valami baráti vagy szövetségszerű kapcsolatot létesített is az egynyelvű szomszédos nemzetségek közt, ez állandóvá nem lett. Fejlettebb politikai szervezkedésnek, több nemzetséget politikai közösségben egyesítő törzsnek, törzsszövetségnek, törzsfői vagy fejedelmi hatalomnak semmiféle nyoma sincs. Szervezetük tiszta nemzeti szervezet. Legmagasabb társadalmi alakulat a vérségi köteléken nyugvó nemzetség. Nincs nyoma a nemzetség kereteit meghaladó

katonai szervezkedésnek sem, bár a nemzetségek egymás között, a kezdetleges népeknél oly nagy szerepet játszó vérbosszú ősi jogát gyakorolva, bizonyára éppúgy háborúskodtak, mint a XIII. században mordvin rokonaik. E nemzetségi vérbosszúharcok hatása alatt alakult át eredetileg nemzetség jelentésű *had* szavuk katonai műszóvá.

Európa és Ázsia népei a Kr. e. I. század de- rekán.

Gazdaságuk a természet adományait felhasz-

náló zsákmányoló gazdaság volt. Termelésnek vajmi kevés nyomát látjuk. Élelmüket halászat (*hal, keszeg, sügér, tathal, õn, háló, para* = hálózató, *fal* = gát, *vejsze, hajó, tat*) és vadászat (*róka, ravasz* = róka, *nyuszt, hölgy* = menyét, *nyúl, fajt, fogoly* = császármadár, *lúd, hattyú, daru, nyíl, ij, ideg, tegez, lõ, les, eb*)útján, vadméz (*méh, méz*), tojás (*mony* = tojás), vadgyümölcs (*eper, bogyó*), ehető gyökerek gyűjtésével szerezték meg.

Első háziállatuk a vadászkutya (*eb*). A rénszarvast, később a juhot már a finnugor őskorban ismerik, tejüket is isszák (*juh, fejni, tej, üszõ* = rénszarvasborjú, *ostor* = vessző). A lovat (*ló, fék?, nyereg*) a nyugati finn népektől való

elszakadás után ismerték meg az ugor népek. Az obi-ugorok ősi népénekei azonban a lovat csak mint isteneket hordozó „szárnyaslábú szép állatot” s mint áldozati barmot ismerik. Ha egy-egy nemzetségfő nevelt is magának fényűzésből vagy áldozat céljára lovat, mint az idevonatkozó szavak bizonyítják (*másodfű*, *harmadfű*), s habár a lóval egyidőben megismerték a déli szomszédok révén a szarvasmarhát is, rendszeres és intenzív állattenyésztésről, kiterjedt pásztorgazdaságról szó sem lehet. Még kevesebb nyoma van a földművelésnek. Mindössze néhány homályos jel (*kenyér* = gyökérből tört daraféle, *köles*) és az ananjinói sírleletekben szereplő bronzsarló mutat arra, hogy valami kezdetleges, más

zsákmányoló ősnépeknek az asszony nép által végzett kapásműveléséhez hasonló növénytermelésük is lehetett.

Rendszeres iparúzés, kereskedelem a gazdasági kultúra ily alacsony fokán nincsen. A mindennapi élethez szükséges fegyvereket, szerszámokat, eszközöket, edényeket és ruházati cikkeket háziipar útján állították elő. Mindenestre járatosak voltak a famunkában, faragásban, hálókötésben, bőrfeldolgozásban, agyagművességben és utóbb talán a kovácmesterségben is. A fémeket idegen kereskedők, indoiráni szomszédnépek útján ismerték meg (*arany, ezüst, ón, ólom, vas*), de csak szórványosan használták. Eszközeik, szerszámuk kezdetlegesek; a nyílhegyek, kések, áruk,

tűk, balták (*ár, szeg* = ék, *szalu* = balta, *fen, köszörül, vág, szel, ró*) ritkán bronzból, leginkább csontból készültek, bár a kőeszközök használata sem múlta divatját.

Közlekedési eszközként már a finnugor őskorban ismeretes volt a hótalp és valami kezdetleges, fatörzsből vájt csónak. Lakóházuk földbevert és földdel tapasztott favázú kunyhó volt (*ház, fél* = ajtófél, *küszöb*). Bútoruk állatbőrökből, növényekből összerakott kezdetleges fekvőhelyükön (*ágy* = alom) kívül nincsen. Ruházatuk (*mez*) állatbőrből készült ujjas, derékon alul érő ruhadarab (*ujj* = ruhaujj, *öv*) és bőrsaru (*kengy* = rénbőrsaru), melyeket állati ínból és növényrostokból font fonalakkal varrtak össze (*ín, szösz, fon, sző* = fon, *varr, tű,*

ár). Eledelüket hol nyersen, hol meg bográcsban, üstszerű fa- vagy cserépedényekben megfőzve vagy nyárson sütve fogyasztották (*fazék* = üst, bogrács, *szén*, *főz*, *süt*, *kozmás*, *lé* = leves) s valami erjesztett italt (*sör*) is ittak.

A tizes számrendszer ismerete (*egy*, *kettő*, *három*, *négy*, *öt*, *hat*, *hét*, *nyolc*, *húsz*, *negyven*, *ötven*, *száz*) éppúgy, mint a fémek használata s az adásvételre vonatkozó ősi finnugor szavak valami primitív kereskedelem létezésére mutatnak.

Hitéletük tekintetében néhány homályos jelentésű szón kívül csak analógiákra támaszkodhatunk. Vallásuk főelemei a primitív lélekhiedelem (*animizmus*) és a varázslásban való hit.

Hittek a testhez kötött éltető lélekben (*lélek*) és a holtak felszabadult árnyéklelkében (*iz*, ami később a magyarban jelentésváltozáson ment keresztül). Ezzel kapcsolatban fejlett halottkultuszt űztek s valószínű, hogy a rokonnépeknél felismerhető totemisztikus állattisztelet is megvolt. Hittek a varázsserejű jó és rossz szellemekben (*hagy* = a hagymáz betegséget okozó szellem), az emberi varázserőben (*orvos* = varázsló, *javas*, *jós* = gyógyító mágus, jövendőmondó, *réülés*, *révülés*, *rület*, *részeg*: a varázsló által előidézett önkívületi állapotra vonatkozó kifejezések). De hittek az ég (*ég*, *menny*), természet vagy lég urában is (*imád* v. ö. finn *ilma*, votják *inmar* = légszellem, *áld*, *átkoz* = tabunak nyilvánít),

akinek alattvalói a világosság, melegség, eső, föld, víz szellemei. Szellemi kultúrájukról egyébként nincs adatunk. Kétségtelen, hogy a vogulokhoz hasonlóan nekik is voltak népmeséik, dalaik (*ének*), de ezeknek emléke teljesen elveszett.

Mindaz, amit az ananjinói korszakban, vagyis a Kr. e. VII–II. században élő előmagyarok kultúrájáról ősi művelődési szavaink és a régészeti emlékek beszélnek, pontosan megfelel annak, amit finnugor rokonaikról közép- és újkori történeti forrásokból tudunk s a voguloknál és osztjákoknál még ma is tapasztalhatunk. Merőben elüt azonban attól a képtől, amit hiteles és megbízható források ezer évvel később a honfoglaló magyarok politikai és katonai

szervezetéről, állattenyésztő, sőt részben már földműves kultúrájáról, életmódjáról és fényűzéséről rajzolnak.

A feltevés, mintha a finnugorság keleti ága még az osztják-vogul-magyar nyelvközösség korában hatalmas kulturális fejlődésen ment volna keresztül s szervezetlen, zsákmányoló ősnépből lovas, harcos, állattenyésztő néppé alakult volna, amire a honfoglaló magyarság kulturális színvonalán kívül az obi-ugor nyelveknek néhány lóra vonatkozó ősi szavából (ló, másodfű, harmadfű, fék, nyereg) szoktak következtetni, tarthatatlan. A finnugor népek a magyar honfoglalás korában s azt követőleg még több századon át az eredeti kezdetleges viszonyok közt éltek. Nehéz volna elhinnünk,

hogy éppen a rokonságban leghátramaradottabb ugor népek mentek volna ily gyors fejlődésen, majd – e feltevés hirdetői szerint is „csodálatos” – hanyatláson keresztül. A történet nem ismer ilyen ugrásokat.

Az előmagyarok primitív kultúrája csak valamely magasabb színvonalon álló idegen kultúra tartós és intenzív hatása alatt mehetett át ily nagyarányú és minden tekintetben bámulatos fejlődésen. E műveltségalkakító idegen hatás forrására nyelvünk altáji, vagyis török eredetű jövevényszavai vetnek világot, amelyek századokkal a honfoglalás előtt rakódtak le a nyelv finnugor alaprétégére.

A családi és nemzetségi viszonylatok alapfo-

galmai már a finnugor korban ismeretesek voltak. E fogalomcsoportban alig találkozunk török eredetű szavakkal (*iker, öcs, kelengye* = hozomány). Annál több új szó meghonosodása bizonyítja a társadalmi, politikai és katonai szervezet fejlődését (*gyűlés, sereg, tömény* = tízezer lovast felölelő hadi egység, *bátor* = hős, *gyáva, kantár*; az előmagyarban még borbocskort jelentő *kengyel, harang* = rézdob, *béke, törvény, or* = tolvaj, *bilincs, bakó, barom* = vagyon, *bér*).

Legfeltűnőbb a gazdasági élettel kapcsolatos műveltségyszavak elszaporodása. A zsákmányoló életmódra vonatkozó fogalmak gyarapodása mellett az állattenyésztés és földművelés fogalomköre teljes gazdagságában bontakozik ki,

fontos új művelődési elemekkel gyarapítva az e téren koldusszegény előmagyar nyelvet.

A halászati eszközök új, tökéletesebb formái és új halfajok tűnnek fel (*cége, gyalom, tok, sőreg*). A régi eb mellett előkerülnek a lovas vadászt kísérő különleges vadászebek (*kopó, agár, kölök*). A madarat már nemcsak nyilazzák, hanem elevenen is rabul ejtik (*tőr* = márdárfogó háló), a sólymot török népek szokása szerint más madarak (*keselyű, ölyv, túzok, gödény*) vadászatára nevelik.

Az állattenyésztésre vonatkozó szavak az előmagyar-korban ismeretlen rendszeres pásztorgazdaságnak jóformán egész fogalomkörét fellelik. A lovat, juhot és szarvasmarhát kor és

nem szerint is megkülönböztetik (*csikó, bika, ökör, tinó, ünő, borjú, tulok, kos, ürü, toklyó*) és új háziállatokat tartanak (*disznó, ártány, kan, kecske, olló = gödölye, teve, tyúk*). A disznót rendszeresen hizlalják (*ártány*), a birkát nyírják (*gyapjú*), az állatoknak az emberi lakástól elkülönített hajlékot (*ól*) építenek s a ridegőlből (*karám*) ideterelt marhát, lovat, kecskét, birkát fejik, tejét feldolgozzák (az előmagyaroknál még zsiradék jelentésű *vaj, sajt, túró, író, köpü*), a szarvasmarhát, lovat befogják (*ökör, gyepelő, tengely, békó, csökönyös*).

Számos új kifejezés bizonyítja a földművelés ismeretét és gyümölcseinek állandó élvezetét. A szegényes köles mellett feltűnnek a nemesebb gabonafajok (*búza, árpa*), melyeket

rendszeresen termesztnek (*tarló* = szántó-föld, *eke*, *arat*, *sarló*, *kéve*, *gügyű* = marok, *kepe*, *boglya*, *szérű*, *szór*, *ocsu*) és feldolgoznak (*őröl*, *dara*). A gabona mellett más hasznos gazdasági növényeket (*kender*, *csalán*, *komló*, *bors*, *borsó*, *torma*), gyümölcsöt (*gyümölcs*, *alma*, *körte*), sőt már szőlőt is termelnek (*szőlő*, *szűr*, *szüret*, *bor*, *söprő*, *csiger*).

A gazdasági kultúra növekedésével emelkednek a kényelmi és fényűzési igények. Már megkülönböztetik az egyhelyhez kötött állandó lakást, a házat, a nyári barangolásokon használt, hordozható sátortól (*sátor*, *karó*, *szaru-fa*, *kapu*), lakásukat bútorozzák (*székpád*, *bölcső*), világítják (*gyertya*, *csihol*), kutatásnak (*kút*). Konyhájuk új felszerelést

kap (*gyúr, teknő, szapu, kancsó*). Öltözködésük csinosodik. A bőr mellett már növényi ruhadarabokat viselnek és ékszer használják (*ködmén?, köpönyeg, ölt, süveg, szirony, saru, kender, tiló, csepü, orsó, gyűszű, bársony = selyem, gyűrű, gyöngy, tükör*). A mindennapi igények emelkedésével új mesterségek és velük új szerszámok honosodnak meg (*balta = nyéllyukas balta, bicsak, csákány, ács, szűcs, borít, tűr, gyárt*), fejlődik az ipar és feltűnnek a kereskedelem nyomai (*szatócs, kölcsön*).

A szellemi műveltség fejlődésére mutat az elvont fogalmak szaporodása (*szám, idő, dél, kor, örök, szél, ige = szó, bűn, érdem, ildomos = okos, gyarló = bűnös, erő, hír, bo-*

csánik) s az írás ismerete (*ír, betű*). A vallás fogalomköre is kibővült (*bölcs* = varázsló, *egy, id* = szent, *egyház, idnap* = ünnep, *bű* = varázs, *bűvöl, bűbáj* = varázskötés, *bájol, igéz, boszorkány, tor, csök* = keresztelőlakoma, *gyász, koporsó*).

Honfoglaláselőtti török jövevényszavaink ka-lauzolása mellett az előmagyar-korszak műveltségéhez képest igen magas fejlettségű kultúrával ismerkedünk meg. A belőlük rekonstruálható kép már mindenben megfelel annak, amit a törzsszövetségben élő, állattenyésztő, sőt részben már földművelő, lovas, harcos, honfoglaló magyarokról az egykorú írók beszélnek s aminek nyomai későbbi intézményekben és szokásokban is felismerhetők.

A nyelvi tényekből kétségtelenül megállapítható, hogy a finnugor népcsaládhoz tartozó előmagyarok kezdetleges kultúrája török hatás alatt alakult át, s a jövevényszavak hangsajátosságai alapján a műveltségadó török népet is meghatározhatjuk.

Az altáji népcsaládhoz tartozó török-tatár népek nagy többsége – a hún, avar, az egész népcsaládnak nevet adó VI–VIII. századi türk, a kazár, ujjgur, besenyő, úz, kún, szeldzsuk, oszmánli, kirgiz, turkomán stb. – az úgynevezett *köztörök* vagy *oguz* nyelvet beszélte és beszéli. Velük szemben az ogur-törökök, azaz az V–IX. századig szereplő ogur vagy bolgár népek s a volgai bolgártól származó mai csuvasok *a nyugati-török* vagy *ogur*

(*bolgár*) nyelvet beszélték, melynek speciális hangsjátságai – az őstörök nyelvvel érintkező mongol nyelv egyező szavainak tanúsága szerint – archaisztikus jellegűek. Ezek a hangsjátságok jellemzik a magyar nyelv ősi török kölcsönszavait is.³

Honfoglaláselőtti török jövevényszavainknak ezek az ogur vagy bolgár hangsjátságai kétségtelenül bizonyítják, hogy a magyar nyelv ősi török elemei a török-tatár népcsalád nyugati, ogur ágának nyelvéből mentek át az előmagyarok nyelvébe.

E jövevényszavak azonban nem egyszerre és egy időben kerültek nyelvünkbe. Az ogur eredetű magyar szavak nagy csoportjában hangta-

ni alapon két réteg különböztethető meg, melyek a nyelvfejlődés két, korban egymástól távol álló fokozatát tükrözik vissza s így különböző korban kerültek nyelvünkbe.⁴

Fiatalabb hangalakú szavaink átvételének színhelyét növény- és állatföldrajzi okok alapján a Kaukázus és Don közötti hazában kell keresnünk, hogy a magyar bolgár szomszédságban éltek. E vidékre utalnak az Ural-hegység északi vidékén ismeretlen növények és állatok nevei (pl. *som*, *kőris*, *alma*, *körte*, *dió*, *szőlő*, *bor*, *gödény*, *borz*, *tőzeg*) s több más szavunk, melyek fejlett fogalmakhoz kapcsolódnak (*ír*, *betű*, *kölcsön*, a szőlőművelésre és valószínűleg a földművelésre vonatkozó szavak egy része). Többi ogur eredetű szavunk sokkal korábbi

átvétel.⁵

Honfoglaláselőtti török szókincsünk rétegeződése azt bizonyítja, hogy a magyar nyelv századokkal a Kaukázus-vidéki bolgár hatás előtt már egy másik, korai ogur kultúrhatáson ment keresztül. Emellett szól az előmagyarok primitív kultúrája is. Eredeti kezdetleges állapotukban semmiesetre sem hatolhattak át az Ural- és Kaukázus-hegységeket egymástól elválasztó steppe-vidéken. A megszokott vadakban, erdőben, fában szürkölködő rónaság, a maga harcias szarmata, germán és török lakosaival, ezer és ezer veszedelemmel fenyegette az erdők sűrűjéhez, hegyek, fák és mocsarak védelméhez szokott halász-vadász népet. Többi rokonaik története és évszázadokig tartó lassú szét-

szóródása bizonyítja, hogy szervezetlenségük és életmódjuk következtében gyors helyváltásra, nagy távolságok, nehéz természetű akadályok leküzdésére és komoly katonai erő-kifejtésre teljességgel képtelenek voltak. Ha idegen nyomás alatt kényszerültek régi lakóhelyüket elhagyni, mint valamikor a szamojédek, majd a germánok és oroszok elől kitérő finnek, osztjások és vogulok tették, inkább az északi hideg és terméketlen régiók felé húzódtak, semhogy az idegen és félelmes pusztaságon kísértsék istenüket. Legfeljebb arról lehetne szó, hogy egyes nemzetségek a szomszédos hatalom védelme alá húzódva, szolgasorban kerültek volna a déli vidékre. Ez esetben azonban – szétszórt nemzetségi telepekről lévén

szó – semmiképpen sem érthetnők meg, hogyan tudták volna a katonailag kitűnően megszervezett uralkodó népek hatósága alatt is népegyéniségüket megőrizni és önálló politikai szervezetüket kialakítani. A mordvinoknak századokon át török, bolgár, kazár, tatár uralom alatt élő ősei sohasem jutottak el a politikai fejlődésnek arra a fokára, ahol a honfoglaló magyarok álltak.

A magyaroknak a Húnbirodalom bomlása után, legkésőbb az V. század második felében, a nagy orosz pusztaságon át a Kaukázus és Fekete-tenger vidékére költöző ősei mindenestre sokkal magasabb kultúrfokon álltak az ananjinói kor voguljainál és előmagyarjainál. Kulturális átalakulásuknak, az első ogur nyelvi

hatásnak színhelyét északon, az Ural vidékén kell keresnünk és e hatás forrását kutatva, az egykori előmagyarok szomszédságát kell szemügyre vennünk.

*

Az Ural keleti lejtőjén s a Tobol mellékvízei mentén lakó előmagyarok szállásföldjét nyugaton az Ural-hegység határolta s erre felé legközelebbi szomszédai az elhagyott vogul és osztják rokonok, északon a szamojédok ősei voltak. Délen és délkeleten azonban ogur népekkel jutottak érintkezésbe.

Ázsiának az Amu-Darja, Tarim és Hoang-ho-folyóktól északra elterülő, Kínával, Tibettel, Perzsiával határos és a Japán-tenger partjától

egészen az Ural-vidékig nyúló hatalmas területeit az időszámításunk előtti évezredekben altáji népek lakták.

Az altáji népek kultúrája sokkal magasabb fokon állt az erdőlakó finnugorokénál. Évszázadokkal Krisztus születése előtt megteremtették a maguk sajátos politikai és katonai szervezetét s a nemzetségi kötelékek épségbentartása mellett törzsekbe, törzsszövetségekbe tömörültek, mely utóbbiak élén már többnyire egy-egy választott hadvezér vagy örökös fejedelem állt. A török népcsalád leghatalmasabb ága, az egykorú kínai évkönyvekben hiung-nu néven szereplő hún nép portyázó hadjárataival a Krisztus születése előtti évezredben igen sokat háborgatta a kínai császárságot. Kr. e. 209-ben

trónralépő kiváló fejedelme, Motun tanhu, „az Ég fia”, hódoltatta az összes rokon törzseket és népeket s – mint később Attila és Dumin türk kagán vagy Dzsingisz-kán – egy nagy birodalomba egyesítette a Koreai-félsziget és az Ural-hegység közt élő mongol és török-tatár népeket. A húnok hatalmas nomádbirodalma ezidő óta közel két századon át igen sok gondot okozott a kínai császároknak. Motun és utódai ugyanazt a ravasz és eszközeiben nem nagyon válogatós barbár politikát alkalmazták, amit hatszáz évvel később a római császárokkal szemben álló Attila tett híressé. A százados ellenségeskedésnek és folytonos diplomáciai érintkezésnek köszönhető, hogy a kínai történetírók és államférfiak igen nagy

figyelmet szenteltek a húnok történetének és politikai szempontoktól vezéreltetve, részletesen foglalkoztak a hún birodalom belső viszonyaival. Az ő tudósításaikból tudunk képet alkotni a húnok állami és katonai szervezetéről, gazdasági és szellemi kultúrájáról.

Motun hún király birodalma két részre – nyugati és keleti birodalomra – osztott, melyek élén egy-egy fejedelem állott. A lovas hadsereg a tízes számrendszer szerint tizedekre, századokra, ezredekre és tízezres egységekre (*tömény*) volt tagolva, mely egységek élén tisztek, főtisztok és tábornokok álltak. Az állami és katonai szervezet élén a különböző tartományok, illetőleg népek vagy törzsek felett

uralkodó huszonnégy örökös főméltóság állt, közülük a főbbek a király testvérei és fiai voltak. E méltóságok rendszerint egy-egy tízezres hadiegység parancsnokai. A főkirály évenként egyszer birodalma összes főtisztjeivel tanácsot tartott s ugyancsak évenként számbavétette az ember- és állatállományt. A hún hadsereg száz- ezrekre rúgó, bőrruhával vértezett, íjjal, rövid karddal, kopjával, kengyellel felszerelt könnyű lovasból állt. Az államhatalom fejlettségét bizonyítja büntetőjoguk, mely már nem a vérbosszúrendszeren alapult.

Az ősfoglalkozások közül a lovas vadászatot űzik nagy hévvel, gyermekeiket a lovagláshoz, nyílazáshoz korán hozzászoktatják. A török népek óriásméretű pásztorgazdasága már a legré-

gibb időkben feltűnt a kínaiaknak s a Kr. e. II. és I. században a marhák, lovak, szamarak, juhok százezreiről és millióiról hallunk. Az állattenyésztéssel természetszerűen együttjárt a pusztai, kóbor élet, de a Kr. e. I. században már földet is művelnek és gazdaságukban, háztartásukban szolgákat foglalkoztatnak. Lakásuk hordozható nemezsátor volt, melyet székkal, vagyis lócával, szőnyegekkel, állatbőrökkel bútoroztak be. A ruházat főanyaga állatbőr, de már növényei anyagból is szőnek ruhaszövetet s a kínaiaktól átveszik a selymet. A kezdetlegesebb mesterségek mellett a húnoknál kocsigyártásról és fémfeldolgozásról is tudunk.

Vallásuk főelemei a természetimádás, lélekhie-

delem és őstisztelet, de nyoma van a zend vallás és a buddhizmus terjedésének is.

A Húnbirodalom népei közül az ogur népek voltak az előmagyarok közvetlen szomszédai. Egykorú kínai évkönyvekből tudjuk, hogy időszámításunk kezdetén Ázsia nyugatán a Kuen-lun-hegységtől északra, a Tarim-medence vidékén egy ô-sun néven említett nép élt s rajta túl északnyugat felé, a Balkas- és Aral-tavak közt tanyáztak a kínaiaknál kin-kun néven szereplő nép nomád, pásztor törzsei. Az ô-sun néptől északnyugatra, a kin-kunoktól északra ogurok laktak, kiket – kínai írásjegyekkel az *r* betű visszaadható nem lévén – a kínaiak ô-k'-ut (Ho-k'-ut) néven emlegetnek. Az ogurok hazáját dél és délkelet felé a Balkas-tó,

Dsungária, a Tarbagatáj- és Altáj-hegységek határolták. Szállásaikat az Irtis- és Isim-folyók felső folyása mentén, a mai Szemipalatinszk és Akmolinszk városok környékén kell keresnünk. Tőlük északnyugatra és a kinkunoktól északra az Irtis- és Isim-folyók termékeny vidékén, északnyugat felé a Tobol-folyóig és az Ural-hegység kiágazásáig húzódtak a kínaiaknál *ting-ling* (*tim-lim*), azaz *mókusprémes* néven emlegetett törökfajta nép szállásai. E nép a Kr. e. II. században – mióta Motun király őket 177-ben az ogurokkal együtt meghódította – a Húnbirodalom alattvalója volt s az I. század derekán Csitki nyugati hún királynak hódolt.

Az ogur nyelv önálló fejlődése és hangsajátsá-

gainak archaisztikus jellege csak a fajrokonoktól való korai elszakadásban és hosszú elszigeteltségben található magyarázatát. Az ogurok – úgy látszik – már századokkal Krisztus születése előtt elszakadtak, az Altáj-hegységen, a Tarbagatájon és a Balkas-tavon túl lakó őstörököktől s nyelvükben megőrizték az őstörök nyelvegység korának számos – a mongolban is fennmaradt – jellemző sajátosságát, mi alatt a szoros nyelvi kapcsolatban továbbélő keleti törökség nyelve egységes fejlődésen ment keresztül és új sajátosságokhoz jutott. A földrajzi elhelyezkedésből nyilvánvaló, hogy a többi törökségtől elszakítva, az ogurokon túl északnyugatra, a Tobol-Isim-Irtis vidékén lakó ting-ling népnek is az ogur nyelvet kellett

beszélnie. A ting-ling nyelvből kínai átírásban fennmaradt egyetlen szó, a sarki róka (*kursu, kursu*) neve is a nyelv ogur jellegét bizonyítja. Az ogursághoz tartozó nyugatsibériai ting-ling nép, akárcsak a későbbi onogurok, bolgárok és magyarok, híres volt prémkereskedéséről s az általa forgalombahozott áruk közül a kínai írók különösen kiemelik az Ural-hegység és az Alsó-Tobol vidékén honos coboly és sarkiróka prémjét. Ez a nép közvetlen szomszédja volt az előmagyaroknak s mivel prémvadászat közben kétségtelenül behatolt az erdőrégióba, össze is kellett találkoznia azokkal.

Az ogur népek gazdasági kultúra tekintetében felette álltak a keleti törökségnek. Míg ezek

kultúrája főleg állattenyésztő és katonai kultúra, az onogurok az V–VI. században, a volgai bolgárok és a bolgár elemekkel teli Kazárbirodalom népei a VIII–IX. században kiterjedt prém- és bőrkereskedésükről világszerte ismeretesek voltak. Róluk vette nevét a *baggaria*, azaz bolgár bőr. A IX–XIII. században a volgai bolgár kereskedők áruikkal egész Kelet- és Közép-Európát bejárták. A földműves kultúra fejlettségét a magyar nyelv honfoglalás-előtti ogur műveltségiszavai és VIII–XI. századi írók adatai bizonyítják. Úgy látszik, már Nyugat-Szibéria termékeny folyóvölgyei a földművelésre csábították őket. E békés foglalkozások mellett a harcot sem vetették meg. Az ogurok katonai szervezetének

fejlettségét bizonyítja, hogy a Kr. e. I. század derekán kitört zavarok idején fejedelmük elég erősnek érezte magát a hún főkirályt megillető *tanhu* cím felvételére. Lovasainak száma a kínai becslés alapján legalább húszezerre tehető. A ting-ling nép a Kr. u. III. században, ugyancsak kínai írók szerint, hatvanezer lovas tudott hadba küldeni. E szám, ha túlzott is, mindenesetre világot vet lótenyésztő pásztorgazdaságuk méreteire.

A magyar nyelv ogur jövevényszavai – nem szólva a Kaukázus vidékén átvett, fejlettebb fogalmakat kifejező szavakról – az ázsiai törökség nyugati, ogur ágának időszámításunk kezdetén már teljes virágjában élő kultúráját tükrözi vissza. A nyugatszibériai ogurok föld-

rajzi elhelyezkedését, gazdasági kultúráját és az erdővidék ismeretére valló prémvadász kedvtelését ismerve, alig lehet kétségünk afelől, hogy előmagyar szomszédjukat ők nevelték, kultúráját ők formálták át.

Azt a mélyreható kulturális átalakulást, amin az előmagyarok nyelvünk ogur szavainak tanúsága szerint keresztülmentek, pusztá szomszédsági érintkezés nem magyarázhatja meg. Egyes művelődési szavak a hozzájuk tartozó fogalmakkal együtt szomszédság, futólagos érintkezés útján is megismerhetők és átvehetők, de egész művelődési ágakat, így az állattenyésztést, földművelést kimerítő fogalomkörök átvételét csak tartós együttélés magyarázhatja. Ne feledjük, hogy századokon át

pásztorkodó és földműves iráni és török (szkíta, szarmata, bolgár, kazár) és szláv népek szomszédságában élő finnugor népek egyike sem ment keresztül ily átalakuláson a germánokkal keveredő finnek és észtek kivételével.

Az ogur művelődési elemekkel telített magyar nyelv kultúrszavai a két nép hosszantartó, intenzív együttélése és keveredése mellett bizonyítanak. Fajkeveredésre mutat a honfoglalás-kori magyar csontanyagon végzett antropometriai vizsgálatok eredménye, a mai magyarság egyedein és csoportjain is felismerhető mongoloid, azaz török és keletbalti, vagyis finnugor sajátságok kettőssége, a honfoglaló magyarság kultúrájának, hadi szervezetének, életmódjának török jellege a sok török sze-

mélynév s a IX. századi arab és bizánci írók értesítése, kik a magyarokat következetesen török fajúnak mondják és „türk” néven emlegetik.

A kevert nép közt uralkodó török réteg nyelvváltoztatására számos analógiát találunk a többi török népek történetében. A bolgárok elszlávosodása, az egy tömegben betelepedett kúnok gyors elmagyarosodása, az avarok, úzok és besenyők teljes felszívódása a rájuk telepedő idegen népekbe s a török népek körében divatos kétnyelvűség a nyelvváltoztatásra való hajlandóságot bizonyítja. Maguk a magyarok a X. században is két nyelvet beszéltek.

Nyilvánvaló, hogy az ogurság egyik ága vala-

mikor az I–IV. század folyamán prémvadászat közben behatolt a szomszédos erdővidékre és uralma alá vetette a Tobol-vidéki előmagyarokat. Az V. és IX. század közt a volgavidéki finnugor népek egy része is ogur (bolgár) fennhatóság alá került, de itt a hatás felületesebb, rövid tartamú volt. A vogulok, osztjákok, mordvinok legfeljebb adófizetői lehettek az oguroknak. Az előmagyarok azonban – a magyar nyelv tanúsága szerint – teljes életközösségben éltek a rájuk telepedő ogur néppel. Az érintkezések kezdetén vadak üzése közben családjuktól, a síkvidéken pásztorkodó törzsüktől messzire elkalandozó, talán évekig is távol, erdei vadásztelepeken élő ogur vadászok – fajrokonaitól elszakadva – idegennyelvű

szolgáik körében éltek s nem egyszer ezek nőivel házasodtak össze. Később finn-ugor nyelvű előmagyar szolgák kerültek a távoli ogur telepekre, viszont az ogurság is nagyobb tömegben hatolt be az erdővidékre. A két nép közt tartós együttélés fejlődött ki s az ogur urak nyelvtanulásra kevésbé fogékony asszonyaiktól és szolgáiktól megtanulták azok nyelvét, míg emezek uraiktól új, fejlettebb fogalmakat ismertek meg s jelölésükre a tőlük eltanult ogur szavakat használják. Ez a folyamat bizonyára századokon át tartott, míg végre kialakult az ogur jövevényszavakkal bővült *magyar nyelv*, a határozottan törökös jellegű *magyar őskultúra* és velük együtt az egykori előmagyar szolgákból és a hódító ogur

harcosokból összeolvadt *nép egyénisége*, mely a későbbi századokban *magyar* néven szerzett hírt fegyverének, politikai sikereket államalkotó és kormányzó tehetségének, dicsőséget és elismerést kulturális fejlődőképességének.

Vajjon a kínaiaknál ting-ling néven említett prémkereskedő nép volt-e az előmagyarok ura és kiművelője, vagy az ogurságnak egy másik ága? az ogurok összeolvadtak-e már az Ural vidékén szolgálókkal vagy mint leigázott szolganépet hurcolták őket magukkal a Kaukázus vidékére? Nyílt kérdés marad. Bizonyos azonban, hogy a szibériai ogursághoz tartozó egykori prémkereskedő ting-ling nép III. századi hazájának déli részén s az ananjinói korban az Ural keleti lejtőjén élő előmagyarok hazájától

délre a Kr. u. V. század derekán a prém-kereskedéséről híres *onogur* nép tűnik fel. A ting-lingek ez időben már eltűntek a kínaiak szeme elől s az előmagyarok primitív kultúrájának sem találjuk többé nyomát az uralontúli régi hazában. Ez utóbbiak nyelve azonban fennmaradt a Maeotis-menti Onogoriában, az Uraltól még az V. század közepén idesodródott onogurok donmenti hazájában századok múltán feltűnő, törökös megjelenésű, török műveltségű magyar nép ajkán, melyet szomszédai megjelenésekor s azóta mindig *ongurnak*, *ungrnak*, vagyis *onogurnak* neveznek. A magyar nép ősei az V. század óta mindenesetre osztályosai voltak az ogurság sorsának. Ősi történetünket kutatva, az ogur népeket kell

szemügyre vennünk és különösen figyelmet kell szentelnünk az onoguroknak.

A történeti magyar nép születési helye a nyugatsibériai erdőrégió és az eurázsiai steppe határvidéke. Ha igaz, hogy az urali és altáji népek valamikor az ősidőben egy törzsről szakadt testvérnépeknek leszármazói, a magyarban két rokoncsaládnak egy-egy ága – a Volga-Káma menti finnugorság keleti s az altájvidéki törökség nyugati ága – egyesült új, tartós vérközösségben. Talán az ősidőkben végbement keveredésben, két különböző vérmérsékletű és karakterű nép egyesülésében kereshetjük a magyar faj életképességének egyik okát. Talán e keveredésnek köszönhető, hogy a magyar nép – finnugor rokonaival ellentétben – igen korán

nemzetté szervezkedett, államot alkotott s a kulturális fejlődés magas fokára emelkedett és az egyszer megteremtett szervezetet és intézményeket a körülményekhez óvatosan alkalmazkodva – török rokonaival ellentétben – állandósítani s a sors minden csapásával megküzdve egy ezredéven át fenntartani tudta.

1. Történeti értelemben

az *ogur* vagy *ugor* népnév a törökség nyugati ágához tartozó népek Kr. e. II.–Kr. u. VII. századi gyűjtőneve, amit később a *bolgár* név vált fel.

Ma a tudományban az eredetileg török fajú és nyelvű népeket jelölő *ugor* név

az urali fajhoz tartozó finnugor népcsoport keleti ágazatának megjelölésére használatos.

A következőkben az *ugor* és *finnugor* neveket nyelvtudományi értelemben az urali nép- és nyelvcsaládhoz tartozó népek jelölésére használjuk, az altáji törökséghez tartozó egykori ogur vagy bolgár népek jelölésére az archaisztikus *ogur* alakot tartva fenn.

2. Az ugor nyelvközösség korából való ősi kultúrszavakat, majd a különböző nyelvekből átvett kölcsönszavakat (*zárójel*) közt adjuk kurzív szedéssel. A kiveszett vagy jelentésváltozáson átment szavak mellett értelmük is fel

van tüntetve. [VISSZA]

3. A köztörök –z– helyett az ogur nyelvekben és török kölcsönszavainkban –r– (népnevek: *oguz – ogur; tokuzoguz – tukurgur* vagy *kuturgur; otuztatar – uturgur*; oszmán *üküz* – csuvas v

g

r,

mongol *ükür*, magyar *ökör*, ujgur *töngiz* – magyar *tenger*; oszmán *ikiz*, tatár *igez* – mongol *ikere*, magyar *iker*; csaga-

táj *bozagu* – csuv. p ru, magyarborju). Az –s– helyett –l– (oszmán *taş* – csuv. *tşol* = kő, magyar *Tas* név; oszmán *köşäk* – mong. *δüliđe*,

magyar *kölök*; köztörök *tüš* –
mong. *düli*, magy. *dél*); A szókez-
dő *j* helyett *sz* (köztörök *jäl*, kún *yel*, cs
uv. *sil*, magyar *szél*; tatár *jiläk* –
csuv. *širla*, magy. *szöllő*). A szókez-
dő *c* helyett *s* (tatár *èüprä* –
csuv. *šöprä*, magyar *borseprő*; osz-
mán *èatir*– magyar *sátor*; ujjur *èe-*
ring – magyar *sereg*) hangot találunk.
[VISSZA]

4. Az östörökben *s* a mai köztörök nyelv-
vek legtöbbször *j*-vel kezdődő köl-
csönszavaink egy nagy csoportjánál a
török szókezdő *j*-nek
nyelvünkben *gy* felel meg (*gyaláz*,
gyalom, *gyapjú*, *gyárt*, *gyász*, *gyáva*,

gyékény, gyenge, gyepelő, gyepű, gyertya, gyom, gyöngy, gyúr, gyűl, gyümölcs, gyűrű, gyűszű). Más ily kölcsönszavainkban a szókezdő *j* helyénsz van (*szél, szérű, szőlő*). Nyilvánvaló, hogy e két szócsoport az ogur (bolgár) nyelvfejlődés két különböző korszakában került a magyarba. Az őstörök szókezdő *j* ugyanis az ogurban (ősbolgárban) *dz*-vé fejlődött s ebből később *s*-féle hang lett (v. ö. *gyalom*: kún *ilim*, baskir *jlym*, csuvas *œalðm*; *gyárt*: köztörök *jarat*, csuvas *šorat*; *gyúr*: kún *jur*, csuvas *šur*). A

magyar *gy* az ogur *dz*, az *sz* a későbbi bolgár *s*-féle hang megfelelője.

A *gyűrű* és *szérű* egyazon, az őstörökben *s* a kún, tatár, baskir, csagatáj, oszmán nyelvekben ma is *j*-vel kezdődő ogur szónak különböző korbéli átvitelei. [VISSZA]

5. *Gy*-vel kezdődő jövevényszavainkról megállapítható, hogy abból a korból valók, mikor a bolgárok, illetőleg ogurok nyelvében az őstörök szókezdő *j* már *dz*-nek hangzott, de még nem alakult át *s*-sé.

HÓMAN–SZEKFŰ MAGYAR TÖRTÉNET

Népvándorlás.

A római és kínai birodalmak a Kr. e. I. században. Délfelé törekvő északi népek. A két birodalom harca a barbárokkal és terjeszkedésük észak felé. A húnok és gótok kivándorlása a Volga és Don vidékére. A barbár népek megmozdulása. A húnok és gótok összezsapása. A nagy népvándorlás. Attila birodalma és Róma bukása. A hún hatalom összeomlása. Új politikai alakulások. Az ogur népek és szabirok Európába telepedése. Keleteurópa népei az V–IX. században. Onogur-magyar azonosság.

A magyar nép ősei időszámításunk kezdetén az

urali őserdőségben és Nyugat-Szibéria termékeny mezőin éltek a maguk egyhangú életét nem is sejtve, hogy messze délen, a római világbirodalom egy kicsiny zugában, megszületett a Gyermek, aki az Ige erejével uralkodni fog a világon s kinek földi birodalmát egykoron ők fogják védelmezni a megrontására, pusztítására törő keleti török rokonokkal – besenyővel, úzzal, kúnnal, tatárral, oszmánnal – szemben. Pedig az eurázsiai kontinens keleti és nyugati szélén már félszázaddal előbb gyűrűzni kezdtek a nagy népvándorlás világokat döntő és új világokat építő áramlatának első hullámai.

A Földközi-tenger mellékén ezidőben jutott befejezéshez az emberi nem három hatalmas

ágának: Sém, Kám és Jáfet fiainak a mediterrán világ éléstáraiba – Mezopotámiába, a Nílus völgyébe és Indiába – vezető kereskedelmi utak birtokáért és három világrész érintkező területeinek politikai hegemóniájáért vívott ezredéves küzdelme. Az asszír-babiloni, egyiptomi, iráni és hellén birodalmak romjain, azok kultúráját és hagyományait kisajátítva és különböző fajú népeiket egy nagy politikai egységbe olvasztva, végső diadala felé közeledik a világoralomra törő Róma. Távol Keleten, Belső-Ázsiának a Csendes-Óceántól a Hoanghóig és a Tarim-medencéig terjedő hatalmas területén, ugyanekkor az új virágzásnak indult Kínai birodalom terjeszkedik tudatos tervszerűséggel észak és nyugat felé.

A kontinens északi részén – a római és kínai védővonalon túl – az indoeurópai, urali és altáji népcsaládok egymástól már évszázadok, sőt évezredek előtt elszakadt és őshazájuktól többé-kevésbé eltávolodott ágait még mindig a rokonsági viszonynak megfelelő, természetes elhelyezkedésben találjuk.

Britanniában s az Atlanti-Óceán, a Pó-, Rajna- és Duna-folyók határolta területen a művelődésre kiválóan fogékony, vitéz, de politikailag szervezetlen és tartós ellenállásra képtelen kelták laknak. A Rajna-Duna-vonaltól keletre a Visztuláig, északra a Skandináv-félsziget belséjéig nyúlnak a harcias, tetterős és a politikai szervezkedésre már megérett, népes germán törzsek szállásai. Szomszédságukban s részben

fennhatóságuk alatt, a Szudetáktól és az Északi-Kárpátoktól északnyugati irányban, az Odera-, Visztula-, Memel- és Duna-folyók forrásvidékén át a Felső-Volgáig húzódva, primitív litván és szláv nemzetségek élnek. Tőlük délkeletre, a Duna-Tisza közén s az Északkeleti-Kárpátoktól az Aral-tóig terjedő nagy síkságon a szkítákkal már teljesen összevegyült iráni szarmaták pusztai lovas-harcos törzseit és törzsszövetségeit, a Tisza, Al-Duna, Fekete-tenger és Dnyeszter határolta területen a trákokat találjuk. A Kaspi-tótól és Kaukázustól keletre egészen Indiáig iráni népség, rajta túl az indoeurópai népcsalád legkeletibb, hindu ága lakik. A kelták és trákok lakóhelyétől délre, az irániaktól délnyugatra

terül el a Római birodalom, a maga vegyes – graeco-latin, örmény, iráni, sémi és kámita – lakosságával. Az indoeurópai népektől északkeletre, a Dűna-torkolat s a Finn-öböl, valamint a Volga felső folyása s a Káma-folyó mentén egészen az Ural keleti lejtőjéig húzódva tanyáznak a finnugor népek kezdetleges halász-vadász nemzetségei. Tőlük északkeletre, a hideg régióban az urali szamojédek, Nyugat-Szibéria termékeny rónáin az ogur (bolgár-török) népek laknak. Európa és Ázsia kapujától a Koreai-félszigetig az ogurokat is magábanfoglaló Húnbirodalom fejlett katonai és politikai szervezetében élő török-tatár és mongol népeket találjuk. Szállásföldjük délnyugaton az iráni népekkel,

délkeleten a Kínai birodalommal határos.

Az északi népek körében évszázadokkal Krisztus születése előtt kezdődött valami belső mozgolódás. Oka egyrészt a természetes szaporodás, másrészt a természeti körülményeknek, a megélhetési viszonyoknak változása volt. A népek addigi lakóhelye mindinkább szűknek bizonyult. Terjeszkedésre, lassú előnyomulásra kényszerültek.

A belső kontinentális területen lakó fajok és népek lassú előnyomulással, szomszédaikat maguk előtt űzve, vagy azokkal összevegyülve, közéjük ékelődve még mindig elegendő helyhez juthattak. A kontinens keleti és nyugati szélén az óceánokra támaszkodó, szélső fa-

jok azonban, szomszédaiktól mintegy sarokbaszorítva, sokkal nehezebben tudtak maguknak némi új területet hódítani.

A terjeszkedés természetes útja dél felé vezetett. Az Északi-tenger felől délre hatoló germánok a Rajnától és Dunától északra lakó kelta törzseket átszorítják a nagy folyókon, a szarmaták a szomszédos trákokra nehezednek. Az északi nyomásnak ellentálni nem tudó kelták és trákok behatolnak a déli félszigetekre. Hispániában eljutnak a Gibraltár-szorosig, de Itáliában és a Balkánon a megtelepedett életet élő graeco-latin lakosság telepeibe és a római légiók örvonalába ütköztek s fegyveres fellépésre kényszerültek. Az északi barbárok határsértései és portyázó becsapásai már a Kr. e. I. szá-

zad elején nagy gondot okoznak a hatalmas tetőpontja felé közeledő Római birodalomnak. Messze keleten ugyanily körülmények közt jutnak érintkezésbe a húnok a Kínai birodalom északi tartományaival. A veszedelem itt a támadók politikai és katonai szervezetének fejlettsége miatt nagyobb volt s a Kr. e. III. század elején az első Húnbirodalom megszervezésével katasztrófális mértéket öltött. A Kínai birodalom katonai ereje nem bizonyult elegendőnek a nagy erővel és lendülettel előretörő barbárok feltartóztatására. Új védelmi rendszerre volt szükség s ezt a birodalmat teljesen újjászervező Si-Hoang-Ti császár (Kr. e. 259–210) valósította meg, felépítve az északi határon végighúzó mesterséges védősáncot, a hí-

reskínai falat. Ez a hatalmas bástya se tudta végét vetni a barbár betöréseknek s a császárok évtizedeken át csak ravasz diplomáciával és évi segély címén fizetett adókkal tudták fékentartani a birodalom területére is behatoló veszedelmes szomszédot.

A Kr. e. I. század derekán fordult a kocka s a két déli birodalom majdnem egyidőben hatalmas erővel fordult szembe támadóival.

A világhatalomra törő Róma sort kerít a Földközi-tenger felett elterülő szűz területek meghódítására. Julius Caesar Kr. e. 52-ben befejezi Gallia meghódítását, lábát a csatornán túl, Britanniában is megvetve. A római nagyhatalom, ránehezedve a tartós erő kifejtésre képtelen kel-

tákra, a független germán törzsek szállásföldjének délnyugati határáig tolja előőrseit, hogy a következő négy évtizedben végleg birtokába vegyen a Rajna és Duna vonaláig minden kelta-lakta területet, sőt Germánia délnyugati vidékeit is. Nyugat- és Közép-Európa kelta lakossága hamarosan felszívódik, elvegyül a rátelepedett latinságban, mely ezidő óta a rajnai és dunai védővonalon néz farkasszemet a vele határait és létét féltve, merészen szembe szálló, életerős fiatal germán népekkel. Alig egy század múltán a kelták sorsára jutnak az Al-Duna, Tisza és Keleti-Kárpátok vidékén élő trák-géta népek, valamint Kis-Ázsia iráni és hellén kultúrhatás alatt álló, de származásra igen vegyes lakossága is. A hatalma tetőpont-

ján álló birodalom határai elérik a Duna-Tisza közén s a Délorosz síkon tanyázó, félelmes szarmata-szkita törzsek s a velük rokon kultúrájú pártusok Tigris-Eufrát-vidéki szállástelepeit. A római gyarmatok határán túl élő barbárok – germánok, szarmaták, pártusok – növekvő bosszúsággal és aggodalommal vesznek tudomást a szomszédságukba került idegen hatalom terjeszkedéséről s évről-évre megkísérlik a római front betörését. Támadásaik azonban megtörnek a Kr. u. I. és II. század fordulóján tervszerűen kiépített római falon, a *limes*-en s a határvédő légiók ércfalán. Viszont a *limes* mögül elötörő légiók nem egyszer fájdalmas veszteségeket okoztak nekik, a szomszédos törzsek egy részét szövetségre

kényszerítve, a távolabbiakat a birodalom határaitól és annak szolgálatába szegődő fajrokonaitól való eltávolodásra készítetve.

A római világbirodalom gyorsütemű terjeszkedésével egyidőben ugyanez a folyamat megy végbe az eurázsiai kontinens délkeleti vidékén. A legutóbbi két században barbár szomszédaitól sokat szenvedett Kínai birodalom új virágzásnak indul és tudatos tervszerűséggel kezdi határait észak és nyugat felé kitolni. Caesar galliai hadjáratával egyidőben a kínai hatalom döntő győzelmet arat az őt folytonosan nyugtalanító, méltóságát sértő, császárait nem egyszer megalázó húnok felett. Krisztus előtt 54-ben – Caesar galliai hadjáratával egyidőben – a húnoknak a Sárga-tenger és az Ural-hegység

közt élő népeket egybefoglaló, nagy nomád birodalma megdőlt a kínai fegyverek s főleg a ravasz császári diplomácia csapásai alatt. A Motun király idejében kiépült birodalmi szervezet szétbomlik. A keleti húnok királya hűséget fogad a császárnak s a Hoang-hó-tól északra és északnyugatra élő török népek kínai fennhatóság alá kerülnek. A nyugati húnok királya ellenszegül, de a testvérének seregeivel megnagyobbodott kínai haderővel szembeszállani képtelen lévén, kitér a hatalmas szomszéd útjából. Az Altáj- és Tiensan-hegységek vidékére húzódva, átveszi az uralmat az Ob-folyó forrásvidékétől az Aral-tóig és Uralig tanyázó rokon népek felett. Uralmát azonban állandósítani nem tudja.

Csitki király nyugatázsiai Húnbirodalma alig húszévi fennállás után Kr. e. 36-ban összeomlik a szibériai steppe-vidéket határoló hegységek délkeleti lejtőjéig hatoló kínai császárság vazallusainak és szövetségeseinek támadása alatt.

Másfél századdal később, a Kr. u. I. század végén – mikor nyugaton a római császárság eljuttott hatalma zenitjére – a behódolt területeket tudatos tervszerűséggel megszervező kínai császárság is fojtogató erővel kezd ránehezedni barbár szövetségeseire. A húnok százados uralma alatt engedelmességre szoktatott népek kezdetben békén tűrik az új uralom nyomását s – bár katonai szervezetüket fenntartva és fajiságukat megőrizve, nem jutottak a romanizált

kelták sorsára – felhasználtatták magukat fajtestvéreik és eddigi uraik ellen. A barbár erőt ügyesen kihasználó kínai hatalom nyomása azonban elviselhetetlenné vált a nem is olyan régen még egy félvilágon uralkodó húnokra. Megfogyatkozott erejük támadásra és győzelemre nem lévén elegendő, lassanként megérlelődött bennük az elköltözés gondolata.

Szkíta-hún áldozati bronzüst.

Szkíta-hún áldozati bronzüst a Pest megyei történelmi Czakó-halomból, a Magyar Nemzeti Múzeumban. Kerek lába letörött. Jelenlegi magassága 88 cm. Figyelemreméltó stílusbeli sa-

játságai a felületnek erősen kiemelkedő lécekkel való tagozása, a legyezőalakú fülek megmintázása és a rojtot utánzó, lecsüngő kis karikák alkalmazása.

Sajátságos találkozása a véletlennek, hogy az eurázsiai kontinens déli részének két szélén egyidőben, de egymásról mitsem tudva, két hatalmas kultúrnemzet – a latin és a kínai – indul világhódító útjára, szinte a részletekig analóg módszerrel és eszközökkel építve ki uralmát. Keleten és nyugaton ugyanaz az ellenség megosztására törekvő, bomlást okozó, kétszínű diplomácia, ugyanaz az óvatos, körültekintő hadviselés és ugyanaz a mesterien kiépített hármás védővonal – itt a római limes, ott a kí-

nai fal, itt a légiók, ott a tartományi seregek, itt kelta, trák, görög és iráni, ott hún-török hűbéresek hármás bástyája – áll szemben a határontúli barbár világgal.

A viláგuralomra törő két császári hatalom a maga mértéket nem ismerő terjeszkedési vágyával és ellenállást nem tűrő, szervezett erejével már a Kr. e. I. század derekán, mint egy gigászi méretű harapófogó két ága öleli körül az északi népeket. A Kr. u. I. és II. század fordulóján a harapófogó működni kezd és szorítása nyomán mozgásba jön, egymásra zúdul északnak minden halni nem akaró, hódolásra büszke, életerős, tettekreész népe. Keleten és nyugaton egyidőben indul meg a népek nagy áramlása más világtájak felé.

Krisztus után 90-ben a másfél század óta kénytelen-kelletlen Kínát szolgáló, de az igát nehezen tűrő, uralomra termett hún nép zöme – az északi és nyugati függetlenebb hún törzsek népe – felkerekedik s néhány rokon törzset magával ragadva, másokon keresztültörve, végleg eltűnik a kínaiak szeme elől. Száz évvel utóbb már európai területen, az Ural- és Volga-folyók vidékén találjuk őket, a Tobol-Irtis-vidéki ogur-török népek délnyugati szomszédságában, míg egy másik ágazatuk a régi Sogdiana és Baktria perzsa tartományokba telepedve, a századokig virágzó ehtalita vagy fehér-hún birodalomnak veti meg az alapját.

A húnok európai megjelenésével egyidőben, Kr. u. 180 körül mozdult meg a germánságnak

a Keleti-tenger, az Odera és Visztula mentén élő, politikailag legszervezettebb, északkeleti ága. A vezetőszerpet a törzsek korábbi laza szövetségét már nemzetté formáló, egyeduralom alatt élő gót nép töltötte be. A II. század végén a gótok – maguk előtt hajtva és magukkal ragadva a gót szövetségbe tartozó germán törzsek egy részét, az astingokat, dakringokat, herulokat, gepidákat – a Visztula mellől kiindulva, délkelet felé húzódnak. Megmozdulásukra a közvetlen okot Marcus Aurélius császár (164–180) hadjáratai szolgáltatták. A dél felé törekvő barbárok betöréseinek reakciójaképpen a császár a Dunavonalon átkelve, súlyos csapást mért a birodalommal közvetlenül szomszédos, Közép-Duna-menti markomann

és quád törzsekre s útját vágta dél felé terjeszkedésüknek. Terve a Felső-Duna és Tisza vonalán túleső területeknek a birodalmi szervezetbe való bevonása, a későbbi Magyarország egész területének meghódítása volt, de megvalósításhoz sohasem jutott el. A római limes felett élő s minden terjeszkedéstől elzárt germánok körében azonban ez esemény következtében az eddig kisebb explóziókban megnyilvánuló mozgolódás robbanásra vezetett. A rómaiaktól szorított déli törzsek északkelet-északi irányban nyomást gyakorolnak szomszédaikra s e nyomás a Visztula és Odera felső folyásánál erős lökéssé fokozódik. Ugyanekkor a Volga-menti húnok elől nyugat és északnyugat felé áramló szláv,

finn és szarmata áradat is nyomni kezdi a Visztula-menti gótokat, kik a délnyugat-déli és keleti irányból jövő kettős nyomás elől kénytelenek kitérni s követve a szomszédos germán törzsek egy csoportjától, délkelet felé indulnak. A szervezetlen szláv nemzetségek gyűrűjén áttörve, elérik a Dnyeszter és Dnyeper forrásvidékét s a III. század elején e folyók mentén egészen a Fekete-tenger partjáig s a Don-folyóig nyomulnak.

A Volgáig hatoló húnok és a Don partjáig érő gótok – a törökség és germánság politikai és katonai szervezet tekintetében legmagasabb fokon álló ágai – Ázsia nyugatán és Európa keletén két nagy katonai hatalom alapítóivá lettek. A következményekből valószínűnek lát-

szik, hogy a húnok két század alatt megszer-
vezték az Altájon inneni, régi jogon fennható-
ságuk alá tartozó ogur és egyéb török népeket
s az Ob, a Volga, a Kaspi-tó és az Iráni-fensík
határolta területen már azidőben megalapítot-
ták a nyugati hún birodalmat. A gótok – hatal-
muk alá vetve a délorosz síkság trák, szarmata-
szkita, alán törzseit – a Don és Al-Duna közt
szervezik meg katonaállamukat.

A két új hatalom egyelőre békén él egymás
mellett. A húnok expanziója a déli perzsa
szomszéd, Irán felé irányul. A gótok a római
birodalom aldunai tartományai nyugtalanítják.
Elhelyezkedésük azonban nagy összeütközé-
sek csiráját rejtette magában. Húnt és gótot
már csak egy földszáv, a Volga és Don közének

pusztasága választotta el egymástól. Az óriási harapófogó két szára közé szorult népek kelet és nyugat felől megindult áradatainak csak egy gyenge lökésre volt szükségük, hogy egymásra zúdulva, alapjában rendítsék meg a világot, felforgatva a fajok és népek elhelyezkedésében megnyilvánuló természetes rendet és új irányba terelve az egész emberiség történetét. Ez a döntő lökés nem soká váratott magára.

A gótok és húnok elköltözése fajrokonai szomszédságából nem teremtett nyugalmat az északi népek körében. Az őket lassú előnyomulásra, terjeszkedésre, majd katonai támadásokra kényszerítő természeti tényezők és politikai okok működése nem szűnt meg, sőt fokozódott.

A germánok körében a III. században általánossá vált a mozgolódás s a Marcus Aurélius halála után rohamos hanyatlásnak induló birodalom többé nem tudott ellentállni a dél felé törekvő barbároknak. A tartományokat a III. században százával, ezrével lepik el kezdetben lassan beszivárgó, majd törzsszámra jövő germán telepes családok és nemzetségek, kiket a gyenge császárok szívesen látnak s mint katonákat a birodalmi seregben használnak fel. Ugyanekkor a limesen túl lakó germánság addig önálló életet élő kis törzsei nagyobb törzsszövetségekbe tömörülnek s egy-egy katonafejedelem vezetése alatt nemzetekké formálódnak. A III. és IV. században az északi határon már nem az egykori széthúzó kis germán tör-

zsek laza kapcsolatban élő csoportjai, hanem politikailag megszervezett, egységes vezetés alatt álló frank, burgund, allemann (sváb), thüringi, szász, markomann (bajor), quáds-vév, vandál, gepida és gót törzsszövetségek állanak szemben a római haderővel, folytonos becsapásaikkal nyugtalanítva, pusztítva és gyengítve a rajnai és dunai tartományokat. A III. század első évtizedei óta a belső viszályokban, forradalmakban egyre vérző birodalmat gyors egymásutánban érik a germán támadások. A század derekán már sor kerül az első tartomány kiürítésére. Dácia 274-ben vandálok, majd gepidák kezére került. A következő száz év története a harcok szakadatlan láncolata. Az elpusztított határszéli tartományokba a

császárok szarmata és germán földműveseket telepítenek le, kik – jó katonák lévén – kifelé, a többi barbárokkal szemben ideig-óraig támaszul szolgáltak, de bent a békétlen, bomlasztó elemet szaporították. Túl a határokon pedig harcrakész, ifjú és életerős népek lesik a kedvező pillanatot, mikor döntő csapást mérve az alig kétszáz éve még hatalma tetőpontján álló birodalomra, előzönölhetik és birtokukba vehetik annak gazdag tartományait.

A germán törzsszövetségek kialakulásával egyidőben a távoli keleten is hasonló irányt vesz a fejlődés. A kínai fegyverek súlya alatt rombadőlt Húnbirodalom egykori alattvalói – a keleti törökség törzsei – a germánokhoz hasonlóan szövetségekbe tömörülnek és a kínai

birodalom északi határain új nomád hatalmak keletkeznek. Az új politikai és katonai szervezkedések éle – mint nyugaton a germán szövetségeké – a szomszédos birodalom ellen irányult. Kína azonban évezredek tapasztalatokra és népe nagy sokaságára támaszkodva, több sikerrel vette fel a küzdelmet barbár szomszédaival, mint a római birodalom s a hatalma növekedésével veszélyessé vált szomszéd vagy meghajolt a császár előtt, vagy továbbköltözésre kényszerült.

Ez a sors érte el a Volga mellé költözött északi húnok helyébe lépő s kínai forrásokban szien-pi néven említett népet. Helyében ismét új hatalom alakult. A IV. század derekán a kínai for-

rásokban zuan-zuan néven emlegetett avarok alapítják meg az Altáj-hegység vidékén hatalmas nomád birodalmukat s nyugat felé szorítjuk az Irtis-folyón és a Balkas-tavon túllakó népeket. E mozgolódás készítette addigi lakóhelyüknek elhagyására a harmadfélszázad előtt már a Volgáig hatolt húnokat, akik most Európa szívébe nyomulva, végleg felborították a népek egyensúlyát.

*

Balambér hún király 372-ben népével a Volgán átkelve, a Kaukázusig hatol és hódolásra kényszeríti a Kaukázus felett lakó alánokat, majd a Volga-Don-vidéki szarmata-szkita törzseket. Három évvel később a Don és Dnyeszter közt

uralkodó Hermanarich és Vithimir keleti gót királyok seregei fölött arat döntő győzelmet a gótoktól hozzápártoló roxolánok segítségével. Gesimund gót király meghódol s Balambér – a török-tatár hadvezérek rendes szokása szerint – nemsokára a keleti gótokat, alánokat és roxolánokat küldi harcba, mint főhadának előharcosait, a Dnyeszter-folyón túl lakó fajrokonai, a nyugati gótok és gepidák ellen. A hún és gót hatalom összeecsapása nyomán a keleti és nyugati barbár népek százados lassú előnyomulása a népek és fajok irtózatos, öldöklő élet-halálharcává fajul.

A Pontus-vidéki germán és szarmata népekkel meggyarapodott hún hatalom ellenállást nem tűrő erővel támadt a Dnyeszter, Al-Duna és Ti-

sza közt lakó nyugati gótokra, majd ezeken keresztültörve a gepidákra s a Tisza-Duna-vidéki népekre. A hún támadás végleg megpecsételte a roskadozó Római birodalom sorsát s új nemzet- és államalakulások csiráit vetette el Európa földjébe. A nagy harcban a régi politikai kötelékek felbomlanak és újak keletkeznek. Törzsek, törzsszövetségek, nemzetek, sőt egész fajok pusztulnak el, új szövetségeknek és nemzeteknek adva helyet, melyek hamarosan felszívják, magukbaolvasztják a régiek életbenmaradt töredékeit. Az indoeurópai népcsalád kelta, trák, szarmata-szkita ágazatai eltűnnek, beolvadnak a rájuk telepedő germán és török népekbe. A római földre telepedő germánság körében megindul a romanizálódás

nyelvet, szokást, erkölcsöt és műveltséget átalakító folyamata. Az V. század elejére teljesen megváltozik Európa néprajzi képe.

A nyugati gótok 378 és 381 közt, előbb fegyverrel törve utat, majd a császár engedélyét is megszerezve, átkelnek az Al-Dunán és néhány évtizedre Moesiában, Tráciában szállnak meg. A IV. század derekán Pannóniába telepedett vandálok kezdetben Itália felé törekedtek, majd északnyugati irányba fordulnak és maguk előtt hajtva, magukkal ragadva a svév népcsoporthoz tartozó Garam-vidéki quádok töredékeit, az astingokat, viktuálokat, valamint a hozzájuk csatlakozó szarmata-jazyg és alán töredékeket, a Rajnáig s onnét Gallián át Hispániába nyomulnak. A svév csoportok a spanyol

félsziget északnyugati partvidékén találnak új hazára. A vandálok, alán szövetséges csapataikkal a Gibraltár-szoroson átkelve, Afrika északi partvidékére hatolnak és 429-ben Karthago vidékén alapítják meg Geiserich király vezetése alatt száz évig virágzó államukat. A Balkán-félsziget északi részén tanyázó és Athanarich, Alarich, Radagais királyaik alatt Itáliát folytonos betörésekkel nyugtalanító nyugati gótok az ellenük szövetkező római és hún hatalomtól szenvedett nagy vereség után, az V. század elején a Pó síkján át Gallia déli tartományaiba és Hispániába költöznek át, hol Theodorich királyuk 419-ben a hatalmas vizigót állam alapját veti meg. A Rajna-Mosel-vidéki

frankok Észak-Gallia területére hatoltak be s egy század múltán – a vizigótokat Hispániába szorítva – megalapítják az európai történetben oly nagy szerepre hivatott frank királyságot. A galliai frankoktól és vizigótoktól keletre, a Rhône völgyén szálltak meg a Rajnától leköltöző burgundok, míg Raetia területére alemannok nyomulnak. Az Északi-tenger partvidékéről útrainduló jüt, angol és szász törzsek a tengeren átkelve, Britanniában telepednek meg s annak kelta és latin lakosságát leigázva, a hét angolszász királyságot alapítják. A nyugati tartományok – Africa, Hispania, Gallia, Raetia, Germania, Britannia – mind germán kézre kerültek. A római földre telepedett germánok a romanizált

kelta lakossággal összevegyülve s a latin kultúrát magukba szíva, később Nyugat-Európa középkori keresztény államainak megalapítóivá lettek.

A vandálok, vizigótok és szövetségeseik kiköltözése után gazdátlanul maradt dunai provinciákat – Dáciát, Pannóniát és Noricumot – s a felettük elterülő Tisza-jobbparti és Duna-balparti területet már a IV. század végén a húnok és fennhatóságuk alá tartozó germán népek lepik el. Itália közvetlen szomszédságában, az Alpesektől a Dunáig terjedő noricum-i és pannóniai részeken és a Felső-Duna mentén, a cseh-morva hegyvidéken, az Északi Kárpátok alján a hún királynak hódoló germán rugiak, herulok, skirek és más svév törzsek, a

mai Erdélyt s az Al-Duna és Prut között magábafooglaló Dáciában gepidák szállnak meg. A svévek északi és nyugati szomszédságában az Odera és Visztula felső folyása mentén dél felé törekvő longobardok s a kelta bójok országával együtt azok nevét is öröklő markomann-bajorok telepednek meg.

A hún király a Dnyeper-Al-Duna-vidéki keleti gót törzseket hátrahagyva, a Közép-Tisza balpartján, valahol a Körös-torkolat vidékén – a mai Törökszentmiklós és Szentes közt – szállt meg. Székhelye körül a Tisza két partján elterülő síkságon az uralkodó faj, a „királyi húnok” népe telepedett meg, beékelődve a tőle nyugatra és keletre lakó szövetséges vagy inkább hűbéres népek, markomannok, svévek,

gepidák, keleti gótok szállásföldje közé. A Prúttól és Dnyesztertől az Uralig terjedő nagy síkságot hún uralom alatt élő keleti gótok, szarmata-szkita és germán néptörzsek lakták. A Húnbirodalom virágkorában a keleti népekről nem sokat hallunk. Mindössze a Don-Volga-menti alacirokról beszél Priszkosz rétor egy lázadásuk alkalmával. E nép finnugornak látszik. Neve török nyelven erdőlakót (*agacs-eri* = erdei emberek) jelent. A többiek az egykorú írók a hún uralom alá tartozó összes germán és szarmata-iráni törzsekkel együtt összefoglaló néven húnnak nevezik. A nyugati és déli szomszédok nem sokat tudtak a hún birodalom népének belső, természetes tagoltságáról, mert velük

szemben mint egy szilárd alkotású politikai és katonai szervezet tagjai, teljes egységben összeforrva jelentkeztek. Népi egyéniségük csak Attila halála s a belső bomlás ekövetkezése után bontakozik ki.

A hún király hatalma Attila korában a Felső-Dunától, Drávától és az Alpoktól egészen a Volgáig, sőt talán ezen is túl terjedt. E rengeteg birodalom fejedelme korlátlan ura volt országa népeinek. Az uralkodás és kormányzat nehéz gondját azonban a többi keleti nomád birodalmak uralkodóihoz – a keleti hún királyokhoz, a VI–VIII. századi türk kagánokhoz s a XIII. századi tatár kánokhoz hasonlóan – ő is megosztotta családjá tagjaival. A nagykiterjedésű Húnbirodalom két országrészre tagolódott, a

keleti és nyugati királyságra. A veszedelmes római szomszédhoz közeleső nyugati tartományt maga a főkirály kormányozta, míg a keleti részeket testvére vagy fia uralkodott. Rugha idejében testvére Mundzuk, majd ennek idősebb fia Bléda, Attila korában továbbra is Bléda, majd 448 után Attila legidősebb fia, Ellák volt a keleti tartományok ura. A birodalom megosztásának ez a hagyományos szokása a nomád birodalmak felbomlására vezető, veszedelmes összeütközések csiráját rejtette magában.

A keleti Húnbirodalom bomlása a Kr. e. I. században a kínai hatalom által egymásra uszított testvérkirályok meghasonlásával s a két tartomány önállósulásával indul meg. Ugyanez a

folyamat ismétlődik meg a Kr. u. I. század végén a keleten maradt húnok körében, a VII. század végén az onogur-bolgár, a VIII. században a türk, a IX. században az ujgur, a XIII. században a kún, s a XIV. században a tatár birodalomban. Egy-egy hatalmas uralkodói egyéniség – aminő Motun, hatszáz évvel később Attila, az onogur Kurt, a türk Bumen kagán és a tatár Dzsingisz-kán volt – útját tudta állani a szeratisztikus törekvéseknek. A gyengébb uralkodók azonban nem tudták megakadályozni idegen hatalmaktól lázított uralkodótársaik országrészének elszakadását.

E veszedelem első tünetei a Húnbirodalomban már Attila életében jelentkeznek. Az akacirok

felett uralkodó hún törzsek, a nekik szövetséget ajánló keletrómai császár biztatására 448 táján el akarnak szakadni Attilától s – úgy látszik – az öccsére féltékeny Bléda sem állt távol a mozgalomtól. A lázadást Attila vaskézzelel fojtotta el. Bátyját megölette és helyébe Ellák fiát rendelte az akacirok és a többi pontusi népek élére. A testvérharcot és lázadást előidézö ellentéteket azonban nem tudta eloszlatni. A nyugati és keleti tartományok népét folyton mélyülő szakadék választotta el egymástól. Nyugaton, Attila országrészében és udvarában, a neki hódoló germán szövetséges népek uralkodói és indigenák vitték a vezetős szerepet. A közvetlen környezetéhez tartozó hún urak mellett, sőt azok felett nagy befolyása volt az erős

hadak felett rendelkező Ardarich gepida, Valamir és Teodomir keleti gót királyoknak a görög Onegeriosznak, a latin Oresztesznek. A római és germán befolyás növekedésével természetesen együttjárt az idegen szokások és erkölcsök lassú térfoglalása. Az idegeneknek ezt az előnyomulását nem nézték jó szemmel a keleti tartomány húnjai s főleg ezeknek mellőzött törzsfőnökei és fejedelmei, kik magukat tartották a hatalmas birodalom főtámaszainak. Hiszen Attila elődei az Uralvidéki hún birodalom három század óta szoros politikai és katonai egységben összeforrott törökfajta népének erejére támaszkodva vetették alapját az európai hún uralomnak. Rómaiak és germánok viszont – ha Attila

hatalmas egyénisége előtt szó nélkül térde-
hajtottak is – az idegen fajú és erkölcsű,
szemükben rút és bárdolatlan hűnt titokban
lenézték. Szabadságukra igen sokat tartva,
csak az alkalomra vártak, hogy kellemetlenné
vált uraiktól megszabaduljanak.

Ez az alkalom 453-ban Attila halálával követ-
kezett el. A főhatalom átvétele végett keletről a
Tisza vidékére siető Ellákot és az őt kísérő ke-
leti húnokat testvéröccsei és a velük tartó, de
titkon népük szabadulását váró germán feje-
delmek fegyverrel fogadták. A szokatlanul vé-
res küzdelemben Ellák csatát veszített és el-
esett, de vele buktak testvérei s a hún világbi-
rodalom is. A főhatalomért versengő hún ki-
rályfiak a gepidák, svévek s a nyugatra törekvő

kelei gótok elől menekülni voltak kénytelenek. A számra nézve egyébként sem túlnagy Tisza-Dunavidéki hűnság megfogyott töredéke velük húzódtott vissza az Al-Duna vidékére és a pontusi nagy síkságra. A nagy Húnbirodalom hetvenévi fennállás után szétesett. A húnok a Keleti Kárpátok mögé szorultak.

A kiterjedésében még mindig tekintélyes birodalomban a főhatalmat Attila második fia, Dengizik, ragadta magához, ki 469-ben bekövetkezett hősi haláláig a Don és Dnyeper vidékéről kormányozta népeit. A húnoknak a gepidák, gótok és a keletrómai császárság ellen vívott küzdelmei bizonyítják, hogy nem tudtak belenyugodni a nagy vereségbe. 468-ban Hormidák hún vezér, egy évvel utóbb Dengizik

vezet hadat Bizánc területére. Vállalkozásaik azonban – a helyrehozhatatlan vérveszteség után – kudarcba fulladtak és Dengizik halála után a világverő hún nép, a hatalmas kínai és római birodalmak egykor félelmes ellenfele, letűnik a történet színpadáról. Dnyeperen innét lakó töredékei elpusztultak, felszívódtak a körülöttük élő, helyükbe jövő népekbe.

A bomlási és pusztulási folyamat tünetei azonosak a későbbi avar, besenyő, kazár, kún és tatár hatalom bukása után bekövetkezett jelenségekkel. Sok hún római zsoldba állt, Attila egyik unokája is római tábornoki méltóságot viselt. Mások az egykori gepida alattvalókhöz csatlakoztak. Egy nagyobb csoport a Don vidékére húzódott vissza, hogy megszervezőjévé

legyen a VI–VII. századi keleteurópai ogur vagy bolgár hatalomnak, míg a Dnyepertől az Al-Dunáig lakó keleti gótok nemsokára Pannóniába költöztek át.

Mialatt a tulajdonképeni hún nép így felőrlődött és elpusztult az Attila halálát követő harcokban, a hún birodalom területén és Ázsia távoli vidékein új hatalmak vannak kialakulóban.

A Felső-Duna-menti Rugilandban, a mai Ausztria területén, a svév szövetségből kiszakadt rugiak és herulok, tőlük északra és keletre a longobardok szervezkednek. Pannónia déli részét a keleti gót királyok vették birtokukba, a Száva mentén svév és markomann törzsek ta-

nyáznak s a Tisza, Al-Duna és Keleti Kárpátok határolta területen a gepida királyság alakult ki. Ugyanez időben indul meg a szervezetlen, primitív, szolgaságra hajló szláv nemzetségek lassú előnyomulása dél és délkelet felé. A VII. században már számos szláv telepet találunk Pannónia, sőt Noricum és Moesia területén is, a Dnyeszter és Dnyeper mentén pedig már az V. és VI. század fordulóján egészen a pontusi síkságig hatolt az egykorú forrásokban *ant* néven szereplő szláv népcsoport.

Túl a Húnbirodalom keleti határán, az Altájvidéki Avarbirodalom népe az V. század közepén valami okból nyugat felé terjeszkedik és kiűzi lakóhelyükről a szabirokat. Ezek rátá-

madnak az Ob- és Irtyiszvidéki ogurokra, kik saragur rokonaikat maguk előtt űzve, nyugati irányba nyomulnak s átkelnek a Jajk-folyón, majd a Volgán is. A szabirok most az Isim és Tobol felső folyása mentén lakó prémvadász onogurokra támadnak s azokat délnyugati irányba űzve, nyomukban maguk is átkelnek a Jajkon, majd a Volgán.

Egy két évtizeddel előbb a szabir támadás talán megtört és felmorzsolódott volna a hún birodalom katonai erején, most azonban a szabirok s az előlük menekülő saragurok, ogurok és onogurok – mint 465 táján Bizáncban járt követek beszélték – nyugat és délnyugat felé húzódva, ellentállás nélkül hatoltak a bomladozó birodalom területére s ellepték a Volga és

Dnyeper közt elterülő nagy síkságot.

A VI. század közepén újabb néphullám söpört végig a szarmata síkságon. A türk hatalom elől menekülő avarok – a Volga, Kaspi-tó és Kaukázus vidékén rövid időre megpihenve – Attila pannóniai örökségét veszik birtokukba, míg a század elején kialakult hatalmas Türkbirodalom nyugati törzsei a Volgáig terjeszkedtek, fennhatóságukat a Volga és Don közt lakó népekre is kiterjesztve. Kelet-Európa néprajzi képe ezidő óta a magyar honfoglalás idejéig alig változott.

*

A Húnbirodalom bukását követő négy század bizánci, szír, örmény, arab és nyugati irodal-

mában egyre-másra tűnnek fel és vesznek el a Dnyeper és Volga közt lakó népek jelölésére használt népevek. De az új név nem mindig jelent új népet; legtöbbször csak új politikai alakulásról, a törzsek és népek új csoportosulásáról tanuskodik. A népnév eltűnése sem jelenti az illető nép teljes pusztulását, csupán egy új politikai alakulatba, a Húnbirodalom bukása után kialakult nomád birodalmak és kisebb-nagyobb törzsszövetségek keretébe való időleges beilleszkedését. A népvándorlás áradatának hatalmas lökései s a rokon népek feletti uralmat magukhoz ragadó katonamonarchák hatalmi törekvései nem egyszer százados kapcsolatok bomlására és újak keletkezésére vezettek. A nomád birodalmak és törzsszövet-

ségek szétestek s helyükben újak alakultak. Etnikailag szorosan összetartozó népek és törzsek szétszóródtak, távoli rokonok és idegen etnikumú szomszéd törzsek szoros szövetségben egyesültek. E politikai változások tükröződnek vissza az V–IX. századi forrásokban kaleidoszkópszerűen váltakozó népnevekben, a betűhöz ragaszkodó tudósok fantáziájának megannyi próbakövében.

A népnevek egyik csoportjába a politikai és etnikai értelmű gyűjtőnevek tartoznak.

Közülük legszívósabb volt az általánosan használt *hún* név, mely a birodalom virágkorában a belétartozó népek gyűjtőneveként, politikai értelemben volt használatos. Az összeom-

lás után átalakult – a szkita, szarmata, germán, szláv nevekhez hasonló – etnikus gyűjtőfogalommá. A bizánciak az V–VII. században húnnak neveztek minden a birodalom egykori területén lakó, oda behatoló, a szírek minden ázsiai törökfajta népet is, tekintet nélkül arra, hogy valaha hún fennhatóság alatt élt-e vagy sem.

Szűkebb értelmű, de hasonlóképen etnikus fogalom a Dnyeper és Volga közt elhelyezkedett szibériai népek – a saragurok, ücsogurok, altiagirok, kuturgurok, besgurok, onogurok – összefoglaló *ogur* neve. A VI. század óta ez az *ogur* név csak szórványosan fordul elő – így Menandernél, Teofülaktosznál – s mindinkább háttérbe szorul a bolgár mellett.

A „*keverék*” jelentésű *bolgár* név 481-ben tűnik fel először a Dnyeperen-túli ogur népek jelölésére s a húnnal párhuzamosan használva lassanként háttérbe szorítja azt és az ogur nevet. Ez is több nép megjelölésére használt gyűjtőnév. Használata összefügg az Attila halála után kelt politikai változásokkal, amit az előbb politikai értelmű *hún* név jelentésének módosulása és a fajt jelölő *ogur* név elenyészése is bizonyít.

Politikai értelmű gyűjtőnévvé lett idővel a VI. század derekán feltűnő *türk* nép s a Türkbirodalom nyugati törzseiből a VI. és VII. század fordulóján kialakult *kazár* törzsszövetség neve is. Az arab előnyomulás idején a Kaukázusig és Khovarezmig hatoló kalifátus szomszédai a

kazárok és türkök lévén, az arab írók ezidő óta a Kaspi-tótól nyugatra a Kaukázus felett lakó népeket következetesen *kazárnak*, a Kaspi-tótól keletre tanyázókat pedig *türknek* nevezik. Ezt a terminológiát alkalmazzák a korábbi időkre is, mikor türköknek és kazároknak még nyoma sincs ezen a vidéken. Régi perzsa forrásaik szabirjait a IX–XIII. századi arabok *kazárnak*, a húnokat és más keleti népeket *türknek* mondják. De gyűjtőnévként kasználják a *türk* nevet a bizánci írók is az egykori Türkbirodalom kötelékébe tartozó népek – így 800-ig a kazárok, majd a magyarok – megjelölésére.

A népnevek egy más csoportjában az *ogur* (= oguz = törzs) névvel találkozunk valaminő

összetételben.

A *saragur* (= fehér ogur) név – a fehér hún, fehér és fekete kazár, fekete kirgiz, fehér és fekete kún, fehér bolgár népnevekhez hasonlóan – az ogur nép egy ágazatát jelöli. Gyakori az *ogurnévnek* a törzsek számát jelentő számnévvel való összekapcsolása. Ilyenek az *onogur* (= tíz ogur), *besgur* (= öt ogur),¹ *tukurgur* (= kilenc ogur), *oltiogur* (= hat ogur), *ücsögur* (= három ogur), *uturgur* (= harminc ogur) népnevek, melyekhez hasonlókkal a keleti török népeknél is találkozunk (*onoguz*, *tokuz-oguz*, *alti-oguz*, *ücs-oguz*; *onujgur*, *tokuz-ujgur*; *tokuz-tatar*, *otuz-tatar*; *tokuz-ersim*; *alti-csub*; *ücs-kurikán*; *säkiz-okuz* = nyolc oguz). VII. századi kínai forrásokból

tudjuk, hogy a nyugati türk kagán népe *tíz törzsre* vagy népre tagolódott és ezért *tíz törzsnek* (onoguz) nevezték. E törzsszövetségben belül öt-öt földrajzilag összetartozó törzs alkotott két kisebb egységet s minden törzs élén külön vezér állt. A IX. században a kazár birodalomnak *kilenc tartományáról*, a volgai bolgároknak és a magyarokhoz csatlakozó kabaroknak *három-három törzséről*, a székelyeknek előbb *három*, majd *hat* „nemzetség”-éről, a besenyők két *négy* törzsből álló csoportra tagolt *nyolc törzséről* tudunk.

A számok szabályos ismétlődése (5–10–30, 3–6–9, 4–8) valószínűvé teszi, hogy ezek eredetükben nem természetes úton kialakult társa-

dalmi és politikai formációk, nem önálló népegyéniségek, hanem – mint a kínai író is megállapítja – az uralkodó hatalom által létrehozott, mesterséges, katonai célzatú alakulatok voltak. Kétségtelen, hogy az egységes vezetés alá került vagy már eredetileg egységes népet – akárcsak a nagy nomádbirodalmak népét – katonai és közigazgatási okokból mesterségesen tagolták két részre s e részeket törzsekre. A törzsek meghatározott nagyságú csapat, illetőleg sereg – a hún uralom alatt álló népek egy-egy tízezres egység – kiállítására voltak kötelezve, melynek vezére a törzs feje volt. Idők folyamán a külön uralkodó alatt önálló életet élő, tízes és kilences számmal jelölt törzscsoportok, külső beavatkozás következté-

ben egymástól térben eltávolodva vagy idegen elemekkel keveredve, avagy uralkodóik vetélkedése miatt elszakadt onoguzok és tokuz-oguzok példája bizonyítja. A kisebb egységek – az ötös, hármas és hatos törzscsoportok – is többször átalakulnak önálló néppé, mint a volgai bolgároknál és baskiroknál történt; máskor a kabarokhoz hasonlóan saját törzsszövetségüktől elszakítva más, hatalmasabb szövetséghez csatlakoznak. A harminc törzsből álló nagyobb szövetségek nyilván több nép egyesüléséből jöttek létre.

Az ogur nevet különféle számnevekkel összekapcsoló népnevek eredetileg nem jelöltek más és más népet, hanem az ogurságnak egy-egy katonai és közigazgatási egységet alkotó

törzscsoportját.

Az individuális népnevek közül a *zabender* a szabir többes alakja. A IX. századi *burtaszok* neve az egykori akacirokat jelöli, kik saját nyelvükön *mordvinnak* hívják magukat. Az 555-ben eltűnt saragurral, illetőleg annak egyik törzsével azonos a VI. század derekán feltűnő Volga-menti *barszil* (*barszal*, *barszna*, *bagarsip*) nép, mely a IX. században, mint a volgai bolgárság egyik törzse szerepel. A *zabender* és *kuturgur* (kocagir) társaságában egyszer előforduló *tarniakh* név valamelyik ogur törzs neve lehet.

Az V. század derekától a IX. század végéig a Volga és Dnyeper közt feltűnő népnevek – a

VI. században itt átvonuló avarok nevének kivételével – ugyanazt a hat népet jelölik, melyek ezidőben e hatalmas terület állandó lakosai voltak. E hat nép: a *szabir*, *akacir*, *saragur*, *kuturgur*, *onogur* és a korábban *türk* néven ismert *kazár*. Más nép megtelepedéséről a besenyők megjelenéséig semmi szó sem esik a kelet európai viszonyok változását mindig éber figyelemmel kísérő bizánci és arab irodalomban.

Priszkosz, Jordanész és a későbbi írók elbeszéléséből pontos tájékozódást szerezhetünk e népek elhelyezkedéséről is.

A *szabirok* az V. század derekán a Kaspi-tó nyugati partvidékén s a Kaukázus felett, az alánok és a Szaszanidák Új-Perzsabirodalmá-

nak szomszédságában telepedtek meg s itt laktak száz évvel utóbb bekövetkezett bomlásukig, mikor egyes töredékeik Arméniába vándoroltak, mások az onogurokkal egyesültek. Hazájuk területén a VI. század közepén néhány évre az *avarok* szálltak meg. Ezek elköltözése után a *türk* portyázó csapatok felvonulási területe volt, míg végre a VII. században a Türkbirodalomból kivált *kazár* törzsek foglalták el.

A *saragurok* 465 táján a Közép-Volga partjain telepednek meg s az akacirokat leigázva, 468-ban már velük együtt harcolnak a perzsák ellen. Később *barszil* vagy *barszula* néven szerepelnek és észak elé húzódva a Volga és Káma összefolyásánál alapították meg a volgai

bolgár államot.

Az *akacirok* a VI. század derekán észti rokonaik (*aesti*) szomszédságában a Volga erdős jobb partján laktak. Ugyanitt találjuk a IX. században ivadékaikat, a volgai bolgárság barszil törzsétől délre alkó *burtaszokat*, a mai *mordvinok* őseit.

Az akciroktól délre laktak a pontusi bolgárok, kiknek tengerparti hazájából egykor a népek nagy rémületére a húnok előtörték.

E pontusi bolgár népek közül az *altiagirok* (= hat ogur) a Dnyeper és Don közt szállottak meg. Szomszédságukban laktak az *ücsogurok* (= három ogur) is, kikkel egyesülve a VI. század dereka óta *kuturgur* (= *tukurgur* = ki-

lenc ogur) néven szerepelnek. Délnyugat felé a gepidák s a Római Birodalom al-dunai tartományai, majd 545 óta az Al-Dunához telepedett szlávok voltak közvetlen szomszédaik. Északnyugaton a Dnyeszter-vidéki szlávokig, délen a krími görög gyarmatig, keleten a Donig terjeszkedtek. E vidékről költöztek 679-ben a Balkánra, hol *bolgár* néven megalapítói-vá lettek a keresztény dunai bolgár államnak.

Keleti szomszédaik, az *onogurok* (= tíz ogur) az V. században a Meotisz keleti partján, a Don-folyó torkolatától Alaniáig s a kaukázusi lázok és zichek római fennhatóság alatt álló kis országáig terjedő területet vették birtokukba, hol az erdős vidéken módját ejthették prémvadász kedvtelésük kielégítésének is. Dé-

len az alánok, lázok és ezeken, valamint a Kaukázuson túl Bizánc és a Perzsabirodalom örmény tartományai voltak velük szomszédosok. Az onogur nép öt törzsből álló ágazatainak egyike *bittogor* (*besgur*) néven már az V. században feltűnik s a IX. század derekán a volgai bolgároktól délre a Volga-Jajk vidékén élt.

Az onogurokat külföldön politikai hovatartozásuk szerint időnként más és más néven emlegették. A politikai vagy etnikus tartalmú hún, kimmériai hún, ogur, bolgár, uturgur és türk nevek mellett azonban az irodalomban minduntalan felbukkant folytonosan használt individuális népnevük, az *onogur* (hunugur, unnogundur, ungur, hungar-ijje). Így nevezi a Meot-

isz keleti partján, a Kaukázus, Kuban és Don közt lakó népet 465-ben Priszkosz, 540 előtt Jordanész, 554 előtti időről szólva Agatiasz, 555 táján Zakariás thétor, 558-ban Menander és Teofülaktosz, 620 és 680 közti időről szólva Teofanész s e vidéket mondja Onogoriának a VIII. századi Ravennai Geográfus. Mikor ez a vidék 680-ban lakosságával együtt kazár uralom alá került, az onogur népnév másfélszázadra eltűnt. A külföld ezidőben nem vett tudomást a kazár uralom alatt élő, kazár seregben harcoló onogurok népi egyéniségéről s a politikai értelemben kazárrá, vagyis türkké lett népet kazárnak vagy türknek nevezte. Mihály szír pátriárka világosan meg is mondja, hogy „az alánok szomszédságában lakó

bolgárok és ugurok” – vagyis az onogurok – „idegen uralom alá kerülvén, kazároknak neveztetnek”. A IX. század közepén a kazár hatalom hanyatlásával újra előtűnik régi nevük, az *onogur* név *ongur* < *ungur* alakjából szabályosan fejlődött *ungur* < *ungar* alakban az egykorú bizánci íróknál többnyire *türk* néven szereplő, de az araboknál már *magyarnak* is nevezett nép jelölésére. Ugyanekkor tűnik fel újra arab íróknál az *onogur* népbesgur vagy *baskir* csoportjának neve is a magyarok s főleg egy a volgai bolgárok szomszédságában megtelepedett ágazatuk jelölésére.

A névazonosság és földrajzi kapcsolat a két nép szoros kapcsolatát bizonyítja, amit az egykorú történeti források is megerősítenek.

Az onogurok pusztulásáról vagy elköltözéséről, más nép idetelepedéséről a krimi görög kolóniával szomszédos vidéket jól ismerő bizánci és keleti írók mit sem tudnak. A kazárok benyomulása óta más keleti, török nép nem jött erre a tájra. Északról pedig a VI. század óta semmiféle mozgalom sem indult dél felé, sőt inkább a volgai bolgárok terjeszkedtek észak felé s a finnugor őshaza szívéig nyomulva, észak felé szorították a vogulokat, osztjákokat. A finnugorsághoz tartozó előmagyarok nyelvét beszélő magyar nép a VIII–IX. században *nem jöhetett* Onogoriába, tehát régebben itt kellett tartózkodnia, mint ez az etnikumán és kultúráján kétségtelenül elismerhető Kaukázusvidéki intenzív hatásból is kiderül.

A IX. század közepén az onogurok régi hazájában kazár uralom alatt feltűnő unгри vagyis onogur, besgur, türk, szabir és magyar néven emlegetett nép egyenes leszármazója a VII. század végén kazár, vagyis türk uralom alá került, szabirral kevert onogur népnek, illetőleg e nép egyik törzscsoportjának.

1. *Hunugur, hangar-ijje, unnogundur* (= onogor-dor = onogurok), *ungur* az onogur; *kutrigur, kotragir, kotzagir* a kuturgur; *alcildzur* az altiogur; *ulcigur* és *ulcindzur* az ücsogur; *bittogor* a besgur; *utigur* az uturgur névnek külföldi írók tollán átalakult változatai.

A *kuturgur* egyébként metatézissel
képzett névalak az eredeti

**tukurgurból*.

HÓMAN–SZEKFŰ MAGYAR TÖRTÉNET

A Meotisz partján.

Attila fia irnik bolgárbirodalma, a hún-bolgár Dsula-ház. Gorda és Moger onogur királyok, Baoréz Szabir királynő. A VI. századi türkbirodalom és az avarok nyugatra költözése. A szabir hatalom bukása. Az uturgur és kuturgur törzsszövetségek kialakulása 545 táján. Az uturgurok, kuturgurok, avarok és türkök harcai. Baján avarbirodalma. A türk kagán a Donig hatol és leigazza az uturgurokat. Dsula-házbeli Kurt onogur-bolgárbirodalma (620–679). A kazárok benyomulása a Volga és Don közére, az onogur-bolgárbirodalom bukása,

népeinek széteszlása. Isperich a kuturgurbolgókkal 679-ben a Balkánra költözik. A saragur bolgárok északra húzódnak a közép Volga és Ural vidékére. Az onogurok kazáruralom alatt, besgur ágazatuk a volgai bolgárok szomszédságában. A kazárbirodalom a VIII–IX. században. Az onogur-magyarok a kazáruralom nyomása alól szabadulva a Kuban, Don és Dnyeper vidékén szervezkednek. A besenyő-támadás következtében hét magyar törzs és a kabarok három törzse Etelközre költözik.

Priszkosz rhétor 448-ban a bizánci követ kíséretében hún földön járva, Attila udvarában hallotta, hogy egy jóslat szerint a hatalmas hún király nevének, családjának és hatalmának

fenntartója legkisebb fia, Irnik lesz. A jóslat csodálatosképp bevált. A Hún-birodalom megdőlt, de romjain Irnik vezetése alatt kialakult a Pontus-vidéki ogur vagy bolgár hatalom.

Irnik a birodalom bukása után az Al-Duna vidékére, Kis-Szkitiába költözött, majd teljesen eltűnt a bizánciak szeme elől. Az utolsó értesítés szerint ellenezte Dengiziknek Bizánc ellen irányuló haditerveit. További sorsáról a bolgár királyok VII. századi feljegyzések alapján 765 táján készült genealogiája, az *ó-bolgár királylajstrom* értesít, melynek élén Avitochol fia Irnik, mint a bolgár Dsulo vagy Dsula (Dula, Gyula) dinasztia ősapja tűnik fel. Trónraléptének ideje a lajstrom időszámítása szerint pon-

tosan egybeesik Attila fiainak s az ogur népek bizánci követjárásának idejével.

Az ogur népek, bár korábban is a hún királyok alattvalói voltak, a Kaukázusig, Donig és Dnyeperig hatolva, jónak látták önálló akcióval szövetségkérő, békés követséget küldeni új szomszédjukhoz a kelet-római császárhoz. Dengizik – aki ez időben már készült a nagy balkáni hadjáratra (468–469) – nem nézhette jó szemmel a követséget. A bizánci-ogur szövetség komoly veszedelemmel fenyegette a leáldozóban levő hún hatalmat. Hadjárat idején – mikor a főhad távol van hazájától – e veszedelem katasztrófává nőhetett. Ezért Motun és Attila példájára, kik a szövetséges népek élére saját családjuk tagjait állították – úgy látszik –

Dengizik is testvéröccsét, a békepárti Irniket rendelte az ogurok fölé. Irnik aldunai húnjaival visszaköltözött a Don vidékére, hogy az ogur népszövetség élére állva biztosítsa a Hormidak, majd Dengizik vezérlete alatt Balkánra nyomuló hadseregeket a hátbatámadás ellen. Akár így került Irnik az ogurok élére, akár Dengizik halála után a főhatalom átvételekor, bizonyos, hogy ő volt az V–VII. századi „bolgár” hatalom első megszervezője. Dengizik katasztrófális veresége és halála, a hún sereg színe-javának pusztulása (469) borzasztó csapást mért a testvérharcban és folytonos háborúkban amúgyis megfogyatkozott hún népre. Bár a vezetés továbbra is a húnok kezében maradt,

etnikailag teljesen felszívódtak a sokkal nagyobb számú ogurságba. Irnik és utódai már nem a tulajdonképeni húnokra, hanem a nagy nyugati harcok színhelyétől távol, kevés vért vesztett ogurokra alapították hatalmukat. Nem hún királyok többé, hanem a Volga-Don-Dnyeszter vidéki húnnal keveredett ogur népeknek uralkodói. E „*bolgár*”, vagyis „*keverék*” népnek és hún vérből származó uralkodóinak szervező tehetségét, államalkotó és művelődő képességét hirdetik Kurt király VII. századi pontusi birodalma, a XIII. században Európába nyomuló tatároknak áldozatul esett Volga-menti Bolgária s a kereszténnyé lett dunai bolgárok és magyarok ezeréves államai.

Irnik utódai – úgy látszik – egyideig fenn tudták tartani a Don-vidéki hún-bolgár birodalom egységét, de nevük és tetteik emléke nem maradt fenn. A bizánci írók nem sokat tudtak a bolgárok belső viszonyairól. Legtöbbjük még a népek individuális nevét sem ismeri. A szabirok és uralkodóik – Ambazuk, Balak, Boaréz – neve itt-ott előfordul, de a többi pontusi népeket csak az összefoglaló hún és bolgár néven halljuk emlegetni. A földrajzi helyzetből következtethetjük, hogy a tráciai és moesia-i kalandokban 481 óta szereplő s 520 óta szlávokkal együtt harcoló bolgárok vagy húnok, kiknek segítségét Zeno császár és utódai a keleti gótok és gepidák ellen nem egyszer vették igénybe, a Don-Dnyeper vidéki kuturgurok

(altiagirok) soraiból kerültek ki, míg az Örményországba, Kappadokiába törő s a római és perzsa birodalom Kaukázus-vidéki harcaiban – hol az egyik, hol a másik fél oldalán – feltűnő húnok alatt onogurokat és szabirokat kell értenünk.

Európa Attila halála után 470. táján.

525 táján a krími Boszporuszhoz legközelebb lakó húnok felett Gorda nevű hún király uralkodott, aki Justinianus császárral szövetséget kötve, Konstantinápolyban megkeresztelkedett s hazatérve népét is meg akarta téríteni. De a

bálványimádó „húnok” a pogány papok biztatására fellázadtak ellene és testvérét Mugert (Μουαγερ-ις, Μουγερ) emelték trónra s ez karddal támadt a boszporuszi római őrésre s azt lemészároltatta. A császári seregek csak kemény küzdelem után tudták Mugert megverni és visszavonulásra kényszeríteni. Két más hún „király” – Türax és Glón – ugyanezidőtájt húszezer lovassal a császárral hadban álló perzsák segítségére sietett. A Kaukázus vidékén azonban útjukat állta a rómaiakkal szövetséges Boaréz szabir királynő, Balak király özvegye és nehéz harc után egész seregüket foglyul ejtette. Türaxot császári szövetségeséhez Bizáncba küldötte, míg Glón a küzdelemben elesett. E két király

vagy vezér perzsapárti szereplése nyilvánvalóan összefügg a Gorda halálával bekövetkezett külpolitikai irányváltással s ők maguk valószínűleg Muger alattvalói voltak. Vajjon Gorda és Muger, akinek neve azonosnak látszik a magyar népnek nevet adó Magyar törzs s a krónikáinkban népünk névadó őseként szereplő Moger király nevével, az egész bolgár szövetségnek vagy csak az egyik népnek fejedelmei voltak-e és vajjon fennállt-e a bolgár népeknek politikai egysége a VI. század derekáig, vagy már korábban felbomlott, biztosan megállapítani nem tudjuk. A VI. század közepén a hatalmi viszonyok mindenesetre lényeges átalakuláson mentek keresztül.

A Volga-torkolat, Kaspi-tó és Kaukázus környékén még a VI. század negyedik évtizedében is oly nagy szerepet játszó szabir hatalom I. Kosru (531–578) perzsa királynak az északi népek ellen vívott harcában 545 táján megsemmisült. A szabir nép egyes töredékei már 545 és 555 közt a Kaukázuson túl, az alánok, abházok és zichek szomszédságában, a Kur-, Rion-, Kuban- és Terek-folyók forrásvidékén élnek központi kormányzat nélkül, számos törzsfő uralma alatt s egy részük római, más részük perzsa zsoldban harcol. Ezek a szabirok a következő évtizedekben perzsa és római Arméniában, a Kur-folyó vidékén végleg letelepítettek. A Kaukázuson innét ugyanezidőben eltűnik a *szabir* és *onogur* népnévzet. Helyet-

tük az *uturgurokat* kezdik emlegetni.

Az onogur és szabir népneveket kiszorító, új uturgur név feltűnése összefügg a szabir hatalom összeomlásával. A szabir nép zöme 545 táján – mikor egyes töredékei a Kur-folyó vidékére húzódtak – nyugat felé nyomult és a Kuban-Don vidéki onogurokkal egy törzsszövetségben egyesült. Az egyesülés következménye volt a *szabir és onogur* (= tíz ogur) népnevek eltűnése és a harminc törzsre tagolt, de egy uralkodó alatt álló *uturgur* (= harminc ogur) törzsszövetség kialakulása. Az uturgur név nem volt hosszú életű; a VII. században újra előtűnik az onogurok individuális népneve, de a szabirok egykori beolvadásának emléke sem veszett el. Az onogur néptől származó

magyarok még a X. században is tudtak e kapcsolatról. Követeik elmondták Konstantinosz császárnak, hogy népüket egykor erős szabirnak (Σαβαρτοι ασφαλοι) nevezték s hogy Perzsia felé lakó rokonaik most is e nevet viselik.

Az uturgur névvel egyidőben tűnik fel az *altiagirok* jelölésére a tágabb jelentésű *kuturgur* (= tukurgur) név. Nyilvánvaló, hogy az onogurok és szabirok egyesülésének hatása alatt a régi tukurgur szövetség két ága, a forrásokban ezidő óta nem említett *altiagirok* és *ücsogurok* is szükségesnek vélték az erők egyesítését s ezért ismét szorosabb viszonyba léptek egymással.

Bizáncban 547-ben bukkant fel a korábban hún és bolgár gyűjtőnéven ismert uturgurok és kuturgurok neve s alig néhány év múlva már szemben találjuk egymással a két népet. 552-ben a gepidák hívására Kinial vezérlete alatt kuturgur lovassereg jelent meg az Al-Dunánál s a gepida-longobard összeütközés elmaradván, betört a birodalom területére. Justinianus a tőle segélydíj címén állandó adót élvező kuturgurok támadásán felbőszülve, Szandil uturgur királlyal kötött szövetséget, aki a Donon átkelve nagy győzelmet aratott a kuturgurokon.

558-ban a császárnak ismét összeütközése támadt a kuturgurokkal. Zabergán fejedelmük Trákiába tört s onnét Bizánc felé hatolt, mialatt

másik serege a krimi görög városokat támadta. A kuturgurok balkáni pusztításainak az agg Belizár vetett véget, visszaverve Zabergán seregét Bizánc falai alól, Szandil uturgurjai pedig az otthonmaradt kuturgurokra törtek s népükben, vagyonukban nagy pusztítást okozva a hazajövő sereg ellen indultak. A küzdelem Zabergán teljes vereségével végződött. A zsákmány mind az uturgurok kezére került. Justinianus a kuturgurok teljes kiirtására igyekezett Szandilt rábírní, neki ígérve a kuturguroknak fizetett évi adót is. Ez azonban nem vállalkozott a rokon nép megsemmisítésére, de megígérte, hogy lovaikat elveszi, nehogy a rómaiakat ismét megtámadhassák. A lóállomány

megcsonkítása, a ménesek elhajtása régen kipróbált eszköze volt a pusztai lovas népek megfélekezésének. Kína császárai nem egyszer alkalmazták a húnokkal szemben ezt a harcmodort. Az uturgurok azonban ezt az ígéretüket sem tudták teljesíteni. Az avarok beavatkozása egyszeriben véget vetett hatalmi törekvéseiknek.

*

A VI. század első felében a kínai évkönyvekben *tukiu* néven szereplő s az Orkhon-vidéki rovásírásos feliratokon magát egy alkalommal *kök türknek*, vagyis kék töröknek nevező türk nép fejedelme, Bumin vagy Tu-men kagán hatalmas birodalmat alapított Kína északi

határán. Az új hatalom véget vetett az Altáj-hegység és Balkas-tó vidékén másfél század óta virágzó *avaruralomnak*.

Az avarok és alattvalóik nagy része meghódolt a türk kagánnak. Más részük – kiket a türkök az uralkodó avartól megkülönböztetendő *vark-hon* (Ουαρχων = avar-hún?) néven neveztek – a Jajkon, majd a Volgán is átkelve, e folyó mentén és a Kaspi-tó nyugati partján, az egykori szabir területen szállt meg. 558-ban a Kaukázus vidékén velük szomszédos alánok fejedelmét kérték meg, hogy követeik számára kihallgatást kérjen Justinianus császártól.

A római császárok a VI. század óta gyakran léptek szövetségre a birodalom közvetlen

szomszédain túllakó hatalmasabb barbár fejedelmekkel, akiket a *divide et impera* elve alapján a császárság biztonságát veszélyeztető, szomszédos barbár népek ellen ingereltek s így idegen vérrel és idegen erővel védelmezték saját birodalmuk határait, egyidejűleg gyengítve az ellenséges és szövetséges barbárok erejét. Ezt a politikát Justinianus rendszerré fejlesztette és állandó segélyt, mintegy zsoldot fizetett a szomszédos népek fejedelmeinek, hogy birodalmát békén hagyják, a távolabbiaknak, hogy emezeket nyugtalanítsák. Uralkodása első éveiben így használta fel a szabirokat a perzsákhoz szító és a Kaukázus vidéki provinciákat nyugtalanító onogurok, később az uturgurokat a kuturgurok ellen. Így akarta a szövetsé-

get kérő avarokat is felhasználni a kuturgurok s a nagy győzelem után veszedelmessé vált uturgur szövetségeseik ellen. Menander szerint „azt gondolta, akár győznek az avarok, akár leveretnek, az eredmény neki mindkét esetben előnyére fog válni.” De a nagy diplomata ez alkalommal tévedett, mert nem számolt az avarok helyzetével. Nem ismerte fel, hogy most nem a Volga-Don vidékén száz év óta meghonosodott és hazájuk földjéhez ragaszkodó bolgár népekkel van dolga, hanem egy hatalmas ellenség elől menekülő s messze nyugatra törő néppel. Nem vette komolyan Kandik avar követ szavait, aki nemcsak szövetséget ajánlott, hanem földet is kért tőle, ahol népe letelepedhessen. Ez a tévedés hamar

megbosszúlta magát.

Az avar kagán a maga hasznára aknáztta ki a szövetséget s ahelyett, hogy a birodalom ellenségeit – a kuturgurokat – megfékezte volna, Zabergán hódolatát elfogadva, szövetségre lépett vele s a Volga-Don-közi saragur-barszilokat és uturgurokat, valamint a Dnyeper-Dnyeszter közti antokat segítségével leverve, a birodalom szomszédságába hatolt.

Baján kagán 562-ben már az Al-Duna vidékéről – a későbbi Etelközről – küldi követeit a császárhoz, letelepülésre alkalmas földterület kijelölését sürgetve. Justinianus tárgyalt velük a herulok és keleti gótok elköltözése óta néptelen Pannonia Secunda átengedéséről. Komo-

lyan gondolt-e rá, hogy az avarokat a Pannónia területére nemrég behatolt longobardok és a Dunáig terjeszkedő gepidák ellensúlyozása végett közéjük s a birodalom közé ékelje, vagy csak időt akart nyerni, nem tudjuk, de bizonyos, hogy a tárgyalás nem vezetett eredményre. Az avarok ez idő óta ellenségként álltak a birodalommal szemben. Erejüket azonban egyelőre hatalmuk megszilárdítására fordították. A Kárpátoktól északra és nyugatra, a Visztula, Elba, Odera mentén lakó szlávokat hatalmuk alá hajtva, seregeik többször a Rajnáig hatoltak, ahol I. Sigebert ausztráziai frank királlyal mérték össze fegyvereiket. E háborúskodás 566-ban, Sigebert veresége után avar-frank szövetségre vezetett.

Ugyanezidőben teljes erővel tört ki a küzdelem a húsz év óta már Pannóniában lakó longobardok és gepida szomszédaik közt. Kunimund gepida királyt II. Justinus támogatta, míg a longobard Alboin Bajánhoz fordult segítségért. Az avar kagán ráállt a szövetségre, győzelem esetére a Duna vonaláig terjedő Gepidaországot követelve magának. A nagy küzdelem 567-ben dőlt el. A gepida hatalom megsemmisült, a király elesett, országa az avarok kezére, népének maradványa a kagán uralma alá került. Egy évvel utóbb az Itáliába költöző longobardok földjét is megszállta Baján. Székhelyét – mint egykor Attila – a Tisza vidékére helyezte s alapját vetette a Magyarország területén kétszáz évig virágzó Avarbirodalomnak. II. Justi-

nus császár – aki nemrég még dölyfösen utasította el az uralma alá került uturgurok és kuturgurok részére régebben fizetett évi segélypénzt kérő Baján követeit – az avar harcosok fegyvereinek erejét megismerve, 570-ben kénytelen volt a hatalmas barbár lealázó békefeltételeit elfogadni s magát nyolcvanezer arany évi segély fizetésére kötelezni.

Pannónia elfoglalásával Attila egykori birodalma majdnem egész kiterjedésében az avar kagán uralma alá jutott. Birodalma az Elbától, Alpesektől és a Száva völgyétől egészen a Donig terjedt. Az Al-Buna-Dnyeszter-Dnyeper vidéki szlávok, a Dnyeper és Don közt lakó kuturgurok, a Tisza-Duna vidékére sodródott kuturgur és uturgur töredékekkel együtt őt ural-

ták, de a Don-Kuban vidéki uturgurok már nem tartoztak fennhatósága alá. Targit avar követ 568-ban Bizáncban járva, még Baján alattvalói közt említi az uturgurokat, de ugyanez év végén már türk uralom alatt találjuk az uturgur szövetség népét.

A *köktürk* birodalom ezidőben állt hatalma delelőjén. Bumin kagán (546–552) és fia, a kínai források Mokan kagánja (553–572), valamint Bumin fivére, a nyugati részeken uralkodó Che-tiemi (546–576) a birodalom határait a Koreai-öböl és a „nyugati tenger”-ig, vagyis a Pontusig terjesztették ki. Che-tiemi, a görög források Dizabul (Silzibul) kagánja 562-ben már a Kaspi-tó keleti partján harcol az eftalita húnokkal. E háború győzelmes befejezése után

akarta nyugatra menekült alattvalóit, az európai avarokat megtámadni. 568-ban hadseregével át is kelt a Volgán, megtámadta az alánokat, uturgurokat és Kolchis királyát, akik hősiek és elkeseredett harc után meghódoltak a türköknek.

A türkök a Jajk-folyón és a Kaspi-tón túleső hazájukban maradtak, de új európai tartományaik a Kaukázus vidékén közvetlenül érintkeztek a római, a Don-folyónál pedig az avar birodalommal. Dizabulnak a perzsa Kosruval a türk selyemkereskedők kitiltása miatt ugyanez időben súlyos konfliktusa támadván, követséget küldött Bizáncba és szövetkezésre szólította fel II. Justinus császárt. Ez kapva-kapott a perzsákkal és avarokkal szemben egyaránt

hasznos szövetség gondolatán és 563 augusztusában a kilikiai Zermakoszt küldte követségbe az Altáj-hegységben székelő Dizabul kagánhoz. A kettős követjárás eredménye évtizedes szövetség és barátságos érintkezés lett, amit csak 576-ban szakított meg rövid időre a bizánci-avar szövetség miatt felbőszült türk kagán váratlan támadása a krimi városok ellen. 580-ban a jóviszony már újra helyreállt és Tiberius császár a türkök közeledésével fenyegeti Bajánt. 596-ban a nyugati türk kagán az 582-ben két részre szakadt türk birodalom belső zavarainak leküzdéséről külön követ útján értesíti Maurikiosz császárt.

Az 568-tól körülbelül 620-ig tartó türk uralom

ideje alatt a szabirral egyesült onogurok (uturgurok) felett a nyugati türk kagánok által kirendelt fejedelem uralkodott. Zemarkosz 568-ban Dizabultól visszatérőben – miután a türkök földjét elhagyva, a Jemba-, Jajk- és Volga-(Atil-) folyókon átkelt – a Don- és Kuban-vidéki *ogurok* földjén is keresztül jött, „kiknek fejedelme ott Dizabul fennhatósága alatt uralkodik.” Egynek nevét fel is jegyezték. Boszporusz 576. évi ostromában résztvett Anagaj uturgur fejedelem. Ekkor halljuk utoljára az *uturgur* népvét. Ugyanez évben már újra *onogur* néven említik őket az alánok társaságában. A bizánci irodalomban ez idő óta az onogurokra is, mint minden türk uralom alatt álló népre, a politikai

értelmű *türk*(Τουρκοι) gyűjtőnevet alkalmazzák. E néven szerepelnek a Kaukázus-Kuban-vidéki onogurok Maurikiosz császár 586. évi suaniai hadjáratában. Ugyanez időben tűnik el a most már avar uralom alatt élő s részben Pannóniába költözött tukurgur-bolgár törzsek *kuturgur* neve, hogy végleg helyet adjon a *bolgár* gyűjtőnévnek. A kuturgurok 597-ben már e néven szerepelnek s ezidő óta általánossá lett a bolgár elnevezés. Az uturgur és kuturgur törzsszövetségek harminc esztendei szereplés után letűntek a történelem színpadáról. A népek maguk türk, illetőleg avar uralom alatt várták sorsuk jobbrafordulását. Ez a fordulat 620 táján következett be.

Az ázsiai Türkbirodalom kebelében – a kínai diplomácia aknamunkájának eredményeképpen – a VI. század végén ugyanaz a bomlási folyamat indult meg, mely az I. században a hatalmas Húnbirodalom bukására s a hún nép nyugatra költözéséhez vezetett. A nagykiterjedésű birodalom tartományai fölött uralkodó fejedelmek – mint egykor a hún részkirályok – fellázdak a főkirály ellen, akinek 597-ben sikerült ugyan a lázadást elfojtani, de a bomlást feltartóztatni nem tudta. A következő három évtizedben a keleti és nyugati türkök mindinkább eltávolodtak egymástól s a Nyugati-Türkbirodalomnak a Volga torkolata körül tanyázó törzsei ezidő óta kezdenek *kazár* néven önállóan szerepelni. Kagánjuk 589-ben a Kaukázus fe-

lől támad Perzsiára, mialatt a türk seregek Khorasszánt, a bizánciak a nyugati perzsa tartományokat szorongatják. A kazár kagán mindazonáltal 630-ig elismerte a nyugati türk kagán hatóságát. A szakadás csak akkor vált teljessé, amikor a nyugati türkök nem tudván ellentállni a Kínában 619 óta uralkodó Tang-dinasztia hó-dító törekvéseinek, meghódoltak a kínai császárnak, majd tibeti és arab uralom alá kerültek.

*

A Türkbirodalom belső zavarait az onogurság Irnik egyik kitűnő ivadékanak vezetése alatt saját hasznára gyümölcsöztette. Az onogurok a türkök megjelenése előtt húsz éven át voltak a

bizánci császár szövetségesei a kuturgurokkal szemben. Később – a türk uralom idején – az ő soraikból kerültek ki a perzsák és avarok ellen római részen harcoló török segítőcsapatok. Az 576. évi boszporuszi incidensről nem szólva – amelyben a türk kagán rendeletére vettek részt –, félszázados szövetséges viszony fűzte őket Bizánchoz. Herakleiosz császár (610–641) idején ez a viszony még szorosabbá vált.

A Dsula-nemzetségből sarjadt Kurt fejedelem (619–678) a bizánciak előtt jól ismert Orkán unokaöccse, túszként hosszabb ideig tartózkodott Konstantinápolyban, ott 619-ben megkezesztelkedett s a császárral barátságos viszonyt tartott fenn. Hazájába visszatérve, kiragadta a hatalmat a türk kagán kegyelméből uralkodó

Ermi-nemzetség kezéből. Alattvalóit a türk uralom alól felszabadítva, legalább részben keresztény hitre térítette s ezek az alánokkal szomszédos bolgárok és ugurok (vagyis az onogurok) – mint Mihály szír pátriárka krónikája mondja – az őket 680 táján leigázó kazárok megjelenéséig keresztények is maradtak. 626-ban, amikor Herakleiosz kazár szövetségben döntő harcát vívta II. Kosru perzsa királlyal, a kuturgurok még nem voltak a császárral barátságos Kurt alattvalói. Ezeket bolgár néven az avarok társaságában említik a perzsa király szövetségesei közt. Az avarokkal együtt pusztítják a császár balkáni tartományait. Hódoltatásuk egy évtizeddel később, 635 táján történhetett, mikor

Herakleiosz és Kurt, régi szövetségüket megpecsételve, szoros fegyverbarátságra léptek. E kötés eredménye volt a kuturgurok meghódoltatása.

A szövetség éle egyrészt a császárnak sok kárt és gondot okozó avarok, másrészt a Szaszanida birodalmat megdöntő s 636-ban már a kaukázusi tartományokat – Armeniát és Aszerbajdzsánt – is meghódító mohamedán arabok ellen irányult.

Az avar kagánok egykor félelmes hatalma ezidőtájt már leáldozóban volt. A bajor hercegség keleti határán túl – a későbbi Ausztria, Morva- és Csehország területén – avar uralom alatt élő szlávok szétszórt nemzetségeit a kö-

zöttük letelepedett frank Samo (625–660) megszervezi s az avar igát lerázva, majd I. Dagobert frank királlyal (622–638) és a bajor herceggel is megküzdve, 626 és 630 közt önálló fejedelemséget alapít. Ugyanezidőtájt a panóniai bolgárok – az egykor Baján († 602) előnyomulásakor idesodródott kuturgur és uturgur törzsek ivadékai – is mozgolódní kezdenek, de az avaroktól leveretnek s mintegy 630-ban kilencezren bajor földre menekülnek. 637-ben újra fellázadnak az avar kagán ellen, akinek helyére „*saját népükből*” akartak uralkodót emelni. E lázadások háttérében Herakleiosz és Kurt alakja tűnik fel. A vitéz bizánci császár ezidőben kezdi meg a hatalmukban meggyöngyült avarok elszigetelését. 630 táján telepíti le

az avaroktól délre eső tartományokba – mintegy védősáncul – a Visztula-Odera-Elba vidékéről a Dnyeszter, Prut és Szeret völgyén át az Al-Dunáig hatoló horvát és szerb törzseket, kik megkeresztelkedve és a császár fennhatóságát elismerve, saját szokásaik szerint rendezkednek be az új hazában. Öt évvel később pecsételik meg Herakleiosz és Kurt régi szövetségüket a szoros fegyverbarátság megkötésével s e frigykötést két esztendő múlva követi a pannóniai bolgárok lázadása s vele egyidejűleg – vagy talán már 630-ban – az onoguroknak, kuturguroknak és saragur-barsziloknak egy birodalomban, Kurt *onogur-bolgár* birodalmában való egyesítése.

Kurt 630 és 635 közt restaurálta Irnik Don vidéki Bolgárbirodalmát. Keze mindenesetre benne volt a pannóniai bolgár töredék lázadásában is, mely saját véréből való uralkodó után vágyva, bizonyára Kurtra gondolt. Célja – úgy látszik – a családja őseként tisztelt Attila birodalmának helyreállítása volt. Szempontjai közt talán ott szerepelt a hatalmakban meggyöngyülve is veszedelmes türkök (kazárok) és a Kaukázusban mozgolódó arabok közeléből való elköltözés gondolata is. Törekvése megértésre és helyeslésre talált császári szövetségesénél, aki – amúgy is keleten lévén elfoglalva – bizonyára szívesebben látta volna a vele szövetséges, keresztény Kurtot Pannónia és Dácia birtokában, a birodalomnak oly sok gondot és bajt

okozó avar kagánnál. De a lázadás nem vezetett eredményre. Az avarok a Morvamezőtől és a Bécsi-erdőtől nyugatra s a Kárpátoktól keletre eső tartományaikat végleg elvesztették, de Duna-Tisza-vidéki bolgár alattvalóikon győzedelmeskedtek. Közülük – a 630-ban bajor földre menekült s ott lemészárolt kilencezer ember után – újabb tízezer családot űztek ki Pannóniából. Ezek Alzik vezérlete alatt a karinthiai szlávokhoz (vendekhez) menekültek s miután itt sok viszontagságon mentek át, egy töredékük 665 körül Felső-Itáliába költözött.

Az avar győzelemmel Kurt álmai szertefoszlottak. Később – úgy látszik – az arabokkal vívott harcok akadályozták nyugati akciójában.

640–650 táján a Balandsar körül folyt harcokban a kazárok mellett szereplő türkökben Kurt onogurjait véljük felismerni. Néhány évtizeddel később birodalma megdőlt a Nyugati-Türkbirodalom népeihez tartozó *kazárok* támadása következtében.

Mi volt az oka a kazárok megmozdulásának, összefügg-e a Kutulu kagán által 680 körül megszervezett keleti türkök hatalmának ezidőtájt bekövetkezett emelkedésével vagy az előázsiai Arabbirodalom kialakulását követő népmozgalmak eredménye volt, nem tudjuk. Bizonyos, hogy 670 és 680 közt a Jajk és Volga vidékéről kiindulva, az ezidőtájt elhunyt Kurt birodalmának keleti tartományait uralmuk alá vetették, majd nyugatnak fordulva és a Don-

folyón is átkelve, megalapították a harmadfél száz évig virágzó birodalmukat.

Kurt birodalmának bomlása és a kazár hatalom kialakulása elszakította egymástól a századok óta közvetlen szomszédságban s többnyire szoros politikai kapcsolatban élő bolgár népeket. Az onogurok, kiknek élén – későbbi bizánci hagyományok szerint – Kurt fia Bat-Baján állt, kénytelenek voltak a kazár kagánnak hódolni. A másik fiú, Isperich, a kuturgurbolgarok élén előbb a Dnyeper és Al-Duna közé húzódott, majd 679-ben a császártól települési engedélyt kapva, átkelt a Dunán, a szerbek keleti szomszédságában élő szláv nemzetiségeket hódoltatta s megalapította a balkáni Bolgáriát. Az elhagyott kuturgur területre ké-

sőbb a Donon átkelő onogur törzsek húzódtak át. A bolgárság harmadik ágazata észak felé húzódott. A VIII. századi ál-Chorenei Mózes szerint a barszilok az Atil (Volga)-folyó „fekete sziget”-ére – Konstantinosz császár „fekete Bolgáriá”-jába – menekültek a kazárok elől. E sziget persze nem azonosítható a Volga alsó szakaszán a két folyamág alkotta szigettel, mert itt már a VI. század vége óta kazárok laktak s mert a barszilok a kelet felől jövő kazárok elől nem menekülhettek kelet felé. Kétségtelen, hogy a „szigetet” a Volga északi szakaszán kell keresnünk, hol a folyam két ága – az ál-Mózes szerint – egyesül. A mellékfolyók sokasága és a Volga hajlása miatt itt tényleg sok a vízzel körülvett terület. Közülük leginkább a

Szamara és Penza városok közt képzelt vonaltól északra, a Volga, Káma és Szura vizétől övezett, szigetszerű területre gondolhatunk, hol századok múltán a volgai bolgárok *barszil* (barszul) törzsét találjuk. A tőlük délre eső területen, a Volga erdős jobbpartján a IX. században a mai mordvin nép kazár uralom alatt élő őseit, a töröktől eltérő nyelvet beszélő, politikailag szervezetlen, erdőlakó (*agacs-eri*) burtaszok laktak. A *burtaszok* az egykori *akacirok* ivadékai, akik saragur-bolgár (*barszil*) uraik északra költözése után kazár fennhatóság alá kerültek. A IX. századi bolgároknak Volga-balparti *bolgár* és *eszgel* törzseinek ősei a *barszillal* egyidőben húzódtak északra a

Kama-, Viatka- és Bjelája-folyók vidékére.

A különböző miliőbe, más és más kultúrhatás alá került három rokon nép története ezidő óta szétágazik; gazdasági és szellemi kultúrájuk, sőt fajiságuk is eltérő irányban fejlődik.

A dunai bolgárok a Keletrómai birodalom közvetlen szomszédságában megtelepedve, nem-sokára belekapcsolódtak a balkáni görög-szláv kultúrkörbe és náluk jóval nagyobb számú szláv szolgálkakkal összevegyülve, három század alatt kereszténnyé lettek és teljesen elszláv-osodtak. Államszervezetükön, szokásaikon és az egyéneken később is kiütköznek eredeti faji sajátságaik, de bolgár-török nyelvüket már a X. században végleg a szlávval cserélték fel.

A mezei munkálkodásra kevésbé alkalmas, északi erdővidékre, lovastudománnyal, katonai erényekkel nem igen dicsekvő, erdőlakó finn-ugor népek közé szorult volgai bolgárok földműves és kereskedő népe a IX. században arab kereskedők, majd hittérítők révén megismerkedett az Iszlam tanításával s a mohamedán-arab-perzsa kultúrkörbe kapcsolódott be. Tatár, majd orosz uralom alá került utódaik *csuvas* néven ma is a Volga vidékén élnek.

Az onogurok, noha a meotiszi hazában ők álltak a bizánciakkal legrégebb idő óta barátságos összeköttetésben és noha a keresztény tanítások – Gorda és Kurt idejében – náluk találtak először termékeny talajra, leghívebben őrizték meg ősi kultúrájuk török jellegét. Ez a kultúra

a VI–IX. században a szomszédság és állandó érintkezés révén megismert iráni (alán és perzsa), bizánci és arab kultúrák hatása alatt idegen elemekkel bővült, de az idegen befolyást folytonosan ismétlődő török hatások ellensúlyozták. Mivel a Kr. u. I–IV. századig húnok, ugyanezidőben és később a VII. század végéig ogur rokonaik, az V. századtól szabirok, majd a VI. század közepétől türkök (kazárok) szomszédságában s velük szoros politikai kapcsolatban éltek, műveltségük új török elemekkel is gyarapodott. Az uturgur szövetség kialakulásakor a jellegzetesen török műveltségű szabirokkal, a hosszú türk-kazár-uralom idején türk népelemekkel vegyültek. Ennek az állandó érintkezésnek és

keveredésnek tulajdonítható, hogy míg bolgár rokonaik a Balkánon és a Volga mellett már a VIII. században idegen kultúrkörökbe kapcsolódtak, ők továbbra is a keleteurópai sajátosan török kultúrkör tagjai maradtak. Egyik ágazatuk – talán már a kazár betörés idején – északkelet felé sodródott s a volgai bolgárok szomszédságában, a Jajk-folyó jobbpartján telepedett meg. Ennek az onogur töredéknek tatárral keveredett ivadékai a mai *baskirok*.

*

A kazárok Európába hatolva, a Volga torkolata körül s a Kaspi-tó nyugati partján, az egykori szabir területen telepedtek meg. Kagánjuk tör-

zsével az Atil vagy Itil néven emlegetett Volga deltájában, a folyó ágai által képzett szigeten szállt meg. A folyóról Itil, máskor Kazaran vagy Alkazar (= kazar város) és Khamlik (= a kán lakása) néven emlegetett s a folyamágak által három részre osztott fővárosát – a perzsa hagyomány szerint – I. Kosru perzsa király (531–578) építtette. A város rendeltetése a feketetengeri görög városokéval azonos volt. A volgai és kaspitengeri víziúton lebonyolított északi prém- és bőrkereskedelem közvetítő állomása volt. A fővároson kívül még két kazar város volt a Kaspi-tenger partvidékén al-Bab wal-Abwab arab határvártól északra, a korábban perzsa, majd szabir uralom alá tartozó Szemender és Balandzsar. Balandzsar volt a

kagán után következő főméltóságnak, a déli hadsereg vezérének székvárosa. Negyedik városuk a Don alsó folyásánál, a szlávok felől jövő vízi kereskedelmi út végpontján már onogur területen épült Fehérvár – török néven Sarkel vagy Sarisen, arabul al-Baida, oroszul Belawaza – volt, melyet Teofil császár (829–842) idejében a tőle kért építőmestereknek segítségével hatalmas erőddé építettek ki. Valószínűleg itt volt az onogurokat fékentartó kazár sereg állandó főhadiszállása. A birodalom délen a kaukázusi arab határerődítésekig és a krími görög tartományokig, keleten a Jajk-folyóig, északon a volgai bolgárok szállásáig, északnyugaton és nyugaton a Dnyeperig terjedt. Méltán írta Ibn

Kordádbeh (832), hogy mindaz, ami túl van al-Bab wal-Abwab határvárán és a kaukázusi népeken, a kazároké. A birodalom kiterjedését jellemzi, hogy a IX. század végéig az arabok, így Al Garmi, Ibn Kordádbeh a Fekete-tengert nevezték Kazár-tengernek; hatalmuk hanyatlásával e név a Kaspi-tóra szállt át.

E hatalmas birodalom lakói csak kisebb részben voltak kazárok. Kötelékében éltek az onogurok, a velük egyesült szabir törzsek, a Kaukázus északi lejtőjén lakó iráni és kaukázusi néptöredékek, a Volga-jobbparti burtaszok és a Dnyeper-Donec-vidéki szláv törzsek is. A főváros lakói közt a IX. században más sok az idegen s keleti részén egy Khovarezmiából menekülő muszlim kolónia szállt meg. A biro-

dalom népének ez a tarkasága tévesztette meg Ibn Fadhlant, mikor az összes többi kortársak és a fennmaradt nyelvi emlékek szerint is nyilvánvalóan török kazárok nyelvét a türktől különbözőnek mondta.

A kazár, mint tipikusan török műveltségű lovas, harcos, pásztornép tűnik fel. A VIII. században az onogurok mellett ők voltak a régi hún-török katonai hagyományok örökösei és ápolói Európában. Portyázó hadjárataik és rendszeres hadivállalataik a VIII. század végéig állandóan nyugtalanították a Kaukázusvidéki arab tartományokat s nem egyszer behatoltak a kalifa birodalmának szívébe. Az iszlám ellen vívott küzdelmei a kazár kagánt a bizánci császár természetes szövetségesévé avat-

ták, kinek keleti tartományait az arab hatalom részben már elfoglalta, részben komolyan veszélyeztette.

A független arab törzsek vallási és politikai egységét megteremtő Mohamed (619–632) utódai a Szaszanidák hatalmát megtörve, már a VII. század derekán meghódították Perzsiát, valamint a bizánci császár keleti tartományait. A kalifátus hatalma a VIII. század első felében az Industól, Belső-Turkesztántól és Khovarezmától Elő-Ázsián és Észak-Afrikán át már az Atlanti-óceánig és a galliai Dordogne-folyóig terjedt. A Kaukázusnál az arabok, az alánok és onogurok földjének szomszédságába hatoltak, átvéve a Kaukázuson túli török népekkel folytonosan hadakozó perzsák szerepét.

A bizánci császár – híven Maurikiosz és Herakleiosz hagyományaihoz, kik már 589-ben és 626-ban a Jajk-Volga-vidéki kazárokkal szövetséget kötöttek a perzsák ellen – 680 táján szövetséget köt az Alániáig hatoló kazárokkal. II. Justinianus (685–711) nőül veszi krími száműzetése idején a kazár kagán nővérét s tőle született Tiberius fiát hamarosan uralkodótársul veszi maga mellé. III. Leó (717–741) fiát házasítja össze a kagán lányával. Teofil (829–842) építőmestereket küld Sarkel várának felépítéséhez. A többi császárok is fenntartják, ápolják az arabokkal szemben nagyon értékesnek bizonyult kazár szövetséget. A VIII. század végéig egymást érik az arabok kaukázusi tartományait pusztító portyázó hadjáratok. Ekkor azonban

egyszerre végeszakadt a nagy katonai vállalkozásoknak s a kazár nép egészen más hivatásnak szenteli magát. 799-ben még érzékeny csapást mértek a kalifa északi hadseregére. Egy századdal később a féktelen harcosok ivadékai már mint békés kereskedők és földművesek járnak üzleteik és gazdaságuk után. Az átalakulás idegen hatás és a földrajzi helyzet következménye volt.

A kazárokkal szomszédos bolgár népek ősidők óta híresek voltak prém- és bőrkereskedésükről. A vadászat a háztartás ellátását célzó ősfoglalkozásból már a Krisztus előtti századokban kereskedelmi üzletággá fejlődött a „prémkereskedő” ogurságnál. Ez az üzletág teljes virágjában állt a kazár kagán onogur és – koráb-

ban saragur-bolgár uralom alatt álló – burtasz alattvalóinál s a birodalom északi határával szomszédos volgai bolgároknál. A fekete és vörös *burtasz-róka* prémje és a bolgár bőr (*bagaria*) messze földön keresett árucikk volt. Az állati bőrökön kívül a bolgárok mézzel, viasszal, liszttel is kereskedtek. A IX. század közepe táján a volgai bolgároktól északnyugatra, a Felső-Volga és a nagy tavak vidékén a skandináviai normann varégek törzséről szakadt *oroszok* telepedtek meg, élénk kereskedést kezdve a szomszédos és távolabbi népekkel. Fő árucikkeik a hódbőr, fekete róka prémje és a kétélű egyenes varég kard. Az onogurok a velük közvetlenül szomszédos pontusi és krími görög városokba viszik áru-

kat, a nyest- és rókabőröket, gabonát, bort és rabszolgákat. Az oroszok, bolgárok és burtaszok áruai a Krím, Kaukázus és Khovarezm felé vezető karavánutakon s a Don és Volga víziutain kerültek a délvidékre. Az északi árukat hozó orosz és bolgár s az értük járó arab, perzsa, görög és zsidó kereskedők útja a kazár birodalmon át vezetett s a Volga és Don torkolatánál épült kazár városok – Itil és Sarkel – gócpontjai és egyben vásártelepei voltak az északi kereskedelemnek. A kazárok közt e városokban igen korán feltűnnek az idegen – keresztény, zsidó, perzsa és mohamedán – kereskedők és iparosok, sőt egyeseket a kazárok már ott találtak a régi perzsa, illetőleg görög telepen. A VIII. század vége felé nagyobb zsidó

kolónia jön Itilbe, akiket mohamedán, arab és perzsa árusok serege követ. A IX. században bolgár és orosz kereskedők is települnek a kazár fővárosba.

Az üzleti foglalkozás iránt közönyös kazárok megismerik a közvetítő kereskedelem hasznát s a városi élet kellemességeit. Az uralkodó és előkelői megtanulják, miként lehet az országban folyó kereskedelmet a kincstár számára gyümölcsöztetni s a célról hozott cikkekkel az életet fényűzővé, az udvartartás pompássá tenni.

A közvetítő kereskedelem könnyűszerrel szerzett biztos jövedelme sok kazárt is a kereskedelemre csábított, míg mások földművelésből él-

tek. A főváros lakosságának egyrésze nyáron kiszállt a távoli mezőkre s onnét ősszel a gabona betakarítása után költözött be téli lakásába, termését szekeren és hajón szállítva a fővárosba. Balandzsar és Szemender vidékén a kertgazdaság és szőlőművelés divatozott. A IX–X. századi arab utazók nagy elismeréssel szólnak a jól gondozott szőlőkertekről, viszont a török népeket jellemző pásztorgazdaságot már említésre sem érdemesítik.

A terményadózáson alapuló régi pénzügyi rendszert a regálejogi jövedelmeken alapuló államháztartás váltja fel. A szárazföldi, tengeri és folyami vám- és révhelyeken tarifa szerint szedik a vámot. Vásárhelyeiken az érték tizedével terhelik az árusokat. A falvak az elfo-

gyasztott ital és élelmiszer után fogyasztási adót fizetnek. A különféle kereskedelmi jövedelmekből a kincstárnak nagy haszna volt s ez a jövedelem a IX. század második felében még gyarapodott is, mikor a besenyők megszállták a Bolgariból Kazaria elkerülésével Khovarezm felé vivő karavánutat.

A IX. és X. század fordulóján a hatalmas kereskedelmi központtá fejlődött kazár főváros húszezerre rúgó lakosságának már főfoglalkozása volt a kereskedelem és a földművelés, míg a pásztorgazdaság teljesen elhanyaglott.

A gazdasági átalakulással egyidőben lelkiéletük is átalakult. A vallási érdecsben eléggé közönyös török népek e korban már nagy fogé-

konysággal bírtak az egyistenhívő kinyilatkoztatott vallások iránt. A keresztény hit a VI. század óta nem egy hívőre talált körökben. Az onogurok közül Gorda, majd Kurt fejedelem idejében sokan megkeresztelkedtek s a türköknél is nyoma van a kereszténység terjedésének. Ez az áramlat a kazárokat sem hagyja érintetlenül. A IX–X. század fordulóján a kazár főváros lakói közt sok keresztényt említenek, bár a VII. század vége óta a szép reménységgel induló keresztény térítés nagy nehézségekbe ütközött. A Kaukázus és Khorasszán felől Mohamed tanítása hatolt be a török népekhez, termékeny talajra találván az iszlám fatalizmusához és az idegenek ellen véres harcot hirdető szelleméhez természetesen vonzó, keleti-

en fatalista török harcosok lelkében. A volgai bolgároknak a X. században történt áttérése óta az iszlám sorra hódította meg a török népeket, elsorvasztva a kereszténység itt-ott már szépen fakadozó palántáit, de a kazárok-nál nem tudott teljes győzelmet aratni. A mohamedánoknak, kik a 873. évi besenyő támadás alkalmával jöttek nagyobb számban Kho-rasszánból Itilbe, itt nem a közönyös pogánysággal és a krisztusi fegyverekkel harcoló kereszténységgel kellett megküzdenie, hanem a kagánt és előkelőit már a VIII. század végén a maga hitére térítő fanatikus zsidósággal. A „hitetlent” lenéző és könyörtelenül kiközösítő sémi vallások küzdelme eldöntetlenül végződött. A kazár nép vallási tekintetben megoszlott s a

vallási ellentét addig ismeretlen társadalmi, nemzetiségi és politikai ellentéteket teremtett az uralkodó elem és az alattvalók között.

A kagán és előkelői a VIII. század vége óta zsidó hitben éltek; a zsoldból élő katonaelem 873 óta mohamedán, a városi szegény lakosság keresztény tanokat vallott. A X. század elején – Ibn Fadhlán szerint – a fővárosban legkevésbé, mintegy négyezren voltak zsidók, legtöbben a mohamedánok, kiknek száma meghaladta a tízezret, s utánuk a keresztények. A vidéki földműves- és pásztornép hű maradt ősei hitéhez, a természetimádáshoz. A zsidók közt sok volt a bevándorolt semita zsidó, kiknek száma azután a X. század közepén még tetemesen gyarapodott. A mohamedán lakosság

részben a Khovarezmből bevándorolt muszlimokból telt ki s amellett sok arab és perzsa kereskedő és iparos telepedett meg a kazár városokban. A keresztények egyrésze örmény és görög kereskedő volt. A IX. század közepe óta bálványimádó normann-orosz és szláv kereskedők is jöttek.

A kagán a zsidókkal a nyugati oldalon erős falal körülvett, keleten a folyamágtól övezett városrészben lakott, míg a katonáskodó és terményadót fizető mohamedán népség a pusztai népek felé eső keleti városrészt lakta, honnét a IX. század közepe óta rendszeresen nyugtalanította a besenyő szomszédokat. Külön városrészben laktak a pogány oroszok és szlávok s ismét másutt a keresztények. A vallás, nemze-

tiség és lakóhely tekintetében elkülönzött sokféle felekezet saját törvényei szerint élt. A fővárosban működő kilenc bíró közül kettő a zsidók tórája, kettő a korán, kettő a keresztény törvények, kettő a régi kazár szokásjog, egy az oroszok és szlávok törvénye szerint ítélt.

A vallási, nemzetiségi és társadalmi ellentétek miatt a viszálykodások napirenden voltak s a központi hatalom akaratának keresztülvitele nagy nehézségekbe ütközött. A kagán és előke-lők uralmukban mohamedán zsoldosokra tá-maszkodtak, kiket – hitük révén – szorosabb kötelék fűzött a kazár birodalom ősi arab el-lenségéhez, mint saját zsidó uralkodójukhoz és vezéreikhez. A kalifátus elleni küzdelem foly-tatásáról szó sem lehetett, mert a mohamedán

hadsereg vonakodott az iszlám hívei ellen kardot fogni. E tekintetben jellemző az arab tartományokba hatoló orosz kalózok esete. 919-ben orosz harcosok jelentek meg hajókon Itilben s a kagán engedelmével áthajóztak a Kaspi-tengerbe. A kalózok, miután Tabarisztánt és a szomszédos tartományokat végigdúlták, visszatértek és ki akarták fizetni a kagán által kikötött részesedés fejében a zsákmány felét. De a kazár katonák megakadályozták a muszlim testvéreik bőrére kötött üzletet. Fegyverrel támadtak az orosz kalózokra s azokat leölték. Máskor a kagán értesülve egy arab birodalmi zsinagóga lerombolásáról, lecsukatta a főváros legnagyobb mecsetjének minaretjét, de a mecset lerombolását a muszlimok

bosszújától félve, mellőzte.

A katonáskodó muszlimok maguk akaratának a kagánnal szemben is érvényt tudtak szerezni s ez csak kompromisszumokkal tarthatta fenn tekintélyét és hatalmát. A zsidó és mohamedán elem szövetségének eredménye volt a kalifátus ellen századokon át vívott harc megszüntetése. A zsidó uralkodóosztály a mohamedánokra támaszkodva tartotta féken a keresztény és pogány kazárokat. „Ha a muszlimok és keresztények valamikor egyetértenének – írja Maszûdi –, a kazárok királyának nem volna hatalma felettük.” De az egyetértés ideje sohasem következett el, mert a zsidók és mohamedánok körében vezetőszerpet vivő, bevándorolt sémi elem, különösen a papok, hitfeleiket a

keresztény és pogány kazárok ellen való együttműködésre buzdították. A zsidók és mohamedánok békességét ritkán zavarta meg viszálykodás, mint ahogy ugyanezidőben a cordobai emírség mórjai és zsidai is egyek voltak a spanyol kereszténység elleni küzdelemben.

A gazdasági és vallási átalakulás szükségszerűen vont maga után az életmód megváltozását. A gazdagodással és városba költözéssel emelkedtek a kényelmi és fényűzési igények. A zsidó kagán keleti fogalmak szerint is pompás udvart tart. Hatvan nőt számláló háremével hatalmas téglakastélyban lakik. Sátorban, faházakban, vályogviskóban lakó népétől mindjobban elzárkózva, az élvezetek rabjává lesz. A

tényleges hatalmat a hadsereg élén álló főméltóság, az *isa* vagy *kagan bhu* ragadja magához s a IX. század végén a kagán már csak névleg uralkodik népén. Hónapokig nem mozdul ki kastélyából, hol istenségként tisztelve, rab bálvány módjára éli elpuhult életét. Tetterős, harcias és politikus elődeinek, a perzsa és arabverő kagánoknak csupán címét viseli, de hatalmukat gyakorolni képtelen. Visszasülyed a primitív népek sacralis királyának színvonalára. De népének erkölcsei és szokásai is megváltoznak. Bár lakóházuk – az előkelőké kivételével – kezdetleges sátor vagy kunyhószerű faépület, mégis városlakókká lettek. A földművesek téli időben behúzódnak a városokba, hol társaságot, szórakozást találnak az

áruházakban, templom előtt, vásáron, nyilvános fürdőkben. A pusztai élet, pásztorkodás, katonáskodás terhükre van, mert megszokott kényelmük rovására megy. Jellemző, hogy a katonáskodást átengedik az idegeneknek. A kagán főserege tíz-tizenötezer mohamedán zsoldosból áll, kik jórészen a khovarezmiai bevándorlókból kerültek ki. Ezzel szemben a kazár uralom alól nemrég felszabadult magyarok a IX. század végén húszezer, a kazár alattvaló burtászok pedig tízezer lovast küldtek rendszerint harcba. A kortársak kiemelik a kazár harcosok bátorságát, jó tartását, fegyverzetét, a fegyelem szigorúságát a megfutamodókra rótt halálbüntetések ismertetésével jellemezve.

Mégis megállapítható, hogy a IX. századi Kazárbirodalom már nem a régi katonaállam. Az állandó portyázás megszűnt s a hadsereg csupán a külső támadások visszautasítására, az ország védelmére szolgált.

A gazdasági fellendüléssel járó fényűzési és kényelmi szempontok, a materiális szellem s a felekezeti és társadalmi megoszlás a központi hatalom hanyatlására, az erők megfogyatkozására vezetett. A belső korhadás egyik tünete volt a kazár uralom alatt élő és századokon át a kazár gyűjtőnév alatt lappangó, hódolt népek szervezkedése és önállósulása. A IX. század közepén halljuk először emlegetni *burtasz* néven a kétszáz év előtt eltűnt akacirok ivadékait s ugyanekkor tűnnek fel az onogurok régi

hazájában az *ungrok* vagy *magyarok*. Ekkor találkozunk újra az onogur nép egyik törzscsoportjának jelölésére már az V. században használatos *besgur* (*basgird*) névvel is a Kaukázus felett utazó Szallam tolmács útleírásában (842).

*

Szent Ciril, a szlávok apostola 860-ban a kazár kagánhoz utaztában találkozott Cherson vidékén egy kelet felől odáig portyázó magyar (*ungre*) csapattal, mely – úgy látszik – a Krimi-félsziget görög városait ugyanekkor ostromló kazár hadsereg kötelékébe tartozott.

Egy arab utazó, kinek elbeszélését a X. századi Dsajháni közvetítésével Ibn Ruszta, Gardézi és

Al-Bekri tartották fenn, 885 táján járta be a Fekete-tenger északi partvidékét s az ettől északra eső területeket. A Jajk mentén tanyázó bese nyók és volgai bolgárok szomszédságában, tehát a Volga balpartján találkozott az első magyarokkal, nyilván az észak felé húzódó bas kir-magyarok őseivel, kiket Julián barát a XIII. században is e vidéken talált. Eltatarosodott ivadékaik ma is itt élnek a bolgár eredetű csuvasok szomszédságában. A többi magyarok – utazónk szerint – a Fekete-tenger partján laknak s déli határukon a Kaukázus-hegység húzódik. Hadjárataik során szerzett foglyaikat a római birodalom kikötővárosában, a krimi Karkhban (Cherson) adják el római árukért. Tartományukat két folyó szeli, az Etül (Itil) és

Duba, melyek egyike a Dsajhun-folyónál, vagyis az Amu Darjánál is nagyobb. A Duba nyilván az Amu Darjánál nagyobb Alsó-Volga négyszáz kilométer hosszú keleti ága, a mai Ak-Tuba. Az Etül alatt pedig a Dont kell értenünk, amit a magyar krónikás hagyomány és a krimi tatárok még a XIV. században is Etülnek hívtak. Az arabok a Volgát és a Dont is Etülnek nevezték, mert utóbbit a Volga elágazásának tartották.

Bíborban született Konstantinosz császár 950-ben a nála járt magyaroktól hallotta, hogy a magyarok régebben Perzsia felé, a kazárok szomszédságában laktak a Leved nevű vezérükről Levediának nevezett tartományban, hol a Khidmasz-folyó folyik, melyet Khingilnek

(Χιγγιλουζ) is neveznek. E területről a besenyők űzték ki őket, akik 895 óta az egykori magyar földön megtelepedve, keleten a Volgán át kelt úzokkal, Kazárországgal, Alániával és a krími tartománnyal határosak. Országuk folyói – a Dnyeszter, Bug, Dnyeper, Kuban (Κουφιζ) és más folyók – közt sorolja fel a Khingillel azonosnak látszó Szüngult (Συγγουλ) is. A Khingil (Szüngul) vagy a Molocsnájába ömlő Csinhul, vagy a Donec, de mindenesetre a Don vidékének egyik folyója.

Európa a VII. század derekán.

A XI. században írásba foglalt ősi magyar hagyományban az őshaza neve *Dentü-Mogeria*, vagyis *doni Magyarország*.

A Kaukázus vidékére vezet a magyar nép – Konstantinosznál említett – régi „erős szabir” (Σαβαρτοι ασφαλοι) neve is, amit a IX. század végén Perzsia felé menekülő töredékei még félszázad múltán is viseltek. E Kur-vidéki szabir töredék földjét a XI. században Szabirföldnek (*Sevortik*), kétszáz évvel később magyar kerületnek (*Madsaragadzor*) nevezték.

A magyar nyelvben, az ősi művészetben és a honfoglaló magyarok testi sajátságain is huza-mos ideig tartó Kaukázus-vidéki hatás tükröződik vissza. Növény- és állatföldrajzi okokból

csak a Kaukázus vidékén vehették át számos növény és állat nevét (*szőlő, bor, kőris, som, alma, körte, gödény, borz*), melyek – az első ogur-bolgár kölcsönszórétegnél jóval fiatalabb – második bolgár jövevényszóréteghez tartoznak. Ugyanitt kerülhettek csak a a magyar nyelvbe az egykori onogurokkal és szabirokkal századokon át szomszédos alánok nyelvéből való jövevényszavaink(*vért, kard, üveg, vám, híd, asszony = királynő, fizet, gazdag, kert, méreg, tölgy* stb.) Idevezetnek a honfoglaláskori magyar fegyverek és egyéb tárgyak ornamentikáján világosan felismerhető Szaszanida-perzsa motívumok, valamint az előkelő magyar sírokban talált mongoloid-török koponyákon feltűnő jellegzetesen iráni

vonások.

*

A magyarok a IX. század derekán a Fekete-tenger partvidékének a Kaukázustól a Krimig terjedő szakaszán, a Kuban-, Don- és Dnyeperfolyók vidékén, ugyanazon a területen tűnnek fel, ahol 680-ban onogur őseik és a velük 545 táján egyesült szabirok szemünk előtt eltűntek. Régi népnevük másfélszázados lappangásának a kazár uralom, új népneveiknek a változott politikai viszonyok adják magyarázatát.

A kazár kagánok türk elődeiknek s a többi nomádbirodalmak uralkodóinak példájára a hódolt népet bekapcsolták a Kazárbirodalom politikai és hadiszervezetébe. A régi fejedelmi

család, a Dsula-házból származó Kurt ivadécai megőrizték régi hagyományaik, az Attilától való származás, a Dsula-házzal való kapcsolat emlékét, de politikai hatalmuk megszűnt, illetőleg saját törzsükre korlátozódott. És megszűnt az onogur törzsszövetség önálló politikai léte is. Fejedelme nem volt. Háború idején a kagán bizalmas, a hozzászító törzsfők közül kirendelt fővezér állt élükre. Békében csak a vérségi összetartozás tudata fűzte őket össze. A rokonság érzése a nép onogur alaprétegében a nyelvközösségen és a történeti tudaton alapult, a később felszívott szabir és egyéb türk elemekben a százados együttélés és közös viszontagságok során fejlődött ki. Az etnikai egység teljes volt, de a népi egyéniség

– politikai önállóság híján – kifelé nem érvényesülhetett. A kazár kagán által kinevezett fővezér alatt, kazár seregben harcoló és kazár uralom alatt élő onogurokat a külföldiek *türk* vagy a *kazár* néven ismerik s a régi politikai kapcsolatokat számontartó bizánci írók – Bölcs Leo, Konstantinosz és kortársaik – a IX. és X. században is *türk*nek (Τουρκοι) nevezik.

A IX. század derekán a kazár hatalom hanyatlásával egyidőben indul meg az ongur-magyarok politikai újjászervezkedése. Az önálló politikai lét első tünetei az önálló katonai vállalkozások. A VIII. század végéig a magyarok ősei névtelenül szerepelnek a kazárok Kaukázusvidéki hadjárataiban. Az aldunai hadjárat

(839), a Dnyeper-Don-vidéki szlávok ellen vezetett portyázások (870–880 táján) s a nyugati kalandozások (862, 885 táján) már nem a – türk néven 765 óta sohasem emlegetett – kazárok, hanem a magyarok önálló vállalkozásai. Első pannóniai kalandjuk nyugaton nem keltett nagyobb feltűnést. Hinkmár érsek a 862. év eseményei közt szárazon regisztrálja az „*ismeretlen ungar ellenség*” betörését. Senki sem sejtette, mily rémület fog támadni négy évtizeddel később pannóniai megtelepedésük nyomán. Nevük mégis ismertté lett. A szomszédos és távolabbi népek a magyar fegyverek súlyát érezve, felismerik a külön népegyéniséget és újra önálló politikai alakulatot kezdenek látni a

sokáig idegen uralom és idegen név alatt rejtőző onogur-magyar törzsszövetségben.

A törzsszövetség élén még mindig a kazár kagán által kiszemelt fővezér, a *kende* vagy *kündü* állt, de mellette már feltűnik egy más méltóság, a *gyula* (*dsula*, γυλας), kit az idegenek a nép tényleges uralkodójának néznek. Ugyanekkor a régi *onogur* (ungri), *besgur* és a kazár kapcsolatot kifejező *türk* név mellett feltűnik a *mogyer* (modzsgher) népnév is. Előd kende hatalma csak kazár összeköttetésén, a kagán bizalmán alapult. A törzsszövetség tényleges erőviszonyai a Magyar- (Mogyer-) törzset és a törzsközi ügyekben döntő szóval bíró gyulát, predesztinálták a vezetésre. A „király” jelentésű *gyula* (*dsula*) méltoságnévnek a hún-bolgár

Dsula-ház nevével való kétségtelen kapcsolata s az Árpádház Bular (= bolgár) és Dula királyokat említő hűnhagyománya azt bizonyítja, hogy maga a nép Álmos gyulában, mint az Irniktől (469) Mogyeren (530 k.) át Kurtig (620–670) – rövid megszakítással – két századon át uralkodó fejedelmi nemzetség ivadékában, látta természetes és törvényes urát. A kazár hatalom még útját állta a tényleges erőviszonyok érvényesülésének, de a törzsszövetség keretén belül a Magyar törzs jutott túlsúlyba.

Az önálló politikai szervezkedésnek ebben a stádiumában érte a magyarokat az úz törzsek elől menekülő besenyők végzetes támadása.

A besenyőknek az oguz törökséghez tartozó törzsei valamikor a türk birodalom alattvalói voltak, majd a VIII. század közepétől az ennek romjain nagyranőtt ujjur hatalomnak hódoltak a többi oguz törzsekkel együtt. Ezek az oguz-fajta népek a Kaspi-tó és az Aral-tó környékén az arab birodalom perzsa tartományainak szomszédságában és a Jajk-folyótól keletre eső nagy síkságon tanyáztak. Legnyugatibb csoportjuk, a nyolc törzsből álló besenyő szövetség, a IX. század közepe táján – talán az ujjur birodalomban 840 körül megindult bomlási folyamat következményeképen – átkelt a Jajkon s a kazár birodalom szomszédságába hatolt. Portyázó betöréseikkel 870 óta mindtöbb gondot okoztak a kagánnak, aki a rajtuk túl lakó

úz vagy gúz, oguz törzseket hívta segítségül. E szövetség súlyos következményekkel járt a kazár hatalomra. Az úzok támadása miatt menekülésre kényszerült besenyők 885–890 táján átkeltek a Volga alsó szakaszán s a Kazárbirodalom területén szálltak meg. Az Ázsiából előnyomuló török népek – húnok, ogurok, avarok, türkök – szokása szerint a besenyők is dél felé nyomultak s csak midőn a Kaukázus számukra áthághatatlan hegyvidékéig jutottak, kanyarodtak nyugat, illetőleg északnyugat felé.

Támadásuk valahol a Kuma és Kuban felső folyása mentén érte a magyarokat, kiket már előbb elváltak volt Volga-vidéki besgur testvéreiktől. A besenyő lökés némely szabir eredetű

déli töredékeket dél felé sodort a Kur-folyó vidékére, hol századok előtt elszakadt szabir és bolgár testvéreik szomszédságában szálltak meg. A pannóniai magyarok a X. század közepén még követek útján érintkeztek a tőlük elszakadva „Perzsia felé” költöző s a régi szabir nevet viselő töredékekkel.

A számban megfogyatkozott Kuban-Don-Dnyeper-vidéki magyarság hét törzse, melyet ezidő óta török szokás szerint *hét-magyar-nak* neveztek, nem bocsátkozhatott harcba a túlnyomó erővel támadó besenyőkkel. A biztos pusztulást elkerülendő, kénytelenek voltak Meotisz-parti hazájukat végleg elhagyva, nyugatra költözni. Velük menekült a kazár kagán népének a zsidó uralkodóosztállyal elégedet-

len, lázongó töredéke, a kabarok három harcias törzse. A magyar hagyományban sokáig élt e csatlakozás emléke, de a hagyományt feljegyző XII. századi írók a kúnok későbbi szereplésétől megtévesztve, kúnnak hitték az Aba-nemzetség őseinek vezetése alatt Árpád népéhez csatlakozott kazár népséget. A Volga és Dnyeper közt besenyők telepedtek meg, elvágva a kazárokat addigi alattvalóiktól. A Kazárbirodalom a Volga-deltától a Kaukázusig terjedő kazárlakta területre szorult s evvel megkezdődött lassú haldoklása.

Alig száz év múlva Szvjatoszláv kievi fejedelem (964–972) elfoglalta a Don torkolatánál a besenyők megtelepedése után is kazár kézen maradt Sarkel várát, majd a Kaukázusig hatol-

va, végigpusztította Kazárországot. E csapást a besenyők és a Volga jegén minduntalan átkelő úzok folytonos támadásainak kiszolgáltató és belső viszálykodásokban kimerült kazár hatalom nem tudta kiheverni. Nemsokára áldozatul esett a kelet felől behatoló pusztai népeknek. Egykori alattvalói a Duna és Tisza síkján épp ezidőben kezdték lerakni az ezeréves magyar királyság fényes épületének alapköveit.

HÓMAN–SZEKFŰ MAGYAR TÖRTÉNET

Etelköz.

Etelköz a vándorló népek utolsó állomása. A magyarok katonai helyzete Etelközön. A fejedelmválasztás, Árpád külpolitikája: szövetség Arnulf császárral, Duna-vidéki hadjáratok. Magyarország régi lakói; a szlávok kultúrája. Magyarország története a IX. században: a tiszai bolgár uralom, a Frankbirodalom pannóniai tartománya és a szláv hűbéres fejedelemségek, Szvatopluk Moráviája. Árpád és Leó császár szövetsége; a 895. évi bolgáriai hadjárat. Az etelközi besenyő támadás és a magyarok átkelése a Kárpátokon.

A besenyő áradat elől nyugat felé menekülő magyarok a Dnyeper és Al-Duna közt elterülő, folyóvizektől át meg átszabdalt s ezért saját nyelvükön „Etelköz”-nek, folyóköznek nevezett síkságra menekültek.

Etelköz századok óta gazdátlan területe, utolsó állomása volt a Róma tartományai felé törekvő barbár népeknek. A gótok, húnok, avarok, bolgár-szlávok, kutugur-bolgárok Moesia, Trákia vagy Pannónia felé igyekezve, mind megpihentek néhány esztendőre Etelközön, hol kipihenhették a megelőző harcok s a hosszú vándorút fáradalmait és erőt gyűjthettek az előttük álló küzdelmekre. Innét küldték portyázó csapataikat a szomszédos területek kikémlelésére, követeiket szövetség, föld és települési enge-

dély szerzésére, de állandó hazájuknak sohasem tekintették ezt a támadásnak minden oldalról kitett, nehezen védhető és nehezen tartható területet. Rajta megszállva csak az alkalmat lesték a továbkköltözésre s ha ez elérkezett, sietve indultak házuknépével és barmaikkal a kiszemelt új haza megszállására.

A magyaroknak sem volt szándékukban Etelközön megtelepedni, hol helyzetük katonai szempontból egyenesen kétségbeejtő volt. Szomszédjaik keleten az őket régi hazájukból roppant erővel kilendítő besenyő szövetség vitézségéről és kíméletlenségéről ismert kangarágának törzsei voltak, északon a Dnyepervidéki szlávokat nemrégén germán alapossággal megszervező fiatal normann-orosz hata-

lom. Délen a bolgárok néhány évtized óta immár keresztény állama élte első virágkorát a bizánci császári hatalommal merészen szembe szálló Simeon cár vaskezű uralma alatt. Három veszedelmes szomszéd nyílt határok mellett és sehol egy jóbarát! Ha a három szomszéd közül csak kettő is egymásra talál és támadásuk szervezetlenül, előkészületlenül éri a magyarságot, a végső pusztulás elkerülhetetlen lett volna.

Gyors cselekvésre, a védelem sürgős megszervezésére és a továbbköltözés előkészítésére volt szükség s a magyar nép vezetői, felismerve a helyzetet, igyekeztek e feladatnak megfelelni. Megteremtették a védekezéshez szükséges katonai és politikai egységet és előkészítették a továbbköltözés útját.

A hét magyar törzs – Nyék, Megyer, Kürtgyarmat, Tarján, Jenő, Kér és Keszi – hadnagyai a hozzájuk csatlakozott kabarok egy hadnagy vezetése alatt álló három törzsével, mint nyolcadik magyar törzsszel egyesülve, örökös fejedelemmé választják a családi hagyomány szerint leányágon Attilától s a „bolgár” Gyula (Dsula)-nemzetségből származó Álmos hadnagy fiát, Árpádot.

A fejedelemválasztás – Bíborbanszületett Konstantinosz szerint – a kazár kán tanácsára történt, ki Előd (Leved > Eleud) fővezért a távoli vidékről magához hívatta s mikor ez őt Kazariába hajózva, felkereste, az örökös fejedelemség megalapítására biztatta. Előd azonban maga helyett az „utána következő hadna-

gyot”, Álmost vagy ennek fiát, Árpádot, ajánlotta a fejedelmi méltóságra. Árpádot azután a kazár kagán felhívására a magyarok fejedelmükké is választották.

A magyar hagyomány a tudós császár elbeszélésével szemben a fejedelmi ház legendás hírű ősét, Álmost, teszi meg első fejedelemmé s megválasztását az egyéni elhivatottságon kívül a történeti jogra és katonai hatalomra vezeti vissza, midőn Magyar (Magor) és Attila királyoktól való származását hangsúlyozza, Árpádot a honfoglaló hadnagyok közt „leggazdagabbnak és leghatalmasabbnak” mondja és Álmos tisztas alakját az ő isteni elhivatottságát bizonyító csodás események központjába állítja.

„Az Úr megtestesülésének nyolcszázötvenkilencedik évében Ügyek, Szkitiának Magor (Anonymusnál: Mágóg) király nemzetségéből való igen nemes vezére feleségül vette Doni-Magyarországban Önedbelia vezér Emes nevű leányát. Ettől fia született, aki az Álmos nevet kapta. Isteni csodás eset következtében nevezték el Álmosnak, mert teherben levő anyjának álmában isteni látomás jelent meg turulmadár képében és mintegy rászállva, teherbe ejtette. Egyszersmind úgy tetszett neki, hogy méhéből forrás fakad és ágyékából dicső királyok származnak, ámde nem a saját földjükön sokasodnak el.”

„Álmos vezér pedig, miután világraszületett, nagy öröme szolgált Ügyeknek és rokonai-

nak, továbbá Szkitia majdnem összes előkelőinek, mert hogy apja Magor király nemzetségéből eredt, ő maga pedig szép... kegyes, jóakarátú, bölcs, derék harcos volt..., midőn pedig az érett kort elérte, mintegy a Szentlélek ajándéka jutott neki s így pogány létére is hatalmasabb és bölcsebb volt Szkitia összes vezéreinél.”

Mikor az ősök a nép túlságos elszaporodása miatt elhagyni készültek a donvidéki őshazát, „a hét fejedelmi személy a helyszűkét tovább nem tűrhethvén, tanácsot tartott és késedelem nélkül fegyverrel, haddal igyekezett módját ejteni, hogy szülőföldjét elhagyja s olyan földet foglaljon el magának, melyen laknia lehet. Választásuk arra esett, hogy Pannónia földjét ke-

resik fel, mert erről a szállongó hírből azt hallották, hogy az Attila király földje, akinek ivadékából Álmos vezér, Árpád apja származott. Ámde a hét fejedelmi személy közös és igaz értelemmel belátta, hogy a megkezdett útnak végére nem járhat, hacsak vezér és parancsoló nem lesz felette. Tehát a hét férfiú szabad akarattal és egyetértéssel vezérül és parancsolóul választotta magának, sőt fiai fiainak is a végső nemzedékik Álmost.” „Ennek a hét férfiúnak a neve volt: Árpád apja Álmos; Szabolcs apja Előd, kitől a Csák-nemzetség származik; Korcán apja Kende; Ete apja Ónd, akitől a Kalán- és Kölcse-nemzetség származik; Lél apja Tas; Huba, kitől a Szemere-nemzetség származik; a hetedik Horka apja Tétény s Hor-

kának fiai voltak Gyula és Zombor, akiktől a Maglód-nemzetség származik.” Ruthén földön csatlakoztak Álmos magyarjaihoz a „kúnok” – a történelem kabarjai – hét vezérükkel élükön. Hungvárra érven, „Álmos vezér tanácsot tartott és övéit mind megesketvén, még életében vezérré és parancsolóvá tette fiát, Árpádot. Ezért hívták Árpádot Hungária vezérének, összes vitézeit pedig Hungról hungváru-soknak nevezték el az idegenek.”

A fejedelmválasztás helye, időpontja s az első fejedelem személye tekintetében Konstantinosz jó forrásra – Árpádházi Tormás elbeszélésére – támaszkodó előadásának kell hitelt adnunk. A fejedelmválasztásnak és különösen a személy kiválasztásának indokait a hazai ha-

gyomány jobban ismeri. A bizánci császár elbeszélésében két – időben egymástól távolálló – esemény folyik össze: Előd kende kinevezése és az etelközi fejedelemválasztás. Elődöt a kazár kagán még a régi hazában nevezte ki az ekkor még fennhatósága alá tartozó magyarok fővezérévé, de a szomszédságából messzi nyugatra költözött magyarok fejedelemválasztásába már nem szólhatott bele. E választás nem az ő tanácsán alapuló ötletszerű elhatározás eredménye, hanem a régi uralkodóházból származó Álmos történeti jogát, a vezetése alatt álló Magyar törzs erejét és Árpád egyéni tehetségeit méltányoló magyar hadnagyok szabad elhatározáson alapuló, tudatos politikai cselekvése volt. A fővezérséget a kagán bizal-

mából viselő és uralmában kazár rokonságára támaszkodó Előd kende – elvesztve az etelközi hazától távollakó kazárok neki oly értékes támogatását – bizonyára nem tiszta önzetlenségből, hanem politikai belátástól vezéreltetve állt félre, utat engedve a történeti jog, a törzsközi erőviszonyok és a katonai tehetség érvényesülésének.

Az örökös fejedelem felavatása – a hagyomány szerint – a képletes vérrokonság kötésének egyetemesen ismert szertartásai közt folyt le. A hadnagyok vérüket egy kehelybe csurgatták s az összevegyült vért elfogyasztva – hitük szerint – egymás vérrokonaivá váltak. A rokoni szövetség megkötése, vérrokonok közt a vérbosszú és általában a harc tilos lévén, a

törzsközi összeütközések és belső harcok megakadályozására szolgált. Általa a hadnagyok vérszerinti uruknak, a képletes rokonság megkötésével egy családdá forrott nyolc törzs természetes fejének ismerték el Árpádot és ivadékait. E szertartás után következett – kazár szokás szerint – a Konstantinosznál említett pajzsraemelés, vagyis a fejedelemmé való ünnepélyes kikiáltás. *Avérszerződés*nek Béla király névtelen jegyzőjénél olvasható s az ő korának alkotmányjogi felfogását jellemző pontozatai nem alapulnak hiteles hagyományon.

Árpád fejedelem kikiáltásával a félszázad előtt megindult belpolitikai fejlődés, a kazár nyomás alól felszabadult magyar törzsszövetség

önálló szervezkedése jutott természetes és szükségszerű befejezéshez. A külpolitikában az új fejedelem személye teljes irányváltást jelentett.

A régi kazár kapcsolatnak és szövetségnek az Etelközön már semmi értéke sem volt. A nagy távolság önmagában is megnehezítette az együttműködést, a kazárok külpolitikai helyzete pedig egyenesen lehetetlenné tette azt. A besenyőket a kazár kagánnak az úzokkal kötött meggondolatlan szövetsége hozta a magyarok nyakára s ezek elköltözése után ő maga került a legsúlyosabb helyzetbe. Legjobb harcosait, a kabarokat és magyar szövetségeseit elveszítve, állandó védekezésre kényszerült a szomszédságba települt besenyőkkel és a Volga vidékére

behatolva, ellenségként fellépő úzokkal szemben. A kazár-magyar szövetség a magyarok elköltözésével, a kabarok csatlakozásával és Előd mellőzésével felbomlott. Helyette Árpád nyugaton keresett új, értékesebb kapcsolatokat.

Kelet és Nyugat hatalmas uralkodói – a kínai és római császárok, perzsa királyok, arab kalifák – szívesen hitték el magukkal, hogy „barbár” szomszédaikat, a germán, szkita, szarmata, török népeket, politikailag irányítani tudják és saját érdekeik szolgálatára kényszeríthetik. Kína már századokkal Krisztus előtt, Bizánc a VI. század óta valóságos tudománnyá fejlesztették a barbár diplomáciát s ezúton nem egyszer döntő győzelmet arattak hadi tekintetben

őket felülmúló szomszédaiak felett. Az ázsiai hún, avar és türk birodalmak, Attila birodalma, a VI. századi kuturgur és uturgur hatalom és a többi nomád birodalmak sorsát a testvérharcok, belső viszályok pecsételték meg, de a katasztrófát Kína és Bizánc császárainak alattomos diplomáciai aknamunkája készítette elő. A barbárok mégsem voltak a császári diplomácia lélektelen és öntudatlan eszközei, minden politikai akarat és tudatosság híjával tengődő bábjai. Gondoljunk csak arra a mesteri küzdelemre, amit – a leghitelesebb szem- és fültanu szerint – Attila vívott az orgyilkoshoz folyamodó bizánci diplomáciával; gondoljunk Baján avar kagánra, mily körmönfont

ravaszsággal bánt el koronás ellenfeleivel, miként lett alázatos szövetségkérő kliensből a birodalom adóztató urává; gondoljunk Turxanth türk kagánra, mily felháborodással rántotta le a leplet a császári diplomácia minden fortélyáról és gondoljunk az évtizedeken át változatlanul szilárd és mindkét részről az érdekek jól felismert közösségén alapuló bizánci-szabir, és bizánci-onogur szövetségre! A barbár fejedelmeknek, az őket közvetlenül ismerő kortársak tanúsága szerint, sokkal fejlettebb volt a politikai érzéke, sokkal határozottabb a külpolitikai akarata, semhogy szövetségkötéseik a velük szerződő birodalmak érdekét egyoldalúan szolgáló kötéseknek volnának tekinthetők. A keletről

nyugatra és északról délre törekvő népek felkerekedését mindig megelőző szövetségkötések és portyázó hadjáratok is a barbár népek politikájának tudatosságát bizonyítják. A barbárok a szövetségben fedezetet kerestek hadjárataikhoz, a hadjáratok során pedig kikémlelték a megszállásra alkalmas területeket, előkészítve a továbkköltözés útját. Legvilágosabban ismerhető fel a politikai tudatosság és tervszerűség Baján avar kagánnak Pannónia megszállását megelőző szövetségkötéseiben és hadjárataiban, de erre vallanak a gótok, longobardok, húnok, türkök és más barbár népek diplomáciai és katonai vállalkozásai is.

Árpád fejedelem sem időleges célokért, zsol-

dért, zsákmányért szövetkezett a két császárral s nem ezért indította csapatait mindjárt megválasztása után portyázó hadjáratokra. A 892. és 895. évben egymást követő német és bizánci szövetség megkötése egyértelmű volt az értéküket vesztett keleti kapcsolatok megszakításával, a nyugat felé orientálódó új külpolitika tudatos bevezetésével. Céljuk a továbbköltözés útjában álló akadályok elhárítása volt. A megszállásra alkalmas területek szomszédságában leghatalmasabb uralkodókkal kötött szövetség fedezte őket a honfoglalás előtt s azt közvetlenül követően az alkalmas területek kikémlése végett indított portyázó hadjáratokban, a jövőre nézve pedig biztosítékot adott az új haza zavartalan birtokbavételére.

A középkori magyar hagyomány szerint Álmos már az őshazában Attila hún király örökségének birtokbavételét tűzte célul s Árpád – családja történeti jogára támaszkodva – diadalmas hadjáratban foglalta el dicső őse nyugati birodalmát. A történelem egykorú forrásai e felfogással szemben azt bizonyítják, hogy a magyar nép külső kényszer hatása alatt kerekedett fel és költözött nyugatra. A honfoglalást nyomon követő itáliai és németországi hadjáratokból pedig arra következtethetünk, hogy a végső célt talán nem is a Tisza-Duna vidékén, hanem távolabb nyugaton keresték és csak a szilárd állami szervezetben élő, megtelepedett nyugati népek eleven bástyájába ütközve ismerték fel, hogy Pannóniában elérkeztek ván-

dorlásaik utolsó állomásához. Az örökség visszaszerzésének szép gondolata az új haza területén olvadt az Attilától való leszármazás emlékét híven őrző Árpádház nemzetségi hagyományába. A honfoglalás mégsem volt egy ellenségtől űzött nomád horda vagy éppen egy kalandvágyó rablósereg céltudatlan menekülése vagy vándorlása. Az örökös fejedelemségben kifejezésre jutott politikai egység megteremtése és a honfoglalást kísérő kalandozások a magyar nép vezetőinek tiszta látását, Árpád fejedelem reálpolitikai érzékét és diplomáciai tudását bizonyítják. A régi hazájából Etelközre szorított magyar nép Árpád fejedelemmel az élén tudatos elhatározással készült nyugatra költözködni, tudatos elhatározással keresett új

hazát, ahol magát hatalmas keleti ellenségeivel szemben sikerrel védelmezheti.

Árpád fejedelem mindjárt felavatása után 892-ben szövetségre lépett Arnulf királlyal, a Frankbirodalom keleti, német tartományainak urával, Szvatopluk morva fejedelem ellen s ugyanez évben, majd két évvel később is a Duna vidékén harcolt. E hadjáratok oka nem a magyarok rablóösztone, hanem a besenyő szomszédságból való elköltözés vágya, céljuk nem zsákmány szerzése, hanem az Etelközzel szomszédos területek, főleg az egykori Avarbirodalom kikémlélése volt.

*

Az avar kagánok másfél század óta hanyatló

birodalma 796 és 803 közt esett áldozatul Nagy Károly frank-római császár és Krum bolgár kán támadásainak. Vele pusztult az avar nép is, melynek – későbbi szláv közmondás szerint – a X. században már az emléke is elveszett. A nagy pusztulást túlélő maradványai az utoljára 850 táján emlegetett gepida töredékekkel együtt felszívódtak az őket egy százezer éven át rendszeresen üldöző szlávokba, majd ezekkel együtt az országot birtokbavevő magyarságba.

A dunántúli *avarok* egy csoportja 804-ben Nagy Károly engedelmével kénytelen volt a szlávok üldözése elől északnyugatra húzódva, Sabaria, vagyis Szombathely, Sopron és Moson vidékére telepedni. Ugyane vidéken – Ha-

inburg és Győr közt – még 875-ben is szerepelnek az avarok keresztény hitre tért utódai. A magyar honfoglalás óta nem hallani róluk, de ugyanitt tűnnek fel az 1116 óta emlegetett mosonvidéki székelyek.

Az avarokat nem ismerő XI–XIII. századi magyar hagyomány az erdélyi *székelység*ben is ilyen menekülő csoportot látott. Kézai és a későbbi írók szerint a székelyek hún ősei az Attila halála után uralomra jutott nyugati népek üldözése elől húzódtak a Csiglamezőről Erdélybe.

Anonymusnak, illetőleg az elveszett Szent László-kori *Gesta Ungarorum*nak elbeszélése szerint „a székelyek előbb Attila király népe

voltak” s a Korógyérnél – a mai Szentes vidékén – jöttek a böldi révnél átkelő és Bihar vára ellen induló Ösbő vezér elé, kinek „különféle ajándékokkal önként kezesül adva fiaikat, serege előtt első hadrendként indultak harcba.” Erdélyi hazájukból a Maros völgyén vagy a későbbi bihari székely telepek vidékéről a Berettyó mentén jöttek-e Ösbő elé, erről Anonymustól felvilágosítást nem kapunk. Ha a magyarok csakugyan itt találták őket s ez a korai hagyományra tekintettel sok valószínűséggel bír, a nyugati határszél székelyeivel együtt csupán az avarok, vagy egy avar uralom alá tartozó keleti nép – talán egy az avar honfoglalással idesodródott onogur-magyar töredék – ivadékaik lehetnek. Rajtuk és a mosonvidéki

székelyek lakóhelyén még 875-ben is említett avar töredéken kívül sem a hazai hagyomány, sem az egykorú nyugati irodalom nem emleget hazánk területén avarokat vagy húnokat.

Egykori birodalmuk és a szomszédos területek lakossága a IX. században már túlnyomórésztben szláv volt.

A Dunától és a Zólyom-erdőségtől keletre eső országrész lakói a *bolgár-szlávok* törzséhez tartoztak. A bolgár-szlávok ősei 545 táján még a Dnyeszter és Al-Duna közén laktak s az avar és bolgár nyomás elől kitérve keltek át az Al-Dunán Moesiába és Trákiába, hol a VII. század végén a Balkánra behatoló bolgárok uralma alá kerültek. Más részük – az avarok elől mene-

külve vagy velük együtt – a VI. század derekán jött Erdélybe és a Tisza-Duna vidékére s itt erdős-mocsaras vidéken felhányt földsáncok, kezdetleges földvárak körül csoportosulva, elszórt telepeken élt. Északon egészen a Felső-Tiszáig és a Duna-könyökig hatoltak. Az ő emléküket őrzik ez országrész bolgár-szláv eredetű folyó- és helynevei (Laborc, Trnava, Toplica, Zemplén, Csongrád, Nógrád, Bodrog, Haram) és nyelvünk bolgár-szláv jövevényszavai.

A keleti országrész lakossága a IX. század elején, Krum kán hódítása óta – az avar honfoglaláskor idesodródott kuturgur-bolgár töredékeket gyarapító – *bolgárokkal* gyarapodott, kik a tiszai szlávokra települve s azok felett uralkod-

va, számos folyónak és községnek adtak bolgár-török nevet (Karasó, Küküllő, Bács, Gyalu).

A Duna és Tisza közének nagy területe – a *keleti abodriták* délvidéki telepeinek kivételével – jóformán lakatlan volt. Nagy Alfréd angol király a IX. század végén „pusztaság”-ot emleget Karinthia – vagyis a balatonvidéki szlovének – és a bolgárok országai közt. Egy évtizeddel később Regino is az „avarok és pannónok pusztaságá”-nak mondja hazánkat.

Dunántúl az egykori Pannónia területén egészen a Karinthiai Alpokig *szlovének* és a IX. század végén közéjük telepedett tótok laktak. E Magyarország területéről kihalt, illetőleg az

uralkodó magyarságba felszívódott szláv nép emlékeit őrzik nyelvünk nagyszámú szlovén jövevényszavai.

A pannóniai szlovéneken túl délnyugat felé, a Drávától a Kapela-hegységig, az egykori Pannonia Saviában is szlovének laktak, kiket a horvát nemzeti törekvések feléledése óta, mintegy százharminc éve kaj-horvátnak neveznek.

Liburnia és Dalmácia tartományok területén, a Kapelától a Cetináig, sőt a Narentáig, a tengerparttól a Sana-, távolabb délre az Orbászfolyók völgyéig s a Ráma forrásvidékéig az avar kagánoknak hosszú ideig adót fizető *horvátokat* találjuk. Tőlük délkeletre, a régi Pra-

evalis tartományban, a Felső-Boszna, Felső-Drina és Lim völgyén, délnyugat felé a tengerig, a Skutari-tóig és az Albán Alpokig a *szerbek* szállásai húzódtak, míg a Drina és Lim völgyétől keletre eső részek már a Bolgár-birodalomhoz tartoztak.

A Duna balpartján – a Nyitra és Modor közt képzelt vonaltól északra, a zólyomi nagy erdőségtől nyugatra – a *nyitrai szlovének* vagy *tótok* laktak. Ivadékaik részben a Kis-Magyar-Alföldön megszállt magyarságba olvadtak, részben az észak felől behúzódó fehér horvátokkal s nyugatról jött morvákkal egyesülve a mai *tót* etnoszt formálták ki.

A Kis-Kárpátoktól nyugatra, a Morva- s a be-

letorkolló Thaya- és Schwarza-folyók völgyén már *morvai szlovéneket*, a Vág északnyugati szakaszának jobbpártján – a mai Trencsén megye határvidékén – Szilézia és Morvaország felől behúzódó *fehér horvátokat* találunk.

A morvától nyugatra és északnyugatra, a Felső-Elba, Moldva és mellékfolyóik vidékén laktak az avar kagánoknak hosszú időn át hódoló és adófizető *csehek*.

A nyugati országrész lakossága a IX. században *német és lombard* telepésekkel szaporodott, kik bajor földről és a friauli örgrófságból jöttek avar területre. Az Ennstől keletre a Duna két partján húzódó Ostmarknak és Karinthiának egykor avar uralom alatt álló részein a IX.

század folyamán számos német telep és katonai őrhely keletkezett. Ily német katonai kolónia volt a későbbi magyar határon belül Odenburch (Sopron), Guns (Kőszeg), Miesigenburch (Moson) és talán a XI. század közepe óta emlegetett Pereszlavaszburch (Pozsony) is. Pannónia déli részén, melyet még a XII. században is „rómaiak legelőjének” neveztek, a friauli örgrófság és Lombardia területéről jött latin állattenyésztő népség lakott. Ezeket emlegeti hazai hagyományunk „római” (*partores Romanorum*), szláv szóval „olasz” (*blasii*) vagy „oláh” (*blachi, qui et pastores Romanorum*) néven, mint a dunántúli régi római lakosságnak a hún uralmat túlélte ivadékait.

Az Avarbirodalomban és szomszédságában élő szlávok beszivárgása észak felől az V. század végén indul meg s a VI. század második felében öltött nagyobb méreteket. Az avarok szívesen látták a szláv bevándorlókat s mint egykor a húnok a behódolt germán népeket és szarmata töredékeket s mint a bolgárok balkáni szláv alattvalóikat, védelmükbe vették őket, mert háztartásukban, gazdaságukban szükségük volt ezek munkaerejére és mezőgazdasági terményekből álló adójára. Később az avar kánok – a VIII. századi bolgár kánokhoz hasonlóan – harctéren is felhasználták harcrakatott szolgálóikat, kik az avar és bolgár lovasseregek mellett gyalogszerrel küzdöttek. A szlávok békén túrték az idegen igát és híven szol-

gáltak avar uraiknak.

Gazdasági kultúra és politikai értelem tekintetében a szlávok nagy többsége messze alatta állt az egykorú germán és török népeknek.

Az orosz-szlávok, lengyelek és a balkáni szerbek – a IX. században orosz földön járt arab utazók és Bölcs Leo szerint – még a IX. században is sűrű erdőségekben, egy-egy kezdetleges föld- vagy mocsárvár körül, nemzetségenként elkülönülve tanyáztak nemzetségfőik, zsupánjaik uralma alatt. Pásztorgazdaságuk kimerült a juh- és disznótenyésztésben. Emellett méhészkedtek, mézet és méhsert termeltek. Marhájuk, lovuk kevés; csak az előkelőknek volt. Szántóföldjük, szőlőjük nincs; egyedüli

gabonájuk, főélelmük a köles. Nagyon kevéssel beérik, mert inkább szeretnek munka nélkül henyélni, mint nehéz földműves- és más munkával bő elesésre és pénzre szert tenni. Ruhájuk ingszerű öltöny és sarú, szinte mezíteleneknek tűnnek fel. Fegyverzetük hosszú lándzsa, rövid hajítókopja, néha mérgezett fanyíl és pajzs. Családi életük tiszta. A foglyokkal aránylag jól bánnak és vendégszeretők, de egymásközt vérbosszúharcokat víván, sokat viszálykodnak.

Magasabb kultúrfokon álltak náluk a bolgár-szlávok, pannóniai szlovének, morvák, csehek és a kulturális fejlődésben legelöl haladó horvátok. Itáliai, frank-bajor és görög-bolgár befolyás következtében ezekhez már a keresz-

tény tanítás is behatolt, bár a bensőleg megtért horvátok kivételével a hitben igen gyenge lábon álltak. Papjaik idegenek, németek, olaszok és görögök voltak, kik a magyarok bejövedele után odahagyták neofita híveiket s a salzburgi érsek 900-ban nem ok nélkül panasolja, hogy a szlávok hitüket megtagadva, a magyarok pogány szokásainak hódolnak. E népek már jórészt földművesek voltak, de mezőgazdasági kultúrájuk nem haladta meg a kezdetleges gazdasági termelés színvonalát. Jellemző e tekintetben a X–XII. századi felsőmagyarországi – liptói, túróci, szepesi – tót település azon sajátsága, hogy a termékeny, mezőgazdaságilag értékes folyóvölgyeket kivétel nélkül telepítetlenül hagyták. Azokat a XII.

század óta tömegesen behatoló magyar és szász telepések szállták meg, míg a régebben települt szlávok az erdővidék határvonalán épült kezdetleges földvárak körül húzódtak meg.

Legfeltűnőbb hátramaradottságuk a politikai szervezet tekintetében. Az Avarbirodalom területén élő és az avar kagánnak adót fizető szláv törzsek – a csehek, morvák, fehér horvátok, nyitrai szlovének, bolgár szlávok, szerbek, horvátok, pannóniai szlovének – közt a közös leszármazáson és ősi fajközösségen túl semmielő politikai és nemzetiségi közösség nem volt. A szlávok politikai és katonai szervezet kialakítására, államalkotásra képtelenek voltak. Sőt az egyes törzsek keretén belül sem tudták a po-

litikai egységet megteremteni. Széthúzó és merev elszigeteltségben élő nemzetségeik nemcsak az idegenekkel – így a bukás után egykori avar uraikkal –, hanem egymással is végeszakadatlan háborúságban, vérbosszúharcban álltak s csak mint a felettük uralkodó avar hatalom alattvalói voltak egy nagyobb politikai közösség tagjai. Harcra kaptva bátor katonáknak bizonyultak, de önálló hadivállalkozásokba nem szívesen bocsátkoztak. Inkább békére hajoltak s a szolgaság jármát békés megadással tűrték. Szolgai hajlandóságuk és állapotuk miatt *sclavi* nevük a középkorban a rabszolgák jelzésére lett használatos. Politikai szervezkedésük a IX. században idegen hatás és idegen vezetés alatt indult meg. Törzseik,

majd törzsszövetségeik és fejedelemségeik nem a belső fejlődés eredményeként alakultak ki; idegenből importált intézmények voltak.

A balkáni szlávokat bolgár uraik, a Dnyeszter-Dnyeper-Felső-Volga-vidéki orosz-szlávokat s a lengyeleket is az északi germánságból odaszakadt normann harcosok szervezték meg. A déli és nyugati szláv törzsek az Avarbirodalom bukása után ismét idegen úrnak – bolgárnak, franknak, görögnek – hódoltak s e hatalmak árnyékában kezdenek politikai értelemben vett törzsekké, majd nemzetté tömörülni. Megszervezésük, nemzetté alakulásuk előkészítése a hódító bolgár, frank és görög hatalom érdeke volt.

A VII. század végén Isperich vezetésével Moesiába és Trákiába költözött kuturgur-bolgárok balkáni birodalma a IX. században élte első virágkorát. A VIII. század pártviszályaiban és belső harcaiban kimerült, legyengült bolgár hatalom a IX. század elején a harcias Krum kán (802–814) idejében hirtelen virágzásnak indult. Krum 803-ban – Nagy Károlynak az avarokon aratott győzelmét kihasználva s valószínűleg vele szövetségben – az avarok ellen indult és az Avarbirodalom tisztántúli részeit meghódítva, az Északkeleti és Keleti Kárpátokig toltta ki birodalma határait. A bizánci császár ellen is sikerrel viselt hadat. A császárral békére lépő Omortag kán (814–831), az ő hadi

eredményeire támaszkodva tudta uralmát egész Trákiára kiterjeszteni. Omortag vette birtokába 824-ben a Tisza-Duna közét is, melynek szláv lakói – a keleti abodriták és kucsáni szlávok – Nagy Károly 796. évi tiszai hadjárata óta a frank-római császárnak hódoltak. A következő években a Száva és Dráva völgyén át Pannóniába is behatolt, birtokába véve annak drávamenti részeit. De már 830-ban kénytelen volt a Duna-vonal mögé húzódni; csupán a Szerémséget tarthatta meg magának. Ez idő óta a Vác és Vukovár közti Duna-szakasz és a Szerémség nyugati határán húzódó pozsegai erdőség volt a Bolgárbirodalom északi tartományának nyugati határa. A keresztények üldözésében

fáradhatatlan Omortak és Malamir (831–836) után Preszjan kán (836–853) következett, aki a birodalom határait délnyugaton a Vardar, Fekete Drina, Prilep és Ochrida vidékéig toltta ki és egész Szláv-Makedoniát uralma alá hajtotta. Vele szövetségben harcolt az a magyar sereg, melynek megjelenése alkalmával említik először Bizáncban a Dnyeper vidékén lakó magyarok nevét. Az ő idejében kezd a kereszténység nagyobb arányokban terjedni. Fia és utóda, Boris kán (853–888) – keresztény nevén Mihály – már maga is keresztény hitre tért, de hosszú ideig habozott, vajjon Rómához, vagy a nagyravágyó Fotius konstantinápolyi pátriárka vezetése alatt Rómától néhány évre épp

ezidőben elszakadt keleti egyházhoz csatlakozzék-e. A kereszténységet 865-ben Bizáncban vette fel, de Fotiusnál nem tudván elérni egyháza függetlenítését, Miklós pápához fordult s miután a tőle kapott koronával királlyá – bolgár szóval cárrá – koronáztatta magát, latin papokat hívott országába. Mikor azonban a 870. évi konstantinápolyi zsinat az új bolgár egyház teljes függetlenségét és a szláv ritust is biztosította, elszakadt Rómától és végleg a görög egyházhoz csatlakozott. A latin papokat hazaküldte s a bolgár egyházat a Bizáncból jött József érsek és papjai segítségével szervezte meg. Később Fotius bukása s az egyházak egyesülése idején Szent Ciril és Metód morva földről elűzött

tanítványai is Bolgáriába jöttek, hol a római szentszék fennhatóságának elismerése után is szláv rítusú bolgár egyháznak apostolaivá lettek. A szláv nemzeti egyház megalapítása maga után vonta az uralkodó bolgár elem teljes elszlávosodását. Maga Boris élete utolsó éveit († 907) kolostorban töltötte s onnét csak egyízben – Oldamur fiának (888–893) tehetetlenségét s a pogányság újraeledését látva – jött elő, hogy ezt trónjáról letaszítsa, megvakítsa és legifjabb fiát, a nagyműveltségű és tetterős Simeont, nevezze ki örökösévé. Simeon cár (893–927) – kit a bolgárok Nagynak neveznek – egyike volt kora legkiválóbb urlakodóinak. Szerencsével harcolt Bizánc ellen s országa határait –

Epirust és Trákiát elfoglalva – délkeleten és délen Konstantinápolyig és az Egéi-Tengerig, nyugaton – Albániát s a mai Bosznia, Hercegovina és Ószerbia területén élő szerbeket hódoltatva – az Ádriai-tengerig terjesztette. Északnyugaton a Duna-vonalig, északon a Felső-Tiszáig terjedt hatalma. 917 óta „minden bolgárok cárja”-nak nevezi magát.

A tiszavidéki és erdélyi gyérlakosságú és elszórt szláv, bolgár, avar és más telepeket a IX. században a bolgár cárok görögösen *dukának* nevezett ispánjai, vezérei kormányozták. A honfoglalást közvetlenül megelőző időben Arnulf frank király, mikor Szvatopluk ellen indult, Oldamur bolgár cárhoz fordult, hogy a

sóbevitelt Morvaországba megakadályozza, amiből nyilvánvaló, hogy a marosvidéki és erdélyi bolgár vezérek ennek alattvalói voltak. Ilyen bolgár vezérek voltak a hazai hagyományban a honfoglalás szenvedő hőseként szereplő legendás Salán, Glád, Laborc és Gyalu, bár ez utóbbit később a Névtelen jegyző – bolgár-török neve dacára – „oláh” fejedelemnek tette meg.

*

Az utolsó Meroving-királyok idejében aláhatatlott frank hatalom a VIII. század derekán kelt új életre. Landeni Pipinnek, az ausztráziai részkirályság gazdag és nagytehetségű *maior domusának*, vagyis palotagrófjának ivadékai –

arabverő Martel Károly (715–741) és Kis Pipin (741–768) – egy kézben egyesítették az összes frank tartományokat s az utolsó Merovingot kolostorba internálva (751), megalapították a Karoling-ház uralmát. Nagy Károly (768–814) az Elbától és Dunától az Atlanti-Óceánig, az Északi-tengertől a Kalábriai-félszigetig és a Pyreneusokig terjedő hatalmas birodalomban egyesítette a Duna-Rajna-vonaltól délre és nyugatra fekvő római tartományokat s a független Germániát, új alakban elevenítve fel a nyugatrómai császári birodalmat. Uralma alatt fejeződött be a római földön századok óta együtt élő latin és germán népelem, a keresztény latin és a pogány germán kultúra összeolvadása s a limesen

túllakó germánok megtérítése. Birodalma három részre osztásának napja Nyugat-Európa három nagy nemzetének, a francia, olasz és német nemzetnek születésnapja volt.

A magyar nép családfája és honfoglaláselőtti politikai kapcsolatai.

? Uralaltáji ősnép; Urali ősnép; Altáji ősnép (őstörök-mongol nyelvközösség); Szamojéd; Finnugor ősnép; Finn permi ősnép; Finn volgai nép; Permi nép; Ugor ősnép; Nyugati török (Ogur); Keleti török (Oguz); Mongol; Mandzsu; Finn ág; Volgai ág; Votják; Zürjén; Vogul; Osztják (jugra); Finn észti stb.; Cseremisiz;

Akacir; Előmagyar és prémkereskedő-Ogur (ting-ting); Ogur; Hun; Mongol; Mandzsu népek; Onogur (egy ága: besogur); Saragur; Tokur-ogur (altiogur és ücsogur); Európai hun; Szabir; Avar; Tukiú; Onogur; Kuban vidéki szabir; arméniai szabir; Uturgur; Barszil; Kuturgur; európai avar; Türk; Nyugati türk; Onogur-bolgár; Volgai bolgár; Dnyeperi bolgár; Ongur (Ungur); Volgai bolgár; Dunai bolgár; Burtasz; Mordvin; Besgur; Hétmagyar; Kabar; Baskir; Magyar (ungri, szabar); Csuvas; Bolgár; Kazár; Oguz népek; Kazár; Besenyő; Úz; Kún; magyarországi Besenyő, Úz, Kún telepések.

A színek a magyar nép őseinek időnkénti politikai hovátartozását jelölik, ú. m.: Kr. e. I.–

Kr. u. I. századi ázsiai Húnbirodalom. Kr. u. I–V. századi európai Húnbirodalom és V–VI. századi Hún-bolgár birodalom. 568 és 615 közt ázsiai Türbirodalom. 568 és 615 közt európai Avarbirodalom. 615 és 679 közt Kurt onogur-bolgár birodalma. 680 és 890 közt Kazárbirodalom.

A frank világbirodalom kialakulása a Tisza-Duna vidékén is új helyzetet teremtett. Az avar hatalom 796-ban harmadfélszázévi fennállás után összeomlott Nagy Károly fegyvereinek csapása alatt. A frank seregek a Tiszáig hatolva, tönkreverték a III. Taszilo bajor herceggel szövetséges avarokat és rengeteg zsákmánnyal tértek haza. Maga a kagán is fogságba esett és

keresztény hitre térve, hűséget fogadott Károlynak. A 803. évi sikertelen felkelés véres leverése után még közel negyedszázadon át szerepelnek Nagy Károly és Jámbor Lajos császárok hűbéresei közt a keresztény avar kagánok, de hatalomra kapni többé nem tudtak.

Avarországnak a Duna-vonaltól nyugatra eső tartományai a kagánnak adózó szláv népekkel – a horvátokkal, pannóniai és nyitrai szlovénekkal, morvákkal, csehekkel – együtt Nagy Károly birodalmához csatoltattak. Az Ennstől keletre eső Ostmark Pannóniának a Balatontól északra a Dunáig terjedő részével, a nyitravidéki szlovénekkal és a morva szlávokkal együtt a keleti örgróf, a Balatontól délre a Szá-

váig és Kapeláig, nyugaton az Alpesezig terjedő pannóniai részek és a Kapelán túl lakó horvátok a friauli örgróf kormányzata, illetőleg fennhatósága alá kerültek. E két örgróf feladata volt az új tartományok védelme és megszervezése, a szláv népeknek keresztény hitre térítése.

Nagy Károly birodalma nem volt hosszúéletű. Fia, Jámbor Lajos (814–840), még fenn tudta tartani egységét, de halála után a 843. évi verduni szerződéssel a Frank-római birodalom három részre szakadt s a Keleti- és Nyugati-Frankbirodalom – Németország és Franciaország – királyai a maguk tartományait is kénytelenek voltak fiaik közt felosztani. A királyi háznak önálló fejedelmi hatalom birtokába ju-

tott tagjai csupán a maguk és tartományuk partikuláris érdekeit tartva szem előtt, a Merovingok példájára belső harcokban fecsérelték erejüket s magukra hagyták a birodalom keleti határán szláv alattvalóikkal küszködő grófjait.

A szláv hűbéresek igen jól kihasználták a birodalomban dúló belső viszályokat. Alig néhány évvel Károly halála után felütik fejüket az elszakadási törekvések. A frank közigazgatási szervezetben elhelyezkedő szláv nemzetségfők a birodalom grófjainak és hercegeinek módjára kezdik hatalmukat gyakorolni s a császár fennhatóságát névleg elismerve, önálló fejedelmi hatalom alapítására törnek.

Elsőnek a Száva és Kapela közén élő pannóniai szlovén urak egyike, Liudevit kísérelte meg 819-ben független szláv tartomány alapítását. Uralmát a Száva-Dráva közére s a Száva jobbpartján és az Al-Duna vidékén lakó timocsánokra, branicsevácokra is sikerült kiterjesztenie, de csak rövid időre. A hatalmas császárnak mégis három esztendőre volt szüksége a lázadás leveréséhez.

Ugyanez időben indult meg a Kapela-hegységtől délre lakó horvátok szervezkedése Borna, Vladisláv és Mojszláv fejedelmek vezetése alatt.

A nyitrai szlovéneket Pribina törzsfő kezdte megszervezni, a kereszténységnek is útját

egyengetve. Adalram salzburgi érsek (821–836) már fel is szentelte a nyitrai templomot, mikor 835 táján Mojmir morva fejedelem Pribinára támadt, őt és híveit elűzte, népét uralma alá vetette. Közülük többen a Dunántúl kerestek menedéket s alapítóivá lettek több egymástól elszigetelt tót telepnek (Esztergom, Visegrád, Tüskevár, Tihany, Karakó). Maga Pribina és fia, Kocel, Ratbod pannóniai frank örgrófhhoz, majd megkeresztelkedése után bele ösztüztvén, a pogány bolgárokhoz menekült.

A Morva-folyóról nevezett szlovének *Maravani* nevével 822-ben találkozunk először, mikor követeik az abodriták, csehek, elbai szorbok és vilcek követeivel együtt Frankfurtban hódoltak Jámbor Lajos császárnak. Alig egy évtizeddel

később már hódító útra kelt a császárnak
színelig hódoló fejedelmük. Mojmir (830?–
846). Pribina tartományának elfoglalása és a
nyitrai szlovének hódoltatása óta – a Jámbor
Lajos halála után kitört zavarokat is
kihasználva – mindinkább önállósítja magát s
a birodalomtól független fejedelemeént kezd
uralkodni a morvák és nyitrai szlovének felett.

Morvaország nyugati szomszédságában a biro-
dalomhoz kezdetben félszázadon át hűnek mu-
tatkozó csehek laza politikai kapcsolattal egy-
befűzött nemzetségei birodalmi védelem és ba-
jor befolyás alatt évtizedek óta békében, nyu-
galomban éltek s bár lassú, de biztos léptekkel
haladtak a nyugati művelődés útján. 845-ben
tizennégy előkelő cseh nemzetségfő – német

írók erős túlzással „herceg”-eket emlegetnek – Regensburgban a király jelenlétében meg is keresztelkedett.

Német Lajos király (840–876) – a csehek és pannóniai szlovének hűségét biztosítottnak véelve – 846-ban nagy hadsereggel indult a hűtlen Mojmir ellen s őt méltóságától megfosztva, unokaöccsét, Rasztiszlávot (846–870) emelte a morva hercegségre. Mojmir fia Szvatopluk az egyik tartomány – talán Nyitra vidékének – birtokával volt kénytelen beérni. De a személyváltozással nem szűnt meg a veszedelem, sőt inkább fokozódott. A morvakkal barátkozó pogány csehek – mit sem törődve megtért társaik hűségesküjével – hátbatámadták a morva földről hazatérő bajor sereget. E támadással

tízéves háborúskodás kezdődött a birodalom és lázadó cseh alattvalói közt, melybe az összes szomszédos szláv törzsek – szorbok, vilcek, dalaminciek, morvák – belekeveredtek, s német király védencével, Rasztiszlávval együtt, aki a szövetségesül megnyert Boris bolgár kán segítségét is felhasználva fogott fegyvert ura ellen. Csak egy szláv fejedelem, Dunántúlra menekült nyitrai Pribina, maradt hű királyához.

Pribina Ratboddal kibékülvén 840-ben jött vissza Pannóniába s a Rába-Balaton-Dráva közt lakó szlovének kormányzatával bizatott meg. Most Lajos hűsége jutalmául hercegi rangra emelte. Pannóniai tartományának északi határa a Rába vagy talán a Répce, Marcal, a

Bakony-hegység délnyugati kiágazása (Badacsony), a Balaton nyugati és déli partvidékének mocsarai a keleti részen talán a Koppány-patak mentén húzódott a Sárvizig, illetőleg a dunaparti mocsarakig. Délen a Drávaig, nyugaton Pettau és Radkersburg vidékéig terjedt. A keleti rész lakossága – Pécs vidékének kivételével – eléggé gyér volt, de a Balaton mellett s attól nyugatra egymást érték a pannóniai szlovének falvai, egy-egy német telepesközségtől megszakított szállásai. Pribina (847–862) a Zala-folyó mocsarai közt a későbbi Zalavár helyén épült Mosaburg (= Mocsárvár, Sárvár) városából kormányozta tartományát és Liupram salzburgi érsek (836–859) támogatásával buzgón térítve, rövidesen

kiépítette annak egyházi szervezetét. Német mesterek munkájával templom-templom után emelkedett Pannóniában. A legszebbet Mosaburgban maga Liupram szentelte fel Szent Adorján tiszteletére. A pannóniai szlovének a Keleti-Frankbirodalom védelme, Pribina kormányzata és a bajor egyház lelki gondozása alatt szívták magukba a nyugati kultúrát. A magyar nyelv pannóniai szlovén kölcsönszavainak tanúsága szerint megismerkedtek a keresztény vallási és egyházi fogalmakkal és a frank birodalom intézményeivel. A békés szervező munkát 861-ben Karlmann herceg lázadása zavarta meg, aki keveselvén az Ostmarkra és Karinthiára kiterjedő hatáskörét, fellázadt s apja 824 és

843 közt fennállt bajor királyságának helyreállítására tört. Törekvéseinek útjában állt a királyát híven szolgáló Pribina pannóniai hercegsége. Ezért örömmel fogadta Rasztiszláv segítségét, aki színleg Karlmann érdekében, de titkon saját hatalmának kiterjesztését remélve, 862-ben átkelt a Dunán és haddal támadt Pribinára. Rasztiszláv hívására és segítségére jött a Dnyeper vidékéről az a magyar lovascsapat is, mely 862-ben a pannóniai végeken dúlt. Lajos király, aki 855 óta a császári méltóságot is viselte, Boris bolgár kánhoz fordult segítségért, miután ezt már előbb sikerült Rasztiszlávtól elszakítania. A hadjárat a szövetségesek győzelmével végződött.

Rasztiszláv hadai kitakarodtak Pannóniából s a császár diadalmasan nyomult morva földre. A lázadó Karlmann apja fogságba került, Rasztiszláv hűséget fogadott a császárnak, de a hű Pribina már nem érte meg ura győzelmét. A morvák ellen vívott harcban elesett; tartományát fia, Kocel herceg (862–874) örökölte. Karinthia élére Gundakar gróf került, de két év múlva újra Karlmann vette át Ostmark és Karinthia kormányzatát.

A császár győzelme mégsem volt teljes. Rasztiszláv, ha színleg meghódolt is, tovább dolgozott tartománya önállósításán s mivel terve főakadályát a morva földön nagy befolyásra szert tett bajor egyházban látta, egyháza függetlenítésére törekedett. Mialatt a cseheknél

Regensburg püspökének, Pribina hercegségében a salzburgi érseknek irányítása és vezetése mellett folyt a térítőmunka s az egyház szervezése, morva földön évtizedek óta a passauai püspökség bajor papjai térítették. De míg a csehek és Pribináék – politikai függőségükhöz képest – semmi kifogásolni valót sem láttak a bajor püspök egyházi fennhatóságában, a politikai függetlenségre törekvő Rasztiszláv – a bolgár Boris kánhoz hasonlóan – a német egyházi szervezettől független, szláv rítusú morva nemzeti egyház alapítását vette tervbe. Mint Boris, kezdetben ő is ingadozott a latin és görög egyház közt. Előbb Miklós pápától kérelmezte a morva érsekség alapítását. Csak mikor itt elutasításra

talált, fordult 863-ban Konstantinápolyhoz, szláv nyelvben járatos térítőpapokat kérve. III. Mihály császár 864-ben el is küldte hozzá Konstantinoszt, a későbbi Szent Cirilt és bátyját, Metódot, a tudásban, hitben egyaránt erős thessalonikéi szerzetes testvérpárt. Az egyházi szláv (glagolita) írásrendszert alapító s a bibliát szláv nyelvre fordító Ciril és a szlávok közt teljesített fontos politikai missziója idején azok nyelvében és szokásaiban kitűnő jártasságot szerzett Metód nagy népszerűsége tettek szert a morvák körében. Annál nagyobb ellenszenvvel nézték működésüket a bajor papok és a császári udvar. A szláv ritus miatt támasztott súlyos vádjaikra I. Miklós pápa 867-ben Rómába

idézte a testvéreket. Útjukat Kocel tartományán át vették s őt is megnyerték a bajortól független, szláv rítusú egyház gondolatának.

A római egyháztól való elszakadásra Kocel éppoly kevésbé gondolt, mint Rasztiszláv vagy Ciril és Metód. A szláv rítus engedélyezését s az anyaszentegyház kebelébe megtért szláv népek egyházi szervezetének a bajor püspökségek fennhatósága alól leendő felszabadítását előbbiek politikai okból, utóbbiak a térítés eredményessége érdekében kérték. De mindenesetre gondoltak a német befolyás kiküszöbölésére, amit a fejedelmek saját függetlenségi törekvésük, a görög papok a bizánci császárság érdekében állónak láttak. Az addig példát-

lanul álló kiváltság maga után vonhatta vagy legalább is elősegíthette a morvák és szlovének, majd az összes szláv népek politikai függetlenségét s a Keleti-Frankbirodalomból való kiválását. I. Miklósnál, a császár és a bajor papság barátjánál, épp ezért nem is találtak meghallgatásra. Utódai – II. Adorján (867–872) és VIII. János (872–882) pápák – miután a szentéletű apostolok hitének tisztaságáról s a szentszék iránti engedelmességükről meggyőződtek s tőlük a pogány szlávság nagy tömegeinek megtérítését remélték, pártfogásukba vették őket. Ciril Rómában elhalálozván, Metód 869-ben szerémi érsek címével, mint Pannónia és Morávia metropolitája tért vissza s magával hozta Adorján pápa Rasztisz-

lávhoz, Szvatoplukhoz és Kocelhez intézett bulláját a szláv szertartás engedélyezéséről, amit Bolgária I. Miklós pápától nem tudott elnyerni s csak egy évvel utóbb ért el a római egyháztól elszakadt konstantinápolyi zsinat határozatával.

Pannónia és Morávia elszakadt a bajor egyháztól, a német papok menekülésre kényszerültek. Metód – Rasztiszláv és Kocel pártfogása alatt – nagy eréllyel látott a szláv egyház megszervezéséhez.

A salzburgi érsek és püspökei nem nyugodtak bele hatáskörük és egyházmegyéik megcsonkításába. Harcra ingerelték a császárt és fiait, míg Rasztiszláv a szlávokat szervezi meg az

ellenállásra. 869-ben újra harcbaszálltak a birodalom összes szláv alattvalói és szomszédai s most oldalakun állt Kocel is. Ha a harcba tetteleg nem is avatkozott, minden rokonszenve a szláv népek egyházi függetlenségéért küzdő harcosokat kísérte. Rasztiszlav diadalt aratott a birodalmi seregen, de Karlmannak sikerült megnyernie Szvatoplukot s ez meghódolva, unokatestvérét 870-ben fogolyként szolgáltatta ki az ellenségnek, országát – a maga tartománya kivételével – ezek kényére-kedvére hagyva. Metód fogságba került s a bajor püspökök gondoskodtak az „idegen egyházmegyébe tolakodó” görög szigorú tartásáról. Nem sokkal utóbb Szvatopluk is elhagyta

tartományát, melynek székhelyét Nyitrán keresik. A bizalmatlan Karlmann saját udvarában tartotta tisztos fogságban. Morvaország – úgy látszott – szorosabb függésbe kerül a birodalommal szemben. De népe fellázadt s mikor a Karlmanntól váratlanul elpártolt Svatopluk állt elére, a bajor hadak felett fényes győzelmet aratott. A következő években sikerült a császárnak levernie és teljes hódolásra kényszerítenie a lázongó cseh törzseket. Svatopluk három éven át diadalmasan harcolt a birodalmi hadsereggel, de a morva herceget győzelme nem tette elbizakodottá. A 874. évi forchheimi békében – országa belső konszolidációjára gondolva – hűség fogadalmat tett a

császárnak, évi adófizetésre kötelezve magát. Közel húszéves béke következett ezután. Szvatopluk a birodalom ellen nem viselt hadat, csupán a szomszédos tartományok grófjainak, hercegeinek küzdelmeibe, vérbosszúharcaiba avatkozott be, ha erre alkalom kínálkozott. Idejét saját tartományának belső megszervezése és hódító terveinek előkészítése foglalta le.

Metód érsek VIII. János pápa erélyes közbelépésére még a békekötés előtt, 873-ban kiszabadult fogságából és Kocel tartományába ment. A szlovén herceg szívesen fogadta, de Teotmár salzburgi érsek szigorú fellépése távozásra kényszerítette. Pál anconai püspök, pápai követ kíséretében Svzatoplukhoz megy s a morva

egyház szervezését folytatja. Működése elé a bajor papság sok akadályt gördített s maga Szvatopluk sem volt igazi barátja. Hat évi munkálkodás után Metódnak az ellene emelt vádak alól ismét Rómában kellett magát tisztáznia s bár János pápa teljes tekintélyével állt melléje, magát sem fejedelmével, sem német papjaival megkedveltetni nem tudta. A hatósága alá rendelt két püspökkel – különösen Szvatopluk bizalmasával, a sváb Wiching nyitrai püspökkel – is éles összetűzésesei voltak. A szláv rítusú morva egyház megszervezése nehezen haladt előre s Metód halála után V. István pápa (885–891) a szláv szertartást megtiltotta. Metód szláv tanítványai a püspöki méltóságra kiszemelt Gorazd vezetésével

bolgár földre menekültek s ott Boris-Mihálytól felkarolva, apostolaivá lettek a keleti szlávoknál ma is uralkodó szláv rítusú görög egyháznak. A morva egyház élére a német Wiching nyitrai püspök került, ki 893-ig töltötte be méltóságát, mikor is a politikai viszonyok változása miatt német földre kellett menekülnie.

Mialatt Szvatopluk a császár a fennhatóságát elismerve, országa belső megerősítésén fáradozott, Pribina egykori tartománya a Karolingok közvetlen uralma alá került. Német Lajos halála után a császári trónt öccse, II. Kopasz Károly nyugati frank király örökölte. Lajos fiai a német tartományokon osztoztak. A keleti frank király méltóságát előbb III. Ifjú Lajos

(876–882), majd III. Vastag Károly (882–887) viselte. Idősebb fivérük, Karlmann karinthiai és keleti örgróf, a bajor tartományok élére került s mint bajor király (876–880) indított bosszuló hadjáratot a birodalomtól elszakadt horvátok ellen. E háborúban vesztette életét Kocel pannóniai herceg s Karlmann most Karinthia és Pannónia hercegévé egy bajor hölgytől született természetes fiát, Arnulfot, az Ostmark és Traungau örgrófjává pedig – a régi grófok ivadékainak mellőzésével – Aribo grófot nevezte ki.

A Karolingok régi tehetségeit öröklő Arnulf birtokába vette a Közép-Dunáig és Szávaig terjedő tartományát s azt III. Lajos király haláláig békén birtokolta. Mikor azonban Vastag

Károly került a német trónra, Arnulf – a német koronára vagy legalább apja bajor királyságára már ekkor igényt tartván – harcba keveredett közvetlen szomszédaival, a morva herceggel és a keleti örgróffal. Svatopluk 883-ban a Dunán átkelve, két éven át kíméletlen, valósággal irtó hadjáratokat vezetett Arnulf tartománya ellen s a morva sereg több hónapon át megszállva tartotta a Duna jobbpartjának hídfőállásait. A béke 884-ben a császári koronával visszatérő Károly közbelépésére állt helyre. Egy évvel később Arnulf és Svatopluk formálisan is békét kötöttek, mert Arnulf ezidőben már készült a német trón elfoglalására s a bolgár cárral kötött szövetség után a morva herceg

barátságát is igyekezett megnyerni.

A királyi családban félszázad óta napirenden voltak a harcok és viszályok. Jámbor Lajos ivadékai nem egyszer fogtak fegyvert apjuk, testvéreik ellen s példájukat követték a hűbéri szellem ébredésével méltóságuk örökössé tételére törekvő grófok. A tartományi önállóság felélesztette az erős központi kormányzat idején elszunnyadt partikuláris érdekeket és törekvéseket, felébresztette – különösen az önállóságát nem régen veszített Bajorországban – a törzsi, nemzeti öntudatot. Arnulf, anyja részéről maga is előkelő bajor család sarja, jól értett ez érzelmek szításához, a függetlenségi törekvés élesztéséhez s mikor a szenvedélyek már a forrpontra emelkedtek, kitűzte a lázadás zász-

laját. Bajorokból és pannóniai szlovénekből toborzott serege élén császára és királya ellen vonulva, lemondásra kényszerítette Károlyt, ki utoljára tudta gyenge kezében egyesíteni Nagy Károly világbirodalmát. A német királyi trónt Arnulf (887–899) foglalta el, a leghatékosabb Karoling-ivadékok egyike s az első német király, ki birodalma székhelyéül Bajorország fővárosát, Regensburgot választotta.

Szvatopluk 890-ben Omuntsbergben hódolt az új királynak, ki állítólag szabad kezet adott neki a csehekkel szemben. Történt-e e tekintetben megegyezés, kideríthetetlen. Kétségtelen azonban, hogy Szvatopluk 890-ben leigázta a cseheket s országa határait ilyképpen kiterjeszt-

ve, szinte királyi hatalommal élt. Arnulf nem tűrhette hűbéresének hatalmi túlkapásait, egy évvel később már hozzáát megrendszabályozásához. A békeszerződés megerősítését követelve, találkozásra hívja Szvatoplukot s mikor ez mindenféle ürüggyel halogatja az összejövetelt, fegyveres támadásra határozza magát.

A 892. évi hadjáratot Arnulf jól előkészítette. Délnyugat felől ő maga támadott bajor, sváb és frank hadakkal. Délről a Dunán átkelve a pannóniai sereg tört morva földre, a Dráva-Száva-közi, majd az összes pannóniai szlovéneket kormányzó szláv hűbéres herceg, Braszlav vezetése alatt. Keletről a Duna balpartján és Arnulf pannón tartományának északi részén át

magyar szövetségesei nyomultak Nyitra vidékére. A bolgár szövetséges – Arnulf kérésére – a dunai kereskedelmi forgalom, főleg a sóbevétel megszüntetésével támogatta a királyt, de fegyverhez nem nyúlt. A három oldalról jött támadás sok kárt okozott a morva fejedelemnek, de teljes győzelemmel Arnulf sem dicsekedhetett. Egyik seregét a csehek és szorbok valósággal tönkrevették. A következő évben megismételt hadjárat pedig teljes kudarccal végződött; maga Arnulf is nehezen tudott a seregének vetett cselből menekülni. Szvatopluk győzelme után rossz idők kezdtek járni a morvaországi németekre. Még a herceg régi bizalmas híve, Wiching nyitrai püspök is menekülésre kényszerült s Arnulfnak lett

kancellárjává. Lehet, hogy Szvatoplukban felmerült a független morva egyház visszaállításának gondolata, amit fia igyekezett később megvalósítani. Tervének – bármire irányult is – váratlan halála véget vetett. Fiai, Mojmir és Szvatopluk, az idősebb főhatóságát fenntartva, szláv szokás szerint megosztottak apjuk országán s még 894 őszén békét kötöttek Arnulffal, ki a cseh földdel szomszédos bajor Nordgaut több más grófsággal együtt épp ezidőben vitéz rokonának, Luitpold karinthiai örgrófnak védelmére bízta. Pannónia élére a 892. évi morva háborúban vitézül verekedő Braszlav herceg került. Ő volt Pribina egykori tartományának utolsó ura. Ez intézkedéseket s a békekötést valószínűleg siettette a magyarok

megjelenése is, kik – talán ismét Arnulf hívására – a két év előtti úton újra eljöttek Pannóniába s mivel Arnulf ezúttal nem vezette őket a morvák ellen, Pannóniát megsarcolva tértek vissza Etelközre.

Arnulf hatalma Szvatopluk halálával nagyon megerősödött. Alig egy évvel utóbb megjelent előtte a morva uralmat lerázó cseh törzsfők küldöttsége, a Prsemyslida Borivoj fiainak – Spitinevnek és Vratiszlávnak – vezetése alatt és hódolatukat bemutatva, ünnepélyesen kijelentették, hogy csupán az erőszak kényszerítette őket öt évig a morva fejedelem uralmának elismerésére, a birodalom iránt tartozó hűségük megszegésére.

A császár hűségére tért csehek elszakadásával kezdődik a nagyratörő Szvatopluk országának egy évtized alatt teljes bukáshoz vezető bomlása. A bukást rendszerint a magyarok pusztító támadásának tulajdonítják, pedig a magyar fegyverek csak a kegyelemdőfést adták meg az ingatag talajra épült morva hatalomnak. Szvatopluk Moráviája a többi korai szláv államalakulattal együtt nem a belső fejlődésben gyökerező politikai alakulás volt, hanem egy kiváló uralkodóegyéniesség idegen mintára felépített személyes alkotása. Közülük csak a latin, germán és görög kultúrák érintkező területén kialakult horvát fejedelemség bizonyult állandó értékű és egyenletes fejlődésre képes államalakulatnak. A többi szükségképen áldozatul esett

a politikailag éretlen, államalkotásra képtelen szláv népegyéniségben rejlő széthúzó törekvéseknek. Ez volt a sorsa a frank Samo VII. századi szlovén fejedelemségének, Szvatopluk Moráviájának, a X. században elszlávosodott bolgár hatalomnak és Nagy Jaroszláv XI. századi orosz fejedelemségének. A széttöredezés és bukás oka mindannyinál a nép politikai érzékének és értelmének hiánya volt. A frank, magyar, görög és tatár hatalmak támadásának sikere csak okozata volt a belső fejlődésben gyökerező bomlásnak. Ugyane tünetekkel találkozunk a X–XI. században a cseh és lengyel fejedelemségek kialakulásának válságos korszakában, de itt a fejedelmek a német hatalom védelmét kihasználva, mégis

meg tudtak küzdeni a centrifugális erőkkel s a XI. századra kialakították a politikai egységet.

*

A magyarok 892. évi morva és 894. évi pannóniai hadjáratukról értékes tapasztalatokkal tértek haza. Megismerték a Kárpátok hatalmas láncától védett terület stratégiai és gazdasági előnyeit; kiismerték a politikai viszonyokat, a lakosság katonai erejét. Az erőtlenségű pannóniai szlávok s a Szvatopluk halála után viszálykodásba merült morvák nem bizonyultak veszedelemes ellenfélnek. Megtudták, hogy a kiképzett területért vívandó komoly küzdelem esetén csak a frank, illetőleg a kialakulóban levő bajor hatalomtól és az eddig barátságos bolgá-

roktól kellett tartaniok. A IX. és X. század fordulóján Németországban a bajor tartomány képviselte az erőt s Arnulf hatalmának is az adja magyarázatát, hogy a frank elemre támaszkodó elődeivel szemben a nyersebb, faragatlanabb, de romlatlan, munkás, vitéz s az avar és szláv harcokban megedzett bajor népre támaszkodott.

A Tisza-vidéki bolgárok magukra hagyatva, nem sok erőt voltak képesek kifejteni, de Simeon cár hadseregétől támogatva, szembe szállhattak a magyar hadakkal.

Bizonyára e tapasztalatok készítették Árpádot a bolgárok ellen harcrakészülő Leó bizánci császár szövetségkérő jobbjának elfogadására. Si-

meon cár hatalmának megtörésétől nyilván a tiszai bolgárság erejének gyengülését várta. Bölcs Leó még 894-ben szólította fel a magyarokat a bizánci seregen győzedelmeskedő Simeon bolgár cár megtámadására. Árpád és Kusán vagy Kusaly magyar vezérek hamar meg egyeztek Szklérosz Nikétasz bizánci követtel és Árpád fiának, Leventének vezérlete alatt nagyobb sereget küldtek bolgár földre. A magyar harcosokat görög hajók szállították fel a Dunán a bolgár határra, mialatt a császári sereg dél felől nyomult Bolgáriába. Levente teljes győzelmet aratott Simeon fölött. Elfoglalta fővárosát, a Duna alsó szakaszához közelfekvő Pereszljavecet és lovasaival végigdúlta egész Bolgáriát, rengeteg foglyot ejtve, nagy zsák-

mányt szerezve. De a győzelem nemsokára vereségre fordult. Simeon szorultságában különbékét ajánlott a császárnak, ki barbár szövetségeseit rútol cserbenhagyva, nemcsak seregeit vonta vissza, hanem a magyarok szállítására rendelt hajókat is hazarendelte. Simeon most már teljes erővel támadt Leventének a győzelem után gondtalanul táborozó seregére s azt véres harcban tönkrevverte. A hajóitól megfosztott magyar sereg maradványai nagynehezen átvergődtek a Dunán, de Etelközön már nem találtak otthonukra. Mialatt ők bolgár földön vívták kemény harcukat. Árpád fejedelem a honnmaradt magyarokra támadó besenyők elől kitérve, népével együtt felkerekedett és nyugat felé költözött.

A második besenyő támadásban – Konstantinosz császár elbeszélése alapján – Simeon bolgár cár diplomáciai sikerét szokták látni, pedig az sokkal távolabbi okra vezethető vissza. Az arab hatalomnak északi szomszédaival vívott küzdelmei során 893-ban egy Iszmail ibn Ahmed vezérlete alatt álló arab-perzsa sereg a Kaspi-tón túllakó karlukh-törökök ellen nyomult s ezek királyát családjával és tízezer emberével együtt foglyul ejtve, tartományuk fővárosát is elfoglalta. A karlukhokra mért katasztrofális csapás mozgásba hozta a szomszédos török népeket s a besenyőket néhány év előtt a Donig szorító úzok a Jajkon, sőt a Volgán is átkelve, Európába hatoltak. A besenyők Volga-Don-vidéki törzseire nehezedő nyomás

hatása alatt az egész törzsszövetség nyugatnak indult s a Dnyeperig nyomult, majd hírt véve a magyar sereg színe-javának távollétéről, ezen is átkelt és az etelközi magyarokat támadta meg, vészes pusztulást okozva soraikban.

A Meotisz északi partján és a Krím vidékén előnyomuló besenyők támadása a Dnyeper és Dnyeszter közt tanyázó magyar törzseket délkeleti irányból a Dnyeper-sellők járhatatlan vizén alul, a Jakaterinoszlav és Cherson közti Dnyeper-szakasz felől érte. A hirtelen támadástól meglepett törzsek a harcosok jórészenek távollétében védekezésre képtelenek lévén, mindenestül felkerekedtek és nyugatra menekültek. Útjuk nem egyenes irányban vezetett a Kárpátok felé. Nagyszámú barmaik miatt, de a

maguk ellátásához is vízre volt szükségük, másrészt a tengerparti síkon a hátuk védtelenül maradt volna. Ezért a folyók mentén északnyugati irányba hatoltak a podoliai terrasz felé. Legkeletibb törzsük a Dnyeper mentén haladt s Kiev alá jutott, míg a vele párhuzamosan haladó törzsek a Bug és Dnyeszter forrásvidékére értek. A nép zöme ilyképen Árpád vezérlete alatt a kiev-halicsi vonalon élő szlávokig hatolt s itt délnyugatnak fordulva, a megelőző évek hadjárataiból jól ismert Vereckei-hágón át tartott a felsőtiszai síkság felé.

A Prút, Szeret és Al-Duna mentén tanyázó törzsekhez mindenesetre később jutott el a támadás híre s a hírt nyomon követték az északnyu-

gat felé menekült törzsektől néptelenül hagyott tengerparti síkon gyorsan átszáguldó besenyő lovasok. Az ellenség közeledésének híre gyors menekülésre kényszerítette őket is, de útjuk északnyugat és dél felé is el volt vágva. Északon a Dnyeszter mentén Mohilev és Kamenec-Podolszkij vidékétől egyenesen nyugat felé haladó törzsek keresztezték a Prút és Szeret völgyén érkezők útját. Dél felől a havasalföldi síkon át ekkortájt érkezett meg Levente vert serege, nyomában az üldöző bolgárokkal. Két tűz közé szorítva – más menekvésük nem volt – a Beszterce, Tatros és más hegyi patakok völgyén át húzódtak fel a Keleti-Kárpátok hirtelen emelkedő magaslataira. Az úttalan havasokon, rengeteg erdők közt vezető

Törgyesi-, Gyímesi-, Ojtozi- és Bodzai-szorosokon át, ezer veszéllyel és nehéz természeti akadályokkal megküzdve vergődtek át Erdély földjére, a Maros és Olt felső folyásához. Más töredékek nyugatra sodródtak s a Vaskapunál vergődtek át a Cserna s onnét a Temes völgyére. A kétfelől hazánk területére hatoló törzsek mindegyike saját útjának emlékét őrizte meg a maga szájhagyományában. A tiszavidéki hagyomány a vereckei bejövetelről beszél, a Maros vidékén és Dunántúl az erdélyi út nehézségeire emlékeztek.

Az etelközi besenyő támadás nagy veszteséget okozott a magyaroknak, de a csapás korántsem volt oly katasztrofális, mint azt két emberöltő-

vel később Konstantinosz császár – egy a bolgár és besenyő háborúk eseményeit egyébként is elferdítő elbeszélés keretében – feltünteti, a magyarok honnmaradt családjainak teljes pusztulásáról szólva. Másutt – megbízhatóbb források alapján – ő maga is csak annyit mond, hogy a besenyők a magyarokra támadtak s őket fejedelmükkel, Árpáddal együtt kiűzték etelközi hazájukból. A későbbi események határozottan ellene szólnak ily katasztrofális vereség feltevésének, ami a nomád törzsszövetségben kétségtelenül teljes bomlásra, az asszonyaitól, gyermekeitől, barmaitól, megfosztott nép megsemmisülésére, a környező idegen népekbe való felszívódására vezetett volna, mint azt a szabiroknál, avaroknál, bese-

nyőknél, kúnoknál tapasztaljuk. A magyar törzsszövetség nem jutott erre a sorsra, sőt hamarosan kiheverte az etelközi és bolgáriai vereségeket. A honfoglalást közvetlenül követő győzelmes hadjáratok s a X. századi fejlődés jelenségei a katonai és társadalmi szervezet sértetlenségét bizonyítják. A fegyelemnek, morális és gazdasági erőnek megnyilvánulásai semmiképpen sem vallanak egy sok vért vesztett, családjától, asszonyaitól, gyermekeitől megfosztott, tönkrevért népre.

Az előzményekből és következményekből ítélve, a második besenyő támadás a magyarokat nem érte teljesen készületlenül, nem idézte elő, csak siettette nyugatra költözködésüket. A bolgáriai vereség mindenesetre nagy véráldozattal

járt, de ez a vér sem omlott egészen hiába. A győztes bolgár hadseregnek az egykorúak szerint a legyőzött magyarokéval vetekedő veszteségei megakadályozták Simeon cárt, hogy a honfoglaló magyaroktól szorongatott tiszamenti bolgárok segítségére siessen. Levente hadjárata, ha kudarcba fulladt is, meghozta a maga politikai gyümölcsét; megbénította a kárpátalji síkság birtokbavételének megakadályozására egyedül képes ellenfél erejét. Árpád fejedelem diplomáciája és fegyverei teljes sikert nem tudtak aratni, mégis minden akadályt elhárítottak a továbbköltözés és az új hon elfoglalása útjából.

HÓMAN-SZEKFŰ

MAGYAR TÖRTÉNET

A honfoglaló magyarok.

Faji sajátosságok: testi külső és jellem. Nyelv. Társadalmi szervezet: a nemzetségek. Politikai szervezet: törzs, törzsszövetség, örökös fejedelemség. A fejedelmi hatalom korlátai. Hadi-szervezet, felszerelés, harcmódor. Védelmi rendszer. Gazdasági kultúra: ősfoglalkozások, állattenyésztés, földművelés, települési szokások. Életmód: élelem, ruházat, fényűzés. Ipar és kereskedelem. Vallás. Szellemi műveltség.

A magyar előidők sűrű homályába hatolva s egy ezredév történetén átsuhanva, szemügyre vettük a magyar etnosz, az ősi kultúra és a honfoglaláselőtti politikai szervezet kialakulá-

sának jelenségeit. Végigkísértük a magyar népet a nyugatszibériai síkság és az urali erdővidék határáról a Kárpátok és Alpések tövéig vezető vándorútján. A hosszú és küzdelmes út végső állomásán már a történeti emlékek tiszta fényétől megvilágítva áll előttünk a honfoglaló magyar.

A magyar nép ősrégi időkben egymásmellé sodródott finnugor és ogur-török elemek egyesüléséből született s a későbbi századok folyamán újabb török s szórványosan kaukázusi és iráni elemeket is szívott magába. Keveréknép letére a IX. század második felében már szoros etnikai egységbe forrott össze, de magán viseli az ősidőkben végbement fajkeveredés bélyegét. Testi alkata egyéenként finn vagy török

jellegű, nyelve finnugor, kultúrája török, de testén, nyelvén és kultúráján egyaránt feltűnnek a másik ágról örökölt vonások s a későbbi török és kaukázusi befolyás világos nyomai.

A honfoglalók testi maradványain különböző race-sajátságok ismerhetők fel. Leggyakoribbak a keletbalti (finnugor) és mongoloid (török) típusok. Ez utóbbiak nem tiszta mongolok, hanem a kaukázusival és baltival kevert finomult mongol vagy török-tatár típus képviselői. Mellettük – különösen az előkelő sírokban – a kaukázusi (alán, örmény, perzsa) race sajátosságait magukon viselő csontmaradványokkal is találkozunk. Termetre általában alacsonyak voltak, bár az előkelők, különösen az idegen-

ből házasodó fejedelmi ház tagjai közt magas emberek is akadtak. Anyai ágon lengyel és német ősöktől származó Szent László királyunk fejjel magaslott ki népe közül; a normann-orosz anyától született III. Béla csontváza pedig közel kétméteres ember maradványa. A foglaláskori sírokban kaukázusi jellegű koponyák mellett nagyközepes, 168–172 centiméteres testalkatra valló csontokat találunk, de a megvizsgált csontmaradványok átlaga férfiaknál 163, nőknél mindössze 153 centiméter s a kivételesen magastermetű előkelők leszámításával a nagy tömeg átlagos magasságát 158–160 centiméterre, a nőkét 150–152 centiméterre tehetjük. Nyugaton rútnak, sőt borzalmasnak találták az apró mongoltípusú lovasokat,

különösen a magyar seregben harcoló besenyőket, úzokat, kabarokat. Nagy fejük, lapos homlokuk, napégette széles arcuk, vastag orruk, kiálló pofacsontjaik közt bennülő szemük, beretvált, tar koponyájukon lobogó gesztenyeszín üstökük, a lovaséletben eltorzult görbe lábuk és emiatt aránytalanul hosszúnak tetsző karjuk semmiesetre sem nyújtott kellemes látványt a másféle szépségekhez szokott európai szemnek. A nyugati írók csodálják is Isten türelmét és elnézését, hogy „ily szörnyetegeknek adta Pannónia gyönyörűséges országát”. A perzsa Gardézi azonban „jóarcú” magyarokról beszél. A többi arab, perzsa, szír és örmény írók meg sem emlékeznek külsejükről, mert a török-mongol

arcokat régóta megszokott keleti népeknek e sajátságok nem tűntek fel.

Bizánc és a keresztény Nyugat népei a magyaroknak fogalmuk szerint rút külseje alatt hasonló rút lelket kerestek. Az egykorú krónikások s maga Bölcs Leó, Árpád császári szövetségese is ravaszságot, hitszegést, cselszövést, állhatatlanságot, kincsszomjat és kegyetlenséget vetnek a magyarok szemére, kik álnokságuk miatt „minden bizalomra érdemetlenek”. Ez a jellemzés kétségtelenül ráillik az idegekkel politikai és katonai érintkezésben álló magyarokra. Mint korábban a húnok, avarok, türkök és többi török rokonaik, a magyarok is körmönfont ravaszsággal és – ha érdekük úgy kívánta – szívükben az árulás szándékával kö-

zeledtek barátságot színlelő nyugati szomszédaikhoz. A diplomáciában, sőt a harcban is szívesen folyamodtak cselhez. Ha fegyverre került a sor, igyekeztek vitézségük és merészségük gyümölcseit teljesen learatni, a pusztításban, fosztogatásban, zsákmányolásban is teljes munkát végezni. De ne feledjük, hogy az álnokságban, hitszegésben, cselszövésben, kíméletlenségben és kegyetlenségben Kína, Bizánc és Perzsia hatalmas uralkodói, a büszke kultúrnépek diplomatái és hadvezérei voltak a lenézett barbárok, a természetük szerint nyíltszívű, egyenes török népek tanítómesterei. Turxanth türk kagán nem alap nélkül hánytorgatta fel a római követ előtt Justinus császár hitszegését. Nem ok nélkül mondta, hogy a ró-

maiaknak tízféle nyelvük van, de csupán egyféle ravaszságuk s a tíz nyelvet csak arra használják, hogy velük mindenkit megcsaljanak, amint hogy a magyarok álnokságáról panaszkodó Bölcs Leó is megcsalta a bolgárok ellen felbízott magyar szövetségeseit. Ily tapasztalatok a barbárokból is ravasz, fondorkodó és megbízhatatlan diplomatákat neveltek. Ilyenek voltak Attila, Baján, a türk kagánok s a magyarok „álnokságuk miatt minden bizalomra érdemetlen” vezérei is, anélkül, hogy az eredeti népjellem megváltozott volna. Maguk a legellenségesebb írók is a legnagyobb elismeréssel szólnak a magyarok nagy vitézségéről, rettenthetetlen bátorságáról, minden nélkülözéssel dacoló, minden nehéz munkát megbíró

energiájáról. Bölcs Leó szerint a munkát, fáradságot nagyszerűen bírják, égető meleget, fagyos hideget és minden nélkülözést tűrnek, szabadságszeretők és pompakedvelők s főgondjuk arra van, hogy ellenségeikkel szemben vitézül viselkedjenek. Gardézi szerint bátrak és tekintélyesek. A szangalleni Heribald barát mulatozás, iddogálás, dalolás közben ismerkedett meg a nyiltszívű, kedélyes magyarokkal. A hét gyászmagyar mondájában a fegyvertársakkal szemben elkövetett hűtlenség és gyávaság megvetése tükröződik vissza. Otto freisingeni püspöknek a „szörnyeteg” magyarok megfontoltsága és a közdolgok iránt való nagy érdeklődése tűnt fel. Ugyanígy jellemzik más egykorú írók a török

népeket általában. Mihály szíriai pátriárka szerint a törökök még a cselvetésben is becsületesek és őszinték, életfenntartásukban okosak és ravaszok, de nem szeretik a sok beszédet. Al-Maqdisî jólelkőségüket emeli ki, nem ölik le hadifoglyaikat, sőt a sebesülteket is gyógyítják. Maszûdi a türk kagánt „a fenevadak és lovak királyának” nevezi, mert egy királynak sincsenek nála bátrabb vitézei, oroszlánmódra harcoló hősei és jobb lovai.

E mozaikszerű adatokat egybevetve és kerek egészbe foglalva, előttünk áll a honfoglaló magyar, kiben nem nehéz a szabadságot szerető, jogait ismerő, politizáló, idegenekkel szemben óvatos, körültekintő, sőt körmönfont, de alapjában nyiltszívű és egyenes, harcban vitéz, de

sokszor állhatatlan, az élet küzdelmeiben bátor, munkabíró, nélkülözést tűrő, de a jólétet, pompát kedvelő, hallgatólag és szófukar, de mulatozás közben kedélyes magyar paraszt lelki ösét felismernünk.

*

A honfoglaló magyarok köznyelve máig is használatos – ogur, türk, alán kölcsönszavakkal gyarapodott – finnugor eredetű magyar nyelvünk volt. Julián Domonkos-rendi barát a XIII. században a honfoglalás előtt elszakadt magyar testvérek ivadékaira találva, minden nehézség nélkül értette meg a pannóniai magyarsággal negyedfél század óta nem érintkező rokonok beszédét.

A vogullal rokon előmagyar nyelvből szabályosan fejlődött magyar köznyelv mellett a honfoglalók még egy más nyelvet is beszéltek. A X. század közepén udvarába jött magyarokkal közvetlenül érintkező Konstantinosz császár írja, hogy a magyarok két nyelven beszélnek, melyek egyike a hozzájuk csatlakozott kazar-kabarok köznyelve, tehát török nyelv volt. Ő e jelenséget a kabar csatlakozással magyarázza, pedig kétségtelen, hogy a többi törökségtől elszakadt kabarok nyelvét a sokkal nagyobb számú magyarság ezektől nem tanulta volna el, hiszen maguk a kabarok alig egy század alatt teljesen elmagyarosodtak s ugyane sorsra jutottak a XIII. században nagy tömegben bevándorló töröknyelvű kúnok is. A két-

nyelvűségnek egész más a magyarázata. Az uralvidéki előmagyarok vogul rokonaiktól századokkal Krisztus születése előtt elszakadva és őket leigázó ogur-török néppel összeolvadva, ezidő óta mindig török fajú és nyelvű népek – ogurok vagy bolgárok, húnok, türkök és kazárok – szomszédságában s ezek uralma alatt éltek. Politikai és földrajzi helyzetükből következett, hogy – habár a nép szélesebb rétegei általában és közönségesen török elemekkel bővült finnugor nyelvünket beszélték – törökül is *kellett* tudniok. Kétségtelen, hogy a húnokkal, szabirokkal, kuturgurokkal egy állami szervezetben, Irnik, Gorda, Mugyer, Szandil, Kurt hún-bolgár fejedelmek és Dizabul, Turxanth türk kagánok, majd 680 és 850 közt ka-

zár kagánok s ezek által kinevezett vezérek uralma alatt élő onogur-magyarok előkelői mindnyájan, a nép pedig legalább is részben kétnyelvű volt.

A magyar uralkodóházban, előkelő családokban és a népnél egyaránt gyakori török személy- és nemzetségnevek (Árpád, Álmos, Zolta, Tas, Taksony, Üllő, Kaplony, Bors, Kartal, Ákos, Ajtony, Ond, Bulcsu, Gyula, Turul, Baja, Kurt stb.), valamint a X. századi sírokból nagyszámban előkerült mongoloid koponyák bizonyítják, hogy a magyarság széles rétegei – de főleg az előkelők – származásra is törökök voltak. A szabirok csatlakozásakor, majd a türk-kazar uralom idején a török elem csak gyarapodott, háttérbe szorítva az eredetileg bi-

zonyára nagyobb számú finnugor ivadékokat. Nincs tehát semmi feltűnő abban, hogy a századokon át török népek közt, török fejedelmek alatt élő, török származású magyarok az egykori szolgálóktól eltanult köznyelv mellett a török nyelvet is beszélték, mely mintegy hivatalos diplomáciai, katonai és üzleti nyelvvül szolgált s talán valami előkelőség színét is adta. Ily kétnyelvűségre számos analógiát találunk a régi török népeknél. A XI. századi Mahmud Al Kašghari szerint a hivatalos törökön kívül más köznyelvet beszéltek az ujugurok és tatárok némely törzsei, a quai, basmil, jobaqu, èumul népek. A kétnyelvűség magyarázza meg, miért mondhatta Szandil, az onogurokat is felölelő uturgur szövetség fejedelme, 558-ban a római

követnek, hogy népe a kuturgur-bolgárral egy nyelvet beszél és miért mondják a IX–XII. századi arab írók a magyart kifejezetten türk, vagyis török nyelvű népnek.

Európa a IX. század első felében

A IX. század végén nyugatra vándorolt magyarok a törökségtől elszakadva, a kabarok elmagyarosodásáig a velük való érintkezésben használták a török nyelvet. A harmadik nemzedékben a kétnyelvűség valódi okának emléke már annyira elhalványult, hogy Árpád dédunokája s a X. század közepén vele Bizáncban járt

kortársai egyenesen a kabar csatlakozásban keresték a maguk török nyelvismeretének okát. Két-három újabb nemzedék multán még emléke is kiveszett a magyarok egykori török tudásának s a hét magyar törzs népe nyelvben is összeforrott a hozzácsatlakozott kabar testvérekkel.

*

A IX. század végén már teljes etnikai egységbe forrott magyar nép társadalmi szervezetének alapja a vérségi kötelék, a társadalmi együttélés szervei a *család (familia)* és a *nemzetiség*, régi magyar nevén: *nem (genus)* voltak.

A család az apai hatóság alatt élők vérségi közössége. A családból a felnőtt családtagok ki-

válása és családalapítása útján új családok szakadtak ki, melyekben tovább él a vérségi összetartozás tudata, sőt a vérségen alapuló gazdasági, jog- és kultúrközösség kötelékei sem szakadtak el. A család természetes szaporodás útján tágabb alakulattá, nemzetséggé bővül.

A nemzetség – a néptudományi értelemben vett *clan* – egy közös őstől fiágon leszármazó rokon családok természetes úton létrejött közössége és rendszerint a közös ős nevét viseli. Így a kalandozások korában nagy szerepet játszó Vérbulcsu ivadéka a Vérbulcsu-nemzetség, Ajtonyé az Ajtony-nemzetség, a XI. században bevándorolt Gut és Keled testvéreké a Gut-Keled-nemzetség.

A nemzetség a tagok elszaporodásával nem egyszer ágakra szakad, melyek új, önálló nemzetségekké alakulnak. A magyar hagyomány szerint Árpáddal száznyolc nemzetség jött az új hazába.

A nemek tagjai a *nemesek*, kik egyazon nemzetségben gazdasági, jog- és kultuszközösségben élnek. A nemzetséghez nem tartozó alsóbbrendű elemek, az idegenek és szolgák s a nemzetségből bűn miatt kitaszítottak, vagyis a „nemtelenek” vagyont nem szerezhettek és jogtalanok voltak.

Az egyéni tulajdon nem volt ismeretlen. A termelőeszköz, fegyver, ruházati, háztartási és fényűzési cikk, a sátor vagy ház, a házi rab-

szolga az emberi társadalomnak legkezdetlegesebb korszakában is az egyén vagy a család magántulajdona. De a gazdaság alapját alkotó vagyon – a földművelő, pásztor és halász vadász szolganépség, a ménes, gulya, konda, nyáj, később a föld, egyszóval az, amit birtoknak neveznek – a nemzetség közös tulajdona. A nemzetségi vagyont annak tagjai közösen birtokolták. Teljes felosztására csak századokkal a magántulajdon új rendszerének bevezetése után került sor.

A nemzetség tagjai a teljes családapai hatalmat gyakorló nemzetségfő bírói hatósága alatt jogvédelmi közösségben élnek. Egymásközt felmerülő viszályaikat, pöreiket a nemzetségfő bírói széke elé viszik. A külsők, más nemzet-

ség tagjai részéről ért sérelem megbosszulása vagy kiengesztelése az egész nemzetség egyetemleges kötelezettsége. Ily sérelem esetén nem egyén áll egyénnel, hanem nemzetség nemzetséggel szemben, bár a bosszút a nemzetség nevében rendszerint a sértett vagy legközelebbi hozzátartozói gyakorolják az ősi vérbosszújog alapján. Az engesztelési rendszer életbeléptetése után az engesztelési díjak fizetésének kötelezettsége is egyetemlegesen terhelte a nemzetség összes tagjait.

A gazdasági és jogközösség mellett fontos összetartó kapocs volt a közös ősök vallásos tisztelőnek, a nemzetségi kultusznak közössége.

A társadalmi fejlődés kezdetleges fokán a

nemzetségi szervezet önállóan áll fenn s a nemzetségek a maguk zárt társadalmi, gazdasági, jogi és vallási közösségében egymástól elkülönülve, minden politikai kapcsolat nélkül élnek egymás mellett. Később – a török népeknél már századokkal Krisztus születése előtt s a magyaroknál is századokkal a honfoglalás előtt – a nemzetségek magasabb alakulatok, törzsek, törzsszövetségek keretébe illeszkednek. De ezeknek a politikai célzatú szervezeteknek a kialakulása miben sem érintette a nemzetségek társadalmi és gazdasági önkormányzatát. A nemzetség, mint társadalmi szerv tovább élt és működött a törzsszövetség keretében, sőt ennek bukását is túlélte. A királyság csak annyiban hozott változást, hogy a nem-

zetség mellett más társadalmi és gazdasági szervek kialakulásának útját egyengette.

A törzsszervezetben élő magyarok – *Bölcs Leó* szerint – nemek és ágak szerint szétszéledve művelik földjüket és legeltetik nyájaikat s a honfoglaló magyarok ivadékai, a gyökeres magyar nemesek még a keresztény királyság korában is nemzetségi szervezetben éltek. Az ősi foglalt birtokot a nemzetség századokon át osztatlanul birtokolta s mikor a XIII–XIV. században az osztály meg is történt, az egyes birtokrészeket birlaló családok vagy egyének csupán élvezői voltak azoknak. Elidegeníteniük, hagyományozniuk csak a nemzetség minden tagjának hozzájárulásával lehetett s az élvező egyenesági leszármazóinak kihalta után e bir-

tokrészek a nemzetségre szálltak vissza. Az egykori gazdasági közösség még a közös birtoklás rendszerének a XIV. században bekövetkezett végleges megszűnte után is kifejezésre jutott a nemesi örökösödési jogban, az úgynevezett ősiségben. Hasonlóképpen számos nyomával találkozunk egészen a XIV. századig a nemzetségi jogközösségben gyökerező magánharcoknak, vérbosszúnak és engesztelési eljárásnak, bár a királyi hatalom kialakulása óta a büntetőjog fejlődése határozottan közjogi irányt vett. Az egykori kultuszközösség kereszténykori maradványa az ősi nemzetségi birtokon épült nemzetségi monostor vagy templom tisztelete és közösen gyakorolt kegyurasága.

Az ősi társadalomban az együttélés és csoportosulás, a gazdálkodás és istentisztelet egyedüli szervei a nemzetségek voltak. Magyar és magyar közt csupán a vérségi hovátartozás tekintetében volt különbség; a szabad magyarok, vagyis a nemesek társadalma egyébként teljesen egységes volt. A nemzetségek zárt közösségeiben – a nemzetségfők és családapák kiváltságos helyzetéről nem szólva – a rokoni kötelék s a gazdasági és jogközösség minden társadalmi különbség keletkezésének útját vágta. Az ősi társadalom vérségi természete miatt nem ismerte az osztálykülönbségeket, de a törzsszervezet kialakulása szükségképpen magával hozta a társadalmi megoszlást. A nemzetségek közt támadtak különbségek. A fejedele-

lem, hadnagyok, jó vitézek, szerencsésen gazdálkodók nemzetségei vagyonban, tisztességben a többi fölé emelkedtek. A tisztségviselés megkülönböztető jegyével díszített, katonai érdemek és vagyoni helyzet következtében kiemelkedő nemzetségek a többitől lassan elkülönülő, előkelőbb réteggé alakultak. E rétegződésben kell látnunk a törzsszervezet bukása után meginduló osztályképződés első csíráját, egyik fontos előfeltételének teljesülését. A másik előfeltétel is teljesült a társadalmon kívül álló népelemek elszaporodásával. A magyar nemzetségek gazdaságában és háztartásában már a régi hazában fontos szerephez jutottak a szolgák, a későbbi alsó társadalmi osztályok ősei, kik hadifoglyokból kerültek ki. A

szolga nem volt tagja a társadalomnak. Mint vagyontárgy a birtokos nemzetség vagy egyén korlátlan tulajdonába tartozott. Ura rendelkezett élete és halála felett, de mint értékes munkaerő élvezte annak védelmét is. A háztartás körül dolgozó szolgák sorsa nyomasztó volt, de az ősfoglalkozást űző, pásztor és földműves szolgák a terményadó lefizetése után saját családjuk körében uruk védelme alatt élvezték munkájuk gyümölcsét. Társadalmon kívüli népelem volt a hún, türk és más török fejedelmek s előkelők környezetében az ő védelmük alatt élő idegen – arab, zsidó, perzsa, görög – kereskedő és iparos népség is. A kazároknál ily népelemek igen nagy számban telepedtek meg s a IX.

században már teljes egyenjogúságot élveztek. A magyarok körében élő bolgár és zsidó kereskedőkről először a X. század második felében hallunk. Ezek tekinthetők a későbbi hospes-elem őseinek.

A nemzetségnél tágabb, több nemzetséget magábanfoglaló alakulat volt a *törzs* (*tribus*), melynek jelölésére a korábban „nemzetség” jelentésű *had* szót is használták. Míg a nemzetség a család szaporodása útján létrejött, természetes *társadalmi* alakulat, a törzs etnikailag rokon nemzetségek katonai célú szövetkezése, mesterséges *politikai* alakulat. A közfelfogás azonban e korban még nem tesz különbséget a társadalmi és politikai funkciók közt. A tiszta nemzetségi szervezet korában a

nemzetség egyben politikai szerv is, mely szomszédaival hadat visel, békét köt. Viszont a törzsek kialakulásával az új politikai szerv veszi fel annak természetét. A nép egyedüli társadalomalkotó tényezőként a vérségi köteléket ismeri s ezért az új alakulatot, a törzset is szükségképen vérségi jelleggel ruházza fel. A törzshöz tartozó nemzetségekben kialakul a vérségi összetartozás, a közös őstől való leszármazás hite. E hit némely nemzetségeknél ősi tudaton alapul, másutt – ha az ősidőkben meg is volt – mesterséges úton, a képletes rokonság megkötésével kelt életre.

A törzs élén a törzsfő, régi magyar nevén *hadnagy*, szlávosan *vojevoda*, *vajda* áll, aki vagy a

többi nemzetséget leigázó, hatalmasabb nemzetség feje, vagy a nemzetségfők által maguk közül a szövetkezéskor megválasztott vezér. A hadnagyi tiszt a rokonság hitének kialakulásával rendszerint örökössé válik a törzs élén álló nemzetségben, melynek fejét az egész törzs vélt közös ősenek vagy alapítójának legegyenesebb leszármazójaként tisztelik.

A társadalmi, katonai és politikai szervezet kialakulása, nagy tömegeknek egy szervezetben való összefoglalása és együttélése szükségszerűen vezet bizonyos erkölcsi, majd jogi szabályok kialakulására, a bűn és erény fogalmának megkülönböztetésére s a társadalmi és a politikai közösség szempontjából veszedelmes bü-

nők üldözésére.

A katonai célzatú szövetkezéssel szükségessé vált a nemzetségek közti jogviszonyok rendezése. Az új, politikai közösség a külső ellenség ellen csak teljes egységét és belső békéjét megőrizve érhet el sikereket. Ezért gátat kell vetni a nemzetségi vérbosszújog alapján dúló magánharcnak, ami a törzs bomlására vezethet. Ez a belátás tört utat az engesztelési vagy kompozíciós rendszernek. Kialakulását a vérrokonság hitének tudattá erősödése segítette elő, mert a közfelfogás szerint vérrokonok közt nincs helye korlátlan bosszúnak. A személy elleni bűnök továbbra is magánjogi sérelemnek tekintettek s a bosszú élő jogszokás maradt, de a sértés meghatározott előfeltételek és szertartá-

sok teljesítése után a törzsi közhatalom által rendszeresített „vérdíj”, helyesebben engesztelési díj lefizetésével is kiengesztelhető. E rendszer lehetővé, sőt bizonyos esetekben a felek kötelességévé tette a kibékülést. Az engesztelési rendszer természetes következménye volt a törzsfők bírói hatáskörének kialakulása. A hadnagyok békében a nemzetségek közötti viszályok döntő, békéltető bírái, háborúban korlátlan bírái törzsük népének. A lopás, rablás és más vagyon elleni vétségek felett pedig a nemzetség- és törzsfők ítélik a „törvény”, azaz a szokásjog alapján. A vérbosszút kihívó, tehát a törzsek belső békéjét fenyegető nőrablás szokását a névétel váltja fel. A vőlegény házassági ajándéka, azaz a vételár a leány

szépsége és hozományának nagysága arányában változott. A házassággal a nő átlépett férje családjába s ha özvegységre jutott, a *leviratus* jogszokása alapján sógora vagy férjének más rokona vette nőül. E szokás emlékét őrzi a sógorral szemben használt „kisebbik uram” szólásmódja. A leviratus intézményének mély gyökerére vall, hogy Szent István törvénnyel volt kénytelen az özvegy nőt a házasságra való kényszerítés ellen megvédelmezni. A feleség mellett ágyasokat is tartottak harcban foglyul ejtett vagy vásárolt szolgálóik közül. Saját szolgálójuk ágyasul tartását még Szent István sem tiltotta, noha az idegenekkel, más szolgálóival való fajtalankodást szigorúan

büntette. Egyébként a paráznaságot nem túrték. Az erőszaktétel a gyilkossággal egyenlő megítélésben részesült, a leányrablás a vérbosszút, illetőleg az engesztelési díj fizetését vonta maga után. Házasságtörés esetén a benne vétkesnek talált asszonyt ura meg is ölhette.

Kezdetben a törzsek – mint egykor a nemzetiségek – egymástól elkülönülve élnek egymás mellett s legfeljebb időlegesen szövetkeznek már rokon törzsekkel egy-egy hadivállalat lebonyolítására. A fejlődés későbbi fokán az etnikailag rokon, sőt néha idegen fajú, de szomszédos törzsek katonai célzattal állandó szövetségbe tömörülnek. A germánoknak időszámításunk kezdetén még elkülönülve élő törzsei

a Kr. u. I–IV. században csoportosulnak ily törzsszövetségekbe. A törökök a keleti Húnbirodalom kötelékében már évszázadokkal korábban ily törzsszövetségek keretében éltek.

A különböző török törzsszövetségek törzseinek mindúntalan ismétlődő száma (tíz ogur, tíz oguz, tíz ujugur; kilenc ogur, kilenc oguz, kilenc ujugur; harminc tatár, harminc ogur stb.) s az idevágó történeti forrásadatok arra mutatnak, hogy a török népek törzseinek és törzsszövetségeinek kialakulása nem pusztán a belső fejlődés eredménye, hanem a Krisztus előtti századokban hatalmas birodalmat alapító hún uralkodók műve volt, akik az uralmuk alá hajtott törökséget hadiszempontból megszervezett törzsekbe és törzscsoportokba osztották be. E

mesterséges alapítású törzsek hadiegységek lévén, ugyanazon törzsszövetség keretében, eredetileg bizonyára egyenlő erővel rendelkeztek, egyenlő számú harcost küldtek harcba. Ez ősi állapot tükröződik vissza a hét magyar törzsben hét egyaránt harmincezer lovasból álló hadsereget rajzoló középkori magyar hagyományban. A harmincezres szám mindenesetre túlzott. A Húnbirodalom virágkorában a legnagyobb katonai egység: a *tömény*, minek emlékét „töménytelen” szavunk őrzi, tízezer emberből állt s eredetileg – úgy látszik – egy törzsnek vagy törzsszövetségnek felelt meg. Idők folyamán a pusztán hadiegységül szolgáló törzsek és törzsszövetségek állandó politikai

közösségekké fejlődtek s a törzsek népének arányszámában is változás állt be. Előfordult, hogy a körülmények kényszerítő hatása alatt, külső nyomás vagy belső meghasonlás következtében százados köteléssel egybekapcsolt törzsek szövetségei szétbomlottak s a szövetséghez tartozó törzsek más és más szövetségek keretébe illeszkedtek. A magyaroknak századokon át az onogur törzsszövetségben élő törzsei a VI. század derekán az uturgur szövetséghez tartoztak, mely később kétfelé, illetőleg háromfelé szakadt. A nyugat felé költöző s mai hazánkat elfoglaló hét törzs – Nyék, Megyer vagy Magyar, Kürt-Gyarmat, Tarján, Jenő, Kér és Keszi – alkotta az új,

vezetőtörzséről *hétmagyarnak* nevezett törzsszövetséget.

A huzamosabb ideig szövetségben élő törzsekben – éppúgy mint a törzsbe tömörül nemzetségekben – idők folyamán kialakult a vérségi összetartozás hite. Mint a nemzetségről a törzsre, a törzsről szövetségre is átöröklődik a közös őstől való leszármazás tudata. Mihelyt ez bekövetkezik és megfelelő képességekkel bíró személy vagy nemzetség áll a mozgalom élére, a laza szövetség a képletes vérrokonságon alapuló törzshöz hasonló szilárdabb szervezetté alakul át, a törzsszövetség népe politikai értelemben vett nemzetté sűrűsödik. A VIII. században idegen uralom alatt sínylődő onogur-magyar törzsszövetségben ez a folyamat a

IX. században indult meg. Kísérőjelenségei a Magyar-törzs előtérbe nyomulása, nevének az egész nép nevéként való használata és legendás ősének a nép névadó hősévé emelése.

A törzsszövetség keretén belül a törzsek – bár politikai és katonai szövetséget alkottak – egymástól teljesen elkülönülve éltek. Autonóm szervezetüknek megfelelően külön-külön szálltak meg egy-egy – az összeütközések meggátlása végett egymástól széles semleges földszíval elválasztott – nagyobb területet.

A törzsszövetség élén a törzsfők, hadnagyok tanácsa áll, mint a X. századi besenyőknél látjuk. Csupán a közös hadivállalatokra választanak vezért. A török nomádbirodalmakban

gyakran az uralkodó nép fejedelme szemeli ki az uralma alá tartozó törzsek és szövetségek vezérét. Ilyen vezér volt a magyar törzsszövetséget a kazár kagán birodalmából hadbavezető Előd kende. A fejlődés későbbi fokán a törzsközi összeütközések békés elintézése végett a vezér bírói hatalomhoz jut, vagy – mint a magyaroknál történt – külön bírói méltóság alakul ki. A *gyula* (dsula) bírói tisztségének kialakulása arra mutat, hogy a bírói tisztre alkalmatlannak tartották a kazár hatalom által kirendelt fővezért s helyette az egész nép bizalmát bírói törzsfőhöz fordultak.

A fejlődés következő étape-ja az örökös fejedelemség megalapítása. A magyar törzsszövetségben ez csak a honfoglalást közvetlenül

megelőzően, Etelközben játszódtott le, bár korábban – a kazár hódításig – már századokon át örökös fejedelem uralma alatt éltek.

A fejedelemavatás a képletes vérrokonság kötésének szertartásai közt (vérszerződés) folyt le s vele befejezéshez jutott a laza törzsszövetségnek politikai nemzetté alakulása. A kötés értelmében a fejedelmi méltóság Árpád családjában öröklődik. A trónöröklési rend – a törökség egyetemes szokása szerint – a *senioratus* volt, melynek értelmében a fejedelem vagy törzsfő halála után örökébe a legidősebb családtag lép. E jogszokás alapján jutottak uralomra nagybátyjuk halála után Attila és Bléda, valamint a keleti hún és türk birodalmak, év-

századokkal később a tatárok és az oszmanli-törökök uralkodói. A senioratus lett – nyilván török hatás alatt – a IX–X. században kialakult orosz fejedelemségek örökösödési rendszerének alapjává is. A besenyők törzsfőit – Konstantinosz szerint – unokatestvéreik követik az uralomban. Így lett fejedelemmé Árpád után Solt, ő utána Jutas bátyjának fia, Fájssz s ennek halála után Solt fia Taksony, noha az idősebb testvérek és unokatestvérek leszármazói életben voltak. A senioratusi örökösödésnek – ami később annyi véres trónviszály okozójává lett – igen nagy előnye volt, hogy tapasztalt s már férfikorban levő uralkodó kezébe került a vezetés, aki – török szokás szerint – valaminő formában már korábban is

résztvett a kormányzásban s különösen a hadivállalatokban.

Az örökös fejedelemség megalapítása egyértelmű volt a törzsszövetség állandóságának intézményes biztosításával, de korántsem jelentette a régi politikai és társadalmi szervezet bukását. A fejedelemség – szemben az isteni elhivatásra, túlvilági tényezők támogatására hivatkozó középkori keresztény királysággal – valódi és fiktív vérségi kapcsolatra alapított, a családapai, nemzetség- és törzsfői méltóságból levezetett intézmény lévén, nem állt ellentétben a vérségi kapcsolatokon nyugvó régi szervezettel. Mint korábban a fővezér, a fejedelem is csak reprezentánsa a nemzet egységének; hatalmának a törzsi autonómia s a hadnagyok-

nak minden fontosabb alkalommal meghallgatott tanácsa szabott korlátokat.

Az egész törzsszövetség akaratának letéteményese, rendelkező hatlamának birtokosa – későbbi magyar történetírók: Kézai Simon mester s az ő nyomában haladó XIV. századi írók szerint – az összes szabad magyarok, a nemesek közössége, a *kommunitás* volt, ez döntött háború és béke kérdésében. Az egykorúak mit sem tudnak a XIII. századi nemesek várme gyénként szervezkedő közösségeinek felfogását visszatükröző intézményről. Nem tud róla a régi hagyományt eredetibb formában őrző Anonymus sem. A XII. századi patrimoniális királyság légkörében nőtt királyi jegyző korlátlan uralkodót lát Árpádban. Törvényszerzőkor

Pusztta-Szeren összegyűjti nemeseit, miként a XI. és XII. századi királyok is tették, intézkedései előtt – azokhoz hasonlóan – meghallgatja a fejedelmi tanácsot, melynek tagjait maga jelöli ki, de azután saját akarata szerint rendelkezik. Hatalmának egyetlen korlátja, hogy a fejedelemválasztó hét előkelő személy, a hét hadnagy ivadékait a tanácsból ki nem zárhatja. Anonymus kétségtelenül a maga korának alkotmányjogi felfogása alapján szól a „királyi tanács” képére alakított „fejedelmi tanács”-ról, de a hétmagyar ivadékainak szerepében az ősi hagyomány reminiszcenciáját kell látnunk. Az egykorúan a törzsek élén álló hadnagyok tanácsát ismerik, mint az egész nemzetet érintő kérdésekben

döntő fórumot. A X. századi bizánci császárok „a magyarok hadnagyaihoz” intézik leveleiket, bár tudnak az örökös fejedelemség intézményéről. Háború és béke kérdésében a hadnagyok tanácsa s ezen belül az egyénileg legkiválóbb hadnagyok szava döntött. Oly hatalmas uralkodói egyéniség, aminőnek Árpádot császári szövetségese és ennek fia ismerték, persze érvényt tudott szerezni a maga akaratának és igazi katonai autokrata módjára uralkodott, de már az ő gyenge utódai korában a nemzet vezetését három hatalmas törzsfő – a névről nem ismert Gyula, Bulcsu horka és Lél vezér – ragadta magához.

*

Hadiállapot idején a sereg vezére – akár a fejedelem, akár annak fia vagy valamelyik hadnagy viselte a tisztet – korlátlan ura volt a maga hadi népének s azt a legszigorúbb fegyelemmel tartotta féken. A fegyelmezésben és a hadsereg vezetésében a kisebb csapattek élén álló hadnagyok, száznagyok és tíznagyok segítettek.

A hadrakelt sereg ezredekre, századokra és tizedekre tagolódott. Több ezred együtt egy hadat alkotott. Vajjon ez a nagyobb egység a régi hún tízezeres csapattek, a *tömény* volt-e, vagy egy-egy törzs különböző számú harcosait egybefoglaló természetes hadiegység, nem tudjuk. A jelekből inkább az utóbbira következtethetünk. A kabarok legalább a többi törzstől elkü-

lönítve szálltak harcba, hódolt népek szokásaként a harcvonal élén haladva. Az ezredek létszáma elvben ezer ember volt, de a gyakorlatban ez a szám változott.

A könnyű lovas sereg íjjal, nyílakkal, parittyával, rövid egyélű görbe karddal, fejszével vagy fokossal, kopjával és bőrpaizzsal jól felfegyverkezve, bőrruhába öltözve indult harcba. A fegyverzetet a húnok óta divatos kengyel egészítette ki, melyben felállva hátrafelé is kényelmesen nyilazhattak. Az előkelők fegyverzete, ruhája, lószerszáma díszes, sőt pompás volt; testüket és gyakran lovaikat is érclemezzel borított bőrvért védelmezte. Várok, fapalánkok megvívására valami ostromlószerszámaik is voltak, de ezeknek erősebb kővárakkal

szemben alig vehették hasznát. A hadrakelt sereget málhavivő könnyű szekerek, vezetéklovak és élelmezésre szánt szarvasmarhák nagy sokasága követte.

Tábort ütve sátrakat vertek s ezekben tanyáztak, lovaikat a közelben békóba verve. Árkot nem húztak a tábor körül, melynek védelmére a málhás szekereket használták fel.

A küzdelemben lehetőleg kerültek a kézi tusát. Az ellenség közelébe férkőzve nyílharcot kezdtek. Rendszerint védett helyen, folyók mögött, mocsarak közt, ligetekben, erdőben húzódtak meg s onnét zúdították nyílaik és parittyaköveik záporát az ellenfélre. A nyílharc után, az ezredek közt csupán kis választóközö-

ket tartva fenn, tömör harcvonalba fejlődtek és vágatva rohanták meg az ellenséget, a harcosokat kopjával taszítva le lovukról. A hosszú lándzsával, nehéz pallossal felfegyverkezett nyugati páncélos katonasággal szemben kitűnő fegyvernek bizonyult a húnok és avarok idejében még ismeretlen rövid, görbe szablya; a páncélt hadiszekercével, fokossal hasogatták. A szekerce és kard használatára egyébként csak a menekülő sereg üldözése vagy maguk védelme közben szoktak sort keríteni. Sikertelen támadás vagy félsiker esetén szívesen folyamodtak cselhez. Könnyű lovas pusztai népek szokása szerint megveretést színelve hirtelen visszavonultak s a nyomukba vágató nehéz lovasságot mocsarak közé, erdő-

be csalták, hol mozgásában akadályozva a rejtekhelyükről nyílázó, parittyázó magyar csapatok támadásának áldozatává lett. Kitűnő lovasok és céllövők lévén, nem egyszer többszörös túlerő ellen is sikerrel állták a harcot s a menekülésüket fedező, lóhátról hátrafelé nyílázó íjjászok nem egy vereséget fordítottak győzelemre. A gyalogsereg és a középkori páncélos, nehéz lovasság tehetetlennek bizonyult a könnyűmozgású, nyeregből állva nyílázó magyar lovasokkal szemben. Favárfalak, földsáncok, árkok, sőt a nagyobb folyók sem nyújtottak védelmet a nyeregben biztosan ülve, minden akadályt legyőző, árkot, sáncot ugrató, hegyet meghágó, folyót átúszó magyarokkal szemben. Minden akadályon áttörő vitézségü-

ket és rettenthetetlen merészségüket még a legelfogultabb ellenséges írók is készséggel elismerik. Sokat panaszkodnak azonban a győzelmet nyomon követő kíméletlen pusztításokról, fosztogatásokról. Keresztény országokban különösen megszenvedték támadásaikat a templomok, mert zsákmányolva főleg arany és ezüst tárgyak után jártak. A föld népe is sokat szenvedett tőlük, mert fogolyként sokat elhurcoltak közülük háztartásuk szolgálatára vagy elárusítás végett. A meotiszi és etelközi hazában hadjáratokon szerzett szláv és egyéb foglyaikat rendszerint a krími görög városok piacán értékesítették. A X. századi nyugati hadjáratokon szerzett foglyokat nem egyszer a közeli városokban vagy hazafelé menet

az útbaeső vásáros helyeken vitték piacra.

A magyarok többi keleti rokonaikhoz hasonlóan vérbeli harcosok voltak s nemcsak szükségből, hanem kedvtelésből is szívesen szálltak hadba. Zsoldért, zsákmányért nem egy szegődött közülök idegen szolgálatba, de egymást sűrűn követő portyázó hadjárataikban már nemcsak zsákmányszerzésre törekedtek. Igyekeztek a szomszédos országok terepviszonyait megismerni, hogy komoly háború esetén sikerrel vehessék fel a küzdelmet s emellett a folytonos kalandozások pótolták a mai kor katonai kiképzését és hadgyakorlatait. Itt próbálták ki erejüket, képességeiket, itt gyakorolták be fiaikat a harcra, fáradtságra, nélkülözésekre. E portyázó hadjáratok nevelték őket ellenállhatatlan

harcosokká, ezek során fejlődött hadikultúrájuk az egykorú nyugati népektől olyannyira csodált és irigyelt magas színvonalra.

A támadóharc mellett a védelemre is nagy gondot fordítottak. A szomszédos népek hirtelen és meglepő támadása ellen – az avarokhoz, kazárokhoz és más pusztai népekhez hasonlóan – mesterséges védőművekkel, a határon húzott sáncokkal (avargyűrű), árkokkal és rajtuk túl lakatlan semleges zónák fenntartásával védekeztek. A semleges zónán belül húzódó természetes és mesterséges védővonalat *gyepűnek*, a rajta kívüleső területet *gyepűelvének* nevezték. A IX. század végén a délorosz síkon járt arab utazók szerint az ott lakó népeket

köztük a magyarokat is tíz-tizenöt napi járóföldre terjedő lakatlan terület választotta el egymástól. A X. századi besenyők – Konstantinosz szerint – négy napi járásra laktak legközelebbi szomszédaiktól, a magyaroktól. A védekezésnek ez a módja egyébként másutt sem volt ismeretlen. Időszámításunk kezdetén a germán törzsek szállástelepeit is semleges erdőzónák választották el egymástól s e zónák szélessége, kiterjedése volt a törzs hatalmának és tekintélyének fokmérője.

A hadviselés módja, a hadiszervezet és hadieszközök fejlettsége – a vadnépek bunkójától, kőszekercéjétől és parittyájától a modern tüzéségi szerszámokig, a tankokig és repülőgé-

pekig – mindenkor az általános kultúrszínvonal kifejezője volt. A honfoglaló magyarok hadikultúrája is évszázados, sőt évezredek kulturális fejlődés eredménye, melynek során gazdasági és szellemi műveltségük is hatalmas átalakuláson ment keresztül.

*

A foglалó magyarok gazdasági kultúra tekintetében sokkal magasabb fokon álltak zsákmányolásból, halászatból és vadászatból élő előmagyar elődeiknél, sőt tiszta pásztorgazdálkodást űző nomád török rokonaiknál is. A halászatban nagy kedvüket lelték, de – ellentétben az igazi halásznépekkel – inkább télen űzték, mikor a gabona- és szénatermő vidékről a ten-

ger és a folyók partjára húzódtak. A téli nyugalom napjaiban a befagyott vizen léket vágva, keleti nyugalommal lesték a háló zsinórjának rezdülését. Ősszel és tavasszal inkább a vadászat izgalmasabb örömeit hajszolták. A keleti lovas pásztornépek szokása szerint íjjal felfegyverkezve, kopóval, sólyommal, lóhátról üzték a vadat. A vad húsát szívesen fogyasztották, bőrét ruhának, sarunak dolgozták fel, de a vadászat már nem pusztán az élelem- és ruházatszerzés, hanem a külkereskedelem céljait is szolgálta. A nyugatszibériai ogurok már a Krisztus előtti századokban, a meotiszi onogurok és volgai bolgár rokonaik az V. század óta híresek voltak prémkereskedésükről s a honfoglaló magyarok a prémet, állatbőrt az oro-

szok és délszlávok módjára a kereskedelmi forgalomban pénzült is használták.

Előmagyar őseiktől örökölt halász- és vadász-kedvtelésüknek tovább hódolva, az ogur keveredés óta rendszeres termelő gazdálkodást folytattak. Főfoglalkozásuk az állattenyésztés volt. Ló és szarvasmarha mellett disznót, juhót, kecskét is tenyésztettek s egy-egy nemzetiség állatállománya ezrekre, sőt tízezrekre rúgott. A földművelés első homályos nyomai a nyugatszibériai őshazába vezetnek. A Meotisz partján már rendszeresen művelték a földet, szolgálkat kaptatva a szabad emberhez – nomád pásztornépek felfogása szerint – méltatlannak vélt mezőgazdasági munkára. A IX. század végén náluk járt keleti utazók szerint

„sok szántóföldjük” volt s nyelvünk műveltségszavaiból és a kazár-bolgár analógiából következően, a különféle gabonafajokon, búzán, árpán, kölesen kívül hüvelyeseket, így lencsét, borsót, babot, továbbá hagymát, tormát, borsot, komlót, kendert, sőt szőlőt is termeltek.

A zsákmányoló életmóddal és a pásztorgazdasággal természetszerűen együttjáró nomadizálásnak a földművelés már korlátokat szabott. A magyarok korántsem voltak rengeteg területeket céltalanul bebarangoló nomád pásztorok, hanem a IX. századi kazárokhoz és a VI. századi altiagir-bolgárokhoz hasonlóan – a megtelepedés útján járó állattenyésztő és földműves nomádok. Településre a legelőben, rétben bő-

velkedő, mezőgazdasági művelésre alkalmas, nedvdús és termékeny vidéket keresték s nem volt ellenükre a vadászatra, sertéslegeltetésre alkalmas erdős terület sem. Szívesen fordultak lakott föld felé, melynek behódolt, szolgálásra nevelt lakosságát földművesmunkára használták. Településük a török népek s általában a nomádok szokása szerint kettős volt. Télvíz idején a tenger partjára, folyóvizek közelébe húzódtak s az oda betakarított gabonából, más terményekből, halász- és vadászszákmányból tartották fenn magukat. Tavasszal a kevésbé nedves mezőkre, a legeltetésre, művelésre alkalmas termékeny hátságokra szálltak ki és késő őszig a művelés alá vett földterület vagy a ménes, gulya, nyáj legelőterülete köze-

leben felütött nemezsátrakban tanyáztak. A mai tanyai gazdálkodásra sokban emlékeztető kettős településnek számos nyomával találkozunk még a XII–XIII. században is. A XI. és XII. század fordulóján törvénnyel kellett tiltani, hogy a falvak templomaiktól messzire költözzenek s a második keresztes haddal nálunk járt Otto freisingeni püspök szerint a magyarok nyáron sátorban, télen nád- és faviskóban laktak. A nyári sátorozáskor szállásuk helyét a legelő nyáj továbbvándorlásával, a földművesmunka egy-egy periódusának végeztével s egy bizonyos körzeten belül gyakran változtatták, de a téli lakás állandó volt s míg nyáron a nemzetség és család tagjai és szolgái a tágas mezőkön szétszóródva nomadizáltak, télen

összegyülekezve valóságos falut alkottak, mely a család vagy nemzetség fejének nevét viselte. Ilyen nemzetségi téli szállásokból fejlődött falvak a honfoglaló nemeseknek és Árpád ivadékainak nevét őrző Szabolcs, Tétény, Huba, Tas, Jutas, Taksony, Tevel, Tormás, Kartal és többi személynevet viselő ősi helynevünk.

Lakóhelyük sátor és ház. Háznak nevezett, egy helyiségből álló, földbevájt, fával, náddal, szalmával fedett viskóban, putriban csak a szolganépség, szláv és egyéb foglyok ivadékai laktak. Maguk a magyarok előkelőikkel és fejedelmükkel együtt – az összes török népek szokása szerint – sátorlakók voltak. Nem szabad azonban a mai túristasátrakhoz, vagy a ci-

gánysátrakhoz, avagy a finnugor vadászok és halászok földbevájt putrija fölé vont sátorfedelekhez hasonló kezdetleges alkotmányokra gondolnunk. A nomadizáló törökségnél mai napig használatos bordás nemezsátor voltaképpen nemezzel borított, favázás, könnyen szét-szedhető és összerakható, hordozható ház. Szerkezete szinte tökéletesnek mondható s évszázadok, sőt évezredek óta alig változott. A VIII. századi ujgur birodalomban használt sátrak – a korunkra jutott freskók tanúsága szerint – miben sem különböztek a mai kirgizek, tatárok és más nomád törökök *jurt*jaitól *éskibitkái*-től és nem különböztek a Kr. e. II. század húnjainak nemezsátraiktól sem. Az egész sátor alapépítménye egy embermagasságig függé-

lyes irányú, köralakú farács-fal, melybe rendes ajtónyílás van illesztve. Az egymást keresztező farudakból álló rácsfal magassága és vele a sátorszoba területe összetolás vagy széthúzás által szabályozható s átmérője három és tíz méter közt váltakozik. E rácsos lugasra emlékeztető körfalra gömbalakú vagy kúpos tetőszerkezet borul. A tetőzet a fedélgyűrűként használt széles fagyűrű szélén fűrt lyukakba erősített hajlítható farudakból áll, melyek alsó végét a fal felső pereméhez erősítik olyképen, hogy a fedélgyűrű a padlótól harmadfél, sőt négy-öt méter magasságba kerül. A falakat körkörül gyékénnyel takarják s azután a padlóra, a tetőzetre és a falra kecske- vagy más állat szőréből készített vastag nemezlapokat boríta-

nak. A szellőztetésre és füst kieresztésére szolgáló gyűrűre zsinórral nyitható és csukható nemezborítót alkalmaznak. A nemezborítást és az egész sátrat kötelek és hevederek erősítik. Az ajtónyílást faajtó vagy egyszerű nemezlappal fedik. Az egykorú szlávok és más népek kezdetleges viskóinál és egyszobás faházainál sokkal tágasabb, szellősebb és tisztább lakás díszítésére igen nagy gondot fordítottak. A sátorban halmozták fel a család, illetőleg családfő magánvagyonát alkotó drága prémeket, bőröket, színes gyapjúszőnyegeket, selymet, aranyszövetet, arany-, ezüst- és bronztárgyakat, edényeket, szerszámokat, fegyvereket. E tárgyak részben szabadon, részben szépen faragott és festett ládákból, fali polcokon elhelyezve, a sátor

díszítésére is szolgáltak. Bútorzatuk a tűzhelyen kívül néhány *szék*nek nevezett lóca, ágy, bölcső és több asztalként használható láda volt. Az előkelő vezérek, fejedelmek sátrai – mint ezt a türk kagánnál járt Zemarkhosz követ leírja – fényes pompájukkal még a bizánci ízlést is kielégítették. Általában nagy kedvüket lelték a pompában és fényűzésben, a díszes lakásban és öltözködésben.

Életmódjuk a gazdasági kultúra színvonalának megfelelően alakult. Konyhájuk változatos volt. Főélelmük a marha, disznó és birka húsa, de a vadat és halat sem vetették meg. Húson kívül búzakenyér, tésztaféle, dara, köles, főzelék, vaj, sajt, tojás, méz került asztalukra. Italuk a tej, bor, méhser és a kancatejből készült

kumisz. A nyereg alatt puhított hús és általában a nyershúsevés meséje merő félreértés. A magyarokat táborozás közben megfigyelő jámbor keresztények ijedelmükben a nyeregtörte sebre orvosszerként nyereg alá rakott hús- és hájszeleteket tévesztették össze a nyeregkápáról leakasztott szárított és füstölt hússal. Az állati vérnek élelmiszerként való felhasználásában – ami egyébként ma is szokásos – semmi különösség sincs.

Ruházatuk kenderfonalból szőtt vászonból, nemzből, bőrből készült. A magyar paraszt bőszájú inge-gatyája, szüre, subája és báránybőr-süvege az ősi viselet maradványai, amit nemzсарú egészített ki. A háborúban bőrruhába öltöztek, mely – gyakran érclemezzel erősítve

– páncélul is szolgált. Az előkelők és asszonyaik idegenből hozott szövetbe, aranselyembe öltöztek, ruháikat drága prémmel ékesítették, fegyverüket, lószerszámukat ezüsttel verették ki, hadiruhájukat zománcos lemezekkel, bronz- és ezüstpitykével, csattokkal díszítették. A bajorok még évtizedek múltán is regéltek a lechmezei csata után foglyulejtett Lél hadnagy drága hadiruhájának arany-ezüst díszéről, páncéljáról, ékszereiről, melyekből három font nemesfémeket tudtak kiolvasztani. Az asszonyok kedvüket lelték a bronz-, ezüst- és aranyékszerben s hajkarikával, gyűrűvel, karpereccel hivalkodtak.

A ruházati, háztartási és gazdasági cikkeket jó-

részben háziipar útján állították elő, de a bőrök kidolgozására, nemez, fegyverek, egyéb fémeszközök és agyagedények készítésére már hivatásos iparosaik is voltak. E szücsök, fegyverkovácsok, gerencsérek többnyire a szolgák közül kerültek ki, mert a földműveléshez hasonlóan az ipart sem tartották szabad emberhez illő foglalkozásnak.

A vasat, ezüstöt, aranyat, selyemszövetet és más fényűzési cikkeket a szomszédos alán, krími görög és a kazár kereskedővárosok vásárain s a náluk megforduló idegen kereskedőktől szerezték be s ugyanez úton értékesítették a maguk eladásra szánt áruit. A honfoglalás után az új hazával szomszédos országok vásárhelyeit – Pereszljavec bolgár fővárost, Prágát,

Regensburgot – keresték fel, ezüstöt, lovat, rabszolgát és egyéb árukat árusítva. Kereskedelmi összeköttetések kelet felé Kínáig nyúltak, honnét már a VI. században türk kereskedők hozták a selymet az onogurok földjén át Perzsia és Bizánc városaiba. Észak árukat bolgár és orosz kereskedők közvetítették, kik Al Hamadani és más írók szerint már a IX. század közepén hajón hozták áruikat a Don torkolatáig. Dél felől arab, zsidó és örmény vándorkereskedők keresték fel a prémvadász magyarokat. Kereskedelmi ügyleteikben rendszerint a prémet, állatbőrt s a tinót használták fizetési eszközü, de az ércpénz sem volt előttünk ismeretlen. Az arab és perzsa ezüstpénzt, bizánci aranyat kincsként

gyűjtötték és ékszerűl használták. A nemesfém értékének ismeretét bizonyítják a X. században megvert ellenségekre rótt adók is. Hugó és II. Berengár vékaszámra fizették az ezüstöt s I. Henrik adója 924 és 932 közt felemésztette Szászország egész ezüstkészletét. A hadjáratokban is minél több arany- és ezüstkincs zsákmányolására törekedtek. Ez magyarázza meg a templomok és kolostorok ellen intézett támadásaikat. Az alán nyelvből kölcsönzött *vám, híd, vásár, vásárnap* szavaink a fejlettebb kereskedelmi fogalmak ismeretéről tanuskodnak, melyekkel még a kazár és bolgár kereskedelem kialakulása előtt, valamikor az V–VII. században kaukázusi szomszédai révén ismerkedtek meg. Ugyancsak a

Kaukázus vidékére és e régi korba vezetnek vissza a honfoglaláskori régészeti emlékek ornamentikájára jellemző szaszanida-perzsa motívumok, míg az egyes tárgyakon felismerhető bizánci sajátosságok a krími görög városokkal folytatott kereskedelmi érintkezések nyomán honosodtak meg.

A gazdasági kultúra fejlettsége nem volt ellentétben a magyarok nomád életmódjával. Nomád és helyhez kötött életmód közt az összehasonlító néptudomány ma már korántsem lát valami fokozati különbséget, a nomadizálásban nem keresi a gazdasági fejlődésnek a megtelepedést megelőző fokozatát. A nomadizálás mint gazdasági életforma csupán minőségben különbözik a gazdasági fejlődés azonos, de

magasabb és alacsonyabb fokán is előforduló helyhez kötött élettől. A török népek hatalmas arányú nomád pásztorgazdasága a Krisztus előtti első évezred óta Ázsia mezőin egymás örökébe lépő nomád katonai hatalmakkal együtt, azokat támogatva s azok védelmét élvezve, évszázados gazdasági és politikai fejlődés eredményeként alakult ki. A gazdasági kultúra alacsony fokán álló, szegényes igényű primitív népeknél ily méretű termelőgazdaság el sem képzelhető. A nagy tömegeket egybefogó politikai és katonai szervezet híjával, tiszta vérségi szervezetben élő népek egymástól elkülönülő s ezért teljesen magukra utalt nemzetségeit létfenntartási ösztönök, az önvédelem szempontja szükségképpen helyhez

köti. Jól védett nemzeti szálláshelyük – kezdetben egy-egy természetalkotta menedék, barlang, odu, szűk völgykatlan, sűrű erdő, sziget, víz- és mocsárvédte szigetszerű terület, utóbb mesterséges, földből hányt sánc, földvár – körül egészen kis körzetben vadásznak, halásznak, pásztorkodnak vagy földet művelnek. Gazdálkodásuk önvédelmi szempontból igen szűk s főleg erdei területre lévén korlátozva, állattenyésztésük a kisebb háziállatok – juh, disznó, kecske –, valamint a baromfi és méh tenyésztésére szorítkozik s igen hamar rákapnak a föld megművelésére, az élelmezéshez szükséges hasznos növények tudatos termelésére. A zsákmányoló életmódot felváltó kezdetleges állattenyésztés és

földművelés rendszere, így például a IX. századi szlávok és finnugor népek vagy a mai tengerentúli primitív vadnépek termelőgazdasága a kulturális fejlődésnek sokkal alacsonyabb fokát jelöli a nomád törökök s az időszámításunk kezdetén még szintén nomadizáló germánok pásztorgazdaságánál. A nagy területen, széles körzetben való gazdálkodás, a szó igazi értelmében vett nomadizálás, a biztos menedékhely közeléből való eltávolodás a kezdetleges állapotból már kiemelkedett, politikailag szervezett vagy legalábbis szervezkedő, katonai erejükben bizakodó népek szokása.

*

A gazdasági kultúrához hasonlóan a honfoglaló magyarok szellemi műveltsége is a fejlődés magasabb fokán állt. Vallásuk egy volt a török népek – köztük a bolgárok, türkök, kazárok – ősi hitével. Nagy szerepe volt benne a kezdetleges animizmus korából származó lélekhiedelemnek. A nemzetségi kultusz központjában az ősök szellemének tisztelete állt, ami egyike volt a legfontosabb társadalomalkotó és összetartó erőknél. Az elhalt ősök *íze*: szelleme, árnyékkelke, – hitük szerint – varázserővel bírt, gondozója, védelmezője, jó szelleme volt a leszármazóknak. Jóindulatát ezért minden eszközzel igyekeztek megnyerni. Tiszteletükkel függ össze a nemzetségi tűzhelykultusz, az ősbálványok kultusza, valamint a különféle te-

metkezési szertartások és emléktorok szokása, melyeknek nyomaival még a keresztény korban is századokig találkozunk. Az állandóan égő házi tűzhelyen napról-napra áldozatot mutattak be őseik szellemének, tűzre vetve az étel első darabját. A tűz ébrentartására nagy gondot fordítottak, mert elalvása veszedelmet hozott volna a házra. Évenként egyszer ünnepélyesen eloltották és új tüzet gerjesztettek. A tűzhely körül helyezték el gyakran ezüstből-aranyból készült ősbálványaikat. Ezeket rontotta le és olvasztotta be a VI. században Gorda onogur fejedelem s ezeket nevezi Szent Gellért „szkita bálvány”-oknak. Az őstiszteletnek ezeket a jelenségeit ismerték félre a magyarokat tűzimádónak és bálványimádónak ne-

vező arab utazók. A sírbaszálló halottakat, hogy jóindulatukat megszerezzék, a nagy útra élelemmel, ruházattal, ékszerrel látták el s velük temették lovaikat, a fejedelmekkel néha a sírnál leölt szolgálkat is. Hadjáratok idején, idegen földön elhaltakat – a szertartásokat nem lévén módjukban végrehajtani – máglyán égették meg s valószínűleg hamvaikat hozták haza szertartásos eltemetés végett. A halott szellemének kiengesztelését – *torlását* – szolgálta a síron, majd később a halottas háznál rendezett lakoma, a *tor* s a vele kapcsolatos multság, a *haláltánc*, valamint a fájdalom jeleként arcuknak késsel való hasogatása. Erőszakos halál esetén a megtorlás a szakrális jellegű vérbosszú végrehajtásával következett be. A teme-

téskor tartott halotti toron kívül időnként a régebben elhúnyt kedves halott tiszteletére emléktorokat is rendeztek. A torlás szokása a népnél egészen napjainkig fennmaradt, de az emberáldozatnak és a halott ellátásának pótlására a keresztény hit elterjedése óta szolgálkat szabadítottak fel vagy mint *torlókat* egyházaknak adományoztak s a szegényeket ajándékozták meg.

Az ősök varázshatalmának tiszteletével függ össze a kezdetleges korban szokásos apagyilkolás, amit utóbb az elhalt apa lelkét – hitük szerint – magábafogadó szent állatnak, a nemzetségnek nevet adó (Ákos = fehér sólyom, Kartal = saskeselyű, Bors = párduc, Kaplyon = tigris, Turul = sólyom, Kurt = farkas) totemál-

latnak feláldozása váltott fel, mikor is az apa varázsereje átszállt a fiúra. E mágikus varázserő birtokában a nemzetségfő, majd a későbbi fejlődés folyamán a törzsfő méltósága is szakralis méltóság volt. Politikai, illetőleg jogi hatalma mellett papi hatalmat gyakorolt népe felett. A nemzetség- és törzsfők hatalmának ezt a szakrális jellegét a fejedelem is örökölte. A kazárok kagánjukat trónraléptekor addig fojtogatták, míg ájulásba esett. Mikor feléledt, megkérdezték, hány évig kíván uralkodni s az ekkor kiejtett szó megpecsételte sorsát, mert a megjelölt év elmúltával utóda feláldozta s ezzel varázserejének, mágusi hatalmának örökösévé lett. A kazárok nagy veszedelem idején is a királyölés régi szertartásához folya-

modtak s ez a szokás a magyarok előtt sem volt ismeretlen. A hazai hagyomány szerint Álmost az új hazába való beköltözés előtt megölték, vagyis feláldozták, fiának – Árpádnak – szereztve meg az ő varázserejét és tehetségét. Az őstisztelettel kapcsolatos totemizmusban kell a kettéhasított kutyára vagy farkasra való esküvés szokásának s a baskir-magyarok kígyó-, hal- és daru-tiszteletének magyarázatát is keresnünk.

Kelet-Európa népei az V–IX. században.
Dengizik hún birodalma.; Kr. u. 465-500; he-
rul, gót, gepida; hún; [tokur-]ogur; ultzingur

alcildzur; onogur (ungur, bittogor); szabir;
akacir, saragur; Priszkosz Jordanész Agatiász
Zakari sz. rétor; Irnik hún-bolgár birodalma.;
500-547; longobard gepida; ant; pontusi bolgár
népek; altziagir; hunugur; szabir; akacir; 547-
558; kuturgur; uturgur; barszil; 558-568;
longobard, gepida; ant; kuturgur; uturgur;
avar; barszil; Jordanész Malalasz Prokopiosz;
Avar uradalom alatt; 568-615; avar;
[kuturgur]bolgár; unigur (ugur); türk (kazár);
barszilk; Prokopiosz Agathiasz zakariász
Menander Teofülaktosz Ps. Ch renei Mózes.;
Baján Avar birodalma; Türk-birodalom;
Kurtonogur-bolgár birodalma; 615-679; 680-
800; avar; (bolgárok a Balkánon); Kazár-
birodalom; volgai bolgár; Nikefor Teofanész,

Szíriai Mihály; 800-890; fank, szláv; ungri (türk, szabartoj, basgurd, magyar); kazár; burtász; bolgár (barszul); 890-895; dunai bolgár; magyar (ungri); besenyő; kazár; burtász; bolgár; Al Bal duri, Al-Maszudi, Ibn. Rosteh; Ciril legenda, János pátriárka, Konstantinosz.

Az ősök szellemein kívül más jó és gonosz szellemekben is hittek s ezeket *iznek*, *hagynak* (hagymáz), *ördögnek*, *boszorkánynak* nevezték. E szellemeknek varázserőt, rontó hatalmat tulajdonítottak és kegyeik elnyerése, kártevéseik elhárítása végett áldozatokhoz és varázslatokhoz folyamodtak.

Papjaik a varázshatalmú törzs- és nemzetség-

főként kívül a betegségokozó szellemeket elűző, ráolvasással gyógyító *orvosok* és *javasok* vagy *jósok*, kik egyben az áldozati állatok beleiből, zsigereiből, csontjából jósláltak. A *bölcsek*, *táltosok*, *bűbájosok* varázshatalmú mágusok, esőt, villámlást, dörgést előidéző, árvizet, tűzi veszedelmet elhárító, az elenséget rontással pusztító, a szellemvilágból a földi emberekhez üzeneteket hordó varázslók voltak. Szertartásaikat a rontó igék éneklése, hangos lárma, dobszó, ugrándozás és eszeveszett kiáltozás közben végezték. A szellemekkel érintkezést keresve, mesterséges önkívületi állapotba, *réülésbe* merültek s feléledésük után jóslatszerű tanácsokat adtak. Az áldozatot szent kútnál, áldókút forrásánál, szent fánál

(*ügyfa* = szent fa), kőből emelt oltáron (*egykö* = szent kő) mutatják be. Áldozati állatnak marhát, juhot, kecskét, ünnepélyes, sorsdöntő alkalmakkor szép kövér fehér lovat használtak s ennek húsát az áldozati szertartást és jóslást követő áldozati lakomán, az *áldomáson* fogyasztották el.

A legősibb időkből származó lélekhiedelem s a vele kapcsolatos szertartások mellett a VII. század óta már fejlettebb vallási jelenségekkel is találkozunk. Az emberi származású szellemeken kívül a magyarral egy hitet valló török népek magasabb, természetfölötti lényekben, így a föld, víz, levegőég, nap, hold, tűz szellemében is hittek s e felsőbbrendű, elvontabb istentelenségekhez himnuszokat énekeltek, ne-

kik áldozatokat mutattak be. És hittek egy mindenekfelett álló, égi Istenben, a föld és ég hatalmas urában és teremtőjében, akit egyedül neveztek Istennek. A magyaroktól elszakadt X. századi baskírok – Ibn Fadhlán szerint – amellett, hogy kígyókat, halakat, darvakat tisztelnek, „tizenkét isteni lényben hisznek, úgymint a tél, nyár, eső, szél, fák, emberek, barmok, víz, éjjel, nappal, halál, élet és föld istenében”, az égben lakozó Istent pedig mindezeknél feljebbvalónak tartják.

A mindenekfölött álló, égi Istenben való ősi hit mellett nem volt már ismeretlen előttük az egyistenhívő, kinyilatkoztatott vallások tanítása sem.

A magyarok onogur ősei alán és örmény szomszédaik, bizánci összeköttetések és a császári udvarban járt, római zsoldban harcoló honfitársaik révén már a VI. század első felében megismerkedtek a keresztény vallással. 530 táján Qarduct, majd Maq örmény püspökök térítették a meotiszparti húnok, vagyis az onogurok közt. Ugyanezidőben történt Gorda onogur fejedelem megkeresztelkedése Bizáncban. Gorda térítőkísérlete balul végződött, mert az ősök bálványaként tisztelt ezüst- és aranszobrok beolvasztása miatt amúgyis lázongó nemzetségeket a pogány papok lázadásra ingerelték s a megölt fejedelem öccsét segítették trónra. Sikeresebb volt Kurt fejedelem térítőkísérlete a VII. század derekán, de a kazár hódítás

következtében a pogány hit újra diadalt aratott. A kazárok közt a IX. század folyamán nagy sikerrel működő mohamedán, zsidó és keresztény térítők közül is bizonyára többen megfordultak a magyarok közt. Szent Ciril 860-ban a kazár kagánhoz utaztában találkozott egy magyar csapattal, mely előbb életére tört, de szavát meghallgatván, békén bocsátotta útjára. Ugyanígy járt húsz évvel később Ciril öccse, Szent Metód is a Duna mellékén kalandozó magyar vezérnél, ki őt magához meghívta, tisztességgel fogadásban részesítette és tanításait meghallgatva, magát imáiba ajánlotta. Prumwart püspök 926 táján Szangallenben, Szent Wikbert 954-ben egy Belgiumban táborozó magyar sereg vitézei

közt térített sikerrel és nincs példa rá, hogy a X. századi pogány magyarok közt keresztény térítő hitéért életét vesztette volna, ami a IX–X. századi szlávoknál mindennapos eset volt.

A honfoglaló magyarok mindenesetre a legnagyobb türelemmel viseltettek a kereszténységgel szemben s előkelőik szíves örömet hallgatták meg a térítők és hithirdetők oktató szavait. S e jelenség korántsem áll elszigetelten. A VIII. század vége óta a török népek körében rohamosan kezdett hódítani az iszlám, a kereszténység, sőt a zsidó hit is. A kazaroknál az ősi hit hamarosan vidékre szorult előlük. A bizánci birodalom szomszédságában élő dunai bolgárok és szláv alattvalóik Boris fejedelemmel az élükön 864-ben tértek át a keresztény

hitre. Néhány évtizeddel utóbb a volgamenti Bolgáriában is megjelentek a keresztény, zsidó és mohamedán térítők s 921-ben fejedelmével az élén az egész nép mohamedán hitre tért. Ugyanezidőben kezdett az iszlám a besenyők és a többi török népek körében is hódítani. A keleti törökök – tokuzoguzok, ujgurok – között a nestorianus tévtanok és a manicheizmus dualisztikus tanai terjeszkedtek, több századon át versengve a török lelkekért a végül is győzedelmeskedő iszlámmal. A IX–X. századi török népeket s az ő kultúrkörükbe tartozó magyarokat az ég urába, a mindenekfölött való teremtető Istenbe vetett hitük érlelte meg a kinyilatkoztatott, egyistenhívő vallások befogadására. Az avarok, kiknek lelkétől

Európába jövetelük idején s a VIII. század végén is távol állott a IX. századi törökség monotheisztikus meggyőződése, harmadfél századon át éltek keresztény népek közé ékelve, anélkül, hogy áttérésre gondoltak volna s a nagy bukást túlélő maradványaikat is csak a fegyveres erőhatalom kényszeríthette a kereszténység felvételére. A magyarok alig százévi itt tartózkodás után minden nagyobb megrázkódtatás nélkül tértek a keresztény hitre, mert az megfelelt keletről hozott lelki diszpozíciójuknak.

A vallás, nevezetesen az őskultusz világába nyúlnak vissza a magyar nép ősköltészetének gyökerei. Az ősök szellemének tiszteletével együttjárt tetteik emlékének megőrzése és fel-

elevenítése. A halotti tor és emléktorok alkalmával elbeszélték a halott nevezetes tetteit, vadállatokkal, emberekkel, elemekkel vívott küzdelmeit. A vadászatban, harcban kiváló hősök, később a törzsfők, fejedelmek, hadvezérek kalandjait mesés elemekkel tarkítva, kerek elbeszélésbe, gyakran ritmikus sorokba foglalták és mesélve, dalolva, szavalva adták szájról-szájra. A fejlődés magasabb fokán a vallási szempont háttérbe szorul a hadidicsőség szempontjai mögé és megszületik a hősmonda. Az élő vezérek és fejedelmek tetteiről is hősi énekeket, dalokat szereznek, s ezeket az elődökről szóló énekekkel együtt már hivatásos énekmondók adják elő a lakomák fűszeréül. A hősmondák mellett a nép ajkán mesék keletkez-

nek, amelyek középpontjában csodás természeti tünemények, szörnyállatok, az emberek sorsát irányító jó és rossz szellemek, tündérek, boszorkányok, ördögök és a szellemeikkel cimboráló varázslók állanak. Sajnos, a kereszténység felvétele után e régi mondákat és meséket újak szorították ki s csak néhányat őrzött meg közülük középkori történetírásunk. A pogánykori magyar költészetnek ez a néhány korunkra jutott gyöngyszeme – aminők az uralkodóház hún származásának történeti hagyományát és a nőrablás régi szokásának emlékét fenntartó eredetmonda, az Álmos tet-teiről mesélő vallásos színezetű Turul-monda, a fejedelemválasztás és vérszerződés, a fehér ló, Lél kürtje, erős Botond és a gyászmagyarok

gyönyörű mondái – a későbbi mondákban és népmeséinkben felismerhető ősi elemekkel és motívumokkal együtt a magyar népfantázia termékenységének s az ősi monda- és meseköltészet gazdagságának ékesen szóló tanui.

Ezek a mesés elemekkel át meg átszőtt hősmondák és népmesék – a magyar költészet és egyben a magyar történelem első termékei – szájhagyomány útján szálltak nemzedékről nemzedékre. Feljegyzésükre nem gondoltak, noha az írás mesterségével ismerősek voltak. *Írás* és *betű* szavaink honfoglaláselőtti bolgár jövevényszavak s a XVI. században még sokhelyt a hazában ismeretes és használatos volt a régi magyar rovásírás, melynek több

emléke korunkra jutott. Ez a magyar írás két betű kivételével azonos a VI–VII. századi köktürk feliratok írásával. A húnok, avarok és – Prokopiosz tanúsága szerint – a VI. század derekán a pontusi hún népek, az uturgurok és kuturgurok is írástudatlanok voltak. Az első török nép, mely írott emlékeket hagyott korunkra, a VI. század derekán feltűnő s nem sokkal utóbb a magyarok onogur elődeit is hódoltató köktürk birodalom népe. Az ő írásukat vették át még a Don vidékén a dunai bolgárok, az ujugurok és a többi török népek. Bizonyos, hogy a magyarok ősei is a VI–VII. században felettük uralkodó türköktől tanulták meg a betűvetés mesterségét, a türk betűsort két abból hiányzó új betűvel (*e* és *a*) egészítve

ki. E két betű a magyar ábécében az ó-szláv glagolita írás megfelelő jegyeivel egyezik s a magyarok vagy az új hazában vették át az ekkor már glagolita betűkkel író bolgároktól, vagy a meotiszparti hazában a szamaritánus ábécéből. A betűket késsel rótták fapálcára, nyílra. A X. századi An Nadim írja, hogy a törökök főkirálya, ha vezéreinek izen, hasított fanyílra rovatja a jeleket, amit előkelőik ismernek s hogy ily jelekkel ír a kaukázusi királyok egyike is. A törökök és ujugurok később hosszú feliratokat rovatnak kőbe.

Az ősi szellemi műveltségnek ezeken a gyér emlékeink kívül a bizánci udvarral folytatott diplomáciai érintkezés és a hittérítők oktatásai iránt tanúsított érdeklődés is kedvező világot

vet a magyar nép előkelőinek szellemi kultúrájára.

*

A honfoglaló magyar nép sajátosan török kultúrája a maga évszázadokon át hún-türk közvetítéssel vagy közvetlenül magábaszívott keletázsiai, iráni, arab-perzsa és görög elemeivel négyszázados keleteurópai kultúrfejlődés eredményeképpen magasabb fokon állt nemcsak az ősidőkben elhagyott finnugor rokonok és a IX. században Ázsiából előtörő állattenyésztő török népek – besenyők, úzok, kúnok –, hanem a szomszédos szláv népek műveltségénél is.

Az új haza területén idegen, frank és bolgár politikai szervezet keretében, laza társadalmi

kapcsolatok közt élő, erdőlakó szlávok körében a magyarok megjelenése egyértelmű volt a Frankbirodalom romlása következtében megbomlott politikai és katonai organizáció újjáteremtésével, parlagon heverő gazdag földterületek gazdasági hasznosításának kezdetével. A honfoglaló magyarságot kultúrájának évszázadok óta fokozatosan emelkedő színvonala s a szomszédos szláv népek szervezeténél fejlettebb politikai és katonai szervezete tette képesé a Duna-Tisza-völgyi magyar állam megalapítására s a középkori Európa életében vitt jelentős szerepének betöltésére.

HÓMAN–SZEKFŰ MAGYAR TÖRTÉNET

Honfoglalás.

Álmos feláldozása. A tiszai részek megszállása. Morva és Lombard hadjáratok. Pannónia megvétele. A törzsek megszállása. A megtelepedés gazdasági és katonai célszerűsége. Hátvédelem. A honfoglalás történelmi jelentősége.

A bolgáriai vereség és a besenyő támadás következtében nyugatra költöző magyar nép – asszonyokkal, gyermekekkel, szolgákkal együtt mintegy ötszázezer ember – a 895. év őszén kelt át a Kárpátok hágóin. A sorsdöntő eseményeket nyomon követő nagy vállalkozás

előestéjén – régi szokás szerint – áldozattal fordultak istenükhöz s az ősök varázshatalmú szelleméhez. A nemzetségi totem, a szent turul-madár inkarnációjaként tisztelt öreg Álmost áldozták fel, hogy varázsereje, bölcsesége és bátorsága a földi béklyótól szabadulva, fia lelkébe költözzék s azt betöltve, az ifjú fejedelmet képessé tegye nagy feladatainak megoldására.

A nagy áldozattétel után indult meg Árpád fejedelem a Felső-Tisza völgyéről az évek óta keresett új haza elfoglalására, mialatt népének egy része – talán három törzs népe – a Maros és Olt völgyén nyomult az ország szívébe.

Az északkelet felől közeledő magyar hadak

Árpád vezérlete alatt a Tisza-jobbparti bolgár és szláv telepek lakosságát meghódoltatva – XII. századi hagyomány szerint – a későbbi Csongrád megyében, Alpár vidékén ütköztek meg egy nagyobb bolgár sereggel. A Tiszán átkelő hadak birtokukba vették a Körösig terjedő nagy síkságot s a Szamos völgyén át Kolozsvár és Gyalu vidékéig nyomultak, a tordai sóbányákat is kiragadva a bolgárok kezéből. Egy másik had a Rima, Zagyva, Ipoly és Garam völgyén a zólyomi erdőségig, majd a Dunát a váci könyöknél érintve a Nyitra folyóig és a Csallóközig hatolt. Az Erdély felől közeledő hadak a hozzájuk csatlakozó székelyekkel a Maros völgyét s az Al-Duna-Tisza-Maros között foglalták el, majd valahol Szentés táján ta-

lálkozván a főhaddal, birtokukba vették a bihari erdőséget és az Alsó-Tiszán átkelve, a Dunaig hatoltak.

A Tisza-Maros-vidéki és erdélyi bolgár törzsfők – Simeon cárt a magyar-görög háború nagy veszteségei semlegességre kényszerítvén – a létéért, jövőjéért teljes erővel harcoló magyarokkal szemben minden komoly ellenállásra képtelenek voltak. A kétfelől benyomuló magyar hadak kisebb harcok, néhány jelentéktelen összecsapás árán, szinte akadály nélkül jutottak el a Duna-vonalig. Az uralkodóréteg, a tulajdonképeni bolgár elem, elpusztult a harcban vagy Bolgáriába menekült szláv alattvalóik meghódoltak és szolgasorban magyar uralom alá kerültek. A később elmagyarosodott ti-

szavidéki szlávok emlékét nyelvünk számos bolgár-szláv kölcsönszava őrzi. Ugyane sorsra jutottak a tiszántúli gyér gepida-töredékek is, míg a hazai hagyomány szerint itt talált és Árpádnak önként meghódoló székelyek – ha hihetünk e régi hagyománynak – teljes szabadságukat megőrizve, mintegy kilencedik törzsként csatlakoztak a magyarokhoz.

A magyar törzsek megszállták a zólyomi, észak-gömöri és tornai őserdőségek, az Erdős Kárpátok, Keleti Kárpátok, Erdélyi Havasok, az Al-Duna és a Duna-Tisza-közi homokos, mocsaras pusztaság határolta területet. A magyarok számához viszonyítva – mai fogalmak szerint – igen nagy terület a meotiszi és etelközi hazához képest nagyon is szűk volt. Az er-

dős-hegyes, valamint a homokos és ingoványos részeknek a magyar semmi hasznát sem vehette. Pásztorgazdaságához, az állatok tízezreit számláló méneseinek és gulyáinak ellátásához rengeteg fűtermő sík vagy enyhén lejtős területre volt szüksége. Ezért kétesztendei pihenés után megkezdték a dunántúli és északnyugati részek meghódítására irányuló vállalkozásaikat.

Régi szövetségesük, Arnulf német király, 896 óta az egész birodalom császára – szlovén hűbéreseinek 894. évi tapasztalatain okulva – felkészült fogadásukra. Pribina egykori tartományát Mosaburggal hűbérként Braszlav hercegnek adta, ki régebben a Száva-Duna közti szlovéneken uralkodott. Az Ostmark és Karinthia

védelmét Aribo és Luitpold örgrófokra bízta. Másrészt azonban – a régi kapcsolatot megújítva – a bajor grófok útján szövetséget kötött a magyarokkal, kik kettévágott kutyára és farkasra esküdve pecsételték meg a frigyét. A szövetség éle Morvaország ellen irányult, hol Szvatopluk két fiának – II. Mojmirnak és II. Szvatopluknak – viszálya bomlást idézett elő.

A bajorok a császár segítségéhez folyamodó ifjabb Szvatopluk hívására, Luitpold örgróf vezetése alatt 898-ban törtek morva földre. Támogatták őket a morva uralom alól szabadult csehek, szorbok és más szláv törzsek is. A magyarok – úgy látszik – a Garam-Zsitva közéről kiindulva, e hadjáratban foglalták el Nyitra és

Vág vidékét s a Kis-Kárpátokig, illetőleg a Morva-folyóig szorították vissza a morvákat. E harcok emlékét őrzi a magyar hagyományban a morva népnévből (marovc-i) megszemélyesítette Marót fejedelem alakja és a messianus népnév. A II. Mojmir morva fejedelem uralma alól magyar hatalom alá került szlovén lakosság egykedvűen fogadta a változást és zúgolódás nélkül hódolt új urának.

A magyarok egy másik csapata ugyanekkor a Dráva-Száva völgyén és a velencei síkságon át a Brentáig hatolva, Itáliában portyázott. Arnulf hűbéresének, Braszlavnak, pannóniai tartományát – a szövetséges császárra való tekintettel – elkerülték, de meghódítását előkészítendő, a következő év tavaszán nagyobb sereggel tá-

madtak Itáliára. Bajor szövetségeseik szlovénlakta déli tartományán akadály nélkül átvonulva, végigpusztították Lombardiát. Az ötezer főnyi magyar lovassereg egyik csapata Verona, Milano, Pavia mellett elszárguldva, Bergamoig, Vercelli városáig és a Nyugati Alpokig hatolt, pusztítva, rabolva s a kolostorokat dúlva. Más csapatuk lóháton a lagunákon átúsztatva kísérelte meg Velence megtámadását. Merész vállalkozásukat csak a hajóhad felvonulása hiúsította meg. Lombardia ura s egy esztendeje Itália királya Berengár friauli örgróf volt, ki a magyarok számát háromszorosan felülmúló hatalmas sereggel indult ellenük s a magyar vezér visszavonulóban a Brenta-folyóhoz érve, békét kért. Minden zsákmányát, málháját, sőt

vezetéklovait is felajánlotta, kezeseket ígért a szabad elvonulás ellenében. Berengár mégis harcra határozta magát s a magyarok – bár a küzdelem reménytelensége iránt nem igen volt kétségük – kétségbeesett védelemre készültek. Mikor azonban a Brenta tulsó partján táborozó és lakmározó ellenség gondtalan hanyagságát látták, sűrű nyílazás közben rohamra indultak s a Brentán átgázolva, átúsztatva, 899 szeptember 24-én hirtelen rajtaütéssel tönkrevették a lombard sereget. Harcban és üldözés közben rengeteg vitézt leöltek, sok zsákmányt és foglyot szereztek. A nagy diadal után Itália belseje felé fordultak s a Pó-folyón átkelve, az egész jobbparti síkságot is végigdúlták. A gazdag lombardiai mezőkön

kitelelve, 900 tavaszán indultak hazafelé, miután Berengárral – nagy ajándékok és kezesek ellenében – békét kötöttek, amit újabb portyázások után 904-ben állandó szövetség követett. A magyarok a szerződést híven megtartották és Itáliát ezidő óta csak Berengár hívására keresték fel.

A Karinthiát is magábanfoglaló bajor hercegség délnyugati szomszédjának megbénítása s a vele kötött barátság kedvező helyzetet teremtett egy bajor hadjárat esetére, aminek ideje a lombardiai kaland befejezésével már el is következett. A magyarok Lombardiában vették régi barátjuk, Arnulf császár, 899 decemberében történt halálának hírért. Vele megszűnt az akadály, mely őket Pannónia kíméletére kény-

szerítette.

A magyar sereg Itáliából hazatérőben Pannónián vonult keresztül és megsemmisítette Braszlav herceg Balaton-vidéki hűbéres tartományát. Néhány hónap múlva, még 900 nyarán felkerekedtek a Tisza vidékén s a Garam és Vág közt tanyázó törzsek s a Dunán átkelve, minden ellentállás nélkül vették birtokukba Pannóniát.

Az új hazában a magyar törzsek régi települési szokásaikhoz híven külön-külön szálltak meg egy-egy nagyobb földterületet, melyek a hazai krónikáknak családi hagyományokon alapuló elbeszéléséből pontosan megállapíthatók.

Árpád a Megyer vagy Magyar haddal a me-

gyeri révén átkelve, a Közép-Duna két partján telepedett meg. A fejedelmi nemzetség a bal- és jobbparti Sárvizek közt elterülő későbbi Fehér megyét, a solti részeket, a Csepel-szigetet, a Pilis-, Vértes-, Bakony-hegységektől övezett dunántúli földet és Veszprém, Tolna, Somogy szomszédos vidékét ülte meg. A törzs többi nemzetségei – köztük a foglaló Szabolcs-tól származó Csák-nem – a fejedelmi nemzetséget gyűrűként övezve, a későbbi Pest, Fehér, Veszprém, Tolna, Somogy és Bodrog megyék területére szálltak. A Duna-Tisza-köz északi részén tanyázó nemzetségek Külső-Szolnok tiszaparti részeit is megszállták s igen korán – talán már a X. században – áthúzódtak a későbbi Közép-Szolnok megyének Kraszna-

menti területére. Honfoglaláskori és X–XI. századi szállásaik voltak az Árpád ivadékainak nevét őrző Solt, Tas, Taksony, Üllő (Ölle), Jutas, Tarhos, Tormás, Tevel, Fájssz s a Csák, Szalók, Baracska, Csanád, Tétény, Bicske, Szolnok, Ákos és Kartal nemzetségek X. századi őseiről nevezett Szabolcs, Csákvár, Szalók, Ősi, Vajta, Doboka, Csanád, Tétény, Bicske, Szolnok, Ákos, Kartal falvak.

A fejedelmi törzstől északnyugatra – a későbbi Pozsony, Nyitra, Moson, Győr, Komárom, Esztergom, Hont megyék területén és az Ostmark határos vidékén – találjuk a X. században nagy szerepet játszó Szoárd és Lél hadnagyok törzsét. Nemzetségük – a Szoárd- vagy Zovárd-nem – a csallóközi Lél község körül s a

Duna két partján, a törzs honfoglaláskori hősének, Hubának, nemzetsége – a Szemerenem – a zsitvavölgyi Huba s a györmegyei Szemere községek körül szállt meg. A törzshöz tartozó Alap és Pok nemzetségek őseinek nevét őrzik Alap és Pok falvak.

Tőlük délre a Zala megyei Kál, Lád, s a Somogy- és Vas megyei Bogát, Kál és Bulcsu községek a 924-ben szereplő Bogát vezér s a horka méltóságot viselő Kál és Bulcsu nemzetiségének – a Vérbulcsu vagy Lád-nemnek – birtokát jelölik. E törzs Vas és Zala megyék területén s a Rába völgyén találta meg honát.

Az Al-Duna két partján – a későbbi Bodrog, Bács, Valkó és Baranya megyék területén –

megtelepülő törzs két legegelőbb nemzetsége a Bodrogvár vidékén s az Al-Duna két partján megtelepedett s később a Szerémségben is birtokos Botond-nem és a Baranya, Valkó megyék Dráva-kétparti részein megszállt Kán-nem volt.

Az ötödik törzs, melynek hadnagyai a X. században a *gyula* méltóságot viselték – a Maros két partján – a későbbi Temes, Torontál, Csanád, Arad, Zaránd, Békés megyék sík területén szállt meg. E törzshöz tartozott Szent István anyai nagybátyja s a Kőröstől és Tiszától Erdélyig uralkodó marosvári Ajtony, kinek birtokai a szent király adományából Csanád kezére kerültek. Emléküket a békési és temesi Gyula, továbbá Zaránd megyében Gyulavarsány, az

erdélyi Gyulafehérvár, az Arad megyei Ajtonymonostor és Kolozs megyében Ajtony falu őrzik.

A Közép-Tisza mentén – Csongrád megye Tisza-kétparti területén, Ete falu környékén – szállt meg Ond hadnagy, a Boor- vagy Kalán-nem őse Ete fiával, míg a törzs többi nemzetsége – köztük a Barsa és Csolt községeket telepítő Barsa- és Csolt- vagy Vatha-nem – Csongrád, Békés és Bihar szomszédos vidékeit ülte meg.

A régi fővezér, Előd kende nemzetségei – az Aba, Örösür és Bors vagy Miskolc nemek – a Mátraalját s a Tisza-kétparti Hevesújvár és Borsod területét ülték meg. A többi kabar –

Anonymus szerint kún – nemzetségek a Felső-Tisza mellékfolyói mentén szálltak meg. Az Aba-nem X. századi tagjai telepítették Abád és Pata, a Borsok Borsod és Miskolc, az Örösurnem tagjai Sajó-Örös és Örösúrvára helységeket.

A Felső-Maros, Küküllő és Felső-Olt völgyét környező erdős hegyvidéken a székelyek laknak. A történettudomány – adatok híján – mindmáig sem mondta ki a döntő szót a székely kérdésben. Annyi bizonyos, hogy a székelyek nem voltak az ország különböző vidékéről jött magyar telepések. A középkori források egybehangzó vallomása szerint a székelyt mindig a magyarral egytőről szakadt, de tőle mégis különböző, százados távollét után vele újra

egyesült népnek tartották. Vérségi szervezete, ősi intézményei, jogviszonyai bizonyítják, hogy erdélyi földjét, mint zárt tömegben települő, ősfoglaló nép, legkésőbb a XI. század elején szállta meg s nem a királyok telepítették oda. Hazánk területére vagy a magyarokkal együtt jöttek, vagy más korábban is itt voltak. Noha a székelyek őseit a honfoglalás előtt csatlakozó kazár-kabarokkal és eszegel-bolgárokkal azonosító tudós elméletek okfejtése sok tekintetben tetszetős, idevágó forrásadatok teljes hiányában nem adnak elég alapot arra, hogy a XI. század vége óta kimutatható hazai hagyomány határozott állításainak hitelét kétségbevonjuk. A hagyományból nyilvánvaló, hogy a XI.

században a székelyeket Magyarország honfoglalás előtti lakóinak és Attila népének tartották. Ez a tudat minden alap nélkül nem alakulhatott ki. A X. század vége óta betelepülő besenyőket, bolgárokat, kúnokat sohasem mondta senki őslakóknak. Anonymus a honfoglalás előtt csatlakozó s nála „kún” néven szereplő kabarokat és Mén Marót „kozár”-jait is élesen megkülönbözteti a székelyektől. Mindezt figyelembevéve, a székelyeket az Avarbirodalom bukása után Magyarország területén meghúzódó s a honfoglaláskor Árpád fejedelemnek meghódoló avar vagy avaruralom alatt élő másfajta – kuturgur-bolgár vagy onogur – néptörödékeknek kell tartanunk. Ha feltesszük,

hogy az avarokkal idesodródott onogurok ivadécai voltak, az onogur-magyarokhoz való gyors nyelvi áthasonulásuk – az eredetkérdés legnehezebb problémája – is teljes megoldáshoz jut. Hegyvidéki elhelyezkedésük is a magyar hagyomány igazát látszik bizonyítani, mely szerint a „hún”, helyesebben az avar hatalom bukása után ellenük kelt idegen népek nyomása előtt húzódtak erdős-hegyes hazájukba, ahol az onogurok és bolgárok régi vadászfoglalkozásához igen alkalmas területeket találtak. Más nyomok viszont arra mutatnak, hogy erdélyi megtelepülésük előtt Biharban, a Berettyó és Szamos között laktak s onnét a X–XI. században vándoroltak a Meszes-hágón és a

Felső-Szamos völgyén át erdélyi hazájukba, hol később a X. század második felében megmozdult besenyőség, majd az úzok és kúnok elleni határvédelem feladata hárult rájuk.

A törzsek kiterjedt szállásföldjén belül minden nemzetségnek megvolt a maga téli és nyári szállástelepe. Télen – ősi szokásukhoz híven – a folyóvizek, lápok, tavak mellett laktak. Tavasszal a termékeny rónákra, hátságokra, dombos vidékekre, hegyi lejtőkre húzódtak s a hideg beálltaig ott sátoroztak. Árpád nemzetségének szállásai Fehérvár és a Csepel-sziget a solti részekkel. A Csák-nem szállástelepei a vértessalji Csákvár és a Fehér megyei Szabolcstól a Dunáig terjedő síkság, a Kurszán- vagy Kartal-

nemé a dunamenti Kurszánvár és az aszódi dombok, a Zoárd-nemé Nyitra és Csallóköz, a Vérbulcsu-nemé a Balaton mocsaras partja, az Örösúr-nemé a Bükk és a Sajó-torkolat vidékén voltak. Az állandó nemzetségi szállástelepek körül csoportosuló szolgák telepei fejlődtek utóbb népes falvakká, melyek nevükben a foglalóbirtokos nemzetségfő vagy külön szállást üző nemzetségtag nevét tartották fenn.

A megszállt területek az ország gazdaságilag legértékesebb, legelőben dús, szénát bőven termő és művelésre alkalmas vidékei, ahol a magyarok mindent megtaláltak, amire életfenntartásukhoz és gazdálkodásukhoz szükségük volt. A ló- és szarvasmarhatenyésztésre, földműve-

lésre alkalmatlan magas hegységek, őserdők s a kopár, homokos pusztaságok lakatlanul maradtak, mint semleges zónák választván el egymástól a törzseket s az egész törzsszövetséget a szomszédos népektől.

A megszállás súlypontja a Dunántúlra esett, ami annál feltűnőbb, mert a húnok és avarok fejedelmei, kiknek kelet felé, a Kárpátokon túl is alattvalóik laktak, népük zömével annakidején a Tiszamentén szálltak meg. A magyar törzsek közül négy – köztük a legnépesebb Megyer-törzs a fejedelemmel – túl a Dunán telepedett meg, viszont a Tiszántúl keleti részén és Erdélyben hatalmas területek néptelenül maradtak. Kétségtelen, hogy gazdasági okok, a Dunántúl műveltebb földje, az állattenyésztő

avarokkal szemben már a földművelést is megbecsülő magyarok szemében kívánatosabbá tették annak birtokát a részben öserdőségekkel, mocsarakkal borított és inkább állattenyésztésre alkalmas tiszántúli részeknél. Mégis az elhatározás főokát a katonai célszerűségben, a keleti veszedelemtől, a besenyő támadástól való félelemben kell keresnünk. A gazdasági szempontok mellett az elhelyezkedésben nagy, sőt döntő szerepe volt a katonai megfontolásnak s a dunántúli letelepedésben a magyarok tudatos nyugatra törekvésének egyik legbiztosabb jelét kell látnunk.

A magyar törzsek az Alföld szélein, a folyó-völgyek kijáratait szállták meg s a hadnagyok

nemzetségükkel víz mellé, nagy folyók két partjára, szigetközökre, mocsaraktól védett területre telepedtek. A hirtelen támadás elleni védelem szempontjai tették kívánatossá a határhegységekbe vezető természetes hadiutak, a folyóvölgyek torkolatának megszállását és a nagy folyók átkelőhelyeinek – a réveknek, gázlóknak – kétparti biztosítását. Ellenséges támadás esetén a törzsnek a folyó másik partjára húzódnó népét és vagyonát az átkelőhelyeknél állást foglaló férfinép könnyebben védhette a meglepetés ellen. Ugyancsak katonai szempontból volt fontos oly központi, állandó szállástelepek kiválasztása, ahová – mint megerősíthető, hozzáférhetetlen helyekre – meglepő támadás

esetén is visszavonulhattak. Erődített helyeknek, földváraknak bőviben volt az ország. Ezeket a magyar nemzetségek a szlávok hódoltatása után birtokukba is vették, de védelemre nem minden esetben használhatták fel. A sík területen fekvő földvárak sáncai a lovas nomád szomszéd ellen kevés védelmet nyújtottak. Csak mocsárvárak, szigetközök vidéke adott biztos menedéket. A Csepel-sziget, illetőleg a kétparti Sárvizek mocsaraitól körülövezett Fehér megyei és solti nagyobb, szigetjellegű terület, a Csallóköz nyugat felől mocsártól, sártól védett keleti csücske, a Zalavár körüli mocsarak a Balatonnal, a Dráva-torkolat mocsarai, a Szárazér-Maros-Tisza-Aranka

szögének mocsaras vidéke, a Körös-torkolat és a Sárrét járhatatlan ingoványai, a Szamos-Kraszna-vidéki lápok és a Sajó-Eger-vidéki morotvák egy-egy törzs, illetőleg hadnagyi nemzetség természetes mocsár- vagy szigetvéraivá lettek. A hadnagyoknak itt állandó védett telepük, váruk volt, aminő Csepel és Fehérvár, Lél a Csallóközön, Bogát a Balaton mellett, Bodrogvár, Marosvár, Ete és Kaplony, ahova támadás esetén egész háznépükkel és barmaikkal visszavonulhattak s hol az asszony nép a gyermekekkel állandóan lakott.

A törzsek szállásföldjét széles, lakatlan földszávok, természetes határok választották el egymástól. E természetes határok hegyek, erdősé-

gek, tavak, nagyobb járhatatlan mocsaras vidékek, vagy sivár pusztaságok voltak, de nyoma van annak is, hogy az avarok *gyűrű* néven ismert mesterséges gyepűrendszerét is felhasználták a törzsszállások elválasztására és védelmére. Árpád hadának szállásföldjét a Mátra-, Cserhát-, Pilis-, Vértes-, Bakony-hegységek láncolata, a Balaton déli partjának mocsarai, a Mecsek-hegység, a Duna bal partján a Sár, vagyis a bodrogi részekről Soroksárig húzódó mocsaras, ingoványos terület s ezen túl a későbbi Kis- és Nagykúnság és Jászság homokos és mocsaras területe övezte. Lél és Vérbulcsu törzseit egymástól a Hanság és a Rábaköz mocsarai s a Bakony nyugati kiágazásai, emezt Árpád és Botond törzsétől a Kis-Balaton mo-

csarai és a Mecsek választották el. A Botond-törzs és a tiszai törzsek közt pusztaság, a Gyula- és Ond-törzsek közt a Szárazér és Sár-rét mocsarai terültek el. A kabarokat Ond törzsétől a Nagykúnság pusztasága, Lél és a fejedelem törzsétől a Mátra választotta el. A Kende-törzset nyugat felé a Hortobágy, a nyiri és bihari erdőségek határolták. E többnyire erdős határzónák a vadászatkedvelő magyaroknak vadászterületül is szolgáltak, de főcéljuk a védelem és a törzsközi összeütközések elkerülése volt.

A hadnagyok székvárát, nemzetségük állandó szállástelepét ilykép hármass védgyűrű vette körül: a víz és mocsáralkotta váröv, a törzs többi, körülötte elhelyezkedő nemzetségeinek

élő gyűrűje és a hegyek, erdők, mocsarak, puszták alkotta természetes várfal.

Mint a nemzetségek a törzsfő, a hadnagy nemzetségét, úgy fogták körül a fejedelem törzsét a többi törzsek. A Közép-Duna mentén központi helyzetben megszállt Árpád-törzset gyűrűalakban vette körül hat más törzs, melyek mind-egyikére fontos katonai feladat hárult. A felső-dunamenti Lél-törzs szállásföldjén futottak össze a Vág, Morva, Duna völgyein át Morva-Csehország és Németország felé vezető hadiutak, míg a balatonmenti törzs földje gócpontja volt a Rába- és Muravölgyön át Stiria, Ausztria és Németország, a Dráva- és Szávavölgyön át Itália, a Száva- és Kulpa-völgyön át Horvátország, a Dráva-Száva közti síkon Szer-

bia és Bizánc felé vezető hadiutaknak. E két törzs fejei – az egykorú bizánci és nyugati forrásokból ismert Szoárd (Salard), Lél, Bogát, Kál, Bulcsu – vitték az előharcos szerepét a X. század nyugati és balkáni portyázó hadjárataiban. A Dráva-Al-Dunavidéki törzsrre, a bizánci harcok hőseként megénekelt Botond hadára hárult a szerémségi bolgárok elleni védelem. A gyulák hatalmas törzse őrizte a Morava völgyén át Bolgária és Bizánc felé vezető hadiút kijárását s ez volt hivatva az Al-Duna és Morava, valamint a Maros-völgy felől várható bolgár és besenyő támadások feltartóztatására. Ond törzse a Körös völgyét, a kabarok az északkeleti szorosokon át vezető utak végpontjait tartották megszállva. A Berettyó, Ér és

Kraszna völgyeinek védelmét talán már a X. században a fejedelmi had oda kiszálló nemzetségei, Ákos és Káta vették át. A veszedelem keleten volt a legnagyobb, amerre a régi, kegyetlen besenyő ellenség tanyázott. Ezért itt, túl a tiszai törzsek védővonalán és az ettől keletre húzódó erős, természetes bástyán – a nyiri és bihari őserdők s az erdélyi határon húzódó hegységek övezetén – a Belső-Tisza, Szamos, Maros és Küküllők völgyeinek bejáróit hátrvédtként védelmezték a Kende-törzs s a Felső-Maros és Küküllő-vidéki székelyek nemzetségei. A fejedelmi törzset kelet felé ilyképen négyes védősánc oltalmazta: a Sárvíz mocsarai mögöttük a homokpusztával, a tiszai törzsek védővonala, a nyiri, bihari erdőségek

és erdélyi határhegyek öve, végül a szamosmenti és székely törzsek vonala.

A megszálláskor tudatos stratégiai tervszerűséggel kiépített védelmi rendszert betetézte a határok nagyszerű védelme: az összes törzsek szállásföldjét körülfogó, széles, jobbára lakatlan és gyakran járhatatlan területek gyűrűje. Északnyugaton, északon, keleten és délkeleten a természetalkotta hatalmas bástya, a Kárpátok úttalan őserdőkkel borított, széles övezete, a Temes-folyótól délre eső pusztaság az Al-Duna mocsaraival, a Fruska-Gora és Szlavónia (a mai Horvátország) erdős-hegyes vidéke, a nyugati határon a Muraköztől észak, majd északnyugat felé húzódó erdős földszáv a Wiener-Walddal, a Morvamező és az Olsava-

Morava-Vág folyók köze a déloroszországi népválasztó semleges zónákhoz hasonló országválasztó közök voltak. E széles övezet, a *gyepűelve*, vagyis a mesterséges torlaszokon, *gyepűkön* túli terület megóvta a magyar népet minden, az etelközihez hasonló meglepetésszerű támadástól. Neki viszont módot adott, hogy a gyepűn keresztül vezető utak belső kijáratánál, a nemzetségektől megszállt folyóvölgytorkolatoknál mesterségesen elzárt, eltorlaszolt gyepűkapuk (*porta*) megnyitása után a tőle jólismert utakon áthatolva, váratlanul meglephesse szomszédait s emellett vadászterületül, portyázásuk előtt táborozó tanyául szolgált. A veszélyesebb pontokon

állandó őrségeket tartottak az utaknak a gyepűelvéről kivezető külső kijáratánál, a tulajdonképeni országhatáron. A gyepűelve egyébként nem volt teljesen lakatlan. Nyugaton például a fertővidéki és alsóausztriai avar és német töredékek, az ausztriai és morvaországi magyar határőrök a tulajdonképeni gyepűvonalon túl laktak s a délnyugati határvidéken is elszórt kisebb szlovén néptöredékek húzódtak meg az erdőségekben. Kelet felé a Kende- és Gyula-törzs szamos- és felsőmarosvölgyi szállástelepei és a székelyek kívül estek a Meszes-, Réz-, Királyhágó-, Bihar- és Erdélyi Érc-hegységeken át húzódó belső gyepűvonalon.

A honfoglaló magyaroknak az az elhatározása, hogy településük súlypontját a Dunántúlra helyezték és kelet felé határozott védelmi állást foglaltak el, már az első megszálláskor megpecsételte a nemzet jövő sorsát. Noha a nyugattal szemben a honfoglaláskor s azt követően másfélévtizeden át következetesen ellenségképen léptek fel s noha a nyugati érdekkörbe való bekapcsolódásuk csak Szent István korában következett be, a nyugati keresztény kultúrközösséghez való csatlakozásuk két legfontosabb előfeltétele: a keleti érdekkörtől való teljes elszakadás és a földrajzi elhelyezkedés már a honfoglaláskor megvalósult. A Németországgal szomszédos és a latin-keresztény művelt-

ség hagyományával terhes dunántúli föld, frank fennhatóság alatt élt szláv és avar lakosságával ellenállhatatlanul sodorta a vérrokonaitól elszakadt magyar népet nyugat felé. A dunántúli megtelepedésre, mint végső okra kell visszavezetnünk a Dunántúl megszületett magyar királyságnak a bizánci térítő- és hódítótörekvésekkel szemben tanúsított szívós ellenállását. A megszállásban érvényesülő tudatos stratégiai tervszerűségnek volt köszönhető, hogy a magyarság ellen tudott állani a nyugat felé törekvő besenyők, úzok és kúnok támadásainak s így elkerülte a Magyarország és Balkán földjén elpusztult vagy felmorzsolódott hún, avar, besenyő, úz és kún népek s a keleti művelődési körbe ékelődve elszlávosodott bol-

gárok, kazárok és más rokon népek sorsát.

A legtermékenyebb, mezőgazdaságilag legértékesebb területek birtokbavételével, öntudatlanul bár, a magyarság gazdasági túlsúlyát biztosították a gyérlakosságú, külső településre szoruló országban. A később jövő keleti és nyugati telepések – besenyők, kúnok, németek, flamandok, vallonok, oláhok, rutének – az ország szívében és a határszéleken lakatlanul maradt, gazdaságilag értéktelenebb homokos pusztaságot és hegyvidéket voltak kénytelenek megszállni. Ennek következménye volt, hogy még a kulturált német és vallon telepések is csak a kereskedelem, ipar és bányászat terén vehették fel a versenyt a magyarokkal, de gazdasági fölényüket a mezőgazdaságra hivatott

országban veszélyeztetni sohasem tudták.

A honfoglaló magyar nemzetségek szívesen keresték a már lakott vidéket s az országban elszórtan lakó szlovén, germán, avar és bolgár-szláv néptörödékeket közvetlen uralásuk alá hajtva, mintegy rájuktelepedtek, gyérlakosságú telepeik közé ékelődtek, minek következtében e népelemek, nyelvüknek egy részét a hódítóknak átadva, gyorsan megmagyarosodtak.

Magyarország a honfoglalás előtt és a 895. évi besenyőtámadás

Azáltal, hogy a törzsek az ország belsejében

hagytak pusztán nagyobb területeket, így a későbbi Kúnságot, Hajdúságot, Bihart és inkább az Alföld széleit – a folyóvölgyeknek a hegy-ségekbe torkoló vidékét, a gyepükön át vezető utak bejárásait – szállták meg, már a foglalás-kor kijelölték a később mindig magyarnak maradt, zárt egységet alkotó belső terület határait és az ország határai felé irányuló kitelepülés természetes útvonalait birtokukba véve, megteremtették az új haza gazdasági, etnikai és politikai egységének előfeltételeit. Az etnikai egységek kialakításának útját állta ugyan a tatároktól és törököktől szenvedett s elsősorban a színmagyar lakosságot sújtó veszteség, de a honfoglaláskor kijelölt nyelvhatár körén belül a lakosság még e borzasztó csapások után is

magyar maradt. A megritkult ősi lakosság ezen a területen a későbbi századokban tömegesen betelepített idegen nemzetiségeket is legnagyobb részben magábaszívta.

A magyarok megtelepülésének az a sajátossága, hogy az ország határán és belsejében nagy területek, mint ország- és törzsválasztó zónák megszállatlanul maradtak, mélyreható politikai következményekkel járt. Szent István ezeket a nemzeti megszállás alá nem került területeket s azoknak a nemzetségektől nem függő idegen lakosságát szerte az egész országban birtokába véve szerezte és szervezte meg a központi hatalom gazdasági alapját, a rengeteg kiterjedésű királyi birtokot s így a nemzeti vagyont – nyilvánvaló hűtlenségi eseteket ki-

véve – érintenie nem kellett. Ennek a szerencsés körülménynek volt köszönhető, hogy a nagy politikai átalakulás néhány hatalmas törzsfő ellenállásáról nem szólva, minden nagyobb megrázkódtatás nélkül ment végbe.

Az egykori törzsválasztó közök lakatlan belterületén és a gyepűelvén alakultak ki a királyi család nagy birtoktestei: a pilisi, bakonyi, zólyomi, bihari, munkácsi, pozsegai és más uradalmak. Ugyanitt jutottak királyi adományból összefüggő nagy birtokhoz a keresztény királyság államszervező munkájának fő támaszai: az egyház és az új, részben bevándoroltakból kikerült tisztviselő és adományos arisztokrácia. A püspökségek: Esztergom, Kalocsa, Pécs, Veszprém, Győr, Vác, Eger, Bihar, Gyü-

lafehérvár, társaskáptalanok: Nyitra, Dömös, Pozsony és a Benedek-rend első monostorai: Pannonhalma, Bakonybél, Pécsvárad, Tata, Zobor, Garamszentbenedek, a törzsszállások területének szélén, az addig megszállatlan erdős-hegyes vidéken helyezkedtek el s jórészt itt kapták birtokaikat. Ezen a területen alakultak ki a középkor nagy világi birtoktestei is.

A király tisztán gazdasági szervezetű családi birtokaitól elütő, gazdasági, de egyszersmind katonai rendeltetéssel bíró váruradalmak, a *vármegyék* birtoka viszont, bár e területből is gyarapodtak, a nemzetségi szállásbirtok közé ékelve tűnik fel. Sőt a vármegyék területi kialakulására hatással volt a nemzetségi szállás-

földek, különösen a hadnagyi nemzetségek szállásföldjének helyzete. A törzsek vezetőnemzetségeinek szálláshelyül megjelölt területeken Komárom, Esztergom és Fejér dunaképart; Újvár, Szolnok és Csongrád tiszaképart; Baranya drávaképart, Csanád és Arad marosképart, Szatmár szamosképart és Zala megye balatonképart részeinek, valamint a később két-, majd háromfelé szakadt Szolnok megye távoleső területeinek gazdasági és közigazgatási összekapcsolása csupán a megyék területén lakó vezetőnemzetségek birtoklási viszonyaiban lelheti magyarázatát. Szent István az új államszervezetben s a vármegyékben is vezetőszerepet szánt és juttatott a hozzá hűnek bizonyult nemzetségeknek. Másrészt pedig ha-

talma biztosítása végett a várgazdaságoknak az egész országot behálózó láncolatával át kellett törnie a régi *törzsi* szállásterületek határait, a központi hatalom gazdasági és katonai exponenseit közbe kellett ékelnie a nemzetségi telepeknek.

Hasonlóképpen felismerhető a honfoglaláskori megtelepülés hatása az egyházközigazgatási szervezet területi kialakulásán. Bár az egyházmegyék határainak kijelölésénél – nyugati mintára – tekintettel voltak a vízrajzi viszonyokra s a nagy folyókat rendszerint határvonalaként vették fel, hét püspökség – az esztergomi, egri, váci, erdélyi, marosvári, pécsi és veszprémi – területének magva fedti némi módosulással hét honfoglaló törzs szállásföldjét.

A nyolcadik, fejedelmi törzs szállásföldjének egyházi főhatóságán a kalocsai érsek a veszprémi, pécsi és váci püspökökkel osztozott. Ennek magyarázatát kétségtelenül abban kell keresnünk, hogy Szent István az első időben alapított dunamenti és dunántúli püspökségek főpapjaival – az államszervezésben legbuzgóbb munkatársaival – állandó összeköttetésben akart maradni. Győrött, Biharban, később Nyitrán és Zágrábban a honfoglaláskor csak részben megszállt területek kaptak püspökséget.

A honfoglalás diplomáciai és katonai előkészítése és tervszerű végrehajtása kétségtelenül Árpád fejedelem személyes érdeme. Az új haza megszállásában, a gazdasági és katonai

szempontból egyaránt célszerű berendezkedésben megnyilvánuló tudatosság és tervszerűség a maga mélyreható következményeivel az egész nemzet életerejének, fejlődőképességének és államalkotó tehetségének bizonyítéka. Árpád magyarjai nemcsak honfoglalók, hanem egyben a középkori magyar állam alapjának megvetői is voltak.

HÓMAN-SZEKFŰ MAGYAR TÖRTÉNET

Nyugati és balkáni hadjáratok.

A magyarok és új szomszédaik viszonya. Bajor-magyar harcok. Az ennsburgi győzelem és Árpád halála. Németországi hadjáratok a 913. évi Inn-menti csatáig. Arnulf bajor herceg szövetsége a magyarokkal. Németországi és itáliai hadjáratok 915 és 926 közt. Arnulf bajor herceg, Henrik német, Berengár és Hugó itáliai királyok a magyarok adófizetői. A merseburgi vereség 933-ban. Nagy Ottó küzdelme a hercegekkel és a magyarokkal 937 és 938-ban. Itáliai és balkáni portyázások. A központi hatalom megszilárdulása Németországban s a magyar

fejedelem hatalmának elhanyaglása. Bulcsu Horka. I. Henrik bajor herceg támadása. A német hercegek lázadása és Bulcsu hadjáratai 954 és 955-ben. A lechmezei vereség. Bizánci hadjáratok 970-ig. A gyula megtérése. A hadjáratok politikai háttere és következményei.

A keleteurópai török kultúrkörből nyugatra szakadt magyar nép új hazájában idegen s vele szemben jórészt barátságatlan környezetbe került. Négy kultúra érintkező területén, a keleti török, balkáni görög, latin-germán és pogány szláv világ határmesgyéjén négy irányból feléje áramló ellenséges indulattal kellett megküzdnie. Keleten és délkeleten a „rokon” bese nyökök s a magyarral valamikor egy törööl sza-

kadt, de keresztény hitre tért és már-már teljesen elszlávosodott bolgárok támadásának megisméltődésétől tarthatott. Nyugaton a panóniai tartomány elvesztéséért neheztelő, szövetségesből elkecsereedett ellenséggé vált bajorok lesték az alkalmat bosszújuk kielégítésére. A honfoglalás harcaiban összetört morvák s a többi szláv szomszédnépek – lengyelek, csehek, szerbek – sem jó szemmel nézték a közeliükbe telepedett félelmes harcosokat. A közvetlen szomszédokkal szemben természetes szövetségesül kínálkozó hatalmak, a bizánci császár s a brentai csata óta Berengár itáliai frank király barátságot tartottak a magyarokkal, de – a bolgár háború s a későbbi itáliai hadjáratok tanúsága szerint – csak eszközt lát-

tak a harcias barbárokban. Segítségüket szívesen igénybe vették, de megsegítésükre sohasem gondoltak. Az ellenséges, rosszindulatú vagy legjobb esetben közönyös környezetben saját erejére utalt népnek a maga évszázados küzdelmekben kipróbált honvédelmi rendszerére, hadiszervezetére s a barbár diplomácia hagyományos fortélyaira támaszkodva kellett új hazája nyugalmát s a maga hatalmi állását biztosítania, tekintélyét megalapítania.

A keleti határon, a levediai és etelközi harcokban kemény és félelmes ellenségként megismert besenyőkkel és bolgárokkal szemben védelmi állásba helyezkedtek. A Kárpátok és az erdélyi határhegység mesterséges torlaszokkal elzárt hágóit és szorosait, az Al-Duna széles

vizének átkelőhelyeit állandóan és gondosan őrizve, a határvédelmi gyeprürendszert az északi és keleti határon szinte tökéletes erődítési rendszerré fejlesztve, minden meglepő támadásnak útját vágták. E védelmi pozíciót következetesen tartották s a besenyők ellen őket harcba hívó Konstantinosz császár követeit húsz évvel a honfoglalás után is kereken elutasítják, mert – mint mondták – „nem bírnak a besenyőkkel, kiknek nagy a földjük, sok a népük és kemény legények.” Simeon bolgár cárral, Levente győzelmes ellenfelével is óvakodtak harcbaszállni. Haláláig békén hagyták Bolgáriát, bár 917-ben Konstantinosz császár mindent elkövetett, hogy Péter szerb fejedelemmel együtt a

magyarokat is felhasználja a veszélyessé vált bolgár hatalommal szemben. Igaz, hogy Simeon sem kereste a harcot a tiszai bolgár telepeket elfoglaló magyarokkal. Még élénk emlékezetében lehetett a 895. évi hadjárat alkalmával országát borzalmasan pusztító Levente seregének ereje s amúgy is elég gondot okoztak neki a császárral szövetségben küzdő besenyők, szerbek és albánok. Az Adriai- és Egei-tengerekig terjedő hódításai és Konstantinápoly elfoglalására irányuló merész terve feledtették a gyér lakosságú, jelentéktelen tiszai telepek elvesztését.

A Kárpátok erős természetes bástyája északi szomszédaiktól is elvágta a magyarokat s a honfoglalást követő évszázadban sohasem ju-

tott eszükbe e határok áthágása, az orosz és lengyel szomszédok nyugtalanítása. A csehek és elbai szlávokat sem támadták. Szászországi hadjárataik alkalmával szabadon keltek át a morvák, csehek, dalminciek és más szláv törzsek földjén s nem egyszer – első ízben 906-ban – velük együtt harcoltak Otto és Henrik szász hercegek s a szász határ grófjai ellen. A magyar hadierővel mérkőzni nem tudó szláv törzsek valószínűleg adóval, ajándékokkal vásárolták meg a hatalmas szomszéd barátságát. Hasonlóképpen megkímélték támadásaiktól délnyugati szomszédaikat. Mindössze egy egészen homályos, kései értesítés maradt fenn Tomisláv horvát fejedelemnek († 936) a „húnokkal” vívott állítólagos harcáról és Kus ma-

gyar vezérnek a X. század közepén Csaszláv szerb fejedelem felett a Száva mentén aratott győzelméről. Isztria és Lombardia felkeresésétől a Berengárral 904-ben kötött béke és szövetség tartotta vissza őket.

Három világtáj felé biztosítva lévén, a magyarok teljes erővel nyugat felé fordultak, hol a vitéz és harcias németekben magukhoz méltó, kemény ellenfélre találtak. Arnulf császár halála s a dunántúli föld birtokbavétele után tüstént követeket küldtek a bajorokhoz a szövetség megújítása végett, de elutasításra találtak s ezért haddal támadtak Bajorországra.

A váratlan fordulattól meglepett bajorok hiába kértek segítséget kereszténységükre hivatkoz-

va a nyáron még haddal támadott morváktól. Ezek kárörömmel szemlélték a két ellenség összecsapását s inkább a magyarokkal cimboráltak, ezek pogány szokásait is utánozva.

A 900. évi bajor hadjárattal hosszú háborúskodás kezdődött. Magyar csapatok évről-évre betörték a bajor végekre, hol délen Karinthiát, hol északon a Keleti örgrófságot és Morvaországot pusztítva. Az elkeseredett küzdelemben Arnulf rokona, a bajor Nordgau, Ostmark és Karinthia örgrófságokat 898-ban egy kézben egyesítő Luitpold örgróf (893–907) – a X. századi bajor hercegeknek és a Wittelsbachoknak ősapja – állt a honvédelem élén. A harc mindig bajor földön folyt. A bajorok csak egyízben

tudtak diadalt aratni, s ekkor is rút árulásnak köszönhatték győzelmüket. Kusaly vezért 904-ben – barátságot színelve – ebédre hívták s ezután társaival együtt lemészárolták. Ez esemény hatása alatt a magyarok három évig elkerülték Bajorországot. Ehelyett Morvaországot pusztítják és teljesen megsemmisítik Szvatopluk utódainak maradék hatalmát. 906-ban a nekik adót fizető morvák, csehek és dalaminci szlávok vagy glomácok földjén át – ez utóbbiak hívására – szász földre törtek, honnét nagy zsákmánnyal tértek haza. Egy évvel utóbb Luitpold örgróf – megsokalva a magyarok pusztításait – a bajor grófokkal és püspökökkel hadbaszállt a magyarok ellen. A döntő csatát a magyar becsapások ellen épített

Ennsburg vára alatt 907 július 5-én vívták meg. A véres ütközetben a bajor sereg színe-java a csatamezőn maradt. Elestek vezérei, a vitéz Luitpold és Theotmár salzburgi érsek s velük együtt estek el a keleti grófságok is. Nagy Károlynak az avarok ellen szervezett keleti örgrófsága, az Ostmark százéves fennállása után megszűnt. Területe az Enns-folyóig hatoló magyarok uralma alá került s ők vették birtokukba a karinthiai örgrófság keleti részét, a mai Stájerország hazánkkal határos vidékét is. Megszállásra e vidéken nem gondoltak, csupán a nyugati szomszédokat elválasztó semleges zónát, a nyugati gyepüelvét bővítették ki, alkalmas felvonuló terepet szerezve nyugatnak induló seregeik

számára.

Az ennsburgi győzelemmel ért voltaképpen véget a honfoglalás s ekkor állapított meg Magyarország, illetőleg a magyar uralom alá tartozó terület nyugati határa.

Nem sokkal utóbb, még 907-ben sírbaszállt Árpád fejedelem. Népe nagy tisztességgel temette el a római légiók egykori dicsőségét hirdető aquincumi romok közelében, egy kis patak forrása fölött. Sírját lágyékából származó keresztény királyok kegyelete Szűz Mária tiszteletére emelt templommal szentelte meg. Utódai s a honfoglaló vitézek ivadékai hálával, tisztelettel és kegyelettel adóztak az – egykorúak szerint – „tanácsban és gondolkodásban

bölcs, harcban kiváló, vitéz és uralomratermett” honalapító fejedelem emlékének. S e tiszteletadást Árpád fejedelem élete munkájával bőven kiérdemelte. A honfoglalás előtti morvaországi, pannóniai és bolgáriai hadjáratok, az új hazában lakó népelemek és a felettük uralkodó hatalmak elszigetelését célzó diplomáciai kötések, a foglalás eredményét minden támadás ellen biztosító felsőitáliai és bajor hadjáratok láncszemei egy kitűnő elme tudatosan felépített politikai és katonai koncepciójának, mely a legkiválóbb keleti diplomatahadvezéreket – Motun hún királyt, Attilát, Bajánt, Kurtot és a türk kagánokat – idézi emlékünkbé. A magyar nép első örökös

fejedelme nemcsak a vérségi kapcsolatot, hanem a szellemi rokonság alapján is méltán hirdethette magát világverő Attila egyenes utódjának.

Halála után a háboruszkodás zavartalanul folyt tovább. A magyarok vezérei – tíz esztendő harci tapasztalatain okulva – igen jól tudták, hogy ha a lombardiai és bajor harctereken szép sikereket arattak is, nyugati szomszédaik erejét nem törték meg. Tudták, hogy ha időt engednek a német haderő megszervezésére és nem szereznek nyugaton barátokat, új hazájuk nyugati határát aligha tudják a túlerővel szemben megvédelmezni. Ezért az ennsburgi diadalt kihasználva, a német tartományok folytonos nyugtalanításával igyekeztek a hadikészülő-

dést akadályozni és késleltetni, a pártoskodó és széthúzó német törzsek erejét megtörni.

Mint előbb Morva- és Bajorországba, most a csapataiknak tárva-nyitva álló bajor földön át évről-évre Németország távolabbi tartományaiba törnek be, nehéz gondot szerezve és véres veszteségeket okozva az ifjú királynak és hűbéres grófjainak. 908-ban Németország északkeleti határtartományát, Szászországot és Thüringiát pusztítják s döntő vereséget mérnek a thüringi seregre, melynek vezérei, Burkhard örgróf és Rudolf würzburgi püspök életükkel fizettek vitézségükért. A következő évben Sváborországba törnek s ellentállásra alig találva pusztítják végig. 910-ben Augsburg mellett sváb földön verik szét Gyermekek

Lajos király bajor, sváb, frank harcosokból gyűlt birodalmi seregét. Frankónia határán döntő csapást mérnek a frank haderőre, harcban ölvé meg vezérét, Gebhard herceget. A birodalmi seregen aratott győzelemre következő évben csapataik valósággal elárasztják Németországot. Bajor és sváb földön végigszágulva, behatolnak Frankóniába is; átkelnek a Rajnán s visszajövet Thuringiát pusztítják, zsákmányolják. A 913. évben egy nagyobb seregük ismét sváb földön, majd a Rajnán átkelve Burgundiában pusztított, de visszatérőben megsemmisítő vereséget szenvedett Arnulf bajor herceg és nagybátyjai, Erchanger és Berchtold sváb grófok egyesült seregétől.

Az ennsburgi csatában elesett Luitpold örgróf

vitéz fia, Arnulf herceg (907–937), hat év óta készült a bosszúra, a bajor fegyverek dicsőségén esett szégyenfolt letörlésére. Már 909-ben és 910-ben is sikerrel vetett lest egy-egy hazatérő magyar csapatnak, de csak most látta elérkezettnek az időt a döntő küzdelemre. Arnulf és nagybátyjai az Inn-folyó mellett támadtak a Burgundiából gyanútlanul hazatérő magyar seregére s azt úgyszólván megsemmisítették. Egykorú német írók szerint csak harminc magyar harcos menekült a véres csatából.

*

A magyarok urai maradtak az Enns-folyótól keletre eső frank-bajor területnek, az egykori Ostmarknak, de le kellett mondaniuk a magyar

nép mesevilágában Operencia néven ma is emlegetett Ober-Enns völgyének s az Ennsen-túli bajor területeknek hódoltatásáról.

A békét Arnulf diadala után mind a győztes, mind a legyőzött fél érdeke kívánta. A magyarok saját kárukon tanulták meg, hogy a harcmodorukat kiismervén, velük szemben alaposan felkészült bajor sereg többé nem az a veszélytelen ellenfél, mint volt hat év előtt, Luitpold idejében. Vereségük intőjel volt, hogy a veszedelmessé vált szomszédal barátságot tartsanak. Arnulf viszont, ismerve a magyarok harcmodorát és kiszámíthatatlan eredményű, meglepő támadásait, imént megszervezett tartományát nem kívánhatta új háború veszélyének kitenni. A királyi hatalommal épp

ezidőben vívott küzdelmében is biztosítania kellett magát a magyarok hátbatámadása ellen. Ezért meglegedett a magyarok felett aratott diadal egyetlen eredményével, tartományának az elviselhetetlenné vált betörésektől való mentesítésével s az Enns-menti határ véglegesítésével.

A Keleti-Frankbirodalom az utolsó Karoling halála és Konrád frank herceg trónralépte óta állandó viszályok és harcok színhelye volt. A német tartományok, illetőleg törzsek – szászok, thüringiek, bajorok, svábok, frankok – élén álló grófok, a Frankbirodalom megalapítása előtt független törzsek partikuláris szellemére és felfogására támaszkodva, már az utolsó Karolingok idejében megkezdték a királyi

hatalomtól független, örökös hercegi méltóság kiépítését és uralkodói hatalmuk megszervezését. Méltóságuk és hatalmuk eredetében Karoling-adomány lévén, Nagy Károly ivadékait kénytelen-kelletlen elismerték uruknak, de a maguk sorából felemelkedett I. Konrád királynak (911–918) már vonakodtak hódolni. A király úgyszólván csak saját törzsére, a frankokra s a hozzá húnek maradt thüringiekre támaszkodhatott. Lotharingia mindjárt trónralépte után elszakadt birodalmától és Együgyű Károly nyugati frank (francia) királynak hódolt. Szászországban Ottó herceg († 912) és harcias fia, Madarász Henrik, bajor földön Arnulf, Svábsországban Erchanger és Berthold grófok önálló uralkodókként kormányozzák népüket,

felsőjogokat gyakorolnak s a tartományi egyházak függetlenítésére törekszenek. Arnulf „Isten kegyelméből Bajorország és a határos tartományok hercegének” nevezi magát, pénzt veret, királyi udvart tart, birtokot adományoz, egyházi javakat idegenít el. A hercegek függetlenségi törekvése és a főpapsággal szemben követett eljárása a királyt s a főpapokat közös fellépésre készítette. A nyílt háborúság nem sokkal a magyar háború után tört ki. A harcban a király győzött. Arnulf és nagybátyjai, Erchanger és Berthold, menekülésre kényszerültek. Útjukat a magyarok felé vették s ezek szíves vendéglátással tisztelték meg egykori vitéz ellenségeiket, az Inn-menti csata diadalmas

hőseit.

Arnulf két évig tartózkodott gyermekeivel magyar földön s ez idő alatt módjában volt közelről megismernie a korábbi harcokból vitéz és rettenthetetlen ellenfélként tisztelt barbárokat. Felismerte a törzsek belső békéjében és a magyar hadiszervezetben rejlő erőt, a szíves vendéglátásban, az üldözött ellenfél befogadásában megnyilvánuló jóindulatot, bizalmat és lovagiasságot, megannyi jótulajdonságot, melyek a magyart az ő szemében megbízható barátta és értékes szövetségessé avatták. Arnulf okult e tapasztalatokon, szövetségre lépett a magyarokkal, kik hazatérte után haláláig nem támadták Bajorországot, annál több kellemetlenséget és bajt okozva Arnulf német

ellenségeinek. Későbbi német írók – a XIII. századi Konrád krónikája nyomán – Arnulf magyar házasságáról is beszélnek.

Ugyanezidőben halljuk először hírét a magyarok és csehek szövetségének. A korábban szét húzó s egymással nem egyszer harcbanálló cseh törzseket – miután a morva uralom alól felszabadultak – a IX–X. század fordulóján kezdi a Persemyslida Borivoj prágai törzsfejedelem, kit Szent Metód keresztelt meg, német fennhatóság alatt szorosabb politikai egységbe tömöríteni s a keresztény hitre téríteni. Fiai, Spitinev és Vratiszláv fejedelmek s ez utóbbinak fia, Szent Vencel (921–929), apjuk nyomdokain haladva szervezik meg a fejedelmi hatalmat és német papok közreműködésével a

csehországi egyházat. A szervezőmunka folyamán kerültek a háborút a hatalmas német szomszéddal s a magyarokat is sikerült – talán adófizetéssel – távoltartaniuk országuktól. 915-ben tűnnek fel először csapataik Németországban az oda behatólag magyarok oldalán.

Magyarok és csehek ez alkalommal kétségtelenül a magyar földön tartózkodó Arnulf biztatására törtek Németországba. Az ő befolyásának tulajdonítható, hogy a magyar sereg Bajorországot elkerülte, noha a herceg távolléte és a zilaht politikai helyzet kedvezett volna meglepő támadásának. Arnulf azonban hamarosan vissza akarta szerezni a frank Eberhard kormányzata alatt álló tartományát s népszerűségét nem kockáztathatta új barátainak dűlása

által. Ezért a magyarok Csehországon át indultak a németek ellen. Támadásuk kifejezetten Konrád király ellen irányult. A vele barátságos Thüringiát és a grófok száműzetése óta neki hódoló Svábországot pusztították, majd frank földre törtek s a fuldai kolostor környékén dúltak. Csak egy seregük csapott át a velük jött csehekkel szász területre, északnyugat felé egészen Brémáig hatolva.

A következő évben az elűzött hercegek és grófok tartományaik visszafoglalására indultak s Konrád kezdetben sikerrel vette fel a harcot alattvalóival, de 917-ben Svábország nagyjai Burkhard grófot herceggé kiáltották ki s Arnulf herceget is újra Regensburgban találjuk, hol sikerrel állta ki másodszer is ellene forduló ki-

rálya ostromát. A harcból Konrád megverve és sebesülten tért haza. Arnulf ez alkalommal a magyarok segítségét is igénybe vette. Ez magyarázza meg országa gyors visszafoglalását, az előző évben még fölényesen győzedelmeskedő Konrád váratlan vereségét s ezt követően a magyarok hirtelen felbukkanását Svábsország déli részén, Elzászban és Lotharingiában. Arnulf menet és jövet szabad utat engedett tartományán keresztül a nyugati részekben sok zsákmányra szert tett szövetséges magyar seregnek. Így tett 919-ben is.

A német trónon ez év eleje óta új király ült. Konrád király halálos ágyán a birodalom érdekeit tartva szeme előtt, nemes elhatározással régi ellenfelét, a hatalmas szász herceget

jelölte ki utódának. I. Henrik a maga szászaira és Konrád frankjaira támaszkodva kezdte meg a német történetben korszakos fordulatot jelentő uralkodását. A királyi és hercegi hatalom közt évtizedek óta folyó küzdelemben a szász hercegek voltak a központi kormányzat legveszedelmesebb ellenségei, a tartományi függetlenség előharcosai, a hercegi hatalom legerősebb képviselői. Trónra jutva Henrik minden eszközzel a központi hatalom megszilárdítására, a hercegek korlátozására tört. Volt fegyvertársai bizalmatlanul fogadták. Felavatásán sem Arnulf, sem Burkhard sváb herceg nem vett részt.

Éppoly kevésbé ismerték el az ő uralmát, mint elődjét. Tudták azonban, hogy Henrik sokkal

nagyobb erővel rendelkezik, mint a szászokkal hadilábon álló Konrád. Ezért mindketten jó szemmel nézték a magyarok újabb hadjáratát, s valószínűleg biztatták is őket koronás ellenfelük megtámadására. Svábországot messze elkerülve, Észak-Bajorországon át hatoltak a magyar csapatok Henrik örökös hercegsége területére s azt végigpusztítva, Frankónián keresztül a két év előtti harcokból ismert Lotharingiában egészen Rheims vidékéig portyáztak. A gazdag zsákmánnyal megrakott sereg sváb és bajor földön bántatlanul és bántódást nem okozva tért haza. E hadjárat után a magyarok öt esztendeig nem háborgatták Németországot, hol a viszonyok közben gyökeresen megváltoztak.

Burkhard sváb herceget a király már 919-ben hódolásra kényszerítette. Arnulffal 920 és 921 fordulóján sikerült hatalmát elismertetnie. A hercegek ezidő óta ellenállás nélkül hódoltak Henrik királynak, aki bölcs mérséklettel biztosította számukra tartományuk önkormányzatát. Bajorország a 921. évi regensburgi szerződés alapján széleskörű hadügyi, pénzügyi és egyházi autonómiával rendelkezett, minek birtokában lassanként Németország leghatalmasabb tartományává fejlődött. Arnulf ezidő óta a hercegség központi hatalmának megszervezésével, tartománya békés reorganizálásával volt elfoglalva s nem szorult a magyarok segítségére. Annál inkább kihasználta szolgálatukat régi szövetségeseik, I. Berengár, ki ellenfeleivel

vívott elkeseredett küzdelmek után megszerezte a császári koronát s vele egész Itália uralmát, de 918-ban újra összeütközésbe került hatalmas alattvalóival s az összeesküvők Felső-Burgundia királyának, II. Rudolfnak ajánlották fel Itália koronáját. Berengár ajándékkal, adóval húsz esztendő óta jóltartott szövetségeseihez, a magyarokhoz fordult segítségért. Ezek kész örömmel vállalkoztak a gazdag zsákmányt ígérő hadjáratra. Csapataik először 919-ben tűnnek fel Itáliában. Két évvel utóbb Bogát és Dursák vezérek nagyobb sereggel jöttek vissza s az ellenséget Brescia mellett hirtelen meglepve, lemészárolták vagy fogolyként adták szövetségésük kezére. A győzelem után Berengár ellenfeleinek

tartományát pusztították, majd az Appenineken átkelve Közép- és Dél-Itáliába törtek. Visszajövet 922 tavaszán Campania községeit, Róma vidékét és Tusciát dúlták, rengeteg kincset zsákmányolva és foglyokat ejtve.

A magyarok győzelmes hadjárata nem segített Berengáron. II. Rudolf burgundi csapatai élén még 921-ben átkelt az Alpokon. A hozzácsatlakozó lombardokkal lépcsőről-lépésre foglalta el Berengár tartományait és 923 nyarán Piacenza mellett döntő vereséget mért ellenfelére. Berengár újra a magyarokhoz fordult segítségért. Zoárd (Salard) vezér 924 márciusában jött meg hatalmas seregével és Páviát felégetve, kifosztva, északnyugat felé indult, Rudolf király országába. Berengár még április elején orgyi-

loknak esett áldozatul, de magyar szövetségesei csak annál dühösebben vetették magukat ellenségeire. A Szent-Bernát hágón átkelve a két Burgundiát pusztították. Rudolf és Hugó provencei gróf sikertelenül igyekeztek útjukat vágni. A támadás elől kitérve a Rhôneon át Languedoc vidékére nyomultak és Nimes városát kifosztva, a Földközi-tenger partján a Pyreneusokig hatoltak. Pusztításaiknak vérhasjárvány vetett véget, aminek a sereg jó része áldozatul esett.

Ugyanez évben – öt esztendő szünet után – német földön is megjelent egy magyar sereg. Bajorországot elkerülve Csehországon és a dalminciek földjén át, valószínűleg a német királlyal feszült viszonyban élő cseh herceg hí-

vására hatoltak Szászországba, majd frank földre. Henrik király harcban állt velük, de vereséget szenvedett. Mivel azonban egyik vezérüket foglyul ejtette, sikerült a fogoly kiadása és évi adó fizetésének kötelezettsége ellenében békét vásárolnia. A magyarok szívesen álltak alkúra s adott szavukhoz híven kilenc esztendeig elkerülték Szászországot. Németország más tartományait is csak egy ízben keresték fel ez idő alatt, de ez a támadásuk az olasz eseményekkel függött össze.

Rudolf felsőburgundi király Itália trónjára lépve, nem sokáig élvezhette győzelme gyümölcsseit. Mint egykor ő Berengár ellen, most vele szemben Hugó provencei gróf – Itália egykori királyának, alsóburgundi Vak Lajosnak

helytartója – lépett fel mint trónkövetelő s az olasz urak jórésze Hugóhoz pártolt. Rudolf 926-ban apósához, Burkhard sváb herceghez fordult segítségért, ki nagy sereggel indult támogatására. Hugó egyik híve viszont a magyarokhoz fordult. Egy csapatuk Lombardián átszáguldva Tusciát és Róma vidékét pusztította. Más seregük Bajorországon át – melyet ezúttal is megkíméltek – Burkhard sváb tartományába tört, rettenetes pusztulást okozva. E hadjárat idején táboroztak Szan-Gallen kolostorában, melynek krónikása, a honmaradt együgyű Heribald fráter előadása alapján kedves képet rajzolt mulatozásukról, mókáikról. Konstanz, Szan-Gallen, Basel vidékének elpusztítása

után a Rajnán átkelve, Elzászba és Lotharingiába – 925 óta ismét a német király tartományába – nyomultak, hová a sereg másik része frank földön át már korábban átkelt. Portyázásaik közben Verdun környékét érintve, francia területen az argonnei erdőig s az Aisne vidékéig hatoltak. Vajjon innét az ellenséges Burgundián és Itálián át tértek-e hazájukba, vagy ugyanazon az úton távoztak, amerről jöttek, nem tudjuk.

E hadjárat tapasztalatai készítették Arnulf bajor herceget 927-ben új béke kötésére. A régi szövetség, mely szabad átvonulást biztosított a magyaroknak, terhessé vált a király hűségére tért hercegnek s ezért – bizonyára adókötelezettség vállalásával – az átvonulás terhe alól is

mentesítette tartományát. Magyar csapatok ezidőtől kezdve Arnulf haláláig sohasem léptek bajor területre. De elkerülték Itáliát is, mert Rudolf kiszorítása után Hugó király megújította velük Berengár szerződését. Ezt bizonyítja hosszú távolmaradásuk, majd 937. évi itáliai szereplésük Hugó oldalán.

A következő években a magyarok nem háborgatták nyugati szomszédaikat. Fegyvert csak egy ízben fogtak, mikor Henrik az adófizetést megtagadva, ellenségesen lépett fel velük szemben.

Henrik király a 924. évi háború szomorú tapasztalatain okulva, a drága pénzen vásárolt béke idejét hadikészülődéssel töltötte. A

magyarok által többször meglátogatott szász területen a királyi kastélyokat, kolostorokat, nyílt városokat fallal, palánkkal vétette körül, várakat építtetett s mint húsz évvel előbb Arnulf bajor herceg, gyorsmozgású, jólképzett lovas sereget szervezett. Kilenc esztendő alatt sikerült Szászország védelmét teljesen előkészítenie. 933 elején a szerződés megújításáért és a szokott adóért jelentkező magyar követeket nyersen elutasította. A békekötéskor megígért s azóta rendszeresen fizetett adó megtagadása a magyarok szemében egyértelmű volt a hadüzenettel és természetesen vonta maga után Szászország megtámadását. A magyar sereg ezúttal is Csehországon és a dalminciek földjén hatolt

szász területre. A jó szlávok – bár korábban szívesen vettek részt a magyarok oldalán a harcban s különösen a zsákmányolásban – Henrik felkészültségén felbuzdulva elutasították a magyarok segélykérését s még ki is gúnyolták őket. A magyar sereg – későbbi német és francia írók a szokott túlzással százezerre teszik számát – két részre oszolva akarta Thüringiát és Szászországot bekeríteni. De a nyugatra tartó sereget a fegyverre kapott szászok és thüringiek Sondershausen vidékén szétverték, véres kíméletlenséggel pusztítva el a menekülőket. A másik sereg Thüringia keleti részén harcolt és pusztított, mikor a király főseregével ellenük indult. Az összecsapás Merseburg közelében történt. Eredménye a

támadók teljes veresége volt. A lovasharcra tökéletesen kiképzett szász sereg erőteljes támadásától és új harcmodortól meglepett magyarok rövid küzdelem után megfutamodtak. Táboruk minden zsákmánnyal és fogollyal ellenség kezére került. Életüket is csak gyors futással tudták menteni. A merseburgi vagy riadei vereség korántsem volt oly véres és megsemmisítő, mint a halottak tízezreiről beszélő kései német mondák hirdették, mégis fordulatot jelentett a magyar-német érintkezés történetében. Henrik diadala – mint egykor bajor Arnulfé – reményt és bizakodást öntött a németek szívébe s a nép nehéz adótehertől s addig ellenállhatatlannak vélt támadások rémétől szabadulva, legendás

hősként ünnepelte a győzhetetlen ellenség felett diadalmaskodó királyát. A magyarok – addigi adófizetőikben magukkal harckészség és vitézség tekintetében egyenrangú ellenfélre találva – súlyos morális vereséget szenvedtek. Henrik győzelme megcáfolta a nyugati népek tehetetlenségét s a maguk fegyvereinek és harcmodorának győzhetetlenségét hirdető évtizedes tapasztalataikat.

A vereség erkölcsi hatása alatt a magyarok Henrik életében kísérletet sem tettek a fegyvereiken esett csorba kiköszörülésére. 934-ben néhány száz magyar lovas – valamelyik keleti törzs vállalkozó vitézeinek csapata – a Balkánon portyázó besenyőkhöz szegődött s a hatalomban hanyatló Bolgárián keresztül

Konstantinápolyig hatolt, honnét a foglyokért kapott váltságdíjjal gazdagodva tért haza. A következő évben Burgundiában tűnt fel egy csapatuk, mely Franciaországba is behatolt. Ez a csapat valószínűleg Felső-Itálián át vette útját s – úgy látszik – Arnulffal egyetértésben működött, aki ezidőben a veronai örgrófságot támadta. 937-ben ismét nagyszabású hadivállalkozáshoz fogtak, mely méreteiben minden eddigi hadjáratukat felülmúlta. Okot a nyugati országokban bekövetkezett trónváltozások s a nyomukban kelt politikai zavarok szolgáltat-
tak.

*

A német királyi széket 936 nyarán I. Henrik

huszonhároméves fia, I. Ottó (936–973) – a német-római császárság megalapítója – foglalta el. Ugyanekkor került a francia trónra az ifjú IV. Tengerentúli Lajos (936–954). Ottó király felavatása után húnyt el a magyarok szövetségese, Arnulf bajor herceg, méltóságát Eberhard fiára (937–938) hagyva s néhány hónappal később régi ellenségük, II. Rudolf burgundi király is sírba szállt.

A trónváltozás mindenütt zavarokra vezetett. Lajos és Ottó erős kézzel ragadván kezükbe országuk kormányának rúdját, hamarosan szembekerültek hatalmukra féltékeny alattvalóikkal. A nyugati birodalomban francia Hugó – később Ottó sógora – és vermandoisi Heribert vezetése alatt indult küzdelembe az

elégületlenek tábora. Németországban a hatalmasabb urak közül csak Hermann sváb herceg maradt hű királyához. Szászországban Ottó testvérei, Thankmár gróf és a nagyravágyó Henrik, Lotharingiában sógora, Giselbert herceg, a frank tartományban apja öreg híve, Eberhard herceg állt a lázadók élére s hozzájuk csatlakozott a másik Eberhard, Bajorország új hercege is. I. Boleszláv cseh herceg a jó alkalmat felhasználva, teljesen elszakadt a birodalomtól. Burgundiára Hugó olasz király vetett szemet és arab segítséggel igyekezett a német támadásnak elejét venni.

A belviszályok javában dúltak, mikor a magyarok – nyilván Eberhard bajor herceg hívására – a bajor tartományon békésen átvonultak

és Sváborgszágot, Frankóniát végigpusztítva, Szászországra támadtak. Ottó király sikerrel szállt szembe velük s útjukat állva, az egész sereget nyugat felé, Lotharingiába és a Nyugati-Frankbirodalomba űzte. Metz környékén és az argonnei erdön át Rheimsig hatoltak s az érsekség birtokait teljesen feldúlták. Itt dolgukat végezve, Champagne és Berry tartományokat pusztítják és fosztogatják. Orleans vidékén vereséget szenvedve, keletnek, majd délnek fordulnak s egész Burgundiát végigpusztítják. Burgundia ezidőben német befolyás alatt állt, mert a gyermek Konrád király a trónkövetelőként fellépő Hugó itáliei királlyal szemben Ottóhoz fordult védelemért. Hugó ezért örömmel vette hírét a magyarok

burgundiai látogatásának s velük – mint az arabokkal is – szívesen szövetkezett Burgundia és az előle menekülőket udvarába fogadó Ottó király ellen. Az Itálián át hazatérő sereget szívesen fogadta és Lombardián, Tusción át Róma vidékére, majd Dél-Itáliába küldte, hol a szilaj lovasok nagy pusztításokat okoztak, de visszatérőben a ehgyilakók cselvetéseinek estek áldozatul.

A felkelés még nem ért véget, de Eberhard bajor herceg küzdelme már a végét járta, mikor a magyarok 938-ban újra megjelentek a tavaly meghiusult támadást megismétlendő. Csapatuk most kelet felől hatoltak Szászországba s egészen Westfáliáig dúltak és pusztítottak. De szerencsénk Ottóval szemben végleg elhagytá

őket. Egyik seregüket Steterburgnál mészárolták le, másikat mocsarak közé csalták s ott pusztították el, vezérét is elfogták. A többiek sem sok eredményt értek el az erösségekbe húzódó s onnét hirtelen rájuk csapó szászok közt. Bár nagyobb haderővel nem kerültek szembe, eredmény nélkül tértek haza s ezidő óta tizenöt esztendeig nem tették lábukat német földre. 943-ban – úgy látszik – megkísérelték a támadást, de Bertold bajor herceg a Traun-folyó mellett mindjárt a határon szétverte seregüket.

Itáliában ez időszakban is találkozunk néhány-szor magyarokkal. 942-ben Hugó király tartományait megkímélve, Róma környékén pusztítottak s ott József sabinai hercegtől vereséget

szenvedtek. Egy évvel utóbb Hugó zsoldján a provencei és spanyolországi arabok ellen indultak, de a tikkasztó pusztaságon – la Cran vidékén vagy az arragoniai síkon? – kedvüket veszelve, hazatértek. Négy évvel később Árpádházi Taksony vezetett egy nagyobb sereget Itáliába, valószínűleg az adó elmaradása miatt. Hugó ugyanis húszévi uralkodás után elbukott. Az uralomban Lothár fia követte, ki a német támogatással hazatért Berengár ivrei örgrófnak – anyja révén I. Berengár unokájának – volt kénytelen a hatalmat átengedni. II. Berengár sietve békét vásárolt a magyaroktól és saját országán szabad utat engedve, Dél-Itáliát szolgáltatta ki pusztításaiknak.

Ez időszakra esnek az első balkáni hadjáratok.

A bolgár hatalomnak Simeon gyenge utóda alatt bekövetkezett hanyatlását kihasználva, a magyarok 934-ben besenyő szövetségben, majd 938-ban és 943-ban egyedül törtek Péter cár (927–969) Bolgáriájába s onnét a Keletrómai birodalom területére, egészen Attikáig és Konstantinápolyig hatolva. Theofanész patriciusnak ajándékokkal és adókötelezettség vállalásával sikerült őket minden alkalommal békekötésre bírni. Az öt-öt évre kötött békét a magyarok híven megtartották s amikor a bolgár szövetséget ápoló Lekapenosz Romanosz (920–945) társcsászár trónvesztése után Árpád császári szövetségeseinek fia – VII. Biborbanszületett Konstantinosz (912–959) – vette át az uralmat, vele 948-ban szorosabb barátságot

kötöttek. Árpád dédunokája, Tormás és Bulcsu horka voltak a magyarok követei a tudós császár udvarában s a követjárás eredménye tízévi béke lett.

A magyarok közeledése a Keletrómai birodalomhoz és németországi hadjárataik elmaradása a német viszonyok rájuk kedvezőtlen alakulásával s a belső politikai helyzet változásával függ össze.

Ottó király uralkodása első éveiben vaskézzel, törhetetlen akarattal fogott a rend helyreállításához, s rövid idő alatt sikerült királyi hatalmát teljesen megszilárdítania. Eberhard bajor herceget még 938-ban végleg leverte és száműzte. A vitéz Arnulf békétlen fia ezidő óta eltűnik

honfitársainak szeme elől. Lehet, hogy – apjához hasonlóan – a magyarokhoz menekült s talán ő közvetítette 953-ban az újra lázadó német urak és a magyar vezérek érintkezését. Tartományát és méltóságát Ottó – Arnulf többi fiainak mellőzésével – nagybátyjuknak, Bertold karinthiai örgrófnak adományozta. Az ifjabb Arnulf – Eberhard öccse – a palotagrófsággal, vagyis a bajor hercegi javakból újra kihasított királyi uradalom kormányzatával volt kénytelen megelégedni. Bertold herceg (938–947) feltétlen híve volt Ottó királynak, de a magyarokkal sem állt rossz lábon. Egyízben került csak velük összeütközésbe, amikor 943-ban diadalt aratott a bajor határon portyázó csapatuk fölött.

Eberhardhoz hasonlóan a többi lázadók is elvették büntetésüket. A franciákhoz pártoló, hűtlen lotharingiai Giselbert tartományát a frank eredetű Vörös Konrád kapta hercegi címmel. Frankóniát a király az öreg Eberhard herceg halála után Szászországhoz és Thüringiához hasonlóan a korona közvetlen hatósága alá rendelte. A szász végek kormányzatát hűséges híveire, Billung Hermann és Gero örgrófokra bízta. Öt évvel trónralépte után, 941-ben az összes tartományok neki hódoltak s a következő években még szorosabb kapcsolattal fűzte azokat magához. Bertold halála után a bajor hercegi méltóságra hűségére tért öccsét, Henrik herceget (947–955) emelte, ki már

előbb Arnulf herceg Judit leányát vette nőül. Ludolf fiát 949-ben hűséges hívének, Hermann sváb hercegnek leányával házasította össze s apósa halála után sváb herceggé nevezte ki. Liudgard leányát Lotharingia új hercegéhez, a Vörös Konrádhoz adta nőül. A hat német hercegség közül ilyenképen hármat Ottó közvetlen hatósága alatt álló grófok, hármat családjának tagjai – mint hercegek – kormányoztak. Tizennégyévi küzdelem után Ottó 950-ben hódolásra kényszerítette birodalma hűtlen vazallusát, Boleszláv cseh herceget is; Gero örgróf az Elba- és Odera-vidéki szlávokat hódoltatta, Henrik bajor herceg pedig a magyarok megfékezését vette tervbe.

Németország belső konszolidációjával, a királyi hatalom győzelmes előretörésével egyidőben a magyar törzsszövetség kebelében is mélyreható változások következtek be. Árpádnak öt fia és öt férfikort ért unokája volt. Nevüket fenntartották a királyi ház veszprémi, solti és tolnai birtokán első szálláshelyük emlékét őrző Tarhos, Tevel, Tormás, Üllő, Jutas, Fajsz, Tas, Solt, Taksony falvak és fenntartotta Konstantinosz császár, aki vendégbarátja – Árpádházi Tormás – elbeszélése alapján írt a magyar fejedelmi családról. Nélküle nem sokat tudnánk Árpád ivadékairól, mert a magyar hagyományból legtöbbjüknek még az emléke is kiveszett. A későbbi magyar történészek a fejedelmek közül is csak Soltot és Taksonyt – a

keresztény királyok egyenesági őseit – ismerik. A többi családtagok közül kettőnek neve bukkan fel Anonymusnál, de családi hovátartozásukról már a Névtelen Jegyző sem tudott. Tas a Zoárd-nembeli Lél apjaként, Hülek – kit talán szabad Jelech-hel azonosítanunk – Árpád nagybátyjaként szerepel.

Árpád; Levente; Tarhos, Tevel, Tormás; Üllő (Jelech), Ecellő; Jutas, Fájysz, Taas; Solt, Taksony, Géza, Mihály

A tudós bizánci császártól tudjuk, hogy 948-ban Árpád fiai már mind elhaltak; unokái kö-

zül is csak Fájysz, Tas és Taksony voltak életben. Tőle tudjuk azt is, hogy ez időben – tehát Solt után és Taksony előtt – Fájysz viselte a fejedelmi méltóságot. Lehetséges, hogy Solt előtt Árpád idősebb fiainak egyike is uralkodott, mert Solt, Fájysz és Taksony a magyaroknál szokásos senioratusi örökösödés rendje értelmében jutottak a fejedelmi székbe; az elsőszülöttség jogán Tarhos ivadékait – Tevelt és Tormást – illette volna meg a fejedelmi méltóság.

Míg az Árpád-ivadékok – köztük a császári barát bizonyosága szerint fejedelmi méltóságot viselt Fájysz – emléke így elhalványult, sőt elveszett, a többi magyar törzsek X. századi hadnagyai – az északnyugati törzs élén álló

Szoárd és Lél, a balatonmenti Bogát és Vértulcsu, a Dráva vidékén honos Botond s a gyula méltóságot megszemélyesítő idősebb és ifjabb Gyula – legendás hőökké nőttek a nép emlékében. A nyugati forrásokban 920 táján feltűnő Szoárd és Bogát s a 950 táján szereplő Tulcsu, Lél és Gyula tettei a foglaló ősök emlékét is elhomályosították s a XIII. századi szájhagyomány már a honfoglalók közé sorolta őket. Kézai és a későbbi krónikák az Anonymusnál fenntartott eredetibb névsorban is szereplő Árpád, Kend és Szabolcs mellett Lélt, Tulcsut, Gyulát és Örsöt mondják foglaló hadnagyoknak.

A magyar törzsek elhelyezkedése az új hazában

A X. századi hadnagyok mondai értékelésében a hatalmi viszonyok változása, a fejedelmi hatalom korlátozásának ténye tükröződik vissza. A hadnagyok előtérbe nyomulása – a hazai hagyomány szerint – Solt fejedelem idejében, ennek kiskorúsága miatt következett be. Árpád fejedelem – Anonymus szerint – korlátlan ura és vezére hadseregének; hadnagyait és vitézeit maga jelölte és küldte ki hadivállalatokra s a fősereget ő maga vezette harcba. Solt tizenhároméves gyermek volt, mikor „országának fő-

emberei valamennyien egyértelemmel és közakarattal egyeseket országbírákul (*rectores regni*) rendeltek a vezér alá, hogy ezek a szokás jogával mértéket tartva, csendesítsék a viszálykodók pereit és versengéseit. Másokat – még pedig Tas fia Lélt, Bogát fia Bulcsut, a vér emberét, valamint Kölpény fia Botondot – hadvezérekké (*ductores exercitus*) tettek a végre, hogy különböző országokat feldúljanak velük.” Az író hangsúlyozza, hogy a hadnagyok Solt engedelmével indultak harcaikra, de a „főemberek” választására való hivatkozásból kiderül, hogy eredeti hagyományunk a törzsfőeknek a fejedelmi hatalom rovására történt előnyomulásáról tudott. Megerősítik ezt egykorú források is.

Bölcs Leó – Árpád szövetségese – még „egyeduralom” alatt állónak mondja a magyar népet. Leó fia, Konstantinosz – Árpád unokájának vendégbarátja – leveleit már „a magyarok hadnagyaihoz” s nem a fejedelemhez intézi, mert „a magyarok törzsei nem engedelmeskednek fejedelmüknek”, az Árpád nemzetségéből sorrend szerint uralkodó örökös fejedelemnek s a bírói méltóságot viselő gyulának és horkának, „de szövetségük van háborúra s amelyik részt megtámadják, azt teljes tanácsal megsegítik.” A védelmi harcra tehát szövetségük volt a törzseknek, de támadó háborúra akaratuk ellen nem kényszeríthetők.

A „fejedelmeknek nem engedelmeskedő törzsek” hadnagyai, a „főemberek”,

„országbírák” és „hadvezérek” akarata korlátokat szabott az etelközi és honfoglaláskori hadiállapot idején katonai autokratává nőtt fejedelem hatalmának. Árpád gyenge utódai, Solt, Fájusz, Taksony korában a hatalom a hadnagyok tanácsának, ezen belül az egyénileg legkiválóbb hadnagyoknak kezében volt. Közülük a X. század derekán a bírói méltóságot viselő gyula és horka – Anonymus „országbírái” – nyomultak előtérbe. „A magyarok első fejedelme – írja Konstantinosz császár – az Árpád nemzetségéből örökösödés rendje szerint uralkodó s van még két más fejedelmük, a gyula és karkhász, kik bírói tisztet viselnek. Tudni való, hogy a gyula és karkhász nem

tulajdonnevek, hanem méltóságok s ... a gyula föllebb való a karkhásznál.”

A horka méltóságát 949-ben Kál horka fia Bulcsu, a nyugati hadjáratok szomorú végű hőse viselte, kit a magyarok kemény és véres harcaiért Vér-Bulcsunak neveztek. Törzstartománya a Balaton vidékén – a későbbi Vas, Zala és nyugati Somogy területén – volt, hol a XIII–XIV. században a Vér-Bulcsu-nemzetség élt s e család emlékét az egykori szállástelepek helyén álló Kál, Bogát, Bulcsu falvak őrzik.

Bulcsu nevét nyugaton 954-ben említik először, pedig szereplése sokkal korábbi keletű. A 937 és 954. évi csekély eltéréssel azonos útvonalon és stratégiával lebonyolított attilai mére-

tű hadjáratok ugyanazon vezér irányítására vallanak. Alig lehet kétségünk affelől, hogy az Eberhard bajor herceggel szövetségben Ottó ellen indított 937 és 938. évi hadjáratok vezére már Bulcsu volt. Ugyanő irányította a mindkét esetben ötéves békével végződő 938 és 943. évi bizánci hadi vállalatokat.

A XI. századi Szkülitész nyomán Kedrenosz írja, hogy „a magyarok mindaddig nem szűntek meg a birodalomba ütni és pusztítani, míg fővezérük Bulcsu Konstantinápolyba nem jött, tetteve, hogy a keresztény hitet felveszi s ott Konstantinosz császár által fogadtatván megkeresztelkedett és patriciusi ranggal megtiszteltetvén, sok kincsel tért vissza hazájába, de később istennel kötött szerződését megszegve,

gyakorta beütött népével a római birodalomba; mikor pedig ugyanezt megkísérlette a frankok ellen is, fogságba került s Ottó frank király által karóba huzatott.”

A bizánci területre vezetett hadjáratok kronológiája mindenesetre téves. A kései író Bulcsu 948 előtti hadjáratait téveszti össze a 959 és 970 közt – az ő halála után – indított hadjáratokkal. 948 és 958 közt a magyarok békében éltek a császárral. Bulcsu látogatását és megkeresztelkedését a második békeciklus lejáratának évére, vagyis 948-ra kell tennünk, mert maga a császár 949-ben már „vendégbarátjának” mondja őt. „Nemrég ment el – írja – Tevel fia Tormás, aki Bulcsuval, Magyarország harmadik fejedelmével és karkhászával együtt

vendégbarátunk.”

Bulcsu befolyása ezidőben már tetőfokára emelkedett, hatalma szinte korlátlan katonai hatalommá nőtt. Solt, Fájusz és Taksony – úgy látszik – teljesen befolyása alá kerültek. Erre vall a hazai hagyomány elbeszélése Bulcsu és társai vezéri szerepléséről Solt idejében, a nyugati hadjáratokban vitt vezető szerepe és konstantinápolyi szereplése. A dunántúli törzsek hadnagyaival, Léllel, Botonddal együtt való szereplése saját törzse keretein túlhaladó hatalmát bizonyítja. Árpádházi Tormás konstantinápolyi látogatása és a császárral kötött barátsága mindenesetre Bulcsu műve volt, aki mint hadvezér előbb adófizetésre kényszerítette a császárt, majd Bizáncban megkeresztelkedve, ró-

mai patriciusi rangot nyert. Hogy Bulcsu, ki-
nek csapatai közt pár évvel később, 945-ben
Gembloux vidékén szent Wikbert is sikerrel té-
rített, csak színleg tért volna keresztény hitre, a
XI. századi Szkülitész indokolatlan feltevése,
amire saját téves kronológiája csábította. Meg-
térésének gyümölcsei egész más okból marad-
tak el. 950 óta a nyugati törzsek erejét a bajor
szomszéd ellen vívott kemény küzdelem kötöt-
te le.

A honfoglalás óta eltelt félszázad alatt a ma-
gyarok lovai sokszor tapodták Németország
földjét s – bár egyszer-másszor vereséget szen-
vedtek – új hazájukban ellenségnek hírét sem
látták. Mióta Luitpold örgróf támadó kísérelte
907-ben véres kudarcba fulladt, a bajorok óva-

kodtak a támadás kockázatát vállalni. Arnulf és Eberhard – előbbinek magyarországi száműzetése óta – barátságot tartottak magyar szomszédaikkal s ezek segítségét nem egyszer igénybe vették függetlenségük védelmében királyaikkal vívott küzdelmeik idején. Bertold herceg egyízben bátran szembeszállt a határokat nyugtalanító magyar csapattal, de egyébként családjá tradícióihoz híven, óvatosan kerülte az összeütközést. Henrik herceggel a barátságos Luitpold-ház örökébe a magyar elleni harcot szent kötelességének ismerő szász hercegi ház lépett. A Karolingok hagyományait erős központi hatalmát és expanzív törekvéseit felelevenítő szász dinasztia tagjai – I. Henrik, Nagy Ottó és Henrik herceg – engesztelhetet-

len gyűlölettel viseltettek az Ostmarkot és Pannóniát, Nagy Károly keleti tartományait elragadó s a belső konszolidációt akadályozó magyarokkal szemben. Henrik új méltóságát elfoglalva, szakított felesége családjának óvatos politikájával s mikor a magyarok 949-ben – hat év előtti támadásukat megismételve – hirtelen rajtaütéssel megverik határvédő csapatait, támadó hadjáratra határozza magát. A magyarokat uraló régi Ostmarkon keresztül 950-ben magyar földre tör s a Rába-menti szállásokig hatolva, sok zsákmánnyal, fogollyal tért haza. Németországban Nagy Károly avar háborújához hasonlították a német seregek első magyar földön vívott győzelmes harcát s a merész ellenség leigázásáról, Pannó-

nia visszavételéről ábrándoztak. Az öröm korai volt. Alig egy évvel később – talán az Ottó hadaitól szorongatott II. Berengár hívására vagy a kedvező alkalmat kihasználva – Itáliába, onnét francia földre tör egy magyar sereg s csak ősszel, Aquitania kifosztása után tér haza. Az idők járása mégis megnehezedett. Bulcsunak és a 950. évi támadáskor sokat szenvedett dunamenti törzs élén álló Lélnek minden erejükkel a nyugati határ védelméről kellett gondoskodniok, mikor közbejött Ottó itáliai hadjárata.

Ottó király 951-ben – Henrik bajor, Ludolf sváb és Konrád lotharingiai hercegek kíséretében – nagy sereggel indult Itáliába. A háborúra az okot II. Berengár szolgáltatta, ki megfeled-

kezve Ottó támogatásáról és neki tett hűségesküjéről, önhatalmúlag Itália királyává koronáztatta magát és Lothár király özvegyét börtönre vetette. Burgundi Adelhaid – II. Rudolfnak, Itália egykori királyának s a magyarok régi ellenségének leánya – közeli rokona és barátja volt a német királyi háznak. Anyja féltestvére volt Ludolf feleségének, öccse – Konrád burgundi király – védenca és szövetségese Ottónak, ki megözvegyülve Adelhaid kezére vágyott. A hadjárat teljes sikerrel járt. Ottó Páviában, Berengár fővárosában töltötte a telet s Itália királyának címét felvéve, egybekelt a szép özvegygel. II. Berengár 952-ben az augsburgi zsinaton kénytelen volt hűségesküjét megújítva Ottót hűbérurának elismerni s a ve-

ronai és aquilejai örgrófságokat – az egykori friauli grófságot – Henrik hercegnek átengedni, ki azokat Bajorországhoz csatolta.

A hadjárat eredménye lesújtó volt a magyarokra, mert a nyugati határral szomszédos vidék a Dunától le egészen a Szávaig, harcias és engesztelhetetlen ellenségük kormányzata alá került. Nem volt kétséges, hogy Henrik rövidesen újra megtámadja a gyűlölt szomszédot s igyekezni fog a Karoling-hagyományokat fellevenítő bátyjának Nagy Károly pannóniai tartományát visszaszerezni. A támadás mégsem következett be, mert a királyi családban kitört viszály s a bajor grófok lázadása útját állotta.

Ludolf sváb herceg már a háború elején összekocant apjával és Henrik herceggel. Elégedetlenségét növelte apja újabb házassága s még inkább a királyi pár bizalmába férkőző Henrik herceg hatalmának Felső-Itáliára való kiterjesztése. Mikor Adelhaid királyné első fia – a gyermekkorban elhunyt Henrik – megszületett, saját öröklési jogát is veszélyeztetve látván, nyíltan szembefordult apjával. Vele együtt fordult el a királytól veje, Konrád lotharingiai herceg. Ezt mélyen sértette, hogy Ottó a felső-itáliai tartományokat az ő haragosának, Henrik hercegnek adományozta, noha azok megszerzésében – II. Berengár hódolását előkészítve – neki volt orozzlánrésze. A két sógor elégedetlensége 953-ban nyílt lázadásban tört ki. A

Henrik kormányzatával elégedetlen bajorok s különösen a hercegi méltóságra igényt tartó Luitpoldház tagjai – élükön Arnulf palotagróffal és testvérével Hermannal, Bertold herceg özvegyével és unokafivérükkel, Herolt salzburgi érsekkel – örömmel ragadták meg az alkalmat a gyűlölt szász uralom lerázására. Bajorország, Svábország, Lotharingia nagyjai néhány püspök és gróf kivételével a lázadók mellé álltak s a király, bár két testvére – Henrik és a hűtlen Konrád helyére Lotharingia hercegévé kinevezett Brunó kölni érsek – teljes erővel támogatta, a sikertelen bajorországi hadjárat után kénytelen volt Szászországba visszavonulni. 954-ben a lázadó hercegek Arnulf útján a magyarokkal is

szövetségre léptek. Bulcsu és Lél hatalmas sereggel jöttek barátaik segítségére s Bulcsunak még egyszer alkalma nyílt hadvezéri tehetségeinek ragyogtatására. Csapataival a tizenhét év előtt megjárt úton újra bejárta fél-Európát. Bajor és sváb földön átvonulva a frank hercegségbe tört s onnét a Rajnán Lotharingiába kelt át. Wormsban Konrád herceg jött a magyarok fogadására és gazdagon megajándékozva, maga kalauzolta őket észak felé ellenségei birtokára. Köln és Maastricht vidékén Bruno kölni érsek s a királyhű egyházfejedelmek és kolostorok javait pusztítják, majd Brabantba törtek és Lobbeson át Cambrayig hatoltak, hol a várvédők kirohanása alkalmával elesett öccsét

megbosszulandó Bulcsu tüzes nyílakkal akarta a várost felgyújtani. A sikertelen ostrom után, zsákmánnyal gazdagon megrakodva délkeletnek fordultak s Észak-Franciaországon – Laon, Rheims, Châlons vidékén – át Burgundiába, majd a 937. évi úton Itáliába törtek s Henrik herceg új tartományán végigszáguldva tértek haza.

Bulcsunak Attila hadiműveleteire emlékeztető hadjárata zsákmányban, fogolyban, dicsőségben meghozta a maga gyümölcsét, de a német szövetségesekre nem hozott szerencsét. A bizánci császár vendégbarátjának és patriciusának, a bajor, sváb és lotharingiai hercegek diadalmas szövetségesének félelmes nevét az Atlanti-Óceánig, Pyreneusokig és a Földközi-ten-

gerig egész Európa megismerte, de pusztító győzelmei szövetségesei ellen fordították addigi híveiket. A legyőzöttnek vélt félelmes ellenség feltámadása és hirtelen megjelenése rémületbe ejtette a birodalom népét s igen sokan haraggal és megvetéssel fordultak el a pogány ellenséggel cimboráló hercegektől. A hadiszerencse Ottó mellé szegődött. Konrád visszatért a király hűségére, Arnulf Regensburg alatt elesett s mielőtt mindent elvesztett volna, maga Ludolf herceg is meghódolt. A király megbocsátott mezitláb és sírva elébejáruló fiának, de a sváb hercegséget a 926-ban elesett Burkhard hasonlónevű rokonának adományozta, aki később Henrik herceg leányát vette nőül. Az év végére egész Németország Ottót uralta, csak

bajor földön állt a harc. Az idegen uralom ellen lázongó bajorok nem tudtak belenyugodni a vereségbe. Hónapokba került, míg Ottó és Henrik a keményen ellentálló Regensburgot bevehették.

Győzelme a magyarokat is gondolkodóba ejtette, kik az év tavaszán az akkor még harcbanálló bajor elégedetlenek kérésére és biztatására támadásra készültek. Nyár elejére a megelőző évi hadjárat győzelmes vezéreinek, Bulcsunak és Lélnek vezetése alatt rengeteg had gyűlt össze a nyugati határon. A német kortársak szokásos túlzással százezer emberről beszéltek. Egy évvel korábban ez a hadsereg döntőleg szólhatott volna bele a német fejedelmek küzdelmébe. Most – a hercegek bukása és Ba-

ajorország leveretése után – jobbnak látszott kedvező béke kötésére törekedni. Ezért június végén követeket küldtek Ottóhoz s tőle a „régí” barátságra hivatkozva békét kérnek. Nyilván Henrik korára céloztak, mikor a német király kilenc éven át adófizetője volt a magyaroknak. De Ottó nem volt kapható ily lealázó feltétel elfogadására; békehajlandóságát csak némi – a kortársak szerint is csekély – ajándékkal jelezte. A belviszályok miatt kimerült birodalom gyengeségében és saját erejükben bízó magyarok erre – eredeti szándékukhoz visszatérve – harcra határozták magukat. Henrik herceg alig egy hónappal később jelenti, hogy Bulcsu és Lél magyarjai Bajorországba törtek.

A bajor urak – ha a vagyonvesztéstől, száműzetéstől s a megvakított Herolt érsek sorsától irtózva, nyíltan nem is mertek melléjük állani – titkon örültek, hogy a régi szövetségesek eljöttek bosszút állni a győzelem után kíméletlenül zsarnokoskodó Henriken és koronás fivérére. A magyar seregek valósággal elárasztották Bajor- és Svábföld dunajbórsági részeit, mialatt a súlyos beteg Henrik herceg seregeit a királyhoz küldve, Regensburgba zárkózott s itt várta a felszabadító hadakat. Ott a betörés hírére véve, tüstént összegyűjti hadait s a cseh segítőcsapatokkal – mintegy ezer emberrel – erősödve indul délnyugati irányba, hogy a magyaroknak még svábföldön útját állhassa. Útközben frank földön csatlakoztak seregéhez

a megtért Vörös Konrád vezérlete alatt hadbaszálló frankok és a beteg Henrik délről elébe siető csapatai. Svábsország határán Burkhard herceg várta vitézeivel. A nyolc seregre tagolt királyi hadsereg – mintegy tíztizenkétezer ember, felerészben bajor és sváb harcos – a Duna balpartján délnek kanyarodva, Ulmnál kelt át a folyón. Közeledésük hírére a magyar vezéreknek Bertold gróf, a 954-ben elesett Arnulf Pfalzgraf fia vitte meg, aki egy magyar csapattal Ulm közelében portyázott. A magyar főcsereg két napja Augsburgot ostromolta, Ulrik püspök bátor védőcseregével víván kemény harcokat, de Bertold híradására augusztus 9-én az ostromot megszakították és nyugat felől közeledő ellenség elé siettek.

A két sereg másnap Augsburgtól mintegy fél-napi járóföldre, a Lech-folyó balpartján elterülő ligetes, fás, cserjés mezőségen találkozott. Bulcsu és Lél katonái vitézül verekedtek. A magyarok – rendes szokásuk szerint – csellel kezdve a harcot, hátba támadták a német sereget s három ezredet, a málhát védő cseheket s a svábokat szétszórva, számos foglyot és zsákmányt ejtettek. De diadaluk hamar vereségre fordult. Konrád frank vitézei élén hirtelen támadással visszaveri őket, a foglyokat kiszabadítja, majd Ottó segítségére siet, ki négy ezredével – szászokkal és bajorokkal – ekkor kezd elébe nyomulni a közeledő magyar seregnek. A harc hamar eldőlt. A német lovasság élén a királlyal zárt sorokban rontott a magyarokra s

ezek a kemény és véres kézi tusában alulmaradtak, visszavonulásra, gyors menekülésre kényszerültek. A Lechen átúsztatva és úszva, Augsburg alatt futottak kelet felé, nyomukban a győzelmes szászokkal, bajorokkal s a megvert ellenséget kíméletlenül üldöző csehekkal. A vereség híre megelőzte a menekülőket s a bajorok segítségükre siető morvákkal és csehekkal folyók partján, erdők szélén lesbeállva, kegyetlen dühvel gyilkoltak, pusztítottak soraikban. A fővezérek fogságba kerültek. Bulcsut bajorok, Lélt csehek ejtették törbe s egy harmadik társukkal együtt Regensburgba hurcolták, hol Henrik herceg a tőle megszokott kegyetlenséggel, halálos betegen is gyalázatos

halált mért ellenfeleire, apósa egykori hű szhövetségeseinek vitéz ivadékaira. A keletrómai császár vendégbarátja és patriciusa, félvilágot rémületbe ejtő diadalmas harcok hőse, Bulcsu horka és társai akasztófán végezték életüket. Seregükből, a magyar szájhagyomány szerint csak heten, a krónika *gyászmagyarjai* látták viszont hazájukat, hol gyávaságukért, bajtársaik cserbenhagyásáért fülük, orruk és szabadságuk elvesztésével bűnhődtek s a nagy vereségről szerzett dalokat kántálva, mint énekmondók járták be az országot. A császári „vendégbarát”, Bíborbanszületett Konstantinosz, külön követség útján kívánt szerencsét Ottó királynak a maga

birodalmának tiszteletbeli patriciusán aratott diadalhoz.

Ottó és Henrik győzelme teljes volt, de örömet megzavarta sok jeles vitézük halála. Maga Vörös Konrád is áldozatul esett volt szövetségesei nyílának; holttestét a magyarok kezéből kiszabadított cseh barátai fosztották ki, pőrére vetköztetve megmentőjük hulláját. A magyar nép költői képzelete az ő halálához fűzte később Lél-kürtjének színes mondáját. Henrik herceg sem élte sokkal túl a győzelmet. Még ugyanabban az évben befejezte viszontagságos életét.

A lechmezei csatával végetértek a magyarok nyugati hadivállalatai. Mint egykor a bese-

nyőkkal és Simeon bolgár cárral, úgy Ottóval szemben sem gondoltak bosszúra. A véres vereség után elkerülték Németországot. Mocsárral, erdővel, mesterséges gyepekkel védett, belső határaik mögé húzódva, némán tűrték a bajor telepések lassú térfoglalását, fokozatos benyomulását az Enns-folyón innét eső régi Ostmark területére. Pedig erejüket és harckészségüket ez a vereség sem tudta teljesen felőrölni.

A keletrómai birodalom területén a következő évtizedben ismételten találkozunk magyar csapatokkal. Egyízben a Száva mentén Csaszláv szerb fejedelemmel keveredtek harcba s a csatában őt magát is megölték. II. Romanosz és Nikeforosz Fokasz (963–969) idejében hat

vagy hét ízben jártak a birodalomban kisebb magyar seregek s a velük barátságra lépett Péter bolgár cár országán át akadálytalanul hatoltak Konstantinápoly vidékéig. Egy csapatuk még 970-ben is elkísérte Szvjatoszláv kievi fejedelmet Bizánc ellen indított hadjáratára, de ennek Arkadiopolisz alatt bekövetkezett kudarca után többé nem léptek bizánci területre sem. A bizánci harcok hőse a magyar hagyomány szerint a legendás Botond volt, kinek nemzetsége századok multán is az ország déli határán élt. Az ő hadivállalataival és Taksony fejedelem halálával ért véget a pogány magyarok támadó hadjáratainak kora. „Jegyezze meg mindenki – írja Anonymus –, hogy a magyar vitézek ezeket meg az egyéb

ilyen háborúkat egészen Taksony vezér idejéig viselték.”

Az ország keleti részében már korábban megindult a békés szervezőmunka. Mialatt Bulcsu és Lél a nyugati országokban vívták világrengető harcaikat, a Tisza vidékén uralkodó gyula, miután Bizáncba keresztény hitre tért és Bulcsuhoz hasonlóan patriciusi rangot nyert, törzstartománya békés szervezéséhez látott. A harcot kerülte s a Bizánc ellen később vívott küzdelembe sem avatkozott. Szervezőmunkája eredményeként fia vagy unokája, az utolsó gyula, ki Szent István nagybátyja volt és a gyula területén uralkodó Ajtony független fejedelmekként lépnek fel és egyenrangú ellenfélként szállnak szembe a törzsi önkormányzatot

támadó királlyal. Ajtony birodalma északon a Körösig, keleten az erdélyi sóbányáig terjedt. Hatalma alá tartozott a honfoglaló Óndnak a Körös-torkolatnál megszállt törzse s a Szamos-völgyön át Torda vidékéig hatoló Kende-törzs népe is. Itteni uralmuk emlékét őrizte meg a gyulát Tétény vezér unokájaként szerepeltető tiszai hagyomány. A gyuláknál – méginkább, mint a horkáknál – felismerhető a törzs határain túlterjedő tartományúri hatalom alapítására irányuló tudatos törekvés, amit az Árpád házából származó fejddelmek gyengesége idézett elő.

*

A honfoglalást sűrű egymásutánban követő

pusztító harcok és meglepő támadások szuggesztív hatása alatt a nyugati keresztény népek jámbor krónikásai – háborús kortörténetírók rendes szokása szerint – borzalmas színekkel ecsetelik a győzhetetlennek vélt keleti lovasok háborús rémtetteit, a rablás, pusztítás és kegyetlenkedés vágyától irányított, ösztönös rablókalandokat látva évről-évre megisméltlődő pusztító hadjárataikban. Két-háromszáz év múltán a nemzeti mult dicsőségét hirdető magyar történetírók vitézi kedvtelésben, a dicsőségszerzés vágyában keresik azok indítóokát. Az ősök – írja Anonymus – „mikor a győzelem övék lett, éppenséggel nem törték magukat a zsákmány után, mint utódaik közül a mostaniak, hanem csak a dicsőséget keresték ezen az

úton”. Németek és magyarok egyben mégis megegyeznek. Mindketten politikai jelentőség nélkül való, öncélú katonai vállalkozásokat látnak a „kalandozások”-ban. Az önmagáért való hadakozásnak ez az elmélete mély gyökeret vert a köztudatban s hatása alól még ma sem tudunk teljesen szabadulni. Pedig a X. századi magyarok szövetségkötéseiben és hadjárataiban lehetetlen fel nem ismernünk a maguk határainak és békéjének biztosítására, hatalmi állásuk megszilárdítására, katonailag és gazdaságilag egyaránt értékes szövetségek létesítésére irányuló tudatos törekvést.

A honfoglaló magyarok bizonyosan nagy kedvüket lelték a hadakozásban, dicsőség- és zsákmányszerzésben, sőt az ellenséges föld és

nép kíméletlen pusztításában is. Zsákmányért, zsoldért, barátságért szívesen szálltak harcba s ha valaki kihívta haragjukat, kíméletlenül támadtak népére, tartományára. Harci kedvük a 892. évi morva hadjáratot követő kétévtizedes folytonos hadakozásban csak növekedett. A nyugati országokban szerzett sok becses zsákmány – arany-ezüst, kincs, drágaság, állat és fogoly – s a nyugati népek nehézkes hadseregének tehetetlensége, a komoly ellenállás hiánya is csábította őket a harcok folytatására. Harci kedv és harckészség tekintetében semmiesetre sem maradtak a németek, franciák és olaszok mögött, kik a frank-római császári hatalom romjain épp ezidőben ugyancsak kemény és kíméletlenül

pusztító harcokat vívtak, nem ugyan idegenekkel, hanem saját hazájukban maguk fajtájabeliekkel, hercegek, grófok és főpapok egymással és valamennyien királyukkal. Mint ezek végeszakadatlan vérbosszú-harcaiban, birtokért, hatalomért vívott véres küzdelmeiben, a magyar kalandozásokban is fontos szempont és indítók volt a zsákmányszerzés, vagyongyarapítás vágya, amivel együtt a véres harcokban természetesen ébredtek el az okatlan pusztítás, rombolás, gyujtogatás, kegyetlenkedés féktelen ösztönei. Mégis tévedés volna akár a frank birodalom nagyjai közt folyó belső harcok, akár a magyar kalandozások legfőbb vagy éppen egyedüli

okát és célját ezekben az alantas ösztönökben s a pusztá kaland- és harcvágyban keresni.

A harci kedv sohasem feledtette a magyarokkal a politikai érdekeket és nem irtotta ki belőlük a békére való komoly hajlandóságot. Új hazájuk szomszédságában könnyen mozgó lovascsapataik számára kész zsákmányul kínálkoztak a honfoglalás harcaiban tönkrevet morvák, a politikai szervezkedés kezdetleges fokán álló csehek és szávamenti szerbek s a magyarok mégsem ezeket támadják. Inkább a veszedelmesebb nyugati szomszédok ellen fordultak, mert politikai érdek – a maguk hatalmának biztonsága – követelte, hogy a nemrég elfoglalt Pannónia birtokára igényt tartó hatalmas szomszéd erejét törjék meg. Mikor azután

sikerült céljukat elérni, barátságra és szövetségre léptek a közeli szomszédságban legveszedelmesebb uralkodókkal. Az itáliai frank királyokkal 904 óta, a bajor hercegekkel 914 óta következetesen fenntartják a békés baráti viszonyt s nem rajtuk múlt, hogy a szász Ludolf házából származó hatalmas királyokra – Henrik és Ottóra – nem tudták barátságukat rákényszeríteni. E barátság és szövetségkötések elejét vették a szomszédok hirtelen és meglepő támadásának, de nem gátolták őket harci kedvük kielégítésében, sőt inkább alkalmat nyújtottak a barátságos tartományokon túlfekvő s így ellentámadás veszélye nélkül felkereshető országok megtámadására. Mint egykor Attila a gótok s

más hódolt és szövetséges germán népekre, úgy a magyarok is a bajor herceg és a felsőitáliai frank király szövetségére támaszkodva, ezek tartományain békésen átkelve tudtak az Atlanti-óceánig s a Pyreneusokig hatolni.

Szövetségeseik nélkül, a maguk erejére támaszkodva nem szívesen szálltak hadba s bármennyire kedvüket lelték is a harcban, a hasznos békére mindig készen álltak. Hatalmasabb, győztes ellenféllel szemben – aminőnek 895-ben a besenyők és bolgárok, 913-ban Arnulf bajor herceg, 955-ben Nagy Ottó bizonyultak – még a bosszúról is szívesen lemondtak a béke kedvéért. De a legyőzött és gyenge szomszédokkal – a morvákkal, csehekkel, Beren-

gárral, a száműzött Arnulffal, 955-ben a levert bajor urakkal – is szívesen kötöttek kedvező feltételek mellett békét, szövetséget és barátságot, persze a maguk javát mindig szem előtt tartva. A viszony köztük és a szövetséges fejedelmek közt ugyanaz volt, mint egykor Attila vagy Baján viszonya a császárokkal és más adófizető fejedelmekkel. A szövetség és béke fejében rendszerint ajándék vagy segély címe alatt fizetett évi adót élveztek, ami kárpótolta őket a hadjáratokban szerzett zsákmányért és foglyokért. Az adó fejében azután nemcsak kímélték, hanem segítették is a velük szövetségre lépett fejedelmeket. A szerződés lejártá vagy a szövetséges fejedelem halála után, mielőtt fegyvert fogtak, megkísérelték a békés kiegye-

zést. Arnulf császár halála után csak akkor indultak hadba a bajorok ellen, mikor ezek szövetségkérő követeket kereken elutasították. Szász Henrikkel kötött békeszerződésük lejártakor csak az adó megtagadása után keltek harcra. Az itáliai trónváltások alkalmával hadbaszállt seregeik is lemondtak az utódok – Hugó, majd II. Berengár – megtámadásáról, mikor azok a barátságot megújítva, adófizetésre kötelezték magukat.

A magyarok X. századi hadjárataiban és szövetségkötéseiben világosan felismerhető a politikai érdeken és politikai tudatosságon alapuló rendszer s ezért nagy hiba volna azokat öncélú harci kalandoknak vagy éppen rablólalkozásoknak minősíteni.

A honfoglalást követő tizenöt esztendő (898–913) harcai magával a foglalással függnek össze. A bajor, majd a szász, sváb és frank föld ellen évről-évre megismételt támadások az új haza határainak biztosítására, a Pannónia elfoglalása óta ellenséges indulatú nyugati szomszéd megtörésére szolgáló hadjáratok voltak. E küzdelemnek 913-ban Arnulf Inn-menti győzelme vetett véget. Eredménye az Enns-vonalnak határként való végleges megállapítása, a magyarok félelmes hírének megalapítása s a békekötést nemsokára nyomon követő bajor-magyar szövetség volt, nem szólva a németekkel harcbanálló szlávok – morvák, csehek, dala-inciek – barátságáról.

Az Inn-menti csatát követő korszakban (914–

926) önálló vállalkozásokba nem bocsátkoztak. Csak nyugati szövetségeseik – Arnulf bajor herceg (915, 917, 919), I. Berengár (919, 921, 924) és Hugó (926) itáliai királyok, egy ízben a csehek (924) – hívására szálltak harcba. Hadivállalataik csupán a szövetségükkel harcbanálló fejedelmek – Arnulf és a csehek esetében a német király, Berengár és Hugó esetében Burgundi Rudolf – országát s az ő híveik tartományát érintették. Az eredmény katonai hatalmuknak és politikai tekintélyüknek teljes elismertetése volt, ami a német és itáliai királyok s a bajor hercegek évi ajándék-, illetőleg adófizetésében jutott kifejezésre.

A következő évtized (927–936) a nyugalom korszaka. A magyarok – hatalmuk tetőfokára

érve – megelégedtek a korábbi harcok eredményeként nyugati szomszédaiktól rendszeresen megkapott évi adóval, vagy – mint az adófizetők szépítgették – segéllyel, ajándékkal. Mint egykor Attila, Baján s a többi keleti fejedelmek, ők is gazdag jövedelmet húztak az adóból. Az egykorú krónikások szerint Henrik király szász tartományának népe szinte koldusbotra jutott a nehéz adóteher következtében. E biztos jövedelmet nem kockáztatták oktalan hadakozással s a békét – nem szólva egy magyar csapat balkáni kalandozásáról (934) – csak egyízben törték meg, mikor Henrik 933-ban az adófizetést megtagadva, kihívta támadásukat. A merseburgi vereséggel végződő hadjárat, melyet – régi szövetségeseiktől, a da-

laminci szlávoktól is elhagyva – egyedül vívtak meg, igazolta az Inn-menti vereség óta követett, de most elbizakodottan megtagadott politikájukat, a külső szövetségre támaszkodó hadivállalkozások rendszerét.

A német király adójától megfosztva s ezáltal hatalmi pozíciójukban megrendülve, a következő időszakban (937–955) is óvakodtak saját erejükre támaszkodva harcba bocsátkozni. Csupán Bertold, majd Henrik bajor hercegekkel kerültek néhányszor összeütközésbe (943, 948, 950), kik a barátság és adó megtagadásával kihívták haragjukat, de Bertold győzelme és Henrik herceg magyarországi hadjárata még jobban megerősítette őket óvatosságukban. E korszak a nyugati szövetségben vívott na-

gyobb koncepciójú hadjáratok kora. A királyi hatalom ellen lázadó német urak hívására két ízben avatkoztak a birodalom belső ügyeibe, négy hadjáratot (937, 938, 954, 955) vezetve Ottó király ellen. Négyszer keresték fel Itáliát is Hugó király (942, 943, 947), illetőleg II. Berengár (951) érdekében fogva fegyvert. Most azonban nem elégedtek meg a szövetségeseikkel harcban álló uralkodók tartományainak támadásával és pusztításával. A kínálkozó alkalmat jól kihasználva, átcsaptak a szomszédos országokba is merészívelésű hadmenetekben pusztítva végig Franciaországot, Közép- és Dél-Itáliát, sőt Spanyolország megtámadására is kísérletet téve. Az Attila, Baján s a többi török hódítók vakmerő hadjárataira emlé-

keztető, nagyszabású hadivállalatok s a Bizánctól két hadjárat (938, 943), majd békés követség (948) útján kieroszakolt szövetség háttérében egy kiváló tehetségű magyar hadvezér és politikus, a magyar hagyományban „vér emberének” nevezett Bulcsu horka alakja bontakozik ki. A lechmezei csatában bekövetkezett bukása és szégyenletes halála után e hadjáratoknak végeszakadt.

A következő korszakban (956–970) a magyarok nyugat felé védelmi állásba helyezkedtek, noha a harcias Henrik herceg halála (955) után határaik újabb megtámadásától nem kellett tartaniuk. Bulcsu merész és koncepciózus hadivállalatai után a bolgár, majd orosz szövetségben vívott bizánci harcok jelentéktelen csete-

paténak tűnnek fel s ezek csillapodtával a maga határai közé szorított magyar népre elkövetkezett a belső konszolidációt és fejlődést előkészítő külső béke hosszú korszaka, melynek első képviselője a Bizáncban megtért gyula volt.

Az új hazában idegen népek közé kelt magyar nemzet fiai nyolc évtizeden át álltak harcban Európa népeivel. E csatákban a magyarok sok vért vesztettek, de megalapították tekintélyüket, lerakták későbbi hatalmi állásuk bázisát. Sok vért ontottak, még több bajt, pusztulást okoztak, de közvetve hasznot is hajtottak Európa kulturájának. A lovasharcra, várépítésre, a keleti ellenségek elleni védelemre a magyar huszárok tanították meg Nyugat-Európa ke-

resztény népeit. Mint egykor a húnok és avarok hadviselése a bizáncit, úgy alakította át a magyar hadviselés a nyugati népek védelmi rendszerét és hadviselését, mely a következő századokban magán viseli a hún-török hadikultúra bélyegét. Sok ellenséget, de jó barátokat is szereztek. A keletrómai császárok – Leó és Konstantinosz – s az itáliai frank királyok barátságát az időleges politikai érdek sugalmazta s az érdekközösség bomlásával a barátság is szétfoslott. A bajor hercegi házzal kötött szövetség azonban a magyar nemzet politikai és kulturális fejlődésére kiható, tartós barátsággá alakult.

Arnulf császár a szlávok ellen vívott harcában nyolc éven át (892–900), Luitpold örgróf iva-

dékai – Arnulf herceg és három fia: Eberhard herceg, Hermann gróf, Arnulf palotagróf és ez utóbbi fia: Bertold gróf, Biletrud özvegy hercegné, Herolt salzburgi érsek – az idősebb Arnulf magyarországi száműzetése óta négy évtizeden át támaszkodtak a maguk hercegi hatalmának, partikuláris és dinasztikus érdekeinek védelmében magyar barátaikra. A bajor-magyar barátság fonálát szász Henrik herceg uralma (947–955) s a régi uralkodóházaknak a lechmezei csata után bekövetkezett száműzetése erőszakosan szétszakította, de a magyargyűlölő Ludolf-házat és a magyarbarát bajor dinaszticiát saját személyében egyesítő II. Henrik herceg újra összefonta. 973-ban bajor földről jöttek az első keresztény térítők Géza

fejedelem udvarába s a század végén Henrik hitbuzgó leánya lesz feleségévé a magyarok első keresztény királyának.

HÓMAN–SZEKFŰ MAGYAR TÖRTÉNET

A törzsszervezet bukása.

Külpolitikai helyzet a IX. század utolsó negyedében. A hadnagyok uralma, a gyula és horka hatalmi törekvései. Népmozgalom, gazdasági és társadalmi átalakulás. Kulturális fejlődés, szláv hatás a nyelvben. A keresztényhit terjedése kelet és nyugat felől. Géza fejedelem békepolitikája. Bajor-német szövetség. Pilgrim passauai püspök térítőakciója. Géza és családja megkeresztelkedik. Belső szervezőmunka. Szent Adalbert Magyarországon. A régi bajor szövetség megpecsételése: István és Gizella házassága. Géza halála és jellemzése, István

fejedelem. Koppány lázadása és leveretése. A gyula és Ajtony országrészének birtokbavétele. István megkoronázása.

A magyar lovasok utolsó balkáni kalandozásaival egyidőben sírbaszállt Taksony, a magyarok utolsó pogány fejedelme. Országát s vele az Árpád halála óta aláhanyatlott fejedelmi hatalom helyreállításának nehéz feladattá Géza fiára hagyta.

A szomszédos országok hatalmi viszonyai a honfoglalás óta gyökeresen megváltoztak. Az utolsó Karolingok uralma alatt pártharcokba merült Frankbirodalom széthúzó tartományurakkal, lázongó alattvalókkal és pártos rokonokkal küzködő császárainak örökébe a szász

dinasztia lépett. Madarász Henrik, Nagy Ottó és Henrik bajor herceg a frankoknál tán kevésbé művelt, de faragatlanságukban erősebb, vitézebb keleti német törzsekre – a szászokra és bajorokra – támaszkodva, vaskézzel fojtanak el minden partikuláris törekvést s a német egységet megteremtve, új életre keltik a Nyugatrómai birodalmat. Ottó császár utolsó éveiben a fiatal német-római császárság hatalma tetőfoka felé közeledik. A német hercegségek s az olasz tartományok élén a császár kipróbált, megbízható hívei és rokonai állanak. A birodalomnak a korábbi években sok gondot okozó keleti szláv szomszédok fejedelmei hódolva járulnak a császár trónja elé. Barátságát, szövetségét

keresi a római pápától és bizánci császártól kezdve a bolgárok, oroszok, dánok fejedelméig Európa minden hatalmassága. Északkeleten a Visztuláig terjed a cseh, lengyel és más kisebb szláv fejedelmek hűbéres hódolatát fogadó császár befolyása. A Duna vidékén a nagy folyó két partján kelet felé húzódó bajor telepések szállják meg a régi Ostmark félszázad óta magyar fennhatóság alatt álló határvidékét.

A bajor hercegi széken a magyarok engesztelhetetlen ellenségének, I. Henrik hercegnek harcias fia, II. „Civakodó”-Henrik ült, anyja – a hitbuzgó Judit – révén a magyarbarát Arnulf herceg unokája. Az Enns és Traisen között Ostarrichi néven feltámadt s az Ennstől nyugatra

eső Traungauval egyesített keleti örgrófság élén Burkhard állt, a Luitpold-házi Judit unokafivére, Bertold fia Henrik kormányozta. A nagy császárhoz mindhárman rendíthetetlen hűséggel ragaszkodtak, de Arnulf herceg családjának hagyományaihoz híven békében éltek a magyarokkal, bár az Enns és Traisen közének a lechmezei csatáig magyar uralom alá tartozó vidéke – a X. századi határviszonyokat visszatükröző Nibelung-ének legendás Rüdigerjének örgrófsága, illetőleg ennek az Erlafig terjedő része – Pribina egykori pannóniai hercegségének nyugati részével együtt az ő idejükben már német kormányzat alatt állt. A tartományurak kerülték az összeütközést, de a bajor főpapok,

birtokos urak és telepések csak a kedvező alkalmat várták, hogy továbbhatolva kelet felé addig magyar uralom alatt álló új területekkel gyarapítsák vagyonukat. Ez az alkalom alig néhány évvel később el is érkezett. II. Ottó császár a lázadó Henrik herceget és Burkhard osztrák örgrófot 976-ban, Henrik karinthiai örgrófot 978-ban megfosztotta tartományuktól és méltóságuktól. A bajor hercegi székbe Ludolf bátyjának fiát, Ottó sváb herceget (976–983), majd ennek halála után a hűségére visszatért karinthiai Henriket (983–985) emelte. Karinthia hercegségét frank Ottó, a lechmezei vörös Konrád fia kapta. Az osztrák örgrófságot ugyanekkor Babenberg Luitpoldnak (976–994) adományozta, ki lassú

térfoglalással 983 táján a Traisenig, majd a Wiener Waldig terjesztette örgrófsága határait. Fiai – I. Henrik (994–1018) és Adalbert (1018–1055) örgrófok – apjuk nyomdokain haladva, már a Lajta- és Morva-folyóig hatoltak, honnét 1030-ban rövid időre Szent István szorította őket vissza a Fischáig, illetőleg a Bécsi-erdőig s a túlsó parton a Morvamező nyugati széléig. A hercegség rangjára emelt Karinthia 978-ban pár évre, majd 1002-ben végleg különvált Bajorországtól s a veronai és isztriai örgrófságokkal rendszerint egy kézben egyesítve állt őrt a német birodalom délkeleti határain.

Honfoglaláskori emlékek magyar vezér sírjából.

A Szabolcs megyei Geszterédről, a nyiregyházi Jósa András-Múzeumban (1927). A kép közepén fön­n a szablya aranyveretei láthatók: markolatgomb, markolat alsó verete és a két hosszúkás díszítmény a hüvelyről. A többi ezüstveret a fegyveröv és lószerszám díszítésére szolgál.

Morvaország Szvatopluk fiainak 906-ban történt teljes leverése óta az Ostmarkhoz hasonlóan magyar fennhatóság alá tartozott. Lakói adót fizettek a magyaroknak s a Szászország

felé irányuló hadjáratokban a dalaminci szlávokhoz hasonlóan bizonyára segítőcsapatokat is szolgáltattak. A század utolsó évtizedeiben ez a fennhatósági viszony meglazult. A belső szervezés munkájával elfoglalt magyar fejedelem éppoly kevés súlyt helyezett Moravia birtokára, mint a bajor telepések által lépésről-lépésre elfoglalt Lajtán-túli területre. Függetlenségét Morvaország mégsem nyerte vissza. 1002-ben lengyel, majd két évtized múlva cseh uralom alá került.

Morvaország nem tudta többé visszaszerezni korábbi hatalmi állását, de szomszédságában a császári hatalom védelme és pártfogása alatt más hűbéres szláv fejedelemségek kaptak ha-

talomra.

Csehországban a 950. évi vereség után ismét a császár és birodalom hűségére tért I. Boleszláv (936–976) és II. Boleszláv (976–999) erősítik meg a Prsemyslidák fejedelmi hatalmát s a tulajdonképeni cseh törzs uralmát az összes rokon törzsek fölé kiterjesztik. Az ő idejükben kezd a kereszténység mélyebb gyökereket vetni a csehek közt, bár a nép benső megtérésének ideje még korántsem következett el. A mainzi érsek joghatósága alatt 975 táján alapított prágai egyházmegye első püspökei – a szász Tietmár és Szent Adalbert – nem egyszer kerültek súlyos összeütközésbe a pogány szokású és erkölcsű cseh urakkal, sőt magával a herceggel is.

A Felső-Visztula, Pilica, Varta és Felső-Odera mentén élő lengyel törzsek között a normann eredetű Piaszt házából származó törzsfők ragadják magukhoz a hegemoniát s a X. század második felében keresztény hitre tért I. Miciszláv (963–992) Nagy Ottó császár és utódai hűbérurságát elismerve, megalapítja a lengyel fejedelemséget. Feleségével, I. Boleszláv cseh herceg Dombrovka nővérével, cseh és német papok jöttek Lengyelországba téríteni s megkezdik a magdeburgi érsek joghatósága alá rendelt lengyel egyház szervezését. Nagy Ottó halála után sikerült Miciszlávnak hatalmát Sziléziára, az Alsó-Odera és Visztula közére is kiterjesztenie s ezzel a középkor legnagyobb területű szláv államának vetette alapját. Harci-

as fia, Vitéz Boleszláv (992–1025), békés úton és fegyverrel kivívta országa egyházi és politikai függetlenségét s a XI. század elején már újabb hódításra indult. 1002-ben megszállta a magyaroktól védtelenül hagyott Morvaországot s egy évvel utóbb a II. Boleszláv cseh herceg fiai közt dúló viszályt kihasználva, Prágába is bevonult. A cseh tartomány 1004-ben visszakerült a császár pártfogását élvező Prsemyslidák kezére, de Morvaország két évtizedig lengyel uralom alatt maradt. A magyarok később sem tettek kísérletet visszafoglalására; Szent István is békén tűrte, hogy I. Bretiszláv cseh herceg vegye birtokába a megelőzőleg soha cseh uralom alatt nem állt területet.

A Lengyelországtól keletre lakó szláv törzse-

ket a IX. és X. század fordulóján a normann-orosz Rurik (862–879) családjából származó germán eredetű kievi fejedelmek – Oleg, Igor, Olga és I. Szvjatoszláv – szervezik meg. Száz év alatt Kelet-Európa vezető hatalmává növelik a kievi fejedelemséget s hajóikkal Konstantinápoly faláig hatolnak. Szvjatoszláv 964 táján megdönti a Kazárbirodalmat és adófizetésre kényszeríti ennek a Kaukázustól a Donig lakozó alattvalóit. Néhány év múlva Konstantinápoly ellen indul. Bolgária hódítására és a görög császárváros bevételére indulva, mindannyiszor besenyő földön vezette hadait a császár ellen, harcra kényszerítve a vele kénytelen-kelletlen szövetkező Dnyeper-Al-Duna-vidéki besenyőket is. Szvjatoszláv kísér-

lete kudarcba fulladt, őt magát hazatérően besenyő szövetségesei ölték meg, de utódai – Szent Vladimir (972–1015) és Nagy Jaroszláv (1015–1054) – a maguk birodalmának s az orosz egyháznak megszervezésén, a nagyfejedelmi hatalom megalapításán munkálkodva, győzelmes harcokat vívtak a X. század folytonos harcaiban számban és erőben megfoghatkozott besenyő szomszédokkal. A hosszú harcnak a XI. század derekán az úzok és a kúnok megjelenése vetett véget.

A besenyő törzsszövetség a XI. század derekán bomlott fel, de lassú haldoklása már száz évvel előbb megkezdődött. Az oroszok és úzok szomszédságából délnyugat felé törekvő nép vére elfolyt, ereje teljesen felmorzsolódott az

oroszk, bolgárok, görögök ellen vívott évtizedes hiábavaló harcokban. Egyes töredékei már a X. század derekán elszakadtak, bolgár vagy magyar földön találtak új hazára. A század végén már csak árnyéka volt meg az egykor féltelmes besenyő hatalomnak s a XI. században elkövetkezett teljes bukása. A besenyő nép rövidesen felszívódott a hódító kún népbe s az új hazául választott szomszédos országok népébe.

A besenyő hatalom bomlását nyomon követte a Bolgárbirodalom bukása. A Keleti-Frankbirodalom konszolidációjával s a német-római császárság megalapításával egyidőben a kelet-római császárság hatalma is újraéled. A birodalom a VI. század közepe óta állandó hanyatlás-

ban volt. Justinianus (527–565) gyenge utódai alatt a belső viszályok, külső háborúk s a Balkánra telepedett szlávok és bolgárok térfoglalása következtében a császári hatalom és tekintély fokozatosan süllyedt. A külső pompában, formaságokban magát kiélő udvar képmutató szertartásaival és romlott erkölcsével melegágya lett az aljas cselszövéseknek, intrikáknak. Túlfinomodott, dekadens kultúrája belső rothadás szennyes foltjait takarta. Ha akadtak is kiváló, uralomratermett fejedelmek, aminők Herakleiosz (610–641) és III. Izauri Leo (718–741) voltak, csak ideig-óráig hátráltatták a bomlást és hanyatlást. A IX. század végén trónra került Makedón-ház végre sikerrel szállt szembe a dekadenciával. Nagytehetségű

katonacsászárok – Nikeforosz Fokasz (963–969), Zimiszkész János (969–976) és II. Baziliosz (967–1025) – uralmuk alá vetik a gyenge Péter cár (927–969) idején bomlásnak indult Bolgáriát. Péter 963 óta, majd utóda, II. Boris (969–972) is kénytelen a császár főhatóságát elismerni, míg az idegen uralom ellen lázadó Miklós északmakedóniai comes a délnyugati bolgár tartományokban önállóan kezd uralkodni. János császár a bolgár földön át Konstantinápoly ellen támadó Szvjatoszláv kievi fejedelem seregein döntő győzelmet aratván, 972-ben elzáratta Borist s a keleti bolgár területeket bizánci tartományként kebelezte birodalmába. A császár az Al-Dunánál Magyarországot közvetlen

szomszédságába hatolt, de új tartományáért évtizedeken át nehéz harcokat kellett vívnia Miklós comes fiaival. Közülük Sámuel cár (980–1014) királysága és az újjászervezett bolgár egyház székhelyéül Ochridát választotta és mindjárt trónralépte után sikerrel vette fel a harcot a görögökkel. Az arabokkal és belső lázadásokkal küzdő Baziliosz császárt több ízben megverte. Másfél évtized alatt sikerült országa határait délen a Peloponnézoszig, nyugaton – az összes szerbeket hódoltatva – az Adriáig, északon az Al-Dunáig és a Fruskagoráig, keleten Szaloniki és Drinápoly vidékéig kitólnia. Pillanatra úgy látszott, Bulgária megnövekedett hatalommal kerül ki a küzdelemből. De Sámuel túlsokat akart s a

Peloponnézosz meghódítása végett 996-ban indított hadjárata súlyos vereséggel végződött. II. Baziliosz jól felkészült a harcra s 999 és 1005 közt a Dunáig, Drináig és az Adriáig hatolt és végleg meghódította Bolgáriát. Sámuel és utódai, Gábor Radomir (1014–1015) és János Vladiszláv (1015–1018) egyideig még tartották magukat Makedóniában, míg végre Baziliosz 1018-ban véget vetett a rövidéletű dinasztia uralmának. A bizánci császár ezidő óta ismét ura volt a Balkánnak. Birodalma határai északon az Al-Dunáig és Szávaig terjedtek s neki hódoltak a bolgárok nyugati szomszédságában lakó szerb törzsek és a horvát fejedelmek is. A honfoglaláskor oly veszedelmes ellenfélnek

bizonyult bolgár hatalom félszázad alatt összeomlott, de helyét még félelmesebb szomszéd, az újraéledő keletrómai császárság foglalta el.

A Bolgárbirodalom nyugati szomszédságában hol a bizánci császárnak, hol meg a bolgár cárnak hódoló szerb törzsek még egészen laza politikai kapcsolatban, egymástól független törzsfők, zsupánok uralma alatt éltek s nagy eredmény volt, ha egyikük-másikuk néhány szomszédos törzs népét – így a magyarok ellen vívott küzdelemben elesett Csaszláv (930–960 körül) a Rása-Lim-vidéki tulajdonképeni szerbeket és a Boszna-völgyi törzseket – egyesíteni tudta uralma alatt.

Délnyugatra húzódó avar töredékekkel és dalmát-olasz elemekkel keveredő horvát szomszédaik már előbbre haladtak az állami szervezkedés útján s a frank uralom alól szabadulva, a bizánci császár hovatovább névlegessé vált főhatósága alatt építik ki a dalmát városok protektorátusát is megszerző királyságukat. A IX. és X. század fordulóján, a magyar honfoglalás nyomán előállt kedvező helyzetet kihasználva, hatalmukat a Száva völgyéig terjesztették. Országuk ezidő óta északnyugaton a Száva jobbpartjára átnyúló karantán hercegséggel és a vele többnyire egykézben egyesített isztriai örgrófsággal volt határos.

A Dráva-Száva közén Pozsegától nyugatra elterülő Szlavónia a magyar honfoglalásig a

szlovén Braszlav kormányzata alatt álló frank-birodalmi tartomány volt. Ekkor a Száva völgyén át 898-ban Itáliába indított hadjáratral – Ostmarkhoz és Moraviához hasonlóan – a magyarok hatalmi szférájába került és felvonulási terepül szolgált az itáliai hadjáratok alkalmával. A frank uralom idején a salzburgi vagy az aquilejai egyházmegye joghatósága alá rendelt, most a pogány magyaroknak adózó lakossága viaszasülyedt a pogányságba. Géza és Szent István békés uralkodása idején a szlovén nemzetségek – éppúgy mint a morvák és az Ostmark gyér lakossága – a magyar hatalom alól felszabadulva, függetlenül éltek zsupánjaik uralma alatt.

A politikai viszonyoknak a szomszédságban bekövetkezett gyökeres átalakulásával egyidőben a magyar fejedelemség hatalmi állása is megváltozott.

A X. század első harmada a magyar hatalom emelkedésének kora. Árpád fejedelemnek Arnulf és Leó császárokkal kötött szövetségétől a nyugati hadjáratok hosszú sorozatán s a bajor herceggel és Itália királyával kötött barátságon át a hatalmas német király és bizánci császár adófizetéséig vezető út a fegyverrel szerzett politikai hatalom és katonai tekintély folytonos gyarapodásának útja volt. Merseburgnál fordult a kocka s a magyarok Ottó király steter-

burgi, Henrik herceg Rába-menti győzelmein keresztül, a német, bajor és olasz adót elveszítve, eljutottak a Lech mezejére, legünnepelebb vezérek a gyalázatos bitóra. 954-ben mégegyszer és utoljára remegett meg Nyugat-Európa népeinek szíve a félszázad óta jólismert lódobogás zajára. Egy évvel utóbb végleg bezárultak Nyugat kapui a magyar lovasok előtt s alig másfélévtized múlva lélekzetvesztve hagynak fel az adófizetést megszüntető görög császár birodalmába intézett becsapásokkal is. A félelmes húnok és avarok emlékét felidéző magyarok, egész Európa lovas rémei, hazájuk határai közé szorítva várták a bizonytalan jövőt, amit még bizonytalanabbá tettek a szomszédságukban magasra törő új hatalmi

alakulások. Ha a magyarok régi ellensége – a nyugatrómai császárságot feltámasztó hatalmas német király – rászánja magát a háborús jel megadására, a bajor és cseh hercegek és a többi hűbéresek minden habozás nélkül harcba fognak szállni keleti szomszédjukkal. S e háború kimenetele – Nagy Ottó világraszóló sikerei után és a magyar fejedelmi hatalom elhanyaglása következtében – alig lehetett kétséges.

A fejedelem nem volt többé Árpádhoz hasonló korlátlan úr, katonai monarcha. Akaratát alá kellett vetnie a hadnagyok kollektív akaratának s a hadnagyok tanácsában az ő mellőzésével két más, hatalmas törzsfő ragadta magához a vezetést. A bírói és hadvezéri tekintélyükre

támaszkodó gyula és horka a X. század közepén a hadjáratokon megismert nyugati tartományurak és balkáni fejedelmek partikuláris hatalmához hasonló, saját törzsük határain túlterjedő tartományfejedelmi hatalom alapítására törtek. Bulcsu horka a dunántúli törzseket – Lél és Botond népét – vont a maga érdekkörébe s a fejedelemre közvetlen befolyást gyakorolva igyekezett hatalmát erősíteni. A gyulák külföldi, görög összeköttetésekre támaszkodva függetlenítik magukat s a Tisza-Körös-Maros-vidéki törzsek fölé terjesztik ki hatalmukat. A fejedelemnek – ha a törzsszövetségben a maga főhatalmát, saját törzsének hegemoniáját biztosítani akarta – szükségképen szembe kellett kerülnie a

függetlenségre és fejedelmi hatalomra törő vetélytársakkal.

*

A politikai változásokkal párhuzamosan gazdasági és társadalmi téren is nagy átalakulás indult meg. A magyarok a honfoglaláskor – számukhoz mérten – igen nagy területet szálltak meg, a határon s bent az ország szívében mégis igen nagy területek maradtak lakatlanul. Nem szólva a magas hegyvidékről s a kopár, mocsaras és homokos pusztákról, Dunántúl, Bihar és Békés vidékén, az Al-Duna balpartján, a Dráva-Száva-közön, Erdélyben és mássutt is sok gazdasági művelésre alkalmas föld hevert kihasználatlanul.

A nép természetes szaporodásával megkezdődött e vidék lassú benépesítése. A szaporodás bő volt. Árpád fejedelem maga öt fiút nemzett. Ezek közül négy alapított családot s mindannyi más vidéken, a fehérvári fejedelmi székhelytől távol ütött szállást. Tarhos ivadékaival Tolnában, Üllő a pesti síkon, Solt fiával, Taksonnyal és Tas a későbbi solti széken, Jutas Veszprém vidékén telepedett meg. Gézának fián kívül három leányáról, Mihály öccsének négy fiunkájáról tudunk. I. Andrásnak négy, I. Bélának hét, I. Gézának három, II. Bélának hat gyermeke volt. S a királyi családra jellemző szaporság nem állt egyedül. A X. századi közös ős nevét viselő nemzetségek közül az Aba-nem a XIII. században már huszonhét, a Bór- vagy Kalán-

nem öt, a Szalók-nem tizenkét, a Csák-nem tizenhárom, a Kaplony-nem tizennégy, a Bors-vagy Miskolc-nem tíz népes ágra szakadt. Ez adatokat ismerve, a X. századi szaporodást – a két nyugati törzset különösen érintő vérveszteségek figyelembevételével is – az eredeti számnak legalább háromszorosára kell tennünk. A nemzetségtagok elszaporodásával, a fiatalok családalapításával új meg új földterületek kaptak lakót. A nemzetségek ősi szállásához közeleső részek kihasználása és megszállása után sor került a távoli vidékre. A fejedelmi törzshöz tartozó Ákos- és Kátanemzetségek például igen korán, úgy lehet már a X. században bocsátottak ki települő rajokat a Kraszna-folyó és a Meszes-hegység

vidékére.

Bármilyen bőséges volt is az Isten áldása, a természetes szaporodás mégsem volt elegendő az országban szerte tátongó ür betöltésére. Ha valamely nemzetség birtokába vett addig szűz területeket, emberi és állati erőre volt szüksége annak műveléséhez. A vadászat, halászat, állattenyésztés szabad emberhez illő foglalkozások voltak, de már a föld művelésére, irtásra magyar ember nem szívesen vállalkozott. A régi hazában megszokták, hogy az alsóbbrendűnek tekintett gazdasági munkára idegen szolgákat alkalmazzanak. Az új hazában kezdetben – a magukkal hozott nem nagyszámú szolgán kívül – csak az itt talált és meghódolt szláv és egyéb népséget foghatták munkára, termény-

adózásra. Némely vidéken – a Nyitra és Vág folyók közelében, a Balaton déli és nyugati partvidékén, a Rábától nyugatra eső területen, a Tisza és Maros mentén – nagyobb számban voltak ily hódolt szolgálók, de az ország többi részén csak elszórt telepeket találtak. Számukat mindenesetre szaporítani kellett, ha gazdaságuk jövedelmét fokozni akarták. Ez magyarázza meg, miért hurcoltak el oly sok embert fogolyként a nyugati országokból. Egykorú írók panaszozzák, hogy különösen a nőket és gyermekifjakat vitték szívesen magukkal, míg a kevésbé idomítható és nagy tömegben veszedelmessé váló férfi foglyokat leölték vagy eladták. A fogolyként Magyarországra került szolgálók száma tekintélyes volt. Pilgrim

passaui püspök 974-ben említi, hogy papjai sok keresztény szolgát találtak magyar földön, akiket gazdáik egykor harcban ejtettek foglyul. A hazai hagyomány is megemlékezett róluk. Kézai Simon szerint a szolgák az ország elfoglalásakor és a későbbi hadjáratokban foglyulejtett keresztények ivadékai, kik a kereszténység terjedésekor a föld művelésére rendeltettek. A nyugati hadjáratok megszűnte után kereskedelmi úton is szívesen gyarapították szolgálományaikat. A csehek még a XI. század végén is magyar földre hozták eladni rablóhadjárataikon szerzett morva foglyaikat.

A fogolyként behurcolt szolganépségen kívül külföldről jövő szabad emberekkel is gyara-

podott a lakosság. Már Taksony korában jöttek bolgárok és besenyők, köztük a Tisza vidékén megtelepedett Tanuzaba vitéz, a Tomaj-nemzetség őse. A besenyő telepeseket az orosz hatalom térfoglalása készítette törzsük elhagyására, míg a mohamedán bolgárok – az első hazai izmaeliták – kereskedők voltak, bár Anonymus szerint nagy nemes urak is akadtak köztük. 960 táján már zsidókról is hallunk, kik Magyarországból mentek a prágai vásárra.

A külföldi hadjáratokon szerzett zsákmány és szolganépség a vezérek, jó vitézek nemzetségének vagyonát növelte, s megadta a módot a földbirtok gyarapítására is. A vagyonban gyarapodó nemzetségek társadalmi tekintetben fölé emelkednek a nagy szaporaság és a hadisze-

rencse hiánya miatt elszegényedőknek. Az őshazában már kialakulásnak indult társadalmi rétegek közt élesebbé válik a különbség. A bevándorló idegenekkel és a fogolyként hozott szolgálkakkal számban erősödik a társadalmon kívül álló népelem, a későbbi hospesek és különféle szolganépek őseinek jogtalan rétege, mely a X. században már rohamos gyarapodásnak indult.

A földet művelő, erdőirtó szolganépség hasznos és az úrnak jövedelmező kultúrmunkát végzett s megkedveltette a magyarokkal az intenzívebb mezei gazdálkodást. A lechmezei csata után tétlenségre kárhoztatott vitézek ivadékaik zsákmányolás helyett gazdaságuk fejlesztésével növelik vagyonukat. A nemzetségi

szállástelepek körül szépen népesedő lakótelepek, szolgafalvak keletkeznek s a helyhezkött földműves elem az addig túlnyomóan pásztorkodó lakosság mellett mindinkább előtérbe nyomul. A kereskedést sem vetik meg s a szomszédos szláv fővárosok – Pereszljavec és Prága – vásárain is megjelennek áruikkal. Zsákmányban szerzett és adóban kapott ezüstöt, aranyat, foglyokat és idehaza tenyésztett lovat, szarvasmarhát visznek eladásra vagy ruházathoz való anyagért, fényűzési cikkekért cserébe.

A honfoglalás előtt frank vagy bolgár államszervezetben élt szláv szolgálók, külföldről hozott foglyaik s a nyugati és bizánci udvarokkal való közvetlen érintkezés révén új fogalmak-

kal ismerkednek meg s ezek jelölésére idegen – szláv és német – szavakat vesznek át (*császár, király, herceg, udvar, nádorispán, ispán, poroszló, vádol, perel, szavatol, tömlöc, megye és megye = határ, polgár, molnár, ablak, ajtó, oszlop, asztal, nyoszolya, cső, csöbör, villa, kapca, deszka, borona, kasza, járom, gereben, rozs, csép, lencse, ecet, borostyán, szamár, galamb, gerlice, bolha, csuka, igric* stb.). Az idegen népeket is rendszerint az avval korábban érintkező szomszédos vagy hódolt nép nyelvéből vett szóval nevezik. Az *orosz és böszörmény* (= muzulmán) *kazár*, a *lengyel és palóc orosz*, a *görög és oláh bolgár-szláv*, a *német, morva, cseh, horvát, olasz és zsidó szlovén* jövevényszavak nyelv-

vünkben. Gyakorta megtörtént, hogy a szolgákkal folytatott mindennapi érintkezés során régismert tárgyak és fogalmak jelölésére is ezek nyelvéből vett szavakat használtak, melyek azután a régi magyar szóval párhuzamosan vagy azt kiszorítva honosodtak meg a nyelvben (pl. *vojevoda* > *vojvoda* > *vajda* = hadnagy, *kakas* = kantyúk, *birka* = ürü, kos, *pecsenye* = sült hús, *kelepce* = tör, *gabona* = búza, árpa, kalász, szalma; *család*, *familia*, *mostoha*, *unoka*, *szomszéd*, *abrak*, *zabola*, *parittyá*, *kopja*, *dárda*, *gatyá*, *konyha*, *marha*, *elemózsia*, *pohár dézsa*, *ebéd*, *göröncsér*, *csolnak*, *bognár*, *gát*, *zsilip*, *árboc*, *gomba*, *halom*, *morotva*, *álnok*, *parázna*, *ritka*, *beszéd* stb.).

Az új szavak különböző nyelvek szókincséből

kerültek a magyarba és korántsem jelölnek oly intenzív műveltségátalakító hatást mint a honfoglalás előtti ogur (bolgár) jövevényszavak. Legkevésbé lehet erről a szlávoknál szó. Az egyes szláv népek – orosz, bolgár-szláv, szerb-horvát, a mai kaj-horváttal rokon pannóniai szlovén, tót és cseh – egyenként igen kevéssel gyarapították a magyarok műveltségét. Az öt nyelvből vett szláv jövevényszavak semmiesetre sem jogosítanak fel oly feltevésre, mintha a magyar kultúra egységes szláv hatás alatt gyökeresen átalakult volna. Még legtöbb nyomott a pannóniai szlovének kultúrája, illetőleg ismeretkészlete hagyott nyelvünkön, de itt is inkább csak közvetítésről lehet szó.

A gazdasági kultúra terén a szókészlet gyara-

podása nem jelent lényeges változást. Mindössze néhány új állat- és növényfaj, addig ismeretlen gazdasági eszköz, háztartási cikk, bűtor megismeréséről, meghonosodásáról, a földműves gazdálkodás intenzitásának növekedéséről tanuskodik. Jelentősebb ismeretgyarapodást jelölnek az állami és egyházi élet fogalmi körébe tartozó kölcsönszavak. De itt sem mindig a szót átadó nép volt a szavakban kifejezett műveltség hordozója. A nyugati intézmények – királyság, grófság, törvénykezési szervezet – jelölésére például a magyar uralom alatt élő pannóniai szlovének nyelvéből kölcsönzött szavak jöttek forgalomba, nem mint ha ezek lettek volna az intézmények meghonosítói, hanem mert ezek nyelvében a honfoglá-

lás előtti frank uralom idejéből fennmaradtak a megfelelő szavak, melyeket azután tőlük magyar uraik is eltanultak s hozzájuk hasonlóan alkalmazták a frank-bajor intézmények megnevezésére. Kétségtelen azonban, hogy a keresztény hit terjesztésében nagy részük volt a pannóniai szlovéneknek.

*

A kinyilatkoztatott egyistenhívő vallások iránt való hajlandóságot a magyarok magukkal hozták a Fekete-tenger vidékéről, hol a török népek körében már a VII–VIII. században megindult s a IX. század vége óta feltartóztatlan ütemben haladt előre a keresztény, mohamedán és zsidó hitre való áttérés folyamata. A ke-

resztény vallás sem volt ismeretlen előttük. Fejedelmük, vezéreik közvetlen érintkezésben álltak a bizánci udvarral. Keresztény papok – így Szent Ciril és Metód – is megfordultak körükben.

Az új hazában még több alkalmuk nyílt a keresztény tanok megismerésére. A pannóniai szlovének, a Fertő-vidéki avarok, nyitrai szlovének már néhány évtized óta keresztények voltak s ha a magyarok pogány szokásaihoz alkalmazkodtak is – mint Teotmár salzburgi érsek panaszolta – sokan közülük tovább vallották hitüket s a vallási dolgokban türelmes magyar urak közül is bizonyára nem eggyel megismertették vallásuk tanításait. Nem lehet egészen a véletlen számlájára írunk, hogy a ma-

gyar vezérek közül elsőnek a pannóniai szlovéneken uralkodó Bulcsu vette fel a keresztiséget.

A külföldi hadjáratok is alkalmat adtak a keresztény tanok megismerésére. Buzgó szerzetesek és martirhalálra vágyó papok nem egyszer keresték fel a német és francia földön táborozó magyar katonákat. A vértanuság koronáját nem tudták körükben elnyerni, de hívő lelkeket gyakran szereztek egyházuknak. Szent Wikbert apát 954-ben Gembloux vidékén térített eredménnyel Bulcsu táborában. Egy sangalleni feljegyzés szerint a közelebből ismeretlen Prunwart püspök is, aki előbb sangalleni szerzetes volt, megkeresztelt sok magyart királyukkal együtt. A király alatt persze valame-

lyik hadvezér értendő, mert a nyugati írók királynak (*rex*) nevezik a külföldön harcoló hadnagyokat, Bogátot, Dursákot, Bulcsut, Taksonyt s a többieket.

Még több érdekük van a térítésben a magyar földre került keresztény foglyoknak, kik közül Piligrim papjai húsz évvel a lechmezei csata után is sokat találtak hazánkban. A vallásukhoz szerencsétlenségükben is híven ragaszkodó keresztények erős hite nem maradhatott hatás nélkül uraikra, akiknek közvetlen környezetében éltek.

A fejedelmi családnak és a vezéreknek személyes érintkezése a keresztény uralkodókkal szintén növelte a krisztusi hit iránt való fogé-

konyságot. Ily érintkezés eredménye volt a század elején – ha hihetünk a kései bajor hagyománynak – Arnulf herceg magyar feleségének, később Bulcsunak és a gyulának megtérése. A gyula népe megtérítését is megkísérelte. „Nemsokára Bulcsu látogatása után – írja Kedrenosz – Gyula, ki hasonlóképen fejedelme volt a magyaroknak, szintén eljött a császárvárosba, ott megkeresztelkedett s ugyanazon tisztségre lett méltatva. Ez elvitt magával egy kegyességéről híres Hiereteosz nevű szerzetest, akit Teofülaktosz Magyarországi püspökévé szentelt s ki a barbár tévelygésből sokakat kereszténységre térített. Gyula azután is megmaradt a hitben és sem maga nem ütött be soha a római birodalomba, sem a fogoly ke-

resztényeket kiváltképpen nem hagyta, hanem megvette, gondjukat viselte és felszabadította.” Félszázaddal később a gyula országrészében tűnik fel Ajtony marosvári fejedelem, aki – a hagyomány szerint – bolgár földön keresztelkedett meg és tartományában keresztény papokat, szerzeteseket tartott. Vajjon két egymástól elszigetelt térítési kísérletről van-e szó, vagy feltehetjük a hitélet folytonosságát? nyílt kérdés marad. A magyar nyelv bolgár-szláv egyházi szavai, az anyagi ágon gyula-ivadék Szent István udvarában uralkodása első éveiben feltűnő görög nyomok, az oroszlámosi görög kolostor a térítés eredményességére vallanak. Viszont Ajtony többnejűsége s a külsőségeket, látható tárgyakat, elemi fogalmakat jelöl-

lő bolgár szavak természete a hit gyökértelensége mellett szól. Kétségtelen azonban, hogy a térítés megindult és Szent István csapatai Ajtony legyőzése után Marosváron és környékén keresztény magyarokat is találtak. Persze ez alapon a görög keleti térítés prioritásáról nem beszélhetünk, mert a bizánci és bolgár egyház ez időben a pápa főségét elismerve, hitegységben élt a római katolikus Anyaszentegyházzal s mert egyidejűleg a Dunántúl is terjedt a keresztény hit egyszerű, de buzgó szlovén papok és a föld hívő népének érdeméből.

A kétoldalról is megindult térítőakció emlékét nyelvünk egyházi és vallási fogalmakat jelölő kölcsönszavai őrzik. Míg a külsőségek jelölé-

sére több bolgár-szláv szó jött át nyelvünkbe (*kereszt, feszület, oltár, barát, zarándok; keresztel, koma, vecsernye, zsolozsma; szerda, süket* = csütörtök, *péntek, szombat; karácsony, szent, angyal*), a benső hitérettel s az egyházi szervezettel összefüggő szavaink egy része pannóniai szlovén közvetítéssel gyarapította a magyar szókinccset (*ádvent, alamizsna, apáca, apát, apostol, bérnál, cella, cinterem, csuha, diák, ereklye, eretnek, esperes, kámzsa, malaszt, orgona, paradicsom, plébános, pokol, pünkösöd, püspök, remete* stb.). E szavak – a pogány terminológiából átvett magyar szavakkal (*Isten, ördög, imád, hisz, bocsát, bűn, esküvés, ünnep, vasárnap, bálvány*) együtt – a X. század folyamán, a német, olasz és cseh térítők

megjelenése előtt kerültek nyelvünkbe, míg a cseh (*dusnok, érsek*), olasz (*ereklye, gardinál, pogány*) és egyházi latin (*diliciom, csizio, eklézsia, gyehenna, kántor, kardinális, klerikus, klérus, kórus, mártir, ministrál, parókia, prezbiter, próféta, religió, templom, testamentum*) szavakat Géza és István korában jött idegen papok honosították meg.

A magyar nép a X. század második felében már megérett a keresztény eszmék és nyugati intézmények befogadására. Csak vezetőre volt szüksége, aki kora követelményeit felismerve, helyes útra terelje. Ez a vezér érkezett el Géza fejedelem személyében, akiben újra felcsillantak „tanácsban és gondolkodásban bölcs, uralomratermett” ősenek, honalapító Árpádnak

kiváló tehetségei.

*

Géza fejedelm (? 970–997) uralomra lépve érett ésszel ismerte fel helyzetete komolyságát; erős akarattal fogott a külső béke és a központi hatalom helyreállításához. Érintkezést keresett a német fejedelmekkel s megtérési szándékát bejelentve, keresztény papok küldését kérte tőlük. A régi hagyományokhoz híven először is a bajor herceghez fordult támogatásért és felújította vele őseik barátságát. Szent Wolfgang, az első magyar földre jött német pap sváb ember volt, de Bajorországból került hazánkba s azt elhagyva még ugyanez évben a bajor főváros püspökévé, Henrik herceg családjának gyónta-

tójává és gyermekei nevelőjévé lett. A hercegi házhoz közelálló Wolfgang magyarországi kiküldetése bizonyára Henrik herceg műve volt s talán része volt benne Arnulf herceg – úgy lehet magyar anyától született – hitbuzgó leányának, Judit anyahercegnének is. Wolfgang 972 elején érkezett Magyarországra, de nagyobb eredményt nem tudott elérni. Pilgrim passai püspök hatáskörének sérelmét látta az idegen egyházmegyéből jött Wolfgang működésében; néhány hó múlva visszahívta s Ottó császárnak jelentette a magyarok megtérési szándékát. Ottó Burkhard keleti örgróf és Pilgrim tanácsára Wolfgangot 972 decemberében a regensburgi püspöki székebe emelte s maga vette fel a tárgyalás fonalát Gézával. Gé-

za fejedelem 973 tavaszán tizenkét magyar urat küldött Quedlinburgba, hol a császár a húsvétot ünnepeelve a tisztelgésre jött fejedelmeket – köztük Boleszláv cseh és Miciszláv lengyel hercegeket – s a bizánci, római, beneventumi, bolgár, orosz és dán követeket fogadta. A követjárással végeszakadt a nagy császár családja és a magyarok közt – kilenc éves megszakítással – hét évtized óta szakadatlan ellenségeskedésnek. A sár szélén álló Ottó császár és az ifjú Géza fejedelem barátságot kötöttek s még ugyanez évben II. Ottó császár Brunó verdeni püspököt küldte a magyar fejedelemhez, Pilgrim térítőakciójának útját előkészítendő. A passauai püspökhöz intézett ajánló levelében különös figyelmébe ajánlotta Bru-

nót, kinek küldetése „Piligrimnek és övéinek is hasznára lesz”. Nem sokkal utóbb megjelentek Magyarországon Piligrim passauai püspök papjai. Ezek egyike keresztelte meg Gézát és testvéröccsét és Gézának 969-ben született ötéves Vajk vagy Bajk fiát, ki a keresztségben a passauai egyház védőszentjének – István vértanúnak – nevét kapta.

Piligrim nagyralátó tervekkel indult a magyar térítésnek. A római időben egész Pannónia, Morvaország és Moesia felett joghatóságot gyakorló, de a húnok elől Passauba menekült állítólagos laureacumi vagy lorchi érsekséget akarta életre kelteni. A metropolitai jogokért s a megtérítendő magyarok feletti lelki uralomért küzdve, hamisításoktól sem riadt vissza.

Hamis oklevelek egész sorozatával bizonyította 739-ben alapított püspökségének a lorchi érsekséggel való összefüggését. II. Ottó (973–983) és Henrik herceg, akihez rokonság is fűzte – úgy látszik – szívesen látták törekvéseit s a nagyravágyó főpap 974-ben már a pápától kéri érseki rangra emelését és az alapítandó magyar püspökségeknek joghatósága alá rendelését. VI. Benedekhez intézett levelében addigi működéséről és eredményeiről is beszámol. Kiemeli, hogy a módszert az angolszász térítést leíró Beda klasszikus művéből tanulta. A magyarok kérésére hithirdetésre, térítésre alkalmas jámbor szerzeteseket, papokat és klerikusokat küldött hozzájuk s ezek rövid idő alatt ötezer

előkelő, törzsökös magyart – férfit és nőt – térítettek Krisztus hitére. A szolgák közt sok keresztényt találtak s ezek most gyermekeiket viszik hozzájuk keresztelésre, mait a pogány urak sem tiltanak, mert a keresztény és pogány magyarok a legjobb egyetértésben élnek egymással.

A térítés szépen haladt előre, mikor a Németországban kitört belső zavarok útját vágta Pilgrim magyarországi működésének. Civalakodó Henrik bajor herceg és anyja 974-ben a cseh és lengyel hercegek segítségével lázadásra keltek II. Ottó császár (973–983) ellen, mibe utóbb rokonaik, a Luitpold-házi Henrik karantán herceg, Burkhard keleti örgróf és ennek fia, Henrik augsburgi püspök is belekeveredtek. A lá-

zadást a császár Ottó sváb herceg segítségével leverte s a magyarokkal rokonszenvező bajor tartományurakat megfosztotta méltóságuktól. A harcban Piligrim a császár oldalán küzdött, míg a magyarok – úgy látszik – régi barátaikat támogatták. II. Ottó idejében és III. Ottó (983–1002) első éveiben újra hallunk a határvidéket pusztító magyar becsapásokról. Bár biztos adatunk épp e korból Henrik és a magyarok összeköttetéséről nincs, nem lehet kétséges, hogy a Babenberg-kézre jutott Ausztriát Henrik herceg érdekében vagy az ő megboszulása végett nyugtalanították. És nem lehet kétséges, hogy a régi Ostmark területén pásztorkodó Piligrim térítő kísérletének hirtelen megszakadása is e zavarokkal függ össze. Ha a

megtért lelkek gondozása végett maradtak is bajor papok Magyarországon, a szép reménységgel megindult térítő akció 975-ben végéhez ért, mint ahogy a keleti térítésnek is véget vetett a bolgár-görög háborúság.

Az első rendszeres nyugati térítő akció – a dunántúli magyarság keresztény hajlandósága és Géza támogatása következtében – szép eredménnyel járt, de Piligrimnek a pápához írt jelentése, mintha 974-ben már az egész nép kész lett volna a hit befogadására, mindenesetre túlzás. A nép jó része még idegenül állt a krisztusi tanítással szemben, mert a gyula országrészében működő görög papok és Piligrim papjai nem tudták azt a lelkekbe meggyőző erővel átültetni. Piligrimet világias érdekek vezették.

Egyházmegyéje kiterjesztése, jövedelmeinek gyarapítása lebegett szeme előtt. Papjai – a X. század eleje óta cseh és lengyel földön működő bajor papokhoz hasonlóan – bizonyára nagy gonddal igyekeztek egyházuk tizedjogának érvényt szerezni; viszont a pogány szokásokkal szembeállni nem volt erejük. Még a fejedelmi családban sem tudott a hit mély gyökeret verni. Maga Géza politikai belátásból lett kereszténnyé s gyenge hite nem akadályozta meg abban, hogy – cseh és lengyel kortársaihoz hasonlóan – pogány szokásoknak hódoljon. Mint később mondták, elég gazdagnak tartotta magát, hogy két istent imádhasson. Mihály öccse még gyengébb lehetett a hitben; fiai és unokái

félszázaddal később is a pogánysághoz szítottak. A somogyi Szerénd, kit pogány módra beretvált fejről „Szar”-nak, kopasznak neveztek és fia Koppány – minden jel szerint Árpád legidősebb fiának, Tarhosnak leszármazói – megrögzött, makacs pogányok. A keleti törzseknél is nehezen vert gyökeret a keresztény tanítás. Békés és Bihar vidéke száz év múltán is fészke volt az I. András és I. Béla trónraléptekor véres lázadásokban tobzódó pogány reakciónak. A keresztséget sokan felvették, de kevesen lettek bensőleg, lélekben is kereszténnyé s mikor Piligrim akciója megszakadt, méginkább visszasülyedtek pogány erkölcsaikbe. Szent Adalbert húsz év múltán joggal panaszkodott, hogy a magyarok

kereszténysége pogánysággal van megfertőzve.

A hazai hagyomány szerint Géza ha lehetett, szép szóval, de ha kellett, erőszakkal terelte népét az igaz út felé. A maga törzsében mindenestre úr volt és mindenkit akarata tiszteletére kényszeríthetett, de az önállóságukat és hatalmukat féltő többi törzsfőket inkább észszel, mint erővel keeltt a maga felfogásának meghódítania, hacsak nem akarta őket saját hatalmának megszilárdítása előtt lázadásba hajtani. Ezért rokoni kapcsolatokkal igyekezett magához fűzni a leghatalmasabb törzsfőket.

Felesége a tartománya fölött szinte fejedelmi hatalommal uralkodó gyulának – az egykorúak

szerint „gyönyörű” – Sarolt leánya volt. Bizonyos jelekből az Árpád-ház és Lél családjának rokonságára is következtethetünk s uralkodása vége felé Géza a kabarok élén álló Aba-nemzetséggel is rokonságot kötött, leányát adva nőül Aba-nembeli Sámuelhez.

Géza tisztán látta, hogy leghatalmasabb alattvalói csak színre hódoltak meg s hogy el fog érkezni a fegyveres leszámolás ideje. Ezért fejedelmi székhelyét nemzetsége dél felől, különösen a pogányhajlamú Szerénd és Koppány tolnai-somogyi szállása felől könnyen megközelíthető Közép-Duna-menti szállásföldjéről a rengeteg erdővel borított Pilis-hegység és a Duna védelme alatt álló Esztergomba helyezte át, hol a víziút nyugattal is megkönnyítette

érintkezését. Új székhelyén hazájukból politikai okokból menekült s később a bajor hercegné kíséretében érkezett német és olasz lovagokkal vette magát körül, kik addig gazdátlan földterületen kaptak birtokot. A sváb földről jött Hont és Pázmány a Duna másik partján, Esztergomtól északra s északkeletre, Deodát sanseverinoi gróf a fővárostól délnyugatra, a későbbi Tata vidékén telepedett meg. Bizonyára e vidéken kapott földet a Koppány leverése és birtokainak elkobzása óta Somogy megyében birtokos Fanbergi Tibold is, míg Géza többi idegen híve – így a bajor Wasserburgi Vecelin és a Gizellával jött Hermann – a nyugati gyepű mentén, a későbbi Zala és Vas megyék területén kaptak birtokot.

A fejedelem körül csoportosuló nemzetségek tagjainak s a külföldről jött adománybirtokosoknak tömörülésével egy új társadalmi osztály, a Szent István korában kialakult adománybirtokos és udvari arisztokrácia csirái tünedeznek elő.

Mennyire haladt Géza a fejedelmi hatalom gazdasági megalapozásában, nem tudjuk, de feltehető, hogy megkezdte a királyi birtokszervezet kiépítését. A bakony-pilisi s talán a csalóközi uradalommal is ő gyarapította nemzetsége sárrét-csepel-solti szállásbirtokát és az ország egy részében ő hajtotta uralma alá a nemzetségek által birtokba nem vett területen szét-szórtan s viszonylag függetlenségben élő hódolt népséget, a későbbi várnép őseit. Kétség-

telen, hogy a tőle közvetlenül függő adománybirtokosok és kisbirtokos népség felfegyverzésével ő vetette alapját a földbirtokon alapuló királyi hadseregnek is.

A térítés és az egyházi szervezkedés lassan haladt. Papok voltak szép számban, talán valami térítő püspök is működött, de a Piligrim által tervezett egyházi szervezésnek útját vágta a térítőkísérlet meghiúsulása s a bajor-magyar viszony elmérgesedése. A helyzet csak a század utolsó éveiben változott meg. Géza fia békés uralmának biztosítása végett uralkodása utolsó évtizedében külföldi összeköttetéseket keresett. Egyik leányát még 987 táján nőül adta Miciszláv lengyel fejedelem fiához, a későbbi Vitéz Boleszlávhoz, de ez alig két év után elta-

szította. A száműzött asszony kisfiával, a későbbi szerencsétlen végű Beszprém Ottó lengyel királlyal (1031–1032) haza menekült. A fiú nevét őrzi a fejedelmi ház birtokán épült Beszprém, ma Veszprém városa. E házassági kapcsolat emléke a későbbi lengyel hagyományban a X. század derekán lengyel földre menekült s ott II. Miciszláv leányával egybekelt és keresztény hitre tért Béla herceg – a későbbi I. Béla – házasságának emlékével olvadt össze s alapjává lett a Géza fejedelem lengyel házasságáról szóló XII. századi genealógiai mesének. Géza leánya vagy rokona volt az a „magyar királyleány” is, akit 980 táján Sámuel bolgár cár fia, Gábor Radomir vett nőül, de – apja kívánságára egy görög nővel lépven új

házasságra – 984-ben eltaszította. Géza öccse, Mihály – fiainak, Vászolynak (Vaszili) és Szár Lászlónak (Vladiszlav) szláv nevéből következően – valószínűleg egyik szomszédos szláv fejedelem leányát vette nőül. Mindezeknél nagyobb jelentőségű politikai összeköttetés volt István herceg házassága bajor Gizellával.

A magyar külpolitika – ha szabad e szót használnunk – Árpád óta nyugat felé orientálódott. A szász császári házzal a magyarok évtizedeken át folytonos harcban álltak és a bizánci császárokkal időről-időre kötött szövetségük is inkább a fegyverszünet, semmint a tartós politikai összeköttetés jellegével bírt, de állandó értékű politikai kapcsolatokra is szert tettek.

Felső-Itália királyaival 900 és 955 közt állandóan barátságos, sőt szövetséges viszonyban éltek. A bajor hercegi házzal 913-ban kötött béke pedig hamarosan szoros fegyverbarátsággá fejlődött s a század végén – I. Henrik (947–955), majd Sváb Ottó és III. Henrik hercegek (976–985) uralkodása alatt két ízben beállt rövidebb megszakításokkal – immár nyolcvévtizedes múltra tekinthetett vissza. E barátság a politikai és katonai célszerűségeken kívül a két nép rokonszenvében is szilárd alapra talált.

A magyarok karakter és műveltség tekintetében sokkal közelebb álltak a bajorokhoz, mint bármely más szomszédjukhoz. Bizánc a maga fényűző kultúrájával és túlfejlett államszerve-

zetével, korhadó társadalmi és gazdasági szervezetével, alattomos és körmönfont diplomáciájával, istenség ködébe burkolódzó császársaival a magyar szemnek elérhetetlen távolságban állt. Az övékénél kezdetlegesebb katonai szervezetben, politikai függőségben élő szláv népek – lengyelek, csehek, horvátok, szerbek – kultúrája, idegenszerű erkölcsi és szokásai sem vonzották a magyarokat. A bajorokban viszont magukhoz hasonló kitűnő harcost, fegyelmezett katonát, nyílt ellenséget és becsületes barátot, szabadságszerető, idegen jármot nehezen tűrő, független népet ismertek és szerettek meg. Gazdasági kultúra tekintetében sem álltak oly magasan a magyar felett, mint a nyugati frankok, olaszok vagy görögök

és hiányzott belőlük az erkölcsöknek az a romlottsága, a visszavonásnak és széthúzásnak az a szelleme, amit Bizáncban és nyugaton tapasztalhattak. II. Henrik herceg idejében a feudalizmus káros törekvéseinek gátat vető erős központi hatalom, a vitézül harcoló, bölcsen kormányzó monarcha egészséges kormányzati rendszere is rokonszenvet, megbecsülést válthatott ki a központi hatalom megszilárdításán munkálkodó magyar fejedelemből.

II. Henrik bajor herceg, mióta 985-ben visszafoglalta ősei tartományát, majd Karinthiai Henrik halála (989) után a bajor hercegséggel újra egyesítette Karinthiát és Felső-Itáliát is, a béke és alkotómunka jegyében uralkodott.

Személyében szerencsésen egyesült a magyarokkal egykor ellenséges szász dinasztia és a magyarbarát bajor hercegi ház s mint a bajor és felsőitáliai tartományok ura, természetes örököse volt a bajor hercegek és felsőitáliai királyok magyarbarát politikájának. A bajor hercegség reorganizációjában nagy része volt Wolfgangnak, Regensburg tudós és szentéletű püspökének. Az ő közvetlen hatására, személyes befolyására vezethető vissza Henriknek és a hitbuzgó burgundi Gizellának egyházalapító, gazdagító és újjászervező munkássága, gyermekeiknek benső vallásossága és hitbuzgalma. A két fiú közül Brunó papi pályára lépett s később Augsburg püspöki székére emelkedett. Henrik

kegyes hajlamairól volt ismeretes, halála után népe szentség hírével övezte. Brigitta hercegnő Istennek szentelve magát, a regensburgi Szent Pál-kolostor fejedelemasszonyává lett. Gizella is apácának készült, mikor 996-ban eljöttek Regensburgba Géza fejedelem követei s az ifjú IV. Henrik hercegtől (996–1024) nőül kérték István számára.

A leánykérés összefügg Szent Adalbert prágai püspök 995. évi magyarországi látogatásával. Adalbert a cseh Prsemyslidákkal hatalomban és előkelőségben vetélkedő fehér-horvát család sarja volt, de nagyanyja – I. Henrik király leánya – révén Ottó császárral és a bajor hercegi házzal is közeli rokonságban állt. Apja, Szlavnik herceg, fejedelmi hatalommal uralkodott

keleti és déli Csehországot felölelő, jórészt fehérorvátoktól lakott tartományában, mely közvetlen szomszédja volt a magyar fennhatóság alá tartozó morva földnek. Fiaival együtt a császárhű és németbarát keresztény párthoz tartozott, szemben a birodalomtól való elszakadásra mindig kész, szokásaikban és erkölcsükben pogány Prsemyslidákkal. Adalbert papi pályára szánva, még az apai házában ismerkedett meg a keresztény hitelvekkel. Később atyja barátjának, Adalbert magdeburgi érseknek udvarában szívta magába kora újraéledő kereszténységének szigorúan aszkétikus és purifikáló szellemét. Apja halála után hazatérve, a mainzi érsek fennhatósága alatt 975 táján alapított prágai

egyházmegye első püspökének, a szász Tietmárnak, környezetébe került s ennek halála után, 982-ben prágai püspökké szenteltetett fel. Szigorú egyházi felfogása, purifikáló törekvései, németbarátsága, császári rokonával, III. Ottóval szemben tanúsított rendíthetetlen hűsége és családjának fejedelmi hatalma ellenségévé tették honfitársai egy részét s magát II. Boleszláv herceget is. Az örökös viszálykodást megúnva s népe féktelen szilajságán, pogány szokásain elkeseredve, Itáliába utazott. Itt találkozott Szent Nilussal, a szigorúan aszkétikus keleti szerzetesi szellem nagy képviselőjével és Majolus clunyi apáttal, a legszigorúbb fegyelmet hirdető clunyi reformirányzat buzgó apostolával. E

találkozások rendkívüli befolyással voltak a szerzetesi elvonultságra, aszkézisre egyébként is hajlamos, gyakorlatiak iránt kevés érzékkel bíró Adalbertre. Kolostorba vonulva közel három évet töltött Monte-Cassino, Valleluce, majd a római Szent Elek és Bonifác-kolostor szigorú regulák szerint élő szerzetesei körében. Mikor előljárója – Willigis mainzi érsek – utasítására és Boleszláv herceg hívására visszatért egyházmegyéje élére, tizenhárom hitbuzgó olasz és német szerzetes – köztük féltestvére, Gaudentius, később a lengyelek első érseke és Anasztáz, a későbbi esztergomi érsek – kísérte hazájába. Ezzel a kis idegen szerzeteskolóniával alapította meg 993-ban a Szűz Mária, Benedek, Bonifác és Elek

tiszteletére szentelt első csehországi benedekrendi kolostort a Prága melletti Breunowban.

A szász és bajor uralkodóházak összeköttetései a magyarokkal.

Ludolf szász gróf. † 866.; Liudswinda, Karlmann bajor király (†880) ágyasa.; Brunó szász herceg 866–880.; Ottó szász herceg 880–912. 906-tól: harc a magyarokkal.; Arnulf császár 887–899. 892-899: Árpád szövetségese.; Luitpold bajor örgróf 883–907. 899-ig magyar szövetség; 900–907: harc a magyarokkal.; I. Henrik német király 919–936. 919–924: harc a ma-

gyarokkal. 924–932: adót fizet a békéért. 933: merseburgi csata.; Arnulf bajor herceg 907–937. 913-ig harc a magyarokkal. 914-től: magyar szövetség. ?2. felesége: magyar lány.; Bertold bajor herceg 938–947. 943: harc a magyarokkal. Felesége: Biletrud, 954: magyar szövetség.; I. Nagy Ottó német király, majd császár 936–973. 955-ig: harc a magyarokkal. 973: barátság Gézával.; Leány; I. Henrik bajor herceg. 947–955: harc a magyarokkal.; Judit bajor régens hercegnő 955–970.; Eberhard bajor herceg 937–938. 937: magyar szövetség.; Hermann gróf; Arnulf Pfalzgraf 938–954.; Leány f. Burkhard osztrák örgróf 975-ig.; III. Henrik karantán herceg 976–978. bajor herceg 983–985.; 975–978: II. Henrik lázadó társai;

Ludolf sváb herceg; Liutgard f. Konrád lotharingiai herceg.; 954: magyar szövetség.; II. Ottó császár 973–983. 976–983: harc a magyarokkal.; Szlavnik fehér-horvát herceg; II. Henrik bajor herceg 955–976 és 985–995. 972–974: magyar térítés patronusa. 975-978: lázadás a császár ellen.; Bertold gróf 955: magyar szövetség; Ottó bajor herceg 976–983. 976–983: harc a magyarokkal.; Ottó karantán örgróf 978–983.; III. Ottó császár 983–1002. 966-tól: Szent István szövetségese.; Szent Adalbert prágai püspök 955: Géza udvarában.; IV. Szent Henrik herceg, majd császár 955–1024. 966-tól: Szent István szövetségese.; Gizella 966: magyar királyné.

Boleszláv és a cseh urak megbékültek szent-életű, szigorú püspökükkel, de csak látszólag. Mikor Adalbert a pogány vérbosszújoggal szembeszállva, védelmébe vett egy templomába menekült házasságtörő asszonyt, a régi gyűlölet kirobbant. A férj vérre szomjazó rokonsága betört a püspöki palotába, majd a szentegyházba s az oltár mellett gyilkolta meg szerencsétlen áldozatát. Adalbert átokkal sujtotta a szent helyet megfertőző cseh urakat, kik II. Boleszláv herceg legbizalmasabb környezetéhez tartoztak s mivel a herceg ezek pártjára állt, 995 elején székét újra elhagyva, Rómába utazott. Ellenfelei, távozásán felháborodva, a szokásjog alapján s a Szlavnik-ház tartományára éhes Boleszláv hallgatag beleegyezésé-

vel, vérbosszúharcra keltek családjá ellen. A libicei várat ostrommal bevették, Adalbert testvéreit hozzátartozóikkal, híveikkel, cselédekkel együtt kegyetlenül legyilkolták. A vérengzésből csak a papok menekültek, kiket a következményektől tartva, idegen létükre sem mertek bántalmazni.

Adalbert a vérengzés idején már Rómában tartózkodott, de odautaztában néhány hónapot Magyarországon töltött. Gézával követek útján már korábban is összeköttetésben állt s udvarában most szíves fogadtatásra talált. A magyarországi viszonyokkal, a pogánysággal fertőzött félkereszténységgel elégedetlenül a fejedelem családját és híveit igyekezett a hitben megerősíteni. Tanításai nem mindenütt hullottak ter-

mékeny talajba, de nagy hatással voltak az ifjú Istvánra, akit – úgy látszik – ő bérmált, erősített meg hitében. István pici kora óta keresztény hitben nevelkedett. Természetes hajlamai jók, képességei, tehetségei nagyok voltak, de mindeddig nem volt hozzámért, alkalmas nevelője, a krisztusi hit igazi szellemét ismerő és hirdető, erkölcsében és meggyőződésében szigorú, megalkuvásra képtelen tanítómestere. Ezt a mestert találta meg Szent Adalbert személyében, kinek tanításai megragadták fogékony szellemét. Valószínűleg Adalbert fordította a magyar fejedelem fiának figyelmét hitbuzgó rokonára, a bajor hercegkisasszonyra s talán ő járt közbe a házasság érdekében a kegyes hajlamú bajor hercegnél és Ottó császár-

nál, kit éppen 996 őszén kísért Rómából Németországba. A gondolat, hogy az apácjelölt hercegnő a pogány magyarok megtérítésén munkálkodó ifjú fejedelem hitveseként szentelje magát egyháza szolgálatára, mindenestre közel állt a térítésre, mártírságra hajlamos Adalberthez, ki gyermekkorától sokat hallott a pogány lengyelek térítésében férje oldalán eredménnyel működő cseh Dombrovka hercegnő áldásos munkájáról. Akármint volt is, IV. Henrik bajor herceg, a magyarok első térítőjének tanítványa, örömmel fogadta Géza ajánlatát. Gizella hercegnő lemondott égi jegyeséről s a magyar fejedelem udvarába költözve, pogányok térítésével, új hívők gondozásával igyekezett Krisztus országának né-

pét gyarapítani, magának a túlvilági boldogsághoz vezető érdemeket keresni.

A házasságkötés még 996 végén vagy a következő év elején megtörtént és nyomon követte a magyar térítés megszervezése. Géza fejedelem Sabariának a Bakony északnyugati nyúlványán még látható s a másik Sabariában született pannóniai Szent Márton szülőhelyének vélt romjain egyházat és monostort kezdett építtetni Szent Adalbert Magyarországra menekült tanítványai számára.

A libicei vérfürdő után ezek sem maradhattak meg Csehországban. A vad csehek elől menekülve elsőnek Radla, Adalbert ifjúkori barátja és tanuló társa jött magyar földre s itt a fejedel-

mi pár belső bizalmasává, udvari papjává lett. Hamar megkedvelte a vendégszerető magyar fejedelmi családot s nem követte barátját Lengyelországba, hová ez Gézához, Saroltához és magához Radlához írt leveleiben hívta. Querfurti Bruno – Adalbert nagy rajongója és követője – még 1004-ben is itt találta a magyar királyi udvarban.

Radla után nemsokára megérkezett a breunowi kolostor olasz és német szerzeteseinek egy csoportja, míg egy kisebb csapatuk – Ascherikkel az élén – Lengyelországba menekült mestere után, ki Boleszláv lengyel herceg támogatásával Meseritzben alapított számukra kolostort s apátjukká Ascheriket szentelte fel. Anasztáz breunowi apát Itáliába ment, hol

1001 áprilisában is „a szláv tartomány Szűz Mária kolostorának apátja”-ként szerepel Ottó császár udvarában. Maga Adalbert 997 elején a pogány poroszokhoz indult téríteni s ott egy feldühödött pogány pap vágása szerezte meg számára a vértanuság annyira óhajtott koronáját. Halála után Ascherik apát is Magyarországra jött a meseritzi szerzetesház tagjaival.

István és bajor Gizella házassága nagy politikai sikere volt a magyarok erőskezdő békefejedelmének. Géza külpolitikájának alapgondolata kezdettől fogva a tartós béke volt. Ezért igyekezett minden számottevő szomszédos hatalommal – lengyellel, bolgárral, göröggel – a barátságos viszonyt fenntartani. Főtörekvése

mégis a bajor-magyar viszony elmélyítésére, a német szövetség kiépítésére irányult, mert a szomszédságban a német-római császár hatalma válhatott leginkább veszedelmessé a belső konszolidáció útján haladó országra. A Karoling-hagyományok örököseként fellépő német-római császár s a Pannónia fölött korábban hűbérúri hatóságot gyakorló bajor herceg nem mondtak le a régi keleti tartományok visszaszerzésének gondolatáról és ha a rendelkezésükre álló erő nem is volt elegendő a terv megvalósításához, mindenesetre nagy gondot okozhattak, nehéz küzdelmeket szerezhetek a magyaroknak, mint azt később II. Konrád, III. Henrik és IV. Henrik törekvései és kísérletei bebizonyították.

Géza politikai okokból kereste a bajor összeköttetést. Az ifjú István népének Krisztus anyaszentegyházával kötött örökös frigyét kívánta keresztény házasságával megpecsételni s az ő szemében e frigy megkötését jelképezte az első magyar egyháznak, a pannonhalmi bencés kolostornak a házasságkötést nyomon követő alapítása. Ez eseményekkel új korszaka kezdődik a magyar egyháznak, a pannonhalmi bencés kolostornak a házasságkötést nyomon követő alapítása. Ez eseményekkel új korszaka kezdődik a magyar történetnek, melybe Géza fejedelem a maga pogány erkölcsével és felfogásával, külsőségeiben kimerülő kereszténységével már nem illett bele. Nem is sokkal élte túl fia házasságát. Történeti hivatását betöltve

a 997. évben megtért őseihez, keresztény hitben nevelt fiára hagyva országát.

Géza egyénisége a pogányságból keresztény hitre tért frank Klodvigra, angolszász Ethelbertre, bolgár Borisra, lengyel Miciszlávra és orosz Vladimirre emlékeztet. Ezekhez hasonlóan ő is keménykötésű, erőszakos, pogányerkölcsű ember volt. Megtérése, kereszténysége, ha nem is külső máz, inkább politikai megfontolás, semmint belső meggyőződés, lelki átalakulás eredménye volt. Felismerte a keresztény tanítások magasztosságát, az egyház erejét, az egyházi szervezet államfenntartó hivatását, de nem értette meg a keresztény hit lényegét, hiányzott belőle a benső vallásosság, a meggyőződéses hit. Inkább rokoni kapcsolatok terem-

tésével vagy erőszakos rábeszéléssel, parancsszóval, ha kellett véres kézzel, semmint példaadással és meggyőzéssel igyekezett népét az igazság útjára terelni. Mint Klodvig mellett burgundi Klotild, Ethelbert mellett frank Berta, Miciszláv mellett cseh Dombrovka, Vladimir mellett bizánci Anna, Géza mellett is ott állt a keresztény hitves, a Konstantinápolyban megtért gyula gyönyörű leánya. Sarolt, kit szláv alattvalói – török nevének (*Sar-aldu* = fehér menyét) előrészét szlávra fordítva – Belekneginének, vagyis fehér királynénak neveztek, férjéhez hasonlóan erős akaratú, uralkodó természetű, férfias hajlamú asszony volt. Szívesen lovagolt, ivott, vadászott s ha a méreg elfutotta, verekedéstől sem riadt vissza. Az ura-

lomban hű társa volt Gézának, kinek elhatározásaira döntő befolyást gyakorolt.

Árpád óta Géza volt az első fejedelem, akit Magyarország egyedüli urának elismertek. Ő állította helyre a fejedelmi méltóság tekintélyét s ha nem törte is össze teljesen a régi politikai szervezetet, meggyöngítette s a Dunántúl meg is semmisítette a fejedelmet hosszú időn át háttérbe szorító hadnagyok hatalmát. A külső béke biztosításával, a központi hatalom megerősítésével, keresztény térítők befogadásával alapját vetette a keresztény magyar királyságnak.

Az évtizedes bajor és lombard-olasz fegyverbarátságot a quedlinburgi követséggel, majd

fia kiházasításával ő fejlesztette a magyar fejedelemség és a német-római császárság állandó értékű politikai szövetségévé s ezáltal ő vezette be keletről Európába szakadt népét a nyugati keresztény népek nagy közösségébe.

Kelet vagy Nyugat? Ez volt a nagy kérdés, amivel minden Európa szívébe szakadt keleti népnek szükségszerűen szembe kellett kerülnie. E kérdés helyes megoldásától függött valamennyinek sorsa, jövője. A húnok, avarok, besenyők, úzok, kúnok Európában élve sem tudtak elszakadni Ázsia pusztáitól. Keleti rokonaik és nyugati ellenségeik két irányból jövő támadásainak ütközőpontján kétfelé hadakozva, sorsuk a teljes bomlás, szétszóródás, felszívódás lett. Szinte nyomtalanul tűntek el a

népek tengerében. A közelebbi Kelet – Első-Ázsia és a Balkán – érdekkörébe kapcsolódó, kultúráját jól-rosszul elsajátító népek viszont elvesztették nyelvüket és eredeti népegyéniségüket, mint az elszlávosodott bolgárok, kazárok és tatár törzsek, eloláhosodott kún-besenyő töredékek példája bizonyítja. Mások elcsenevészedtek, mint a volgai bolgárok és magyarok kihalásra ítélt csuvas és baskir utódainál látjuk, vagy mint a törökök, visszaszorultak Ázsiába. E sorsok egyike várt a magyarra is, ha történeti élete sorsdöntő órájában kelet felé fordul tekintetével.

Géza, mint egykor Árpád, nyugatra nézett s ezzel eldöntötte nemzete sorsát. Ő volt az első

magyar fejedelem, aki nyugaton – olasz és német földön – látta, innét várta azokat a művelődési értékeket, melyek befogadásával népét naggyá, hatalmát állandóvá és megdönthetetlené teheti. Érdeme, hogy a magyarság végleg elszakadt az orosz hatalom növekedésével és a bolgárok elszlávosodásával párhuzamosan elhanyagolt keleteurópai török kultúrkörtől és elfordult a bizánci-görög-szláv kultúrkörtől. Érdeme, mert ellenkező esetben a magyart is elérte volna a Magyarország és Dél-Oroszország területén összemorzsolódott és felszívódott, vagy a Balkánon elszlávosodott rokon népek sorsa. Géza körültekintő, bölcs békepolitikájának és szervező munkásságának köszönhető, hogy fia aránylag kevés küzdelem árán, rö-

vid idő alatt meg tudta szervezni a magyar királyságot és a magyar katolikus egyházat.

*

Alig húnyta be szemét Géza, tüstént feltámadtak az udvarban nag befolyáshoz jutott idegeket rossz szemmel néző, régi hitükhöz, pogány szokásaikhoz ragaszkodó, hatalmukra és függetlenségükre féltékeny pogány urak.

Elsőnek Szár Szerénd fia Koppány támadt fel. A XI. századi hagyomány alapján író krónikás szerint „Koppány somogyi vezér volt és Géza halála után Szent István király anyjával akart vérfertőző házasságra lépni; Szent Istvánt megölni és birodalmát a maga hatalma alá akarta vetni”. Koppány tehát rokona volt Gé-

zának s mivel birtokai – a somogyi Szerénd (később Szerén > Szörény) s a somogy-tolnai határon fekvő Koppány falvakkal – a legidősebb Árpádfi és ivadékai ősi szállásbirtokának, a Tolna megyei Tarhos, Tevel és Tormás falvak vidékének nyugati szomszédságában területek el, nyilvánvalóan Tarhos leszármazója volt s a *leviratus* ősi jogszokásának akart érvényt szerezni, melynek értelmében az özvegyet férje nemzetsége férjhez adhatja annak öccséhez – a magyar szólásmód szerint „kisebbik urához” – vagy a nemzetségnek más férfitagjához. A trónt pedig a senioratus hagyományos és Géza idejéig sértetlen örökösödési rendje értelmében, mint Árpád nemzetségének legidősebb férfitagja követelte magának. Géza és

István viszont a sógorságban – a keresztény felfogáshoz híven – házassági akadályt, az így létrejött házasságban vérfertőzést láttak s ezért István később törvényesen is eltiltotta az özvegyek férjhez kényszerítését. A trónöröklés kérdésében pedig a régi jogszokással szemben, illetőleg azt kiegészítően az *idoneitas*, vagyis a kormányzásra való alkalmasság követelményének szereztek érvényt, mert középkori egyházi felfogás szerint az „alkalmasság” az öröklés jogcíménél is fontosabb és hatályosabb kellék volt. Ez alapon nyerték el a legitim uralkodókkal szemben Pipin frank és Bozo burgundi királyok, később a német ellenkirályok is az egyház támogatását. A pogány szokás szerint

beretválkozó s ezért „szár”, vagyis kopasz jelzővel említett Szerénd pogány fia egyházi felfogás szerint semmiesetre sem volt alkalmas az immár keresztény fejedelemség kormányzatára. Ezért Géza kizárta őt az öröklésből s örökösévé a keresztény királyoknak a Karolingok, a szász császári dinasztia és a X–XI. századi francia királyok által is gyakorolt utódjelölési jogával élve, saját keresztény hitben nevelt fiát, Istvánt, jelölte ki utódjául s őt az egykorú nyugati szokásnak megfelelően „összehíván Magyarország előkelőit és a következő rendet a közös tanácskozás határozatából maga után uralkodóvá emelte s ennek erősségül mindnyájuktól hűségesküt vett.” Koppány

lázadása az ősi pogány jogfelfogás támadása volt a nyugatról hozott új, keresztény jogrend ellen.

Koppány pogány hadai a Balatont megkerülve s annak északi partján előnyomulva pusztítják a fejedelem bakony-veszprémi uradalmát és népét, mikor István seregei – magyarok és németek – a bajor Vecelin vezérlete alatt Veszprémnél rájuk törnek és döntő győzelmet aratnak. Koppány elesett. Testét felnégyelték; darabjait – hagyomány szerint – Veszprém, Győr és Esztergom kapujára szegezték, a negyediket keletre küldték intőjelként a fejedelem ellen zúgolódó gyula számára. Vagyonát elkobozták, birtokaiból István a pannonhalmi monostort és kiválóbb vitézeit – köztük Fanbergi Tiboldot –

adományozta meg. A somogyi tartomány minden terménye és állatszaporulata után tizedet s ezenfelül több falut, sok népet a pannonhalmi bencés monostor, Szent Márton egyháza kapott, kinek nevével István hadai harcba indultak. Ezidőtájt fejezték be pannonhalmi építkezéseket. A monostor élére 1001 után Anasztáz került, az egykori breunowi apát, Szent Adalbert lelkes olasz tanítványa. Koppány tartományától keletre, a Meszes aljában István új egyházat alapított Szűz Mária és Szent Benedek tiszteletére és Adalbert lengyel földről menekült másik tanítványát, a német Ascherikot – az egykori meseritzi apátot – bízta meg a pécsváradi monostor megszervezésével.

Koppány bukásával István a Dunántúl egysze-
riben ura lett a helyzetnek. A pogány magya-
rok – ha titkon elégedetlenkedtek is – nyílt el-
lentállásra többé nem gondolhattak. A Felső-
Tisza mentén is biztosítva volt uralma. A kaba-
rok, élükön István sógorával és későbbi nádor
ispánjával, Aba-nembeli Sámuellel – úgy lát-
szik – kezdettől fogva támogatták ifjú fejedel-
müket. A tiszántúli, Körös-Maros-vidéki tör-
zsek népe – a „Feketevár” (Csongrád) környé-
kén és attól keletre lakó „fekete magyarok”,
kiknek az egykorúaknál említett „fekete” jel-
zője tán a Kara (= fekete) törzsnévvel függ
össze – és hatalmas hadnagyaik Koppány le-
győzése után sem ismerték el Istvánt uruknak s
a szomszédos bolgár hatalom segítségével

igyekeztek a maguk függetlenségét megvédeni.

XI. századi csanádegyházmegyei hagyomány szerint e század elején Ajtony marosvári hadnagy uralkodott a Köröstől az Al-Dunáig, a Tiszától az erdélyi sóvidékig terjedő hatalmas területen és Bodonyban megkeresztelkedve, görög földről hozott papokat tartományába, mely 1002-ig Sámuel cár ekkor görög uralom alá került Bolgáriájával volt határos. A dunántúli szájhagyomány nem ismeri Ajtonyt, de szól az egykorú Hildesheimi Évkönyvekben is István anyai nagybátyjaként említett Gyula fejedelemről, aki Erdélyben – a Felső-Szamos- és Maros-vidéki sóbányák környékén – uralkodott és szoros összeköttetésben állt a „bolgárok

és szlávok” felett uralkodó „Kán”-nal, míg apja – az idősebb Gyula – korábban az akkori Kán testvérével Kulánnal és ennek fivérével, Beliüddel volt barátságban. A csanádi hagyományban is szerepel Gyula, mint az Ajtony ellen vívott harc egyik ellenszenves szereplője, tipikusan mondai elbeszélés keretében.

Az egymástól függetlenül fennmaradt különböző vidéki hagyományokat, a Gyulákra, a *gyula* méltóságra, Erdély akkori települési viszonyaira, a görög térítésre vonatkozó történeti adatokat, s a helyneveket – Ajtony ország-részében három Gyula, Gyulavári, Gyulavarsány és Ajtony falvak, másrészt Gyula s a tőle származtatott Maglód- vagy Gyula-Zsombor-

nemzetség erdélyi földjén Gyulafehérvár és Ajtony falvak nevét – egybevetve, Ajtony és Gyula azonosságára kell gondolnunk. Minden jel arra mutat, hogy Ajtony volt az utolsó gyula. De ha mellőzzük is az azonosság feltevését, kétségtelen a két személy szoros összetartozása. Ajtony – ha nem is volt azonos az utolsó gyulával – mindenesetre ennek érdekkörébe tartozó törzsfő vagy nemzetségfő volt; tartománya a gyulák marosvidéki tartományát keresztezi. A bolgár „kán”, akivel Gyulával kapcsolatban esik szó, csak Sámuel cár lehet, kinek leveretésében István is résztvett a görög császár oldalán.

A természeti erősségekkel, mocsarakkal, erdősséggel körülvett keleti országrész meghódítá-

sára az udvari katonság, a „német sereg” nem lévén elég erős, István 1002-ben a magyar nemeseket is hadba szólította s vezérükké saját unokafivérét, a Kalocsa és Érsek-Csanád vidékén birtokos Doboka fiát, Csanádot tette. Ugyanekkor szövetségre lépett II. Baziliosz bizánci császárral, ki 999 és 1005 közt vívta döntő harcát Sámuel bolgár cárral, a magyar hagyomány Keánjával. Csanád hadai Szeged alatt keltek át a Tiszán és Szőreg, Oroszlámos, Nagyősz vidékén döntő győzelmet arattak Ajtony felett. A kései hagyomány legendás elbeszélés keretében Ajtony harctéri halálát is elmondja, viszont a gyuláról egykorú bajor évkönyvírótól s az ő nyomán hazai krónikákból tudjuk, hogy királyi öccse 1003-ban

két fiával és feleségével együtt elfogatta és szigorú őrizet alatt tartotta. Ajtonynak a diadalmas vezérről Csanádnak elnevezett Marosvár megyéjében fekvő, de Temesbe, Aradba s a gyula földjeként ismert erdélyi Gyula-Fejérvár megyéjébe is átnyúló marosvidéki birtokait István elkobozta és Csanádnak adományozta. Nemzetsége s az abból származó Telegdy, Makófalvy, Tömpösy, Ladányi családok birtokolják évszázadok múltán is ősük harci szerzeményét. A csanádmegyei Ajtonymonostora környékén birtokos Ajtony-nemzetség s a Kolozs megyei Ajtony környékén birtokos Gyula-Zsombor-nemzetség tagjai viszont a vagyonvesztés után szegényebb birtokos nemesek maradtak.

A tiszántúli részek birtokbavétele után István császári szövetségese támogatására 1003 vagy 1004-ben a Morava völgyén bolgár földre nyomult, az Ajtonyt támogató bolgár „kán” – Sámuel cár – ellen. Résztvett egy város, valószínűleg Üszküb ostromában s onnét gazdag zsákmánnyal és Szent György ereklyéivel tért haza. Az ereklyéket Csanádon Szent György tiszteletére emelt templomban, a későbbi székesegyházban helyezte el, az arany-ezüst kincsekkel pedig a székesfehérvári bazilikát díszítette.

A veszprémi és nagyőrszi csatában a monarchikus elv győzött a törzsi önkormányzaton. A hadnagyok függetlenségi törekvéseivel együtt az ősi politikai szervezet, a törzsszövetség is

elbukott. István egyedüli ura maradt országának. Hatalmát korlátozni, uralma jogosságát kétségbevonni többé senki sem merte.

István fejedelem még a tiszántúli részek meghódoltatása előtt, az 1000. év őszén Rómába küldte Ascherik apátot, hogy II. Szilveszter pápától királyi címe és méltósága elismerését s a magyar katolikus egyház megszervezésére felhatalmazását kérje.

Szilveszter pápa – egykor Gerbert néven III. Ottó császár nevelője, most benső barátja és bizalmas híve – örömmel vette István egyházszervező tervének hírét. Elküldte a kért királyi koronát s vele együtt hosszú nyélre tűzött

„apostoli keresztet” is küldött Istvánnak, jelképeül az idegen országok egyházi szervezetétől független, közvetlenül a római szentszék alá rendelt magyar katolikus egyház megszervezésére adott pápai felhatalmazásnak. Az ábrándos lelkű ifjú császár pedig, ki Szent Adalberttől már hallott István kegyességéről és buzgó hitéről, thébai Szent Móricnak Krisztus keresztjéről származó szent ereklyével díszített lándzsáját – mint a szuverén királyi hatalom jelvényét – ajándékozta az új keresztény fejedelemnek.

Az 1000. év karácsonyának ünnepén „elhozatván az apostoli áldás, korona és kereszt, a pap-ság és a magyar nép örömrivalgások közt egy szívvel-lélekkel királlyá kiáltotta ki s a szent

kenettel fölkenve, a királyi méltóság jelvényével szerencsésen megkoronázza Istvánt, az Isten választottját” s az új király a szentelt olaj és a szent korona érintésével homlokán, szent fogadalommal ajkán, az apostoli kereszttel jobbjában indult el a krisztusi hit terjesztésére, népe boldogítására, egyháza és magyar hazája felvirágoztatására.

HÓMAN–SZEKFŰ MAGYAR TÖRTÉNET

A magyar nép megtérése és a katolikus egyház megszervezése.

Szent István szerepe a magyar nép megtérítésében. Egyház és állam viszonya a római birodalomban. Szent Ágoston krisztusi világbirodalma. Az egyházi univerzalizmus és a nemzeti egyházak; Nagy Károly és Nagy Ottó birodalmi egyháza. Az egyházi fegyelem és az erkölcsök meglazulása a VI–IX. században. Reformtörekvések: Anianei Szent Benedek, hittérítés, a Pseudo-Izidor-féle gyűjtemény, kiliazmus, szerzetesi reformok, Szent Krodegang káptalani regulái; Szent Odo és a clunyi re-

form. A Benedek-rend szelleme és az egyházi világhatalom előkészítésében vitt szerepe. Szent István cluny-szellemű munkatársai. István jelleme, eszmevilága és törekvései. A X. századi keresztény renaissance és a magyarok megtérése. A szent korona. István apostoli követsége. Az első egyházak: Pannonhalma, Zoborhegy, Pécsvárad, Esztergom, Veszprémvölgy, Fehérvár. A dunántúli és északi püspökségek megszervezése. A kalocsai érsekség és a keleti országrészek egyházi szervezete. Kolostorok, zarándokházak. Az egyházak és a papság anyagi ellátása, védelme és kiváltságai. A papság szerepe az ország politikai, gazdasági és kulturális életében. A keresztény magyar kultúra.

A magyar nép lelkébe Pannónia keresztény szlovén lakói, nyugatról hozott keresztény foglyok, később görög, bajor és szláv térítőpapok hintették el a krisztusi hit első magvait. A magyar nép megtérítését mégsem szabad az időbeli elsőség címén nekik tulajdonítanunk. E korai térítőkísérletek az egyistenhívésre már régebben diszponált magyar lelkeket előkészítették a keresztény hit befogadására, útját egyengették a keresztény gondolatnak, de nem vezettek benső, lelki átalakulásra és korántsem jártak az egész nép egyetemét érintő tartós sikerrel.

A megtérés – e szó igazi értelmében – Szent István apostoli munkásságának eredménye volt, ki apja határozatlan és inkább politikai

célzatú kezdeményezésére építve, erős kézzel, elszánt akarattal, meggyőződéses hittel vezette népét a krisztusi igazság ösvényére. A döntő órákban az ő személyes befolyása, tanító- és parancsszava érvényesült. A magyar nép megtérésének érdeme kétségtelenül az övé s azoké a férfiaké, kik őt apostoli munkájára előkészítették, abban támogatták. A megtérés lelki rúgóit, a magyar kereszténység forrását kutatva az ő hitük, felfogásuk, egész eszmeviláguk kialakításában részes szellemi áramlatokra, a X. századi keresztény renaissance szellemi mozgalmára kell figyelmünket fordítanunk.

*

A krisztusi hit már a IV. század folyamán a ró-

mai birodalom államvallásává, a katolikus egyház államegyházzá lett. A császár ezidő óta – mint az államhatalom korlátlan ura és a pontifex maximus utóda – az egyház védurának szerepét kezdi játszani. Az egyház és állam szövetségében az állam ragadja magához a vezetőszerpet s az egyházigazgatás a birodalmi közigazgatás egyik ágaként működik.

A gyakorlatban kialakult államegyházi koncepciónak visszahatásaként a nyugati egyház legnagyobb gondolkodója, Szent Ágoston hip-pói püspök (354–430) fejtette ki a *civitas Dei* gondolatán alapuló államtudományi elméletét, melyben az emberiség egységét, minden ember Isten előtt való egyenlőségét hirdető krisztusi tanítás a római világbirodalmi gondo-

lattal és az egymást követő négy világbirodalom bibliai tanával olvadt össze.

A földi hatalmasságok, fejedelmek, népek és nemzetek felett álló egyetemes egyház augusztinusi gondolata a világbirodalmi eszme örökösévé avatta Krisztus földi helytartóját, a római püspököt, ki Jézus Krisztus nevében uralkodó fejedelme Krisztus minden népet magábanfoglaló s őket az égi birodalomba vezérlő földi országának. Mikor a római birodalom darabokra töredezett és nyugati fele barbár uralom alá került, a katolikus egyház fogta egységbe az egykori birodalom népeit s az elbukott császári hatalom helyett a római pápa lett nemcsak a hitegység, hanem a birodalmi egység eszméjének hordozójává is. I. Nagy Leó

pápa (446–461) tekintélye és minden hívőre kiterjedő lelki hatalma előtt nemcsak a latin keresztények lelkét gondozó nyugati püspökök, hanem a keletrómai császár védurasága alatt a keleti birodalom primátusáért ádáz küzdelmet vívó görög pátriárkák – Alexandria, Antiochia, Efezus, Cezarea, Konstantinápoly püspökei – is kénytelenek voltak meghajolni.

Szent Ágoston eszményien szép elmélete később is vezércsillaga volt az egyház nagy fiainak, a világi hatalmasságokkal összeütközésbe került pápáknak és püspököknek. A nagy gondolatnak kiváló képviselői, meggyőződéses harcosai akadtak, de ezek a nagy szellemek sem tudták útját vágni a pápai tekintély és ha-

talom külső okok következtében bekövetkezett hanyatlásának.

Kezdetben a sokféle keleti eretnekség és a germán népek körében lábrakapott arianizmus bontotta meg a hitegységet, ejtett csorbát az egyházi egyetemesség gondolatán. A VI. században a Keletrómai birodalom császárai szereznek döntő befolyást az egyház kormányzatában. I. Justianus és utódai elismerik a hit egységét, a pápa vallási és egyházi főhatalmát, de a birodalmi egyház gondolatából kiindulva e hatalom védőjeként lépnek fel. Magukat tekintik az egyház világi fejének, az Itáliában nagy birtokkal megajándékozott pápa hűbérurának.

A bizánci császár hatalmi törekvéseivel párhuzamosan a VI. század dereka óta katolikus hitre tért germán fejedelmek nemzeti egyház szervezésére irányuló tudatos törekvése és a magánegyházak (Eigenkirche) rendszere gyöngítette a szentszék hatalmát. Az egyház az új keresztény királyságokban – csakúgy mint a Keletrómai birodalomban – az uralkodó befolyása alá került. A püspökök gazdag adományokban részesültek, helyet kaptak a királyi tanácsban, szerepet a kormányzatban, de a vagyon, politikai befolyás és közigazgatási hatalom ellenében fel kellett áldozniuk függetlenségüket, bele kellett nyugodniuk hatáskörük korlátozásában. Az alsó papság a laikus jog szerint elbírált egyházi javadalommal rendel-

kező egyházalapító földbirtokosok és tartományurak hatalma alá került. A világi és egyházi földesurak az illetékes püspök rendelkezési jogát és a szerzetesi közösségek önkormányzatát mibe sem véve, önhatalmulag töltik be a megüresedett papi stallumokat. Adóztatják s a maguk papi hiveinek, majd világi uraknak, rokonaiknak adományozzák az egyházak és kolostorok javadalmait. A magánkegyuraság rendszerének kialakulásával a püspökségek felett való rendelkezést is az uralkodó ragadja magához.

A pápa hatalma hovatovább névlegessé válik, miután már előbb függő viszonyba kerül a bizánci császárral, majd a VIII. században kisebb itáliai helyi hatalmakkal szemben. A

nemzeti és tartományi egyházak kialakulásával, az egyházi férfiak politikai szereplésével és a világi befolyás növekedésével együttjárt az egyházi szellem elhanyaglása, az erkölcsök s vele a papi tekintély süllyedése, a szerzetesi fegyelem teljes meglazulása s mindezt nyomon követte a hitélet elsekélyesedése, a vallásos érzés kipusztulása.

A VIII. század elején Bizáncban kitört képháborúsággal megindul a keleti egyház elszakadásának háromszázados folyamata. A pápaság felszabadul a keletrómai császárok befolyása és gyámkodása alól, de a birodalmi görög egyház és a nyugati latin egyház közt húzódó szakadék mindjobban elmélyül. A többi pátriárká-

val vívott küzdelemből győztesen kikerült konstantinápolyi pátriárka primátusa alatt a keleti egyház fejlődése önálló irányt vesz s a IX. század második felében a szentszékhez hű Ignác pátriárka győzelmes ellenfele, Fotius, rövid időre bár (858–867 és 879–886), teljes szakadást idéz elő. Bölcs Leó császár erélyes fellépésére a hitegység helyreállt ugyan, de ezidő óta minduntalan felbukkannak a görög egyház függetlenítésére irányuló s a XI. század közepén végleges szakadásra vezető törekvések.

A szakadást előidéző okok közt nem utolsó helyen állt a Nyugatrómai birodalmat új alakban feltámasztó Nagy Károly, utóbb Nagy Ottó császárságának a pápasággal kötött szövetsé-

ge. A katolikus egyházban mindenkor birodalmi, államegyházat látó keletrómai császárok a nyugati birodalom egyházi fejének kezdik a római pápát tekintetni s a frank, majd német császárok befolyása alatt álló szentszékekkel szemben a maguk birodalma egyházi fejének, a konstantinápolyi pátriárkának jogkörét igyekeznek tágítani.

A nyugati császárok – a Karolingok, majd Ottó és utódai – a papság erkölcsi színvonalának helyreállítására, az egyháznak a tartozmányurak, földbirtokosok hatósága alól való függetlenítésére és a pápa hatáskörének kiépítésére irányuló törekvéseket rokonszenvvel támogatták. Az Egyházi-állam alapításával és védelmével megerősítik a pápák világi hatalmát.

Látszólag az egyházi univerzalizmus védőjeként léptek fel, de a világi és egyházi hatalom szövetségében – a keleti császárokhoz hasonlóan – maguknak követelték a vezetőszerpet. Elhatározó erővel szólnak bele az egyház ügyeibe s a pápai trónt a maguk ízlése szerint töltik be, nem egyszer arra méltatlan emberekkel. Segítik az egyház fejét és a főpapokat más világi hatalmak, a földesurak, a nemzeti és tartományi egyházak ellen vívott küzdelmében, de nem az egyház függetlenítésére, hanem a maguk főhatósága alatt álló világbirodalmi egyház kiépítésére s ennek révén saját politikai hatalmuk növelésére törekszenek. Az egyházfejedelmekkel szövetségben törik meg a

nekik kellemetlen tartományurak hatalmát, de a főpapokat császári tisztviselőkül tekintik s az egyházi vagyonnal is szinte korlátlanul rendelkeznek.

A császári egyházpolitika reakciójaképpen II. Adorján (867–872) és VIII. János (872–882) pápák maguk szegődnek a császári hatalommal és a birodalmi egyházzal szembeszálló uralkodók – Rasztiszláv, Szvatopluk, Kocel s a horvát fejedelmek – nemzeti egyház alapítására irányuló partikuláris törekvéseinek szolgálatába. Viszont a császár és a vele szövetségben álló német főpapság, a birodalmi egyház érdekeinek védelmében e törekvésekkel szembehelezkedve, voltaképpen az egyház egyetemességét védelmezi.

E visszás és szomorú állapotok visszahatásaként indult meg a hitélet és az erkölcsök megtisztítására, a papi tekintély helyreállítására s az egyház függetlenítésére, majd főhatalma megalapítására irányuló nagy mozgalom. Első tünetei már a IX. században jelentkeznek. A szerzetesi élet reformját nagy eréllyel sürgető Szent Benedek anianei apát propagandájának és küzdelmének eredményeként a bencés apátok aachen zsinata 817-ben elhatározta a kolostorok reformját. Közel száz birodalmi kolostorba küldtek vizitátorokat, kiknek feladata volt az erkölcsök javítását, a meglazult fegyelem helyreállítását szorgalmazni, nunsiai Szent Benedek reguláinak szigorú betartása felett őrködni.

Nagy Károly és a makedón császárok politikai érdekű, de céltudatos térítőakciója sok jámbor szerzetesben és világi papban ébresztette fel a régi hitvallók és hithirdetők szellemét, kik Szent Bonifácnak († 755), a VIII. században thüringiek, frankok, frizek és bajorok közt térítő nagy angolszász apostolnak példájára élethivatásukat látták a pogány népek térítésében és szent hittel, igaz meggyőződéssel szálltak szembe a pogányok közt rájuk várakozó nélkülözéssel és bántalmakkal. Az őskeresztény hitvallók és hithirdetők szellemében működő buzgó papok, köztük Szent Ansgar († 865) az északi népek és Szent Ciril († 896) a szlávok apostola, hintették el a krisztusi hit magvait a szászok, dánok, svédek, csehek, morvák, szlo-

vének közt, bár apostoli munkásságuk eredményét nem egyszer komolyan veszélyeztette az új hívőket saját anyagi érdekeik szempontjából elbíráló német püspökök ellenszenves fellépése.

A szerzetesi fegyelem és térítőszellem éledésével egyidőben ébredszik a világi hatalomtól független, egyetemes egyház szunnyadó eszméje. A Nyugati-Frankbirodalomban Rheims vidékén a IX. század derekán állították össze a pápai főhatalomért és a nemzetfeletti egyetemes egyház jogaiért vívott küzdelemben később kánonként idézett jogszabálygyűjteményeket: a Sevillai Izidor nevét és tekintélyét kisajátító Pseudo-Izidor-féle gyűjteményt és a Benedictus Levita neve alatt kompilált művet.

Az egyházjognak ezek a hiteles emlékeket és hamisított forrásokat egyaránt felhasználó kodifikációi Szent Ágoston tanítása értelmében állítják elénk az egyház és állam viszonyát, a pápa és püspökök joghatóságát. Hatalmas fegyvert adtak a fejedelmek, tartományurak és a nemzeti egyházak élén álló metropoliták világias uralma ellen küzdő papság kezébe, a szigorú érdekközösségbe egyesített pápa és püspökök feladatául jelölve ki az egyház függetlenségért vívandó harc szellemi vezérletét. E jogszabálygyűjtemények csak a XI. században emelkedetek törvényerőre, de ékesen szóló tanúi az egyház elvilágiasodása miatt forrongó lelkek reformtörekvésének, az egyházi

univerzalizmus, az ágostoni eszme csendes térhódításának. E törekvés és ez a szellem testesült meg a kor nagy pápájának, I. Szent Miklósnak (858–867) személyében, ki a szkizmatikus Fotiussal, a nemzeti egyház alapítására irányuló törekvésekkel és az egyház ellen forduló világi hatalmasságokkal szemben egyforma eréllyel és következetességgel védte meg és érvényesítette a szentszék hatalmát.

Az irodalomban megnyilvánuló és időnként az egyházkormányzatban is érvényesülő törekvések nagy ellentállásra találtak a maguk vélt jogait, a százados gyakorlatot féltékenyen védelmező világi és egyházi hatalmasságok körében. A császár, a fejedelmek, tartományurak,

érsekek, a világias élethez és politikai szerepléshez szokott püspökök, sőt maguk a Miklós örökébe lépő gyenge pápák is szembefordulnak az új hatalmi alakulást sejtető reformeszmékkal, de az egyszer fellobbant tüzet eloltani többé nem lehetett. Évtizedeken át csak parázslik ez a tűz, de a X. században lánggra lobban s rövid néhány évtized alatt egész Európában elharapózik.

Az alsó papság és a nép körében felébred és mindjobban erősödik az erkölcsi javulás vágya. Ez a vágy jutott kifejezésre a *kiliazmus*-nak a zsidó Messiás-várással rokon, misztikus mozgalmában. A kiliasták a Jelenések Könyvének egyik tételét magyarázva az 1000. évre várták Krisztus második eljövételét s az ő

tényleges földi uralmának, az örök béke korszakának közeli megvalósulását. A végítélet közeledtét hirdetve, az erkölcsök javítását, az igazi vallásos életre való áttérést sürgették. A földi élet eseményeiben, természeti jelenségekben a próféták által jósolt előjeleket kezdenek kutatni. A keresztény világra zúduló pogány magyarokban, normannokban, arabokban Góg és Mágógnak az Antikrisztus előtt járó népét látják s erőteljes védekezés helyett jajveszékeléssel, könyörgésekkel, aszkézissal küzdenek ellene. A kiliazmus erkölcsi szempontból kétségtelenül jótékony hatású mozgalom volt. Bűnbánatra, erkölcsös és vallásos életre, önmegtagadásra ösztönzött, de a jövőtől való

félelem és reménység közt hányódó hívőket elvonta az élet realitásaitól és misztikus érzéseket, babonás gondolatokat ébresztve, terméketlen pietizmussá fajult, hogy az alaptételét megcáfoló 1000-ik év után semmivé foszoljon.

A pápai és főpapi udvarokban a IX. és X. század fordulóján nyomát sem találjuk az új szellemnek. Még burjánoznak a százados elvilágiasodási folyamat nyomán kisarjadt bűnök és alantas ösztönök. A császári hatalomnak a IX. század végén bekövetkezett hanyatlásával, majd a Karoling-ház kihalta után elért bukásával a pápai trón apró kényurak, hatalomvágyó asszonyok, pénzre és földre éhes családok martalékává lesz és hatalmával,

birtokaival együtt erkölcsi tekintélyét is elveszti. A főpapok nagyrésze világi urak módjára pártharcokba, udvari cselszövényekbe merül s a hatalmasok kegyét, szövetségét keresve, csupán vagyona gyarapítására fordít gondot. Rút visszaélések kapnak lábra. A jobb stallumok betöltésénél napirenden van a simonia, a javadalommal való üzérkedés. Az egyházi javakkal világi és egyházi földesurak önkényesen rendelkeznek. A birtokkal együtt a kolostorok nagy része is méltatlan kegyencek, gyakran világi urak kormányzata alá kerül. A szerzetesi élet teljesen elhanyaglik, sok kolostor elnéptelenedik, mások a IX. század vége óta napirenden levő barbár betöréseknek, az arabok, normannok, szlávok, magyarok

támadásainak esnek áldozatul. De az egyház jobbjai már bátran felemelik szavukat az általános erkölcsi süllyedés ellen.

Hatalmas szellemi mozgalom indul meg. Eszménye Szent Ágoston égi boldogulásra vezető civitása, Krisztus földi birodalma. Vágya e szent birodalom örökös békéje. Törekvése Isten országának, a világi hatalmasságokon uralkodó nemzetfölötti egyetemes egyháznak kiépítése. Eszközei: az erkölcsök javítása, a hit elmélyítése, a pogány népek megtérítése, a keresztényeket Krisztusban egyesítő Anyaszentegyháznak minden világi hatalom alól való függetlenítése, a világi kormányzatban az egyház befolyásának érvényesítése.

A kor vezető szellemeinek felfogása szerint az emberiség teljes lelki és testi megtisztulásának és égi boldogulásának egyedüli útja a krisztusi egyház földi uralmának biztosítása. Kereszténnyé kell tenni minden népet s valamennyi fejedelmet Krisztus földi helytartója alá kell rendelni, mert csak akkor lesz béke és boldogság a földön, ha a fejedelmek nem földi célokért és egyéni javakért küzdenek, hanem mint egy nyáj pásztora, az égi boldogságért. A fejedelem Isten választottja, a krisztusi birodalom egyik tartományának ura; hatalma nem emberi jogon, hanem isteni elhivatáson alapul; hivatása népét az Úr birodalmára méltóvá tenni. E célra törve nem szabad semmi áldozattól visszariadnia. Ha lehet szépszerével, de ha kell

erőszakkal, fegyverrel, saját akarata ellenére is be kell vezetnie népét a keresztény közösségbe. A fejedelmek békére törekvő, Krisztus földi országának kiépítésén munkálkodó harcosai az egyháznak, a krisztusi hit apostolai és katonái s valamennyiük felett áll Krisztus földi helytartója, a római pápa. A főpapok – érsekek, püspökök, apátok – az új koncepcióban is tanácsadói az uralkodónak, aktív részesei a kormányzó és ítélkező hatalomnak, de e szerepkörükben nem a fejedelem s a világi urak befolyása alatt működnek, hanem az egyház tekintélyére támaszkodva őket irányító s velük szinte egyenrangú tényezővé lesznek.

Az összes keresztény hívőknek, az egész em-

beriségnek egy nagy birodalomban, az egy igaz Isten fiának földi birodalmában való egyesülését, az örökös isteni békét, a népek testvériségét, az emberszeretetet ideálként hirdető magasztos mozgalom szelleme ihlette meg a Szentföldre zarándokló koldusok és gazdagok ezreit. Ez ihlette meg a Krisztus sírjának felszabadítására szoros fegyverbarátként harcba induló keresztény népeket, hogy százados harcokat feledve, testvérként ölelkezzenek egy nagy eszme szolgálatában. Ez hajlított meg dölyfös nagyurakat és hatalmas uralkodókat a szegény halász utóda előtt, ki a rendszeré fajult ököljog korában az isteni hit és a krisztusi gondolat ereje által egy tiltó szóval térdre kényszeríthette a földi hatalmasságok

legnagyobbikát. E mozgalom eredménye volt a dánok (965), norvégek (995), svédek (1008), lengyelek (966) és magyarok teljes megtérése s e mozgalom szellemének, az egyházi univerzalizmus gondolatának hatása alatt lesznek a birodalmi egyház érdekeit korábban féltékenyen védő császárok a regensburgi megyéből kihasított prágai cseh püspökség (976) és az autonóm lengyel egyházi szervezet (1000) alapítóivá.

Az egész Európát átható nagy szellemi mozgalomnak, a keresztény gondolat és katolikus egyház renaissanceának harcos katonái a X. században újjászületett Szent Benedek-rend hittel és buzgalommal telt tagjai voltak.

A IX. század elején újraéledő szerzetesi szellem anianei Szent Benedek 821-ben bekövetkezett halála után újra elhanyaglott. A szerzetesek újra a világi élet, a politika sodrába kerültek. A fegyelem és erkölcsök újra meglazultak. Német, francia és olasz tartományi zsinatok sokat foglalkoztak a szerzetesség kérdésével. Szigorú határozatokat hoztak a laikus kézen levő apátságok és kolostori javak visszaszerzése, a fegyelem helyreállítása, az erkölcsök javítása és a szerzetesi élet tisztaságának biztosítása végett, de a politikai viszonyok és egyéb külső körülmények következtében a reformkísérletek nem sok eredménnyel jártak. Az anianei apát buzgó tanítványai mégis ébrentartották a két Benedek szellemét s a X. században néhány

kiváló apát és püspök erélyes működésének eredményeképpen számos kolostor visszatért nursiai Szent Benedek szigorú reguláihoz. Míg az Alpeseiken innen az anianei szent szelleme hatott a kolostorok életére, Itáliában görög hatás alatt hajtották végre több Benedek-rendi kolostor reformját, utat nyitva a keleti szerzetesség szigorúan aszkétikus és kontemplatív szellemének.

A szerzetesi élet megtisztítására irányuló törekvésekkel egyidőben a világi papság erkölcsének és életmódjának megtisztítására, a világi szokások kiirtására is komoly kísérletek történtek. Szent Krodegang metzi püspök még a VIII. század derekán Szent Benedek szellemében szabályozta a városi papság életrendjét.

A püspöki székhelyen és más városokban addig világi birtokosok módjára önálló háztartásban szabad életet élő összes papokat – a székesegyházi iskolákban képzett kispapokkal együtt – kolostori életre kötelezte. A szerzetesekkel, *monachusokkal* szemben *clericus canonicus*nak, vagyis kánoni papnak nevezett világi papok, a kanonokok testülete a káptalan. Tagjai – Krodegang regulái szerint – a püspökökkel s a szerzetesek apátjához hasonló jogokat gyakorló választott préposttal élükön a kanonokok kolostorában a szerzetesi fogadalommal összefüggő különleges szabályok mellőzésével, de mégis szigorúan szabályozott életközösségben éltek. A világias életet élő, gazdálkodó, katonáskodó,

nős papság körében Krodegang eszméi kezdetben nem nagy helyesléssel találkoztak, de a X. század közepe óta az új szellemben nevelkedett főpapok kzedeményezésére mind szélesebb körben terjednek el. A XI. században a kolostori élet, a káptalan lesz a város lakó világi papság általános életformájává. Ez az átalakulás már a Cluny monostorából kiinduló reformmozgalomnak a következménye.

**Ezüst tarsolyveret X. századi magyar vitéz
sírjából Fehéregyházáról, a Kecskeméti Vá-
rosi Múzeumban.**

Természetes nagyság. Kézvel domborított felü-

letének díszítése a honfoglaló magyarság művészetére jellemző perzsa szaszanida stílusú palmettákból áll. A tarsoly tűzcsiholó kő és acél tartására szolgált.

Cluny rendházát 910-ben alapította Jámbor Vilmos aquitániai herceg. Első lakói Anianei Szent Benedek autuni tanítványainak szigorú iskolájából kerültek ki. Berno apát előbb az autuni apátság fiókegyházaként saját családja birtokán alapított szigorú fegyelmű baumei kolostor apátja s új hatáskörében is Benedek szellemének istápolója volt. Szent Odo apát (924–942) a szerzetesek, sőt a kolostorfenntartó urak körében is sokhelyt jelentkező erkölcsös és vallásos irányzatot kihasználva, már a

szerzetesi élet egyetemes reformját veszi tervbe. XI. János pápától más kolostorok újjászervezésére is engedélyt szerezve, a rendalapító Nursiai Benedek s a reformáló Anianei Benedek szelleméhez visszatért, szigorú fegyelmű szerzetesházak vezérévé, a reformmozgalom központjává emeli Clunyt. A mozgalomhoz csatlakozó és újonnan alapított kolostorok száma Odo, Aymard, Majolus, Odilo és Hugó apátok idején rohamosan szaporodott, s a XI. század derekán már közel kétezer clunyi-fegyelmű és a clunyi apát szellemi irányítása, sőt kisebb-nagyobb mértékben hatósága alá tartozó kolostor hálózta be Európa katolikus országait. A közös szellem és szokások által egybefűzött

kolostorok közt Szent Odilo (994–1049), a XI. század egyik legkiválóbb szelleme, teremtette meg a szorosabb kapcsolatot, kongregációvá szervezve a clunyi szabályok szerint élő összes kolostorokat. Bár e kolostorok nagy része megőrizte autonómiáját, vezérüknek, szellemi irányítójuknak ismerték el a clunyi főmonostornak hivatalában a pápa által megerősített apátját.

A Cluny-mozgalom nem került ki a kolostorok reformjában. A megreformált kolostorokban a szerzetesek választott apátjuk korlátlan család-
apai hatalma alatt s a rendalapító szigorú reguláinak szellemében éltek szent hivatásuknak, de az erkölcsök és fegyelem megjavulásában, a szerzetesi élet megtisztulásában korántsem

látták eszményi törekvéseik teljesülését. A reformban s a vele uralomra jutott szerzetesi szellemben nem öncélt, hanem a kor vallásos és politikai ideáljának, Krisztus földi birodalmának kiépítésére szolgáló eszközt láttak. Visszatértek a rendalapító reguláihoz s a szerintük élő szerzeteseket egy szervezetbe tömörítették, mert a szigorú szerzetesi fegyelemben, az egyéniséget a köz alá rendelő engedelmisségben és alázatosságban, a vállvetett, céltudatos munkálkodásban látták az „egy akol, egy pásztor” keresztény ideáljának, az egyházi univerzalizmusnak beteljesüléséhez vezető utat.

Szent Benedek fiai – szemben a maguk lelki boldogságát ájtatossággal, önmegtágadással,

elmélkedéssel és a világtól való teljes elzárkózással munkáló keleti szerzetesekkel – a rendalapító intencióit helyesen értelmezve, érdekes gazdasági, karitatív, térítő, oktató és tudományos munkát végeztek s a politikában is érvényesítik befolyásukat. Előharcosai, diplomatai voltak a Szent Ágoston szellemében értelmezett pápai politikának oly időben, mikor főpapi székeken még világi hatalmasságoktól függő s az egyetemes krisztusi egyház gondolatát méltatlanul cserbenhagyó egyházfejedelmek ültek. Munkájukat, tehetségüket és kegyes adományokból folytonosan gyarapodó vagyonuk jövedelmét egy szent cél szolgálatába állítva, nagy befolyásra tesznek szert a főpapi és fejedelmi udvarokban. A rend kiválóbb

tagjai, mint az uralkodók, főurak és püspökök tanácsadói, majd – mindgyakrabban jutva főpapi székre – mint egyházfejedelmek, irányítják egyházmegyék, tartományok és államok sorsát s a XI. században Rómában is döntő befolyáshoz jutva, az egész keresztény világ politikáját. Hitet és kultúrát terjesztő munkával veszik ki részüket a krisztusi birodalom békéjét előkészítő munkából.

A X. századi Németországban a bajor kolostorokat Cluny szellemében újjászervező, szigorú erkölcsű Szent Wolfgang regensburgi püspök, a magyarok első térítő papja és Adalbert magdeburgi püspök voltak az egész Európát elárasztó vallásos irányzatnak, a szerzetesi reform és az univerzális egyház gondolatának

legbuzgóbb harcosai. Wolfgang tanításaiból szívták magukba a keresztény renaissance eszméit a bajor hercegi ház tagjai. Az ő tanítványa volt Szent Henrik császár és nővére, Gizella magyar királyné. Adalbert magdeburgi érsek udvarában nevelkedett Szent Adalbert prágai püspök és magyar földön meghonosodott barátja Radla. A német Ascherik apát, Kalocsa első püspöke prágai Adalbert tanítványa s ugyanez iskolából került ki a XI. század elején hazánkban járt Querfurti Bruno, Adalbert lelkes tisztelője is.

Szent Bonifác és Elek római kolostorában, honnét Szent Adalbert tanítványai egy részét, a később Magyarországra jött breunowi szerzeteseket s köztük Anasztáz esztergomi érseket

Csehországba hívta, Nursiai Szent Benedek teljes tisztaságában ápolt hagyományai a görög Vazul-rend szigorúan aszkétikus szellemével érintkeztek. Szent Gellért, a szigorú fegyelmű velencei Szent György-kolostorból került hazánkba. A francia Bonipert pécsi püspök Fulbert chartresi püspöknek – Odilo clunyi apát lelkes bámulójának – volt tisztelője.

*

Szent István oktatói és munkatársai – regensburgi Wolfgang, bajor Gizella, prágai Adalbert s az ő német és olasz tanítványai, francia Bonipert és velencei Gellért – egytől-egyig a Clunyben kivirágzott s a XI. század küszöbén már egész Európában szétáradt új szellemi

irányzat képviselői voltak. Maga István levelezésben állt a reformmozgalom vezető szellemével, az Európaszerte tisztelt Odilo clunyi apáttal s az ő áldását kérte alkotó munkájára. Törvényei, fiához írt intelmei is kora nagy szellemi mozgalmának befolyását tükrözik vissza. Egyházi természetű intézkedésein és felfogásán a Pseudo-Isidor- és Benedictus Levita-féle jogszabálygyűjtemények s a szigorúan egyházas szellemű 847. évi mainzi zsinat gyakran szószerinti ismétlésben is megnyilvánuló, világos hatása ismerhető fel.

A cluny-szellemű bencéseket a legteljesebb benső vallásosság és erkölcsösség, az önmegtagadásig menő emberszeretet, a nélkülözés és

testi szenvedés iránt való érzéketlenség, a hitért való vértanuság vágya, másrésről azonban a rendszeres és folytonos alkotó gazdasági, kulturális és politikai munka, az emberiség földi jólétének és hitbeli gyarapodásának elősegítése jellemzi.

Ez az elvontságában is gyakorlatias, minden realitással számoló szellem tette képessé a bencéseket a maguk eszméinek és ideáljának eredményes hirdetésére, a züllött erkölcsök és elfajult politikai állapotok megjavítására. Ez adott erkölcsi tartalmat a Benedek-rendre támaszkodó és Isten kegyelmére hivatkozó királyok hatalmának. Ez a szellem emelte később – VII. Gergely személyében megtestesülve – világhatalom rangjára a pápaságot. Ez a szel-

lem vonult be István oktatóival és munkatársaival Magyarországra is, termékeny talajra találva az ifjú király lelkében.

Szent Istvánban kortársai és a hazai szájhagyomány alapján dolgozó életírói Szent Ágoston kegyes, de komor királyeszményének megtestesülését tisztelték. Egyénisége legjellemzőbb vonásának jószívét, kegyességét, igazságszeretetét tartották. Tietmár merseburgi püspök és reichenai Hermann szerint „a legyőzöttekkel kegyesebben, a jámborokkal szelídebben senki sem bánt nála”. A legenda-író szerint „híre-neve világszerte elterjedt s ajkának ítéletei nagy dicsérettel lettek ismeretessé”. Udvara valósággal menhelye volt üldözött rokonainak és más királyi sarjainak. Lengyel földről és

Velencéből száműzött unokaöccsein, Beszprémen és Péteren kívül itt talált oltalomra császári bátyja elől menekülő sógora, Brunó augsburgi püspök, itt leltek új otthont Edvard és Edmund angolszász hercegek. Legyőzött nagybátyjának, a lengyel ellenség szolgálatába állt gyulának, utánaküldte udvarában tartózkodó fiait és feleségét. Kegyelmes volt az elbukottal, jólelkű a gyámoltalanokkal, szelíd a jókkal szemben s ilyenek kívánta fiát is nevelni. „Ha kívánod a királyság tisztességét, légy békességtűrő. Ítéldj békességtűrőssel, szánakozással és nyugalommal”, mert „a jócselekedetek törvénye főékekesség a királyok koronáján. Illik a királynak kegyesnek,

irgalmasnak és több egyéb jóságokkal teljesnek és ékesnek lenni, mert a kegyetlenséggel és gonoszsággal fertőzött király haszontalan keres király nevet, mivel zsarnoknak mondatik.” „Uralkodjál mindenki felett harag, kevélység, gyűlölködés nélkül, békességesen, szelíden, emberségesen, megemlékezvén szüntelen, hogy minden ember azoneygy állapotban legyen és semmi fel nem emel, csak az alázatosság, semmi meg nem aláz, csak a kevélység és a gyűlölség.”

Szellemében, felfogásában, cselekedeteiben igazi keresztény király volt István, kegyes, jólelkű és igazságszerető, de egyéniségének éppily jellemző vonásai az erős és megingathatatlan akarat s a realitásokkal mindig számoló,

hatalmas szervező és alkotó erő. Nem volt elmélkedésbe merülő komor aszkéta, imádkozó és síró öreg, amilyenek későbbi jámbor életírói rajzolták. Hitében erős, vallása parancsait követő, egyházát szolgáló, szigorú erkölcsű középkori uralkodó volt a Nagy Károlyok, Nagy Ottók, Simeonok fajtájából.

Ezt az egyéniséget, pozitívumokra törekvő szellemet nem elégítette ki a szemlélődésben, elmélkedésben, életszentségben és önmegtagadásban kimerülő vallásosság, de benső meggyőződéssel és fanatikus lelkesedéssel szegődött a bencések által hirdetett és gyakorlatban is megvalósított, égi célokra emberi eszközökkel törekvő vallásos irányzat zászlaja alá. Akaraterejét, alkotó és szervező tehetségét egy

nagy földi cél szolgálatára, az Isten kegyelméből való keresztény királyság megalapítására szentelte. Végző célként mégis népe túlvilági boldogsága, Krisztus égi birodalma lebegett szeme előtt.

„A királyi méltóság rendje – írja fiához – úgy hozza magával, hogy arra egyedül katolikus hittel eltelt hívők jussanak. Ezért a mi tanításaink során az első helyet a szent vallásnak adjuk. Elsőben is parancsolom, hagyom és javallom néked, én szerelmes fiam, ha kívánatos előtted a királyság koronájának tisztessége, légy a katolikus apostoli hitnek szorgalmatos megtartója. Mert akiknek hamis hitök vagyon, avagy hitüket cselekedetekkel bé nem töltik és fel nem ékesítik, sem itt nem uralkodnak tisz-

tességgel, sem az örök birodalom koronájában nem lesz részük. Ha pedig a hitnek pajzsát megtartod, az üdvösség sisakját is felveszed. Ha pedig valamikor találatnának a te hatóságod alatt olyanok, akik a Szent Háromság alkotmányát megbontani, abból valamit elvenni, avagy hozzátenni akarnának... ilyeneknek se táplálást, se oltalmat ne adj, nehogy magad is társuknak és jóakarójuknak láttassál.”

Ez a benső és meggyőződéses vallásosság különbözteti meg Istvánt apjától és irányítja más, magasabb célok felé. Gézánál a vallás eszköz volt a politikai hatalom kiépítésére. István a világi uralomban, a politikai hatalomban látja az égi boldogsághoz vezető eszközt. Apostola lett népének, de a szent cél érdekében erőskező,

kemény uralkodója is tudott lenni. Saját vérei: Koppány, a gyula és Vászoly, előkelő alattvalói: Ajtony és Tanuszaba s mindazok, akik útjába álltak a krisztusi birodalom kiépítésére irányuló törekvésének, „akik megbontották a Szent Háromság alkotmányát”, összetörtek kíméletlenül lesújtó kezének haragos csapásai alatt. Viszont a keresztény „vendég és jövevény népeket” felkarolta, mert „nagy haszon vagyon bennük; különb-különbféle szót, szokást, fegyvert és tudományt hoznak magukkal, ami minden országnak ékességére szolgál, a király udvarát nagyságosabbá teszi és igen megrettentí az idegenek magahitt szívét. Gyenge és törékeny az egynyelvű és egyerkölcsű ország. Hagyom

ezért fiam, adj nekik táplálást jóakarattal és tisztességes tartást, hadd éljenek nálad örömebb, hogysen másutt lakoznának.” Sokszor kérdezték már, miért adta István ezt a tanácsot fiának? Pedig oly könnyű a felelet: korának uralkodó felfogása szerint erős és győzhetetlen az Úrnak az összes keresztény népeket testvéri közösségbe foglaló, mai értelemben vett nemzetiségi különbségeket nem ismerő, földi birodalma. Az idegenek védelme az egyetemes keresztény gondolatban gyökerezik.

Szent István trónraléptekor országa szomszéd-ságában véres harcokat vívtak a keresztény népek és fejedelmek. A vértől mámoros csehek pogány dühvel irtják ki „nemzeti szentjük”

családját, elűzik tanítványait. Gaudentius első lengyel érsek, Szent Adalbert féltestvére, menekülni kénytelen fellázadt híveinek haragja elől. Bizánc császára a bolrokat töri, lengyel Boleszláv a cseheket pusztítja. A magyarok ifjú királya nem követte e példát. Teljesen átérezve és megértve kora magasztos eszméit, azok erejére támaszkodva tör ideálja megvalósítására. Ez az ideál a Boldogságos Szűz különös védelme alatt álló magyar királyság volt.

„Magát és országát – mondja XI. századi életírója – fogadással és odaadással szüntelen könyörgések közt ajánlá Isten örökké szűz anyjának, Máriának oltalmába, kinek a magyaroknál oly kitűnő tisztelete és dicsősége van, hogy

menybemenetelének ünnepét nyelvükön nevének hozzáadása nélkül hívják Királynő napjának”.¹ A magyarok Nagyasszonyának, égi királynőjének tiszteletére szenteltette fel a szívéhez legközelebb álló egyházakat, a családi szentélyül alapított székesfehérvári bazilikát, felesége veszprémvölgyi apácakolostorát, az ország főpapjának esztergomi székesegyházát s ezenfelül minden országrészben egy püspöki templomot: Győr, Vác és Bihar székesegyházait. Ez ideál szolgálatában téríti népét és szervezi Krisztus egyházának új tartományait.

Szent István oktatói, népe térítői nem németek, nem olaszok, nem görögök, nem szlovének voltak. Lelkét a X. század végén Európaszerte

diadalmasan előretörő egyetemes keresztény gondolat hódította meg. Népét a nemzetek fölött álló egyetemes egyház eszméjének különböző népekből sarjadt, de a nemzetiségi különbséget nem ismerő egyetemes kereszténységhez tartozó harcosai térítették. A térítést és egyházszervezést irányító szellem minden gyökérszálával messzi nyugatra és délre – Franciaország és Itália kolostoraiba – nyúlik vissza s a keresztény magyar királyságban a francia földről egész Európát behálózó, a kolostorokon át a francia, olasz, német udvarokba behatoló egyetemes európai kultúrmozgalom aratta egyik korai nagy diadalát. Ennek az egész keresztény világ meghódítására indult mozgalomnak lett apostolává a magyarok első

királya, kinek lelkében dús gyümölcsöket teremtek korának fennkölt eszméi.

Az egyetemes keresztény gondolatnak korunkra maradt s később a magyar nemzettest közjogi szimbolumaként tisztelt, gyönyörű jelképe az első magyar királynak olasz földről francia pápától német szerzetes hozta szent korona.

A római követküldés okát sem szabad a német és bizánci befolyás ellen védekező politikában, István fejedelem különös diplomáciai éleslátásában keresnünk. István a pápától kért koronát és királyi címet, mert ily kéréssel – kora felfogása szerint – csak hozzá fordulhatott.

A császárok nem osztogattak királyi koronát és címet. A bizánci császár hűbéres és szövetség-

ges fejedelmeknek, még ha azok más alapon királyi címet viseltek is, patriciusi rangot vagy más birodalmi méltóság rangját s ezekhez mért diadémot vagy koronát, a német-római császár hűbéreseinek legfeljebb hercegi rangot szokott adományozni, illetőleg hercegség rangjára emelt neki hódoló, hűbéres tartományokat. Így emelkedtek hercegi rangra a morva, cseh, lengyel, horvát fejedelmek és a szlovén Pribina. A XI. század vége óta a római szentszékkal harcban álló császárok – IV. Henrik, Barbarossa Frigyes és Sváb Fülöp – királyi címmel tüntették ugyan ki cseh hűbéreseiket, II. Vratiszláv (1086), II. Vladiszláv (1158) és I. Otokár (1198) hercegeket, de ezt a személyre szóló birodalmi kitüntetést senki sem tartotta

az „Isten kegyelméből” uralkodó királyok címével egyértékűnek. A kitüntetett alattvaló címét halála után utódai nem is használhatták és Csehország, noha része, tartománya volt a birodalomnak, csak akkor emelkedett hűbéres királyság rangjára, mikor I. Otokár címét a pápa is elismerte.

Szuverén uralkodó nem gondolhatott arra, hogy a császároktól királyi címet vagy koronát kérjen; hiszen ez egyértelmű lett volna politikai függetlensége feladásával. A pápától kapott korona és királyi cím nem járt ily jogi következményekkel. Maga a szentszék is csak VII. Gergely óta kezd ez alapon hűbérúri igényeket támasztani. A X. és XI. század fordulóján, mikor a pápaság még nem volt független politikai

hatalom birtokában s a pápai trón betöltésében világi hatalmak befolyása érvényesült, hatalmas fejedelmek hűbéres hódolatáról a legmerészebb álmodozók sem ábrándoztak.

Az Anyaszentegyház földi fejének, Krisztus helytartójának, az Úr nevében gyakorolt lelki hatalmát azonban minden katolikus uralkodó, még a pápaság ügyeibe beavatkozó, a trónbetöltést irányító német-római császár, sőt a XI. század közepén bekövetkezett teljes szakadásig a bizánci császár is elismerte. Ennek az általánosan elismert és vallott lelki hatalomnak következményeként fordultak a keresztény uralkodók – Boris és Simeon bolgár, Tomiszláv horvát, Miciszláv lengyel, István magyar fejedelmek, Nagy Károly óta a frank-

római, Nagy Ottó óta a német-római császárok – koronáért és királyi vagy császári címük elismeréséért Rómához.

A koronakérés szokása a keresztény középkornak a királyi hatalom isteni eredetét valló felfogásában gyökerezik. E felfogás értelmében a keresztény fejedelmek Krisztus földi birodalmában élő népükön az Úr kegyelméből uralkodnak s az utolsó ítélet után elkövetkező égi birodalom előkészítésén munkálkodnak. Hatalmukat isteni eredete különbözteti meg az emberi jog alapján – örökösödés, választás, erőhatalom címén – uralkodó pogány fejedelmek hatalmától s ennek az „Isten kegyelméből” levezetett királyi és császári hatalomnak, a keresztény királyi és császári méltóságnak elis-

merésére, adományozására a krisztusi birodalom látható feje hivatott. Jézus Krisztus földi helytartója a fejedelmi méltóság isteni eredetét ismeri el a koronázással, illetőleg a koronaküldéssel. A korona vallásos szimbólum, viselője isteni elhivatottságon alapuló hatalmának jelvénye. Elnyerése nem süllyedést, hűbéri hódolatot jelöl, hanem felemelkedést Krisztus birodalmába, annak méltóságviselői közé.

István fejedelem a pápától kért koronát, mert – törvényeiben is kifejezett felfogása szerint – „a királyi méltóság a katolikus hit éltető erejéből táplálkozik” s mert – korának felfogása és saját hite szerint – csak e koronával fején lehetett a többi katolikus fejedelmekkel egyenrangú, „Isten kegyelméből uralkodó” királlyá.

Szilveszter pápa, az aurillaci bencéskolostorból a császári udvaron át pápai trónra került francia szerzetes – korának egyik legnagyobb elméje – szívesen fogadta a magyar fejedelem követét, mert császári tanítványával, III. Ottóval együtt egész lelkével csüggött az egyházi univerzalizmus és a római világbirodalom gondolatán.

A nyugati és keleti császárok vérével együtt azok hagyományait is átöröklő ifjú császár az egész világon uralkodó régi Róma újjáépítéséről ábrándozott; a császár kegyéből pápai trónra jutott egyházfő a krisztusi egyház világuralmához vezető utat munkálta. Bár mindegyikük magát álmodta az új keresztény világbirodalom élére, mindketten egyértelemmel helyez-

kedtek szembe Nagy Károly és Nagy Ottó egyházpolitikai hagyományaival, a németbirodalmi egyház hatalmi törekvéseivel. Az egyházi és világbirodalmi univerzalizmus szelleméhez híven minden eszközzel támogatták és előmozdították a skandináv országokban, Lengyel- és Magyarországon körülbelül egyidőben felmerülő s a német egyháztól független, közvetlenül Rómától függő nemzeti egyházak szervezésére irányuló törekvéseket.

Az Anyaszentegyház földi feje a koronaküldéssel Istvánnak és törvényes utódainak isteni elhivatáson alapuló méltóságát és minden Isten kegyelméből uralkodó keresztény királyt megillető szuverén felségjogait ismerte el. Ez elismerésen felül még kiváltságos egyházjogi ha-

táskörrel is felruházta. Felhatalmazta, hogy – mint népe apostola – az apostoli szentszék követének jogait gyakorolja, az egyházat megszervezze, érsekségeket, püspökségeket, kolostorokat alapítson, a főpapi székeket betöltse, egyházi méltóságokat adományozzon. E kiváltság birtokában István – későbbi egyházjogi felfogás szerint – állandó apostoli követté lett, egyházi ügyekben az egyetemesen kötelező egyházjogi korlátok közt és a pápa nevében teljes hatalommal intézkedhetett.

A magyarországi egyház megszervezésére és a főpapi stallumok betöltésére adott felhatalmazással István oly jogot kapott, miat az egykorú uralkodók, különösen a császárok a kegyúri jog önkényes magyarázatával nem egyszer

gyakoroltak, midőn új püspökségeket, kolostorokat alapítottak, a káptalani választásban befolyásukat érvényesítették, püspököket, apátokat neveztek ki s az egyházak javait adományozták. De ez a laikus jogszokás törvénytelen volt, pusztán az uralkodói önkényen alapult s mint az egyház elvilágiasodásának, az erkölcsök züllésének legfőbb oka, egyik előidézője volt a X. századi reformmozgalomnak. II. Orbán pápának 1096-ban Kálmán királyhoz írt leveléből és Hartvik püspök ugyanekorból származó elbeszéléséből tudjuk, hogy István pápai felhatalmazás alapján, törvényesen élt az apostoli követ jogával. Kiváltságának jelképe a pápától kapott apostoli kereszt – mint Szent László

pénzein láthatjuk: a pápai bullákon kivésett kereszthez hasonló, hosszú nyélre tűzött egyágú kereszt – volt, melyet ünnepélyes alkalmakkor a király előtt hordtak.

Személyhez kötött jog volt-e Szent István apostoli követsége, vagy az utódokra is átszállt, egyike történetünk legvitatottabb kérdéseinek. Közvetlen utódai Szent Lászlóig – más egykorú uralkodókhoz hasonlóan s valószínűleg a patronátus címén – mindenesetre gyakorolták a főpapnevezés és investálás jogát. Kálmán már nem tudta magát kivonni az egyetemes egyházi felfogás hatása alól s a kinevezésről lemondva, elismerte a kánoni választást, bár trónraléptekor Orbán pápa reáruházta István egykori méltóságát. A jogi állapot ezidőóta

a kánoni választás volt, de pápai megerősítés előtt rendszerint kikérték a király hozzájárulását. Kálmán utódai alatt ismét küzd a két felfogás, míg végre III. István 1169-ben teljesen lemond a főpapnevezésről, áthelyezésről, elmozdításról és világiaknak egyházi javadalmakba helyezéséről. A főpapi székek önkényes betöltésére ezután is van példa, de csak a XV. század elején lesz állandóvá és folytonossá az apostoli vagy főkegyúri jog gyakorlására irányuló törekvés. Zsigmond király óta a magyar jogi felfogás Szent István apostoli jogainak örökösségét vitatta s a XI. század óta címerjelvényül használt és a koronázáskor a király előtt hordott – III. Béla óta kétágú – apostoli

keresztben e jog szimbolumát látta. 1521-ben felmerült s 1627 óta állandósult az „apostoli királyi” cím, amit azután 1758-ban XIV. Benedek pápa is elismert.

*

A pápától nyert felhatalmazás alapján István tüstént hozzáfogott a magyar egyház megszervezéséhez. „A királyi palotában – írja fiához – bizonyára második helyen áll a vallás után az egyház, melynek elsőben a mi fejünk, Krisztus hinté magvát” s „a királyi méltóság a harmadik helyet főpapoknak adja, akik nélkül nem állhatnak fenn a királyok és országok, mert őket rendelte Isten az emberi nemnek őrizőkül”.

Templomok, kolostorok már voltak az ország-

ban. Esztergomban még Géza kezdte építtetni Szent István első vértanu tiszteletére az érsekség alapítása után társaskáptalani egyházzá alakult első templomot. Ő vetette alapját Szent Márton pannonhalmi monostorának is, melynek építkezése 1002-ben jutott befejezéshez. István 1002 őszén a császári oklevelek mintájára szerkesztett kiváltságlevélben biztosította részére Monte-Cassino kiváltságait, a Koppány leverése után birtokába jutott somogyi tartomány tizedeit s némely püspöki díszjelek használatát. Ez aktusnál már Anasztáz szerepel pannonhalmi apátként, kit István 1001 végén vagy 1002 elején hívott meg a kolostor élére, mert 1001 tavaszán még mint a „szláv tartományok Szűz Mária egyházának”, vagyis

a breunowi kolostornak apátja udvarolt Ottó császárnál. Érseki székre emeltetése után Razin – talán a gnezeni érseki székből elűzött Radin, keresztény néven Gaudentius – viselte az apáti méltóságot; utóda 1036-ig Szent Mór későbbi pécsi püspök volt.

Pannonhalma – mint Monte-Cassino – kezdet-től fogva a római szentszék közvetlen hatósága alá rendelt apátság volt. Apátja minden érsek, püspök és egyházmegyei zsinat joghatósága alól mentes, püspöki jogokat gyakorló „nullius abbas”. Az egyházmegyei hatóság alól való mentesség veleszületett kiváltsága volt a monostornak, mert alapításakor – Géza fejedelem idejében – még nem volt érsek és püspök Magyarországon. Ezt a kiváltságot ismerte el Ist-

ván Pannonhalma első kiváltságlevelében s ezt erősítette meg 1102-ben II. Paschalis pápa is.

Nyitra vidékén Szent Ipolynak a X. század végén alapított zoborhegyi monostora élén István idejében Fülöp apát állt. Lakói – szemben az aktív térítő és oktató munkát végző pannonhalmi és pécsváradi bencésekkel – kontemplatív remeteéletet élő szerzeteseknek látszanak. Közük tartoztak a Zoborhegy rengetegébe vonult Hitvalló Szent Zoerard András és Vértanu Szent Benedek remeték.

Délen, a Mecsek tövében István még fejedelem korában vetette alapját Szűz Mária és Szent Benedek 1037-ben új díszes kőépületben elhelyezett pécsváradi monostorának. Apátja

Ascherik volt, kit mikor 1009 táján a keleti országrész egyházi szervezetének élére került, Bonifác nevű tanítványa váltott fel.

A koronázás után István új templomot kezd építtetni Esztergomban Magyarország Nagyszűzanya és Szent Adalbert tiszteletére s azt a magyar egyház metropolitájának székesegyházaul jelölve ki, Domokos szerzetest nevezte ki a magyarok első érsekévé, de ez nem sokáig ült az érseki széken. 1006 táján már Szent Anasztáz váltja fel, ki 1007-ben a frankfurti zsinaton – mint „a magyarok érseke” – képviselte a magyar egyházat s még 1026-ban is vendégül látta Szent Emmerám Esztergomban járt életíróját, Arnoldot.

A királyi család birtokából a mindenkori magyar királyné számára kihasított veszprémi uradalom központján, a mai Veszprém város belterületén alapította István a Szűz Mária tiszteletére szentelt első apáca kolostort feleségével jött bajor apácák és magyar úrinők számára. Kálmán király átiratában korunkra jutott s 1002 előtt kelt görögnyelvű alapítólevele szerint a veszprémi püspökség alapítása előtt létesített zárda „érseki monostor” volt, közvetlenül az esztergomi érsek fennhatósága alá tartozott. Ugyanezidőben alapítja az Árpád-ház családi szentélyéül és koronázótemplomul szolgáló székesfehérvári Szűz Mária-egyházat és társaskáptalant, mely a veszprémvölgyi kolostorhoz hasonlóan érseki egyház volt. Prépostja csak

az érseki zsinaton volt köteles megjelenni és püspöki joghatóság alá nem tartozott. Nem sokkal utóbb vetette alapját Árpád temetkezőhelyén a budai, később óbudai Péter-Pál-egyháznak és társaskáptalannak, míg Árpád sírja fölé külön templomot építtetett.

A pannonhalmi monostor kiváltságlevelének kiállításával egyidőben, 1002-ben alapította István Szent Mihály veszprémi székesegyházát. Az alapítólevél szerint négy vár – Veszprém, Fejér, Visegrád és Kolon – vidékét, vagyis a fejedelmi törzs szállásbirtokának dunántúli részeit, a király pilisi uradalmát és Vérbulcsu törzsének a későbbi Zala megye északi részén, Kolon vidékén elterülő részét rendelte a veszprémi püspök joghatósága alá. Somogy megyét

csak később csatolta a veszprémi egyházmegyéhez; egyházi joghatósága kezdetben a tizedekkel együtt Pannonhalmát illette meg.

A veszprémi püspök az esztergomi érsekkel osztozott a legkorábban keresztény hitre tért magyarok lelki gondozásán. Joghatósága alá tartozott az egykori fejedelmi törzs népe, míg az esztergomi érsek megyéje nagyjából fedi Lél törzsének dunabalparti szállásait. A többi törzsek népének a püspökség megalapítása előtt monostorra, térítőkre volt szüksége. Megkeresztelésük és oktatásuk, az expanzív térítés munkája Pannonhalma és Pécsvárad szerzeteseire hárult. Pannonhalma feladata volt a somogyi pogányság és a Lél-törzs dunántúli

nemzetségeinek térítése; a pécsváradi szerzetesek az alsó Dunaszakaszi és Dráva vidékén megtelepedett magyarok közt hirdették Isten igéjét. Élükön István legbuzgóbb, legkiválóbb munkatársai, Anasztáz és Ascherik apátok álltak. Az ő művük volt a Dunántúli népnek teljes megtérítése. Ennek befejezése után szervezte meg István a pécsi és győri püspökségeket. Az első győri püspök nevét nem ismerjük. Szent Péter pécsi egyházmegyéjének élére a francia Bonipert került, a clunyi szellemű chartresi Fulbert barátja. 1009. augusztus 23-án Győr városában Azo püspöknek, a pápa követének jelenlétében adta ki Szent István a pécsi püspökség s – a keletkezés helyéből

következetetve – valószínűleg a győri püspökség elveszett alapítólevelét is. Nyitrán – Wiching IX. századi székesegyháza helyén – a Szent Emmerám tiszteletére szentelt templom mellett társaskáptalant szervezett, melyet később Kálmán fejlesztett püspöki székeskáptalanná.

Anasztáz ekkor már néhány éve az esztergomi érseki széken ült s a dunántúli püspökségek az ő hatósága alá kerültek. Mint esztergomi érsek szervezte meg Szűz Mária váci és Szent János egri egyházmegyéjét. A váci püspök joghatósága alá került a Duna-Tisza-köze Nógrádtól Soltig, Csongrádig s a későbbi Csongrád megye Körös-Tisza-Maros-közi része, hol az első térítők 1004 táján tűnek fel. Querfurti Szent

Brunó írja 1004-ben császárijának, hogy a „fekete magyarokhoz” – nyilván a tiszántúli törzsekről szól – már érkezett Szent Péter követsége. Az egri püspök alá rendelt Felsőtiszta vidékén Aba-nembeli Sámuel nádor, az egykori törzsfők utóda családjával együtt erélyesen támogatta királyi sógorát.

A Szent Benedek-rend lelkes szerzeteseinek s a soraikból kikerült püspököknek buzgó munkája hamarosan meghozta gyümölcsét. Dunántúl, a Duna-Tisza közén, északnyugaton és északkeleten már István uralkodásának első felében befejezéshez jutott a térítés és szervezés nagy műve. Sokkal nehezebb feladat volt a Maros és Körös vidékének és Erdélynek egyházi megszervezése, a gyula népének, Békés,

Bihar és Erdély nyakas pogány-magyarjainak és a görög papok térítése nyomán a kereszténység külső mázával bevont Marosvidéki népnek megtérítése.

István király külön térítő érsekséget szervezett e feladat megoldására. Élére hűséges munkatársát, Ascherik pécsváradi apátot állította, kinek munkássága Dunántúl Pécs egyházmegyéjének megszervezésével betelt. 1012-ben a bambergi székesegyház felszentelésén Ascherik már mint „a magyarok érseke” vett részt. Székhelyéül a Duna balpartján Kalocsát választotta, honnét állandó érintkezést tarthatott fenn egykori monostorával, dunántúli püspöktársaival és királyával. A keleti részekben István uralkodásának második felében még három új

püspökséget szervezett. Szent György marosvári egyháza lett a marosvári vagy csanádi püspökség székesegyházává. Főpapjául István és Ascherik a tudós velencei bencés apátot, Szent Gellértet szemelték ki, aki előzőleg már a király udvarában töltött néhány évet a gyermek Imre herceg oktatásával foglalkozva, majd a bakonyi erdő sűrűjében hét évig remetéskedett. A keleti részekre két térítő püspök került, kik a hitet buzgón hirdetve, megkezdték a bihari és erdélyi egyházmegyék szervezését.

Szent István az augustinusi elv értelmében tizenkét egyházmegye alapítását tervezte, de élte végére csak a tizedikig jutott el s ezek szervezését sem fejezhette be teljesen. A kalocsai,

csanádi és bihari egyházmegyék területe még nem volt elhatárolva a váci és egri megyéktől, minek következtében ez utóbbiak a XI. század zavarában a lakatlan pusztákon és a gyérlakosságú, pogányság felé hajló békési telepeken keresztülhatolva keleten a három Kőrös összefolyásáig, délen a Maros vonaláig terjeszkedtek s itt kialakult csongrádi és pankotai főesperességeik ékként nyomultak s még századok múltán is idegen testként illeszkedtek a déli egyházmegyékbe.

István halálakor az ország két érseki és nyolc püspöki, összesen tíz egyházmegyére s ezek mindegyike négy-öt főesperesi kerületre tagolódott. A püspökök és a székeskáptalanok tagjai közül kijelölt főesperesek irányítása mellett

indult meg a plébániák megszervezése. Szent István uralkodása második felében már minden tíz falut egy-egy plébániatemplom építésére és fenntartására kötelezett, felszerelésüket a püspökre és királyra hárítva.

A kolostorok száma is meggyarapodott. Pannonhalma, Pécsvárad, Zobor és Veszprém-völgy után 1019-ben Zalaváron a szlovén Pri-bina székhelyén fennállt templom romjain kelt új életre Szent Adorján egyháza és kolostora. A bakonyi rengetegben, hol velencei Gellért és több társa már korábban remeteéletet élt, altai-chi bajor szerzetesek számára alapította István király Bakonybél Szent Móric tiszteletére szentelt monostorát s valószínűleg ő vetette alapját a Zala megyei aracsai bencés apátság-

nak is. Szent Gellért Marosváron, Aba nembeli Sámuel nádor a Heves-újvár megyei Sáron, Csanád ispán Torontálban Oroszlámoson, sanseverinói Deodát Tatán, wasserburgi Vecelin Jákon alapított monostort.

A nyugati kultúrközösségbe belekapcsolódván, István megnyitotta országa határait és utait a Szentföldre zarándokoló hívők előtt. Sok jámbor keresztény vette útját ezidő óta a tengert elkerülve Magyarországon át s közülök Vilmos angoulémei gróf és Richard verduni apát magasztalva emlékeztek meg a dicső király szíves vendéglátásáról. Saját népét is buzdította a szent sír és az örök város felkeresésére. Útjukat, ellátásukat megkönnyítendő Jeruzsálemben és Rómában vendégfogadónak is szánt ko-

lostorokat alapított, Bizáncban templomot és szállóházat építtetett s a magyar zarándokokra gondolva hozzájárult a ravennai Szent Péter-monostor építési költségeihez.

A püspöki és káptalani városokban, a kolostorok mellett István – a római és IX. századi keresztény romok felhasználásával – olasz és dalmát építőmesterekkel fényes kőtemplomokat, bazilikákat építtetett s azokat dúsan felszerelte. Az egyházi felszereléshez tartozó ruhaneművel, díszes terítőkkal, miseruhával Gizella királyné és udvarhölgyei látták el a templomokat. Udvarhölgyeivel és a veszprémvölgyi apácákkal hímzett munkái közül a fehérvári egyház számára – felirata szerint – 1031-ben ajándékozott miseruha átalakítva mindmáig a

magyar király koronázási palástjával szolgál; a XIX. János pápának hímezett feliratos miseruhát pedig a nagy forradalomig Franciaországban őrizték.

Bőkezűen gondoskodott István a papság ellátásához s az egyházak, kolostorok, káptalanok fenntartásához szükséges anyagi eszközökről is. Törvényes intézkedéssel buzdítja alattvalóit az egyházak megadómanóyozására, mert – mint törvénykönyvében mondja – „mindenkinél többet dolgoznak a papok, mivel kiki közületek csak a saját terhét hordja, ők pedig a magukét és mindenekét külön-külön. Ennekokáért, valamint ők tiértetek mindanniatokért, ti is azonképen tartoztok ő érettük munkálkodni minden erővel, úgyannyira, hogy ha kell, lel-

keteket is rátegyétek értük.” A püspöki egyházak, káptalanok és kolostorok bőséges föld- és népadományban részesültek. A veszprémi székesegyház például a püspök joghatósága alá rendelt négy vár körzetében már az alapításkor hét falut kapott, minden népükkel és tartozékaikkal együtt. A veszprémvölgyi apácakolostornak kilenc falut adományozott István több mint kétszáz szolga-családdal, a szántói vásárjövedelemmel s a Csepel-sziget alatt húzódó dunai rév jövedelmével. Szent Márton pannonhalmi monostorában egy század multán feljegyzett hagyomány szerint ez is kilenc falut kapott s a somogyi tizedjövedelmet. A falusi plébániákról a király rendeletére maguk a falvak gondoskodtak, a templomépítéskor végzett

közmunkán felül két szolgacsaládot házával, egy mént, egy kancát, két tehenet, hat ökröt és harminc aprómarhát adván papjuk szolgálatára.

Mindezenfelül István elrendelte a dézsma, vagyis az egyházi tized fizetését. A bibliai eredetű tized a VI. század óta vált kötelező szolgáltatássá az egyházban. Kezdetben a püspök kapta, de a Karolingok óta a plébános is részesedik. A 847. évi mainzi zsinat határozata szerint a dézsmajövedelem négy egyenlő részre osztandó s ezek elseje a püspöké, másodika a plébánosé, míg két rész a plébániatemplom felszerelésére, illetőleg a szegények segélyezésére fordítandó. A kolostoroknak adományozott tizedjövedelemből – így a pannonhalmi

egyház somogyi tizedéből – a püspök nem részesedett. A dézsma egyetemes egyházi adókötelezettség volt, mint István törvénye mondja: „akinek Isten tizedet ad egy évben, a tizediket adja Istennek”. A gabona és egyéb termés mellett az állatszaporulat és mindennemű jövedelem, még a királyi jövedelmek – vámok, révek, pénzverés – tizede is az egyházat illette meg, sőt divatban volt a falvak népének minden tizedik gyermekét is egyházi szolgálatra felajánlani.

A javadalmazás mellett az egyházi vagyon védelmére, a papság kulturális és vallásos munkájának biztosítására is kiterjedt István figyelve. Uralkodása első éveiben kiadott törvénykönyvében – korábbi egyházi szabályokat át-

véve és törvényerőre emelve – a király közvetlen védelme alá helyezte a templomokat és az egyházi vagyont, szigorú büntetés alá vetve a rendelkezés megsértőit, „mert illik, hogy érezze a királyúr haragját, aki az ő jóakarátát megveti és rendelését általhágja.” „És ha valaki elrejtja a tizedet, kilenc részt adjon érte.” A püspökök teljes hatalmát és akcióképességét biztosítandó, elrendeli, hogy a világi hatóságok őket mindenben támogassák, velük egyetértésben működjenek és egyházigazgatási rendeleteiket ellentmondás nélkül teljesítsék. A papokat mentesíti minden világi bíróság idézésétől, kihallgatásukat saját egyházi hatóságuknak tartja fenn s a világiakat eltiltja a papok elleni tanuságtételtől. A papok térítő és hithirdető

munkáját megkönnyítendő, szigorú büntetéseket szab a vallási törvények ellen vétőkre, a vasárnapi munkaszünet és böjtök megszegőire, az istentiszteletet mulasztókra és zavarókra.

E törvényei szószerint vétettek át a VIII–X. század német és olasz egyházi törvényhozásának közkézen forgó határozataiból s átvételükkel – a magyar királyság törvényeivé válván – a római katolikus egyház állami védelem alá került s a katolikus vallás a magyar királyság államvallásává lett. Ez idő óta a közigazgatás és törvénykezés terén is fontos szerepet töltöttek be a püspökök és főesperesek. Bizonyos jogeseteknek – így az összes házassági ügyeknek, a vallás elleni cselekményeknek, rontás és

boszorkányság esetének, a zsidók ügyeinek – elbírálása a főesperes, püspök, illetőleg a tartományi zsinat kizárólagos hatáskörébe tartozott. Más ügyekben együttműködnek a király világi közegeivel. A főpapok – püspökök, apátok, prépostok – tagjai voltak a királyi tanácsnak s e minőségben résztvettek az ország kormányzásában és a törvényhozásban, illetőleg a törvények előkészítésében.

*

Szent István nem ok nélkül szólt a papok szüntelen nehéz munkájáról s minden oka megvolt hozzá, hogy az egyházat és főpapokat a királyi szék legfőbb támaszainak nevezze. Az egyház

és papjai nemcsak a hit terjesztése és megszilárdítása körül szereztek érdemeket. Legfőbb támaszai voltak a régi törzsszervezet helyét elfoglaló új politikai szervezetnek, a keresztény királyságnak. Nagy részük volt a fiatal magyar királyság politikai és közigazgatási megszervezésében, gazdasági és szellemi kultúrájának fellendítésében.

A bencés monostorok amellet, hogy a vidék hitéletének gondozói, egyszersmind iskola-fenntartó, papnevelő és tudósképző intézetek, kórházak, ingyenes vendégfogadók s egy-egy mintagazdaság központjai voltak. A szerzetesek a hitre és mindenféle elemi ismeretekre oktatják a hozzájuk beadott gyermekeket, kolostori életre vágyó felnőtteket, kiképezik a

szerzet papnövéndékeit, másolják az egyházi és iskolai célra használt könyveket, tudománnyal foglalkoznak, beteget ápolnak és gyógyítanak, külföldi és hazai utasokat, zarándokokat élelemmel, szállással látnak el és intenzív gazdasági munkával terjesztik a földműves kultúrát. A káptalanok a kolostorokhoz hasonlóan iskolákat tartanak fenn a világi kispapok és laikusok számára, a kanonokok könyveket másolnak a plébániák számára, tudományosan munkálkodnak s a szerzetesekkel versengenek a mezőgazdasági munka terén. A plébánosok segédlelkészeikkel híveiknek nemcsak lelkét gondozzák, hanem tanácsadói, tanítói, orvosai voltak.

A Szent István korában Magyarországra jött

idegen papok többnyire tanult, koruk fogalma szerint jól képzett, tudós szerzetesek voltak. Szent Anasztáz esztergomi érsekről Arnoldus írja, hogy művét – Szent Emmerám életiratát – alaposan megbíráta. Szent Gellért több theologiai művet írt, közülük a *Deliberatio supra hymnum trium puerorum* című tanulmányát már Magyarországon. Bonipert pécsi püspök levélben kért könyveket Fulbert barátjától. Szent István törvényei egy nagytudású bajor pap kezére vallanak. Okleveleit az 1002. év nyaráig III. Ottó császár kancelláriájában működő, azután a magyar udvarba jött jegyző írta. Művelt papokban nem is lehetett hiány, mert István munkatársai Cluny szellemében reformált kolostorokból jöttek, hol nagy gondot for-

dítottak a tanulásra, bűvárkodásra. Ezek vetették alapját a magyar iskolaügynek. Pannonhalmán már 1010 táján volt iskola, ekkor került oda Szent Mór, a későbbi pécsi püspök. Arnold Esztergomban 1026 táján énektanuló kispapokat látott. Pécsett Bonipert püspök Priscianus grammatikáját taníttatta. Szent István és Gellért legendái szerint Csanádon, Székesfehérvárott, Pécsváradon, Zalaváron is voltak káptalani és kolostori iskolák, melyekben az Európaszerte szokásos tanterv szerint oktatták az elemi ismereteket és a hét szabad mesterséget. Az elemi fokon latin olvasást, kiejtést, hangsúlyozást, beszédet és írást, éneket és számvetést tanítottak. Az alsóbbfokú középkortatás, a *trivium* tárgya a grammatika, retorika

– ennek keretében oklevélírás és történelem – és dialektika volt. Felsőbbfokú oktatás, *quadrivium* kezdetben csak Pannonhalmán volt. E fokozat négy tárgya: az aritmetika, musica, vagyis ének és egyházi zene, astronomia és geometria – keretében földrajz és természetrajz – nehéznek tartatott s csupán a legtehetségesebbek végezték. A főgondot az iskolákban a kispapok képzésére fordították s a képzett clericus magyar neve, a *diák*, egyértelművé vált az írástudóval. A kolostori és káptalani iskolákban nevelkedtek az első magyar írók és szónokok: Szent Mór pécsi püspök, ki 1070 körül megírta Remete Szent Zoerard-András életét, az ékesen szóló Dezső kalocsai érsek s az eredetileg papnak

szánt, tudóshajlamú Kálmán király. Az irodalom első csirázása is a kolostorokban, püspöki udvarokban indult meg a Szent István korában megkezdett Pannonhalmi Évkönyvekkel, Gellért és Mór műveivel.

A királyi birtok kiterjedése Szent István halálakor

A kereszténység befogadása erkölcsi téren is mélyreható átalakulást idézett elő. Az emberek Isten előtt való egyenlőségét hirdető keresztény tanítás áttöri az úr és szolga közt azelőtt ledönthetetlennek vélt válaszfalat és megnyitja

a felszabadulás útját a vagyontárgynak tekintett szolgák előtt. A főrangú és alacsonysorsú bűnöst egyenlő mértékkel mérő, egyforma egyházi büntetéssel sújtó egyházi törvény mindúntalan figyelmeztette a pogányból alig megtért magyar urakat szolgálk embervoltára, az emberiség követelményeire s evvel útját nyitotta a százados fejlődésnek, melynek végső eredményeként a rabszolgák ivadékaik szabad emberekké lettek.

A keresztény erkölccsel ellentétes pogány szokások törvényes üldözése és kipellengérezése is üdvös eredményeket hozott. A haláltokozó kardvágás és a más háza ellen intézett fegyveres támadás szigorú büntetése – ha nem is irtotta ki – gátat vetett a folytonos vérbosszúhar-

coknak, magánháborúskodásnak. A leányrablót a leány szüleivel való kiegyezés esetén is büntető, az özvegynek férjhezkényszerítését – a férj öccse által anyagi okból gyakorolt *leviratust* – tilalmazó, az elhagyott asszony erkölcsi és anyagi jogait védelmező törvények a családi élet tisztaságát mozdították elő. Szembetűnő az egyházi felfogás üdvös hatása a boszorkányügyekben. A boszorkányokban, varázslatban, rontásban való pogány hiedelem sok gonoszságnak, igazságtalan üldözésnek, vérontásnak volt forrása, amíg a tett magánbosszú tárgya volt. Az egyháznak számolni kellett e nagyon elterjedt hiedelemmel, de igyekezett a vádlottakat a műveletlen és bosszúra éhes nép haragja elől elvonni s nagy

haladás volt, mikor a felettük való ítélkezés tanult papok, püspökök hatáskörébe került, kik fokozatosan enyhítik, majd teljesen kiküszöbölik a vélt bűnök büntetését. Szent István a rontót és bűbájost még kiszolgáltatja a sértett vagy magát annak vélő család magánbosszújának, három emberöltővel később Kálmán a főesperes és ispán ítélőszéke elé utalja s a Kálmán korában tartott esztergomi zsinat – a 850. évi páviai zsinathoz hasonlóan – már csak egyházi büntetést, penitenciát ír elő. Az állattá változó boszorkányokat, a *strigákat* István hitbeli oktatásban részesíti és böjtölteti, visszaesés esetén megbélyegezteti, harmadízben bíró elé állíttatja. Szent László már a kéjelgőkkel

együtt a püspök ítélőszéke elé viszi őket, Kálmán pedig – Rothar longobard király (636–652) és Nagy Károly álláspontjára helyezkedve – kétségbevonja létezésüket és megtiltja üldözésüket.

Szent István és buzgó munkatársai, Szent Benedek rendjének kolostorban élő és főpapi székre került erőshitű szerzetesei teljes munkát végeztek. A „kereszténység zsenge palántája” hamarosan terebélyes fává növekedett. A régi pogány hit tüze kialvóban volt. Keleten, a tiszántúli magyarság körében békési Vata és fia a század derekán mégegyszer lángralobbantották, de az utolsó erőfeszítésben végleg kihamvadt. Elkeseredett makacs hívei, számban megfogyatkozott bús magyar pásztorok a he-

gyek ölen, erdők sűrűjében, puszták sivár homokján szent fáik, áldó kutaik és köveik mellett még évtizedek múlva is áldoztak istenüknek és varázshatalmú szellemeknek, de az új hittel szembeszállni már nem volt erejük. Az egyház s a királyi hatalom ügyet sem vetett rájuk, nem üldözte őket; eltévelyedésükért Szent László korában már egészen enyhe büntetéssel lakoltak.

A pogányság órája lejárt. Új hit, új gondolat, új műveltség honosodott meg Magyarországon: a krisztusi hit, a keresztény gondolat és a nyelvében latin, szellemében egyetemesen keresztény, gyökereivel Róma és Cluny forrásaiból táplálkozó, nyugati szerzeteskultúra. E műveltség tűzhelyei, központjai a keresztény király és

püspökeinek udvara, Szent Benedek szerzeteseinek és Szent Krodegang kanonokjainak kolostorai voltak. Innét áradt szét az új műveltség s a magyarok lelkében a keleteurópai és ázsiai síkságról, az arab, perzsa és kínai birodalmak határáról Európába átültetett ősmagyar művelődési elemekkel egyesülve, ma már idestova ezer esztendő óta keresztény magyar kultúránknak lett egyik bőven buzgó forrásává.

1. Régi nyelvünkben a „Nagyasszony”
értelme: királynő.

HÓMAN–SZEKFŰ MAGYAR TÖRTÉNET

Szent István királysága.

István a magyarok Isten kegyelméből uralkodó királya. Országgyűlés vagy királyi tanács? A királyi hatalmat korlátozó tényezők: a vallás és a szokásjog. A törvényhozás. A középkori állam magánhatalmi jellege; hűbériség. A királyi birtokszervezet: adománybirtokosok, udvari gazdaság és nádorispán, vármegye és várispán. A királyi birtok népe: vitézek, telepések, udvari és várszolgák. Királyi pénzügy. Hadiszervezet és közigazgatás. Központi kormány. Hűbéri vonások. A közhatalmi és királyi magángazdasági szervezet frank-bajor eredete. A magyar

nemesek társadalmi és gazdasági szervezete. Öröklési jog. A nemzetségi jog- és kultuszközösség. A királyi birtok hűbéri társadalmának osztályai. Magánföldesúri népek. A királyi és nemesi társadalom viszonya, egymásrahatásuk és összeolvadásuk. Szent István szervezőmunkájának jelentősége.

István fejedelemnek a lázadó hadnagyokon aratott diadala megpecsételte az ősi politikai szervezet sorsát. A törzsszövetség megbukott s a koronázással a vérség és választás címén uralkodó fejedelem helyébe az „Isten kegyelmére” hivatkozó középkori keresztény király lépett, kinek hatalma isteni eredetéhez képest korlátlan volt.

A nemzet akaratát kifejező s annak érvényszerző intézményeket a keresztény királyság a rendiség teljes kialakulásáig nem ismert. Országgyűlésnek vagy más alkotmányos szervnek Szent István és közvetlen utódai korában nyoma sincs. A király mellett tanácsadó, törvényelőkészítő és kormányzó szerepkörben működő királyi tanács, a *senatus*, nem volt alkotmányos törvényhozó testület, hanem felelősséggel csupán az uralkodónak tartozó országos kormány. Határozatainak, helyesebben javasolatainak törvényerőre emelése a király korlátlan elhatározásától függött. Tagjait a király saját belátása és akarata szerint választotta „az öregebbek és jobbak, feljebbvalók és tiszteletreméltó urak” közül s ezek közt sok volt a ki-

rálytól – tisztével vagy adományával járó kötelezettségei következtében – magánjogilag függő főtisztviselő és adománybirtokos. „A tanácskozás hasznos lévén”, István intézkedéseiben „hajolt az egész királyi tanács egyakaró kérelmére”, de „országát Isten akaratából kormányozván, a régi és mostani uralkodók példájára, elmélkedve”, vagyis saját belátása szerint „szabott törvényt népének.” Meghallgatta magaválasztotta tanácsadóit, követte jónak vélt tanácsaikat, de a törvényhozás és kormányzás minden ténye az Isten kegyelméből uralkodó király korlátlan hatalmából folyó, személyes elhatározásának eredménye.

Szent István és utódai saját belátásuk szerint, önhatalmulag gyakorolták törvényhozói, bírói,

katonai és pénzügyi felségjogaikat. Hatalmuk formailag korlátlan volt. Akaratuknak mégis korlátot szabtak a vallás és egyház törvényei s a magyar nemzet törvényerejű jogszokásai.

Az újkori abszolútizmus a királyi méltóság isteni eredetéből a mindenható államfenség, a királyi onnipotencia tanát vezeti le. A szigorúan vallásos gondolkozású középkorban az isteni eredet tudata gátat vetett a királyi hatalom önkényes gyakorlásának. Az újkorban az Isten kegyelméből uralkodó korlátlan fejedelmek egyházi ügyekben is korlátlanul érvényesítik akaratukat. A középkor Isten kegyelméből uralkodó királyai még világi intézkedéseikben is alá voltak vetve hitük parancsainak, egyházuk törvényeinek, mert korlátlan hatalmuk jogi

és erkölcsi tartalmát annak az egyház által elismert isteni eredetében látták.

A vallás parancsainak és az egyház törvényeinek tiszteletbentartása kezdetben csupán az uralkodók lelkiismeretétől, önkényes elhatározásától, tehát hitük bensőségétől függött, de később – az egyház tekintélyének és hatalmának növekedésével – egészen észrevétlenül az egyház ellenőrzése alá került. A királyi tanácsban ülő főpapok mind sűrűbben emelik fel tiltakozó szavukat a keresztény tanok s az egyházi törvények ellen vétő uralkodói elhatározások ellen s VII. Gergely óta az egyházi átok hatalmas fegyverét is igénybeveszik az egyház, a hit, erkölcs és emberiség ellen vétő uralkodókkal szemben. Szent István még saját

akarataból, önkényes uralkodói elhatározással vetette magát alá a hit és egyház törvényeinek, önként hívta meg a püspököket tanácsadói közé, mert az uralkodó első kötelességének tartja a katolikus apostoli hit megtartását, törvényeinek tiszteletét s az egyház támogatását. Szent Gellért a királyi hatalommal szembeszállva, a hit és szó hatalmával inti javulásra az emberietlenül cselekvő Aba Sámuelet. Száz évvel utóbb Lukács érsek, mint a magyar egyház feje, már az egyházi átok fegyverét veszi igénybe a törvénszegő trónbitorlókkal szemben. A nemzetek és királyok felett való uralomra törekvő egyház a vallás és az államtörvényül elismert egyházi törvények megtartásán

örködve, az uralkodó akaratát korlátozó, annak iránytszabó hatalmi tényezővé lett. A királyi tanácsban résztvevő főpapok útján befolyást gyakorol az ország kormányzatára s evvel alapját veti a főpapság későbbi alkotmányjogi hatalmának.

A vallás parancsainak és az egyház törvényeinek önként vállalt tiszteletén alapuló lelki megkötöttségen túl a *consuetudo*, az ősi jogfejlődésben gyökerező szokásjog is korlátot állított a királyi hatalom önkényes gyakorlása elé. Középkori felfogás szerint – Werbőczy szavaival élve – „a szokás a gyakorlat által megállapított jog, ... melynek háromféle ereje van, tudniillik értelmező ereje s ezért a törvényeknek legjobb értelmezője; másodsor törvény-

rontó ereje, mivel lerontja a vele ellenkező törvényt s harmadszor törvénytöltő ereje, mivel pótolja a hiányzó törvényt.” A kései középkorban a nemzet törvényhozó testülete által a király szentesítésével alkotott törvény hatálytalanította a korábbi jogszokást, mert – mint Werbőczy mondja – „az államról vagy népről feltehető, hogy ismeri a maga szokását”, vagyis hogy tudatosan annak hatálytalanítása végett hozza vele ellenkező törvényeit. A szokásnak tehát e korban már csak „pro futuro” volt törvényrontó ereje, midőn a gyakorlatban a meglévő törvénnyel ellentétes szokás alakult ki. Korábban azonban, mikor a szokást alkotó nép vagy nemzet nem vett részt a törvényhozásban, a törvényhozó hatalmat egyedül gyakorló

uralkodó nem hozhatott az általános érvényű szokással ellentétes törvényeket; ily természetű törvényeinek érvényt szereznie a középkor magánjogias és partikuláris jogfelfogása mellett nem állott módjában. A középkor törvényhozását a consuetudónak ez a törvényrontó, illetőleg törvényt megelőző hatalmas ereje s a kor magánjogi gondolkodása determinálja.

A keresztény középkor individuális jogrendszere az egyetemes erejű egyházi törvényeken és az ország békéjét, az uralkodó személyét és hatalmát védő törvényes intézkedéseken kívül nem ismert az összes alattvalókra kötelező, egyetemes érvényű törvényeket. A különböző származású, különböző osztályokhoz, más-

más magánhatalom alá tartozó, különböző helyen lakó népcsoportok jogait és kötelességeit individuális és partikuláris jogszabályok és törvények szabályozták. A király csak a közjogi viszonylatokat és a tőle magánjogilag függő népelemek jogviszonyait szabályozhatta minden részletre kiterjedően. Magánjogilag tőle független alattvalóinak jogviszonyait a szokásjog, illetőleg a felettük magánhatalmat gyakorló úr által alkotott jogszabályok határozták meg.

A középkori törvényhozás másik jellemző sajátossága, hogy nem törekszik az élő jog vagy valamely jogterület minden részletre kiterjedő kodifikációjára, sőt inkább tudatosan tartózkodik a szokás által szentesített, a gyakorlatban

megvalósult, közismert jogi állapotok, a kétségtelen jogviszonyok érintésétől és rendszerbe foglalásától. Csupán az éppen időszerű, új vagy magyarázatra szoruló konkrét jogi kérdések törvényes tisztázására törekszik.

Szent István sem törekedett a korabeli magyar jog egészének vagy az új szervezet alapelveinek rendszerbe foglalására. Megelégedett az új intézmények és szervezetek meghonosításával kapcsolatban felmerült s a szokásjog alapján meg nem oldható legfontosabb jogi kérdések tisztázásával. Királysága jogviszonyait két törvényben szabályozta, melyek egyike uralkodása első éveiből, másikkal későbbi időből származik. A rendelkezések jórésze idegen eredetű.

tű. A harmincöt szakaszból álló első törvénykönyvben számos szószerinti, stiláris és gondolati egyezés árulja el az idegen forrásoknak, I. Adorján pápa 785. évi capitulerájának, a 847. évi mainzi zsinat határozatainak, a Pseudo-Izidor és Benedictus Levita neve alatt ismert egyházi jogi gyűjteményeknek és a Lex Baiuvariorumnak bajor pap szerződésére valló közvetlen hatását. A bajor törvény használatát a szerkezet és gondolatmenet azonossága is kétségtelenné teszi. Hatása itt-ott az elsőnek intézkedéseit kiegészítő második törvénykönyv rendelkezéseiben is felismerhető, bár ez a gyakorlatban szükségessé vált, időszerű intézkedéseivel már túlnyomórészt az önálló magyar jogfejlődés eredménye. A törvényeken

egyébként világosan felismerhető a magyar szokásjog hatása is. Az engesztelési vagy vérdíjrendszer például a maga 5, 10, 50 és 100 tinós díjaival a keletről hozott ötös számrendszeren alapul, szemben a mintául vett és gyakran szószerint követett bajor törvények 4, 16, 40, 80 solidusos díjainak német és szláv földön szokásos négyes számrendszerével. A pénzszámítás is független az egykorú frank-bajor pénzrendszertől, hol 12 denárban számítanak egy solidust, szemben a bizánci aranyból levezetett 30 denáros magyar pensával. A törvények nem adják az egykorú élő magyar jog teljes kodifikációját. A két törvénykönyv ötvenhat szakasza közül húsz – beleértve a házasságjogi és boszorkányságra

vonatkozókat is – egyházi vonatkozású vagy karitatív természetű, tizenegy a királyi vagyon védelmével s a király népének és tisztjeinek jogviszonyaival foglalkozik, tizenkettő a király ellen irányuló és a belső békét veszélyeztető bűnök megtorlásáról intézkedik s a magántulajdont védő tizenhárom szakasz is az adománybirtokosok érdekeit tartja szem előtt. Mindannyi a királyi Magyarország törvénye. Az ősi magyar birtokososztály, a foglaló nemesség jogaira csak itt-ott találunk egy-egy utalást, mert a vérségi köteléken nyugvó nemesi társadalom jogviszonyait nem királyi törvény, hanem a szokásjog szabályozta. De nem találjuk meg bennük az új királyi birtokrendszert és hatalmi szervezetet statuáló

intézkedéseket sem. Csak egyházi vonatkozásukban teljeseek. Egyébként lazán összefüggő jogszabályok gyűjteményei, de ezek a jogszabályok más forrásokkal s a XI–XIII. századi fejlődés jelenségeivel egybevetve mégis összefüggő képet adnak Szent István korának államszervezetéről, gazdasági, társadalmi és jogviszonyairól.

*

Szent István államszervező munkájának első és legfontosabb mozzanata a királyi hatalom gazdasági alapjának megteremtése, a királyi magánhatalom megszervezése volt.

A középkori államszervezetben a közjogi és magánjogi elemek szoros kapcsolatban jelent-

keznek. Az uralkodó hatalmának materiális alapja *patrimoniuma*, azaz örökölt földbirtoka, magángazdasága. A *regnum* fogalomban a királyságon, államhatalmon kívül az uralkodó patrimoniumán nyugvó magánhatalma is bennfoglaltatott. A felségjogok és a király földesúri jogai, az államháztartás és királyi magángazdaság, állami hadsereg és királyi magánsereg szinte elválaszthatatlanul egybe-
forrott fogalmak s a közhatalom erejének fokmérője a királyi magánhatalom. A király a maga közjogi akaratának csak akkor tudott érvényt szerezni, ha magánhatalma meghaladta alattvalóinak hatalmát. Ezért országa kormányzatában tőle magánjogilag függő, földesúri hatósága alá tartozó és szolgálati kötele-

zettséggel hozzáfűzött személyekre támaszkodott; ilyeneket állított a közigazgatás és hadsereg élére.

A közhatalomnak ez a magánjogi színezete vezetett a IX–XII. században egész Nyugat-Európában a hűbéri rendszer kialakulására. Az uralkodók mindtöbb alattvalójukat igyekeztek magánjogi köteléssel magukhoz láncolni. A királyi uradalmakból s a gazdátlan föld felségjoga és birtokkobzás címén reájukszállt javakból kisebb-nagyobb birtoktesteket hasítottak ki és azokat magánjogi kötelezettséggel terhelve, alattvalóiknak mintegy haszonélvezetre adományozták. Az *allodiummal*, vagyis a családban öröklődő szállásbirtokkal és szerzett birtokkal szemben *beneficiumnak* nevezett hűbéri

adománybirtokot

élvező *censualis* és *tributarius* kishűbéres
pénzbeli vagy terményszolgáltatással tartozott.
Az uralkodó példájára az egyházi és világi
nagybirtokosok, maguk a királyi hűbéresek is
adományoznak hűbérbirtokot, nekik hűséget
fogadó és szolgálati kötelezettséget vállaló
személyeknek, ezek ismét maguknál
szegényebb és alacsonyabb sorsú embereknek.
A magánhatalmi szervezeteknek, a láncolatossá
hűbériségnek kialakulása hűbéri
kötelezettségek önkéntes vállalására
kényszeríti a szabad kisbirtokosokat, kik
hatalmas urak védelmére vágyva, nem egyszer
örökölt földjüket is hatalmas uraknak
ajándékozzák, hogy tőlük hűbérként kapják

vissza.

A hűbéri viszony kezdetben időleges és személyes természetű kapcsolat volt. A birtok a hűbéres halála után a hűbérúrra szállt vissza. Mivel azonban a kötelességét híven teljesítő hűbéres birtokát rendszerint fia kapta meg, hovatovább jogszokássá lett a hűbérbirtok öröklése. Az örökös hűbériség kialakulásával párhuzamosan a Karoling államszervezet királyi tisztviselőinek – grófoknak, örgrófoknak, palotagrófoknak – és a tartományi hercegeknek hivatala is örökös méltósággá alakult át s ezzel elvesztette közjogi jellegét. A grófságok és hercegségek ez idő óta az uralkodóhoz magánjogi köteléssel kapcsolat hűbéres tartományok. A közjogi kapcsolatok meglazultak s a Karoling-

birodalom közhatalmi szervezete egymásmellé és egymás alá rendelt magánhatalmi szervezetek láncolatának, a hűbéri államnak ad helyet. A hűbéri államban – az elgyengült közhatalom szabályozó és mérséklő működése híján – napirenden voltak a belviszályok, a magánhatalmak rendes háborúvá fajuló küzdelmei, melyekből az uralkodó sem tudta magát kivonni. Hatalma közjogi színezetétől és magánhatalma túlsúlyát biztosító gazdaságától – örökös hűbérként mások tulajdonába adott birtokaitól – egyaránt megfosztva, már nem volt az a korlátlan úr, mint korábban. Hűbéri felfogás szerint első volt az egyenlők közt, kivel hűbéresei – maguk is hatalmas hűbérurak – ha érdekük úgy

kívánta, éppoly könnyű szívvel szálltak harcba, mint más hűbérurakkal. E harcokban az uralkodó hozzá hűnek maradt hűbéreseire támaszkodott s ezért a későbbi fejlődés során kénytelen volt azoknak politikai jogokat adni, a rendek alkotmányos jogainak elismerésével saját hatalmát korlátozni.

A X. és XI. század fordulóján a hűbéri rendszer Franciaországban és Itáliában már virágjában állt. Németországban a szász császárok még eredményesen küzdöttek elfajulása ellen. A hercegség és grófság itt még királyi hivatal volt, nem örökös méltóság, bár örökössé tételére irányuló törekvések már jelentkeztek s a hűbériség lépésről-lépésre tért hódított. A király és a tartományi hercegek magánhatalma

mégis messze meghaladta alattvalóik hatalmát s az erős központi hatalom még útját tudta vágni a hűbérurak örökös küzdelmeinek. E harc hullámai még nem hatoltak el a trónig. A X. században fel-fellobbanó lázadások még nem a hűbériség korának jellegzetes magánharcai, hanem családi háborúskodások a trónért, befolyásért vagy a korábban független német törzsek – szászok, bajorok, svábok – hercegeinek, grófjainak felkelései az idegen frank, majd szász uralom ellen.

A Karolingok nyomdokaiba lépő szász dinasztia erős magánhatalmon alapuló, de mégis kifejezetten közjogi színezetű monarchiája lebegett Szent István szeme előtt, midőn a vallás, egyház és főpapság után „a királyság negyedik

ékességének” a királyi gazdaságok élén álló s azokon élő, tőle magánjogilag függő „főemberek, ispánok és vitézek hűségét, erejét, buzgalmát, emberségtudását és bizodalját” mondja, kik „oltalmazzák az országot, megvédik a gyöngéket, legyőzik az ellenséget és öregbítik a birodalmat” s midőn a királyi magángazdaság kiépítését és megszervezését az egyházi szervezet kiépítésével párhuzamosan, mindjárt trónralépte után megkezdte.

A magyar hagyomány szerint Árpád „gazdagabb és hatalmasabb” volt a többi hadnagyoknál. Fejedelemmé választásának indokai közt személyes képességei és előkelő származása mellett vagyoni állása is szerepet játszott.

Nemzetsége mindenesetre a leggazdagabb magyar nemzetség volt s ezt a pozícióját az új hazában is megtartotta. A Fehér megyei, solti és csepeli nagykiterjedésű szállásbirtokon kívül Árpád ivadékai a X. század folyamán kiszálltak a tolnai, veszprémi, somogyi részekre, birtokukba vették a pilisi és bakonyi erdővidéket. Géza korában Esztergomtól, Visegrádtól és Soroksártól a Balatonig, a Mecsek-hegységig és Bodrogvárig, a Bakony nyugati szélétől és a Csallóköztől a későbbi Kiskúnságig egymást érik a fejedelmi család földesúri hatósága alá tartozó lakótelepek. Ez a nagy birtok nem alkotott zárt területi egységet, Árpád törzséhez tartozó más foglaló nemek – így a Csák-, Szalók-, Bikács- és más

nemzetségek – szállástelepei szaggatták át. A birtok e korban egyébként sem volt valami körülhatárolt földterület. A földnek magában nem volt értéke, mert szerte az országban igen nagy földség hevert parlagon és lakatlanul, melyből évről-évre más területeket vettek művelés és legeltetés alá. A vagyon fokmérője a munkaerő és az állatállomány volt. Birtok alatt az úr magánjogi hatósága alá tartozó földművelő, pásztorkodó és egyéb szolgák és szabadok s az általuk gondozott lovak, marhák összeségét értették. Ezért fogadta Géza és István oly szívesen a nyugatról és keletről bevándorló földműves és pásztorkodó telepeseket, kik a korábbi hadjáratokról hurcolt foglyok ivadékaival együtt a fejedelmi

vagyont gyarapították.

A szoros értelemben vett fejedelmi birtokon kívül Szent István más javakkal is rendelkezett, melyek részben a hűtlenségbe esett hadnagyk leverését követő birtokkobzás útján, nagyobb részben a gazdátlan föld birtokát a királynak biztosító felségjog alapján – de nem a középkorban ismeretlen, állítólagos „legfőbb földesúri jog” címén – kerültek tulajdonába. A Karoling-korban kialakult nyugati jogfelfogás szerint minden gazdátlan, urahagyott és örökös hiányában uratlanná vált föld, kincs és jószág tulajdona felségjoga alapján a királyt illeti. A korabeli nyugati keresztény királyoknak ezzel a regálejogával élt Szent István, midőn országa területén a nemzetségek vagyonához nem tar-

tozó minden földet tulajdonába vett és a nemzetségektől közvetlenül nem függő, nekik nem adózó, idegen eredetű hódolt és bevándorolt népet magánföldesúri hatósága alá vetette. A gyeplívonalon túleső, nagykiterjedésű, de jobbára gyéren lakott erdős-hegyes határvidéken és a honfoglaló törzsek szállásai közt húzódó uratlan zónákon kívül a nemzetségek szállásföldje és szolgálk lakótelepei közé ékelt műveletlen területek és az országban szerte, főleg erdős vidéken kis telepeken viszonylag függetlenségben élő, uratlan népség telepei is a király birtokába jutottak.

Öröklés, hűtlen alattvalóival szemben gyakorolt birtokkobzás, háramlás és a gazdátlan föld regáléja címén birtokolt vagyonával István

rengeteg területnek, országa nagyrészének és sok népnek földesurává lett. E nagybirtokból, nyugati példára, gazdag adományokban részesítette az újonnan alapított egyházakat és kolostorokat, udvarának nyugati országokból bevándorolt vitézeit és hűnek bizonyult magyar alattvalóit. Családi birtokából nem igen adományozott. A kobzott vagyont viszont nyugati uralkodók példájára rendszerint eladományozta. Koppány egykori tartományában a pannonhalmi monostor és Fanbergi Tibold, a gyulák tartományában Marosvártól az erdélyi Fehérvárig a marosvári püspök és Csanád kapott nagyobb adománybirtokot. Mások a törzsszállások közt és az országos gyepűvonalon túl húzódó,

korábban gazdátlan földből kaptak részt. A püspöki székvárosok és kolostorok majdnem kivétel nélkül a földregále címén birtokbavett területen, a törzsválasztó zónákon épültek fel.

Az adománybirtok – az egykorú nyugati felfogásnak megfelelően – hűbéri jellegű kötelezettségekkel volt megterhelve. Élvezője katonai szolgálattal s ha a birtok nagy volt, ezenfelül katonaállítással is tartozott. Birtoklása – Szent István törvénye értelmében – az adománynosnak és fiainak, illetőleg egyenesági férfiivadékainak élettartamára volt korlátozva. Ezek halála után a birtok visszaszállt a királyra, míg más szabad birtokosok saját személyes vagyonukat oldalági rokonaikra s az egyházra is hagyhatták. Az adománybirtoknak ezt a

megkötöttségét száz évvel utóbb Kálmán király is fenntartotta, csupán Szent István adományait ismerte el a nemzetségi birtokkal jogilag egyértékűnek. E hűbéri jellegű viszony következtében az adománybirtokosok magánjogi függésbe kerültek a királlyal szemben, aki főleg rájuk, mint magánhatalma oszlopaira támaszkodva vívta meg döntő harcát az elégedetlen hadnagyokkal. A Koppány és Ajtony ellen induló királyi magánhadseregek vezérei az első adománybirtokosok: Vecelin, Hont, Pázmány és Csanád voltak.

A X. század folyamán megduzzadt fejedelmi birtokból István a frank és német királyok példájára a királyi udvar – mint a németek mond-

ták: a palota – ellátására udvari gazdaságot szervezett. E gazdaság és a központi kincstár kormányzatára külön udvari főtisztviselőt rendelt a frank és német királyok udvari javait, a Pfalzokat kormányzó palotagrófok *comes palatii* – későbbi alakban *palatinus comes* – címmel. A többnyire szláv nemzetiségű udvari szolgák főtisztjüket az udvar ispánjának, *nadvor zsupannak* tisztelték s ez a név honosodott meg a magyar nyelvben nádorispán alakban. Az udvari gazdaság zárt területi egységet alkotó nagyobb birtoktestei – így a csepeli, pilisi, bakonyi, segösi, csallóközi, zólyomi, szepesi, ugocsai, bereg-máramarosi uradalmak – élén a XII–XIII. században külön erdőispánok és udvarnokispánok álltak, de Szent István korában

ennek még semmi nyoma sincs.

Az országban szétszórt többi királyi birtok központjául Szent István egy-egy várat jelölt ki s a várak körzetében, határában – mint később szlávból vett szóval mondták: megyéjében – lakó királyi népek élére a frank-bajor grófok *comes* címét viselő főtisztok kerültek. Ezeket a pannóniai szlovénektől tanult szóval ispánnak, várispánnak nevezték. Ahol akadt alkalmas fekvésű régi föld- vagy mocsárvár, ezeket használta fel. A XI. századig visszavezethető, ősalapítású vármegyék székhelyei közül Nyitra, Komárom, Esztergom, Visegrád, Kolon (Zalavár mellett) és Baranyavár szlovén, Bács, Csongrád, Pest, Nógrád, Gömör, Zemplén, Ungvár, Bihar bolgár vagy bolgár-

szláv, Győr avar, Moson, Sopron és Pozsony német alapítású váraknak látszanak. Fehérvár a fejedelmeknek, Veszprém Szent István lengyel unokaöccsének, Somogyvár, Marosvár s az erdélyi Fehérvár a hűtlenségbe esett hadnagyoknak várszerű szállástelepei voltak. Másutt, ahol alkalmas régi vár nem volt, újat építettek. Ezek az új várak – Vasvár és Újvár kivételével – a helynévképzés régi magyar szokása szerint az első megszálló, ez esetben az első ispán személynevét viselik, aminthogy Marosvárat s valószínűleg Odenburchot és Pereslavasburchot is első ispánjukról nevezték el Csanádnak, Sopronnak, Pozsonynak. Hont ispán Pázmány testvérével együtt egyike volt István német híveinek. Szolnok ispán a Péter

bukásakor kitört lázadásban pusztult el. Doboka, Szent István kortársa és rokona, Szabolcs a Csák-nemzetség X. századi őse volt s ez alapon feltehetjük, hogy a magyar személynevet viselő Bars és Borsod, Békés, Szatmár, Kolos, Torda, Arad, Zaránd, Temes, Keve, Torontál és Tolna várak is első ispánjuk nevét viselik.

Szent István koncepciója szerint a világi és egyházi igazgatás szervei szoros kapcsolatban működtek. Az egyházi tisztségek viselői résztvettek a kormányzatban, törvénykezésben; viszont a világi tisztviselők a maguk hivatalos hatalmával támogatták az egyházi közigazgatást. A kereszténység felvételével számos jogterület az egyházjogba olvadt; így a házassági

ügyek, boszorkánypörök, vallás elleni kihágások kivétel nélkül a püspök vagy főesperes ítélőszéke elé tartoztak. Az istenítéleti bizonyítás egyházi fórum előtt folyt le. Az előállítás azonban a világi hatóság kötelessége volt s ezért az ily bűnösöket az ispán és főesperes emberei együtt fogták el és állították törvény elé. A tizedszedésnél a püspök embere mellett az ispán poroszlója is közreműködött. Ezért eredetileg minden vármegyének egy-egy főesperesség felelt meg. A veszprémi püspökség alapításakor Szent István világosan megmondja, hogy négy várat s ezek vidékét, vagyis négy vármegyét – Visegrád, Fehérvár, Veszprémvár és Kolonvár megyéit – rendelte a püspök joghatósága alá. E

négy vármegyének s a somogyi pacifikáció után a veszprémi püspök alá került Somogynak felelnek meg a püspökség visegrad-budai, fehérvári, veszprémi, zalai és somogyi főesperességei. Hasonlóképpen egy-egy ősalapítású vármegyét fednek az esztergomi egyházmegye gömöri, nógrádi, honti, esztergomi, komáromi, pozsonyi és nyitrai, a csanádi egyházmegye csanádi, temesi, krassói és aradi, a pécsi egyházmegye tolnai, baranyai, valkói és pozsegai, az erdélyi egyházmegye szatmári, dobokai, kolozsi, tordai és gyulafehérvári főesperességei.

Az egyházi és világi szervezet szoros összefüggése és együttműködése mellett nyilvánvaló, hogy az egyházi és világi közigazgatás

szervezése párhuzamosan történt. Az esztergomi érseki tartomány, valamint a kalocsai és csanádi egyházmegyék területén Szent István teljesen kiépítette a vármegyeszervezetet harminckilenc várral. Ezek Esztergom, Visegrád (Pilis), Fehérvár, Tolnavár, Baranyavár, Valkóvár, Pozsega, Somogyvár, Kolon (Zala), Vasvár, Sopron, Moson, Győr, Karakó, Veszprém, Komárom, Pozsony, Nyitra, Bars, Hont, Nógrád, Pest, Bodrog, Bács, Keve, Horom (Krassó), Temesvár, Torontál, Arad, Zaránd, Csanád, Csongrád, Szolnok, (Heves-) Ujvár, Gömör, Borsod, Szabolcs, Zemplén és Ungvár. A Tiszától nyugatra csak Zala megyének a Kerka és Mura közé eső része és az északi határon

húzódó trencsényi, zólyomi, szepesi, sárosi és máramaros-bereg-ugocsai rengeteg erdőségek, a Drávántúl Szlavónia maradt közigazgatási szervezet nélkül.

Keleten, a bihari és erdélyi egyházmegyék területén azonban István csak alapjait vetette meg a vármegyeszervezetnek. A Tiszántúlnak a Köröstől északra eső hatalmas területén a tiszaparti Szabolcson kívül csak két királyi vár emelkedett: Bihar vára és Szatmár. Erdélyben négy vár épült egymás közelében a Szamos és Maros völgyén: Doboka, Kolozsvár, Torda és Gyula-Fehérvár.

Az udvari gazdaságon és vármegyéken kívül István minden jel szerint külön határispánsá-

gokat (*comitatus confiniorum*) is szervezett a frank-német *Mark*, vagyis örgrófság mintájára. Okleveleinek záradékában a püspökök és ispánok mellett *marchiokat* is említenek, kiket Szent László törvénye *comites confiniorum*nak, a Kislegenda – Erdélyről s a Száva-Dráva közéről szólva – *tribunus*nak nevez. Ilyen határispán volt az a Sebös marchio Ungariae, aki a hazai hagyomány szerint Vá-szolyt Nyitra várában megvakíttatta s az egykorú altaichi bajor író szerint 1039-ben halt meg s ilyennek látszik az a Szoltán, kit Szent István a hagyomány szerint Erdély kormányzatára rendelt. A határispánok fennhatósága alá tartozott egy-egy Kálmán törvényében is emlegetett *marchia*, a hontvédő gyepűvonalon kí-

vül eső végvidék a határfolyó átkelőhelyeit és a gyepűkapukat védő várakkal s az országhatár védelmére rendelt – *custodes confinium* néven említett – határőrökkel. A határispán – úgy látszik – a legközelebbi végvárnak ispánja is volt. A nyugati végeken valószínűleg két ily határispánság volt, egy a Dunától északra, a másik a jobbparton. A Száva-Dráva-közi határispánság, melynek élén a XI. század derekán Vid bácsi ispán állt – bár még a XIII. században is Marchia-nak nevezik – a Szerémség elfoglalása után a nyugati végvidékhez hasonlóan vármegyei szervezetet nyert, de helyette Szent László a pozsegai erdőségtől nyugatra eső területen szervezett egy új határispánságot a szlavóniai bán kormányzata alatt.

Az erdélyi határispánság az erdélyi vármegyék teljes kialakulása után is fennmaradt, élén az erdélyi hadnaggyal (*princeps Ultrasilvanus*), vagy – mint később szlávosan mondták – az erdélyi vojvodával, vajdával.

A várispán hatósága alá tartozó királyi gazdaság vagy várispánság, a *comitatus civitatis* – a frank Gau-szervezet bomlásával kialakult X. és XI. századi bajorországi grófságokhoz, *comitatusokhoz* hasonlóan – nem volt zárt területi egység. Szent István a veszprémi püspökség alapítólevelében a nyugati terminológiából vett szóval *pagus civitatis*ről, *compages civitatis*ről, „a vár vidékéről” beszél. Ugyaníly határozatlan fogalom volt a XI. század vége óta divatos *mega civitatis*, „a vár megyéje”, azaz „ha-

tára” kifejezés.

A vármegyék és határispánságok a királyi fő-tisztviselők gazdasági, közigazgatási, bírói és katonai hatóság alá tartozó királyi népeket s az általuk használt, szétszórt fekvésű földeket gazdasági és közigazgatási egységbe foglaló, de földrajzi egységet nem alkotó magángazdasági alakulatok voltak. Ez okozta, hogy a vármegyék és főesperességek közt eredetileg fennálló területi kapcsolat később meglazult. Az egyházigazgatási egységek ugyanis hamarosan zárt területi egységgé alakultak, míg a vármegyék csak a XIII. században lettek földrajzi fogalommá.

A várgazdaságok keretében élő különféle nép-

elemek legelőkelőbb rétege a Szent István korában *civis* és *miles*, vagyis *polgár* és *katoná* néven említett vitézek, a későbbi várjobbágyok osztálya volt. A király védelme alá húzódó szabad magyarokból s a várnép közül felszabadítottakból kialakult vitézi osztály tagjai a királyi vár földjéből örökös használatra kaptak földön mint kisbirtokosok gazdálkodtak s ennek fejében katonai szolgálatra voltak kötelezve. Békében – valószínűleg hetenkint, havonként egymást felváltó – csoportokba osztva, a várban, az ispán udvarában teljesítettek szolgálatot s oldalán a gazdaság igazgatásában is résztvettek. Háború idején a várispán vezérlete alatt hadbaszálló vármegyei zászlóalj keretében harcoltak. Személyükre szabadok, de hű-

béres kötelezettségük következtében földhöz, illetőleg a várgazdasághoz voltak kötve s a királytól más úrhoz nem szegődhettek.

Az udvari gazdaság keretében ily katonáskodó népelem nem volt, de a nádorispán katonai hatósága alá tartoztak a király környezetében, az udvarban szolgálatot teljesítő és a nádor vezetése alatt hadbaszálló *milesek*, vagyis vitézek, a későbbi királyi *ministerek* és *serviensek*, kik katonai szolgálatra kötelezett kisebb adománybirtokosok voltak.

A királyi védelem alá húzódó, jobbára külföldről bevándorolt szabad telepések vagy vendégek – *colonusok* és *hospesek* – az udvari és várföld használatáért állandó összegben meg-

határozott földbért fizettek és bizonyos mérsékelt szolgálattal, közmunkával tartoztak.

A szláv szóval *udvarnok*nak nevezett udvari szolgák és a *civilis, castrensis* néven emlegetett várszolgák földművesek, pásztorok, halászok, erdőlakó vadászok voltak. Az udvarnak és várnak tartozó szolgáltatásaik természete szerint megkülönböztették a termésből, szaporulatból hányadot fizető földműveseket, szőlőműveseket, pásztorokat, halászokat, a különféle háziipari készítményekkel adózó és az udvari, várbeli szolgálattal, munkával tartozó csoportokat. Valamennyien földhöz, illetőleg a királyi gazdasághoz kötött szolgák voltak, bár Szent István az udvarnokokat magánbirtoko-

sok szolgáitól megkülönböztetendő mérsékelt magánjogi kiváltsággal ruházta fel, melynek értelmében bűnözés esetén a szabadok enyhébb törvénye szerint ítéltettek, de tanuságukat már nem hallgatták meg a szabadoké közt.

Ezeken a király földesúri hatósága alá tartozó népelemeken, a rendszeresen kiépített királyi birtokszervezeten nyugodott Szent István királyságának gazdasági, katonai és közigazgatási hatalma.

A királyi háztartással egybeolvadt államháztartás rendes bevételei túlnyomórészen az udvari és várgazdaságokból befolyó domaniális, földesúri jövedelmek voltak. Mellettük az

alattvalóktól a királyi felségjog alapján szedett jövedelmeknek még egészen alárendelt szerepük volt. Ily regálejövedelmek a pénzverési haszon, vásárpénz, vám, rév, hídvám és a „szabad dénár” néven ismert fejadó.

A pénzverés egyike volt a keresztény királyok legfontosabb felségjogának. Szent István e jogával élt, mikor tüstént trónralépte után, valószínűleg Esztergomban, pénzverőműhelyt rendezett be és ott Regensburgból hívott bajor és olasz pénzverőmunkásokkal a Karoling-pénzrendszer alapján egyik lapon *Stephanus rex*, a másikon *Regia Civitas* felirattal ezüstpénzt veretett. Pénzei súly, finomság, rajz, sőt felirat tekintetében is II. Henrik bajor herceg jóhírű

regensburgi féldénárosainak mintájára készültek. Egy 408 grammos Karoling-font súlyú 0.900 finomságú ezüsből 510 ilyen obulust vertek. Bár a Karolingok és a bajor pénzverést reformáló II. Henrik herceg dénárainak félsúlyát nem érik el, az egykorú német és cseh féldénárosoknál jóval értékesebbek voltak. Magyarországon kívül is jó hírük támadt. A pénzverési jog adományozásával nyugaton már rohamossá vált pénzromlás következtében Észak-Európa kereskedelmi forgalmában kedvelt fizetési eszközzé lett a magyar ezüstpénz. Lengyelországból jóformán kiszorította az értékben hanyatló regensburgi dénárt, de használták Morva- és Csehországban,

Sziléziában, Szászországban, Livlandban, a poroszoknál és pomeránoknál, Dániában, Gothlandban, sőt a Farör-szigeteken is. Jóhírük csábította utánzásukra a Balti-tenger-melléki szláv törzsfőket, kiknek durva, barbár kiállítású utánveretei értelmetlen köriratokkal százsámra kerülnek elő egykori tartományuk s a szomszédos országok földjéből. Szórványosan Lengyelországban és Kelet-Németországban is utánozták István pénzeit. Szent István mindenestre kedvezőbb helyzetben volt a legtöbb nyugati pénzverő úrnál, mert az ezüstszükségletet saját bányáiból láthatta el, de a szerencse is kedvezett neki, mert apósa pénzeit utánozva, a legjobb hírű pénzt vette mintául s ez tette

lehetővé, hogy félszázadra a fiatal magyar királyság lett a Karolingok egészséges pénzverési rendszerének örökösévé. A pénzverésből a királynak ily kiterjedt nemzetközi forgalom mellett szép haszna volt, mert a nyers ezüstnek és idegen pénznek beváltása alkalmával pénzverési díj fejében tekintélyes százalékot vontak le. Mindazonáltal a pénzverési regále korántsem oly jövedelmező, mint a későbbi századokban, mert a pénzforgalom még igen korlátozott volt, jóformán a királyi vásárokon merült ki. A magyarok az elég sűrűn forgó bizánci aranypénzzel és a régi terménypénzekkel – tinóval, állatbőrrel, prémmel – bonyolították le üzleteiket. Maga a király is tinóban és

aranypénzben szabta ki a törvényes díjakat.

A királyi vásárhelyen kereskedő árusokat és vevőket a vásártartás felségjoga alapján adóztatták meg. A vám, rév és hídvám szedése a gazdátlan föld regáléjával rokon útrezále alapján történt, melynek értelmében a fő közlekedési útvonalak tulajdona a királyt illette. A katonai szolgálattal nem tartozó szabad telepek, vendégek fejadóját, a „szabadságért” fizetett dénárokat az idegenvédelmi felségjog alapján szedték. Ezen alapult a zsidóadó is.

E szorosan vett pénzügyi regálékon kívül a törvénykezési felségjog alapján a bírságokból, díjakból is részesült a király.

Mindezek a felségjogok a Karoling-korban

alakult ki s az ez alapon szedett regálejővedelmek kezdetben nem voltak adók, hanem ellenszolgáltatás fejében fizetett illetékek. A pénzverési díjat a pénzverés költségeinek megtérítése fejében, a vásárpénzt a királyi földön átengedett vásárhely használatáért, a vámokat az utak, hidak, átkelőalkalmatosságok fenntartási költségeire, az idegenek fejadóját a szabadságot biztosító királyi védelemért fizették. A későbbi fejlődés során e jogokat, különösen a pénzverés és vámszedés jogát pénzügyi szempontból kezdik kihasználni s az ellenszolgáltatás mértékét messze meghaladó összegeket szedve, az illetéket súlyos adóteherré fejlesztik. Nálunk ez a folyamat már a XI. század közepén megindul s a XII. században a pénzügyi

regalitás, mint bevételi forrás, jelentőségben megközelíti a magángazdaságot. Nyugaton a XI–XII. században az adományozási rendszer következtében mindezek a felségjogok a hatalmasabb egyházi és világi hűbérurak által is gyakorolt joggá devalválódtak, Magyarországon azonban a XIII. század elejéig kizárólagos királyi felségjogok maradtak.

Az államháztartáshoz hasonlóan a hadi szervezetnek is a magángazdaság volt az alapja. A királyi hadsereg az udvari vitézeknek, adománybirtokosoknak és általuk fegyverbe állított katonáknak a nádorispán s a várkatonáknak a várispánok vezérlete alatt hadbaszálló zászlóaljaiból állt. Ezzel a földesúri sereggel vívta

meg a király belső és külső harcait. Csak az országot fenyegető nagy veszély és nagyobb hadivállalkozások esetén került sor a királytól magánjogilag független, nemzetségi szervezetben élő magyar nemesek hadbaszállására a király személyes vezérlete alatt. A vitézek állandó ellátása, katonai felszerelése, a hadieszközök, harciparipák és hadimálha kiállítása, külháború esetén az átvonuló hadsereg élelmezése a várgazdaságokat terhelte. E célra szolgált a királyi vármegyék terményjövedelme. A királyi kincstárra csupán a külföldön harcoló seregek ellátása hárult, mert az adománybirtokosok, valamint a hadbaszálló nemesek a maguk költségén szerelték fel

magukat és hadikíséretüket.

A magyarok őseinek kultúrérintkezései a X. századig.

iráni ősnép; Finnugor-korszak; Östörök-korszak; mongol; iráni szakíta; Ugor-korszak; Ogur-korszak; hún; kínai; előmagyar és onogur; onogurok; szarmata; európai hún; gót; Hún-uralom kora (III–VI. század); ogur; európai hún; perzsa; alán; kaukázusi (örmény); bizánci görög; Uturgur-korszak (547–568.); szabir; Türk-uralom kora (568–620.); türk; kínai; Onogur-bolgár-korszak (620–679.); bolgár; Kazár-uralom kora (679–890.); kazár (kabar);

arab, zsidó; normann-orosz; orosz-szláv; nyitrai szlovén; bolgár-szláv; pannón-szlovén; magyarok: Etelközi megszállás kora (890–895.); Honfoglalás és kalandozások kora (896–875.); besenyő; dunai bolgár; bajor; lombardolasz; Indoeurópai népek; török népek; keletázsiai népek; sémi népek; politikai kapcsolat vagy kultúrhatás; jelentősebb népkeveredés.

A közigazgatás és igazságszolgáltatás sem rótt terhet a kincstárra, mert azt is a gazdaságok élén álló ispánok látták el. A nádorispán és a várispánok gazdasági, katonai, közigazgatási és bírói hatóságot gyakoroltak a kormányzatokra bízott uradalom népe felett. Fizetést nem

kaptak, de élvezték a vezetésük alatt álló vármegye, a nádor az összes udvari gazdaságok jövedelmének egyharmadát. A gazdaságban, közigazgatásban, törvénykezésben és hadvezetésben oldalukon működő tisztek a királyi uradalmak népéből, elsősorban a vitézek, a várjobbágyok közül kerültek ki és szolgálatuk fejében a vár terményjövedelméből, illetőleg az ispáni harmadból részesültek.

Szent István királlyságának gazdasági, közigazgatási és katonai szervezete – a frank-bajor szervezethez hasonlóan – decentralizált kormány szervezet volt, de az egész országot behálózó királyi gazdaságok, az udvari és váruradalmak igazgatásának szálai a királyi udvarban

futottak össze. A nádorispán és az egymástól független királyi várispánok kezdetben koordinált, egyenrangú kormányzati tényezők voltak és minden közbeékelte hatóság mellőzésével közvetlenül a király alá voltak rendelve, csak neki feleltek. Az országos kormányzatban a püspökökkel együtt mindannyian mint a királyi tanács tagjai vettek részt. Mivel azonban a vidéki kormányzat élén álló várispánok és püspökök nem voltak abban a helyzetben, hogy állandóan az udvarban tartózkodhattak volna, a nádorispán egészen különleges hatalmi álláshoz jutott. A királlyal állandóan és közvetlenül érintkezvén s őt fontos kormányzati és bírói funkciókban helyettesítvén, eleve predesztinálva volt az

országos kormány vezetésére, ami a későbbi fejlődés során, pénzügyi, majd bírói és hadügyi hatáskörének kialakulásával és tisztének országos méltósággá fejlődésével következett be. Míg a vármegyei terményjövedelmek helyben használtattak fel, az udvari gazdaság terményjövedelme s a vármegyék készpénzjövedelme kezdettől fogva a nádorispán kezéhez folyt be. Ő volt a királyi kincstár és a termények felhalmozására Esztergomban, Fehérvárott és másutt épített *tárak* legfőbb őre. E kincstartói funkciójából alakult ki már a XI. század folyamán pénzügyi hatásköre, amit a XII. század végén a tárnokmester vett át. Törvénykezési joga még a század végén is

csak az udvarnokokra terjedt ki, de mint a király helyettese, az udvarban mások ügyeiben is ítélkezett.

Szent István korában a többi udvari tisztségek még nem alakultak ki. Az udvarbíró – a későbbi országbíró – hivatala csak a XII. század elején vált ki a nádori hatáskörből. A többi udvari tisztségek – a tárnokmester, lovászmester, asztalnokmester, pohárnokmester tisztségei – pedig csak a XIII. században tűnnek fel, bár az udvarban élő nemes urak közül egyesek korábban is teljesítettek a király mellett különleges személyi szolgálatot. Már a XI. században említenek királyi lovászt és kardhordót.

A központi kormányzatnak fontos szerve volt a

középkorban a királyi *kancellária*, az oklevél-kiállítással, törvényszerkesztéssel s általában mindennemű írásbeli teendővel foglalkozó udvari hivatal, melynek tagjai erre kiképzett papok voltak. Szent István evégből sógora, II. Henrik trónralépte után a császári kancellária egyik tagját hívta udvarába. A pannonhalmi, pécsi és veszprémi alapítólevelek szövegében ráismerhetünk Heribert kancellár egyik jegyzőjének III. Ottó számos okleveléből ismert stílusára. Vajjon csak ez az egy alkalmazott vagy több működött-e Szent István kancelláriájában, nem tudjuk. Bizonyos azonban, hogy ha volt is ily szervezet, István halála után felbomlott. Utódai udvarában III. Béláig nem működött külön kancellária. Ajegyzői te-

endőket evvel időnként megbízott papi személyek, majd a királyi kápolna tagjai, az udvari káplánok látták el. Sok tennivalójuk amúgy sem volt, mert a XI–XII. században az írásbeliség egész Európában elhanyaglott, nálunk pedig még kialakulni sem tudott. Ami kevés jogi értékű írásos emlék, oklevél a XI. századból korunkra jutott – a középkori hamisítványokat is beleértve – kivétel nélkül egyházak javára tett adományokról, kiváltságokról szól, mert e korban csupán az egyházfők tartották fontosnak – római befolyás következtében jogaik írásbafoglalását. A világiak minden ügyletben megelégedtek a szokásjogban gyökerező jogi formásokkal, okleveles biztosíték szerzésére nem törekedtek. Világi alattvalók részére az el-

ső oklevelet Kálmán adta ki az olasz szokásjoghoz ragaszkodó dalmát városok kérésére. Magyar földről II. Géza korából ismerjük az első világi birtokos részére kiadott királyi okleveleket.

Az új kormányzati rendszer és a királyság hatalmi állása magánhatalmi szervezeten, a királyi gazdaságok láncolatán épült fel, s ehhez képest sok hűbéri vonása van. A katonai kötelezettséggel terhelt adománybirtok, a várföld élvezetéért fegyverrel szolgáló vitézek és földbért fizető telepések szolgálata, kötelezettsége tagadhatatlanul hűbéri természetű. Magukat az ispánokat is, mint a király földesúri hatósága alá tartozó népek gazdasági tiszteit, magánjogi, hűbéri természetű kötelék fűzte az uralko-

dóhoz s ehhez képest a királyi birtokszervezetbe nem tartozó alattvalók, a foglaló nemesség ivadékai felett semminő hatalmuk sem volt. Tisztségüknek mindazonáltal megvolt a közhatalmi színezete, közjogi tartalma is. István törvénnyel tiltotta el az ispánsághoz tartozó javak magántulajdonként való kezelését és öröklését s a hivatalos hatalommal visszaélő ispánokra szigorú büntetéseket rótt. Ezeknek az előrelátó intézkedéseknek nagy részük volt abban, hogy a X. századi frank-bajor grófságok képére szervezett nádorispánság és vármegyék nem osztoztak ezek későbbi sorsában, nem alakultak át örökös hűbéres tartományokká, hanem a mintául vett intézménytől független, sajátosan magyar közhatalmi intéz-

ménnyé fejlődtek.

A várbirtoknak – az udvari gazdasággal szemben – kezdettől fogva volt valami közjogi színe, mint ahogy a frank-bajor szervezetben is felismerhető a kétféle királyi birtok jogi különbsége. Míg az udvari gazdaság jövedelmét teljes egészében a királyi háztartásra fordították, a várbirtokról csak a készpénzjövedelmeket szállították a kincstárba. A terményjövedelmet és robotmunkát a helyszínen használták fel katonai és közigazgatási, tehát állami célokra.

Az új intézményeknek a királyi udvarban használt hivatalos latin elnevezései – a *civitas*, *pagus*, *comes*, *comitatus*, *comes palatii*, *miles*,

miles castris,
civis, minister, servus, servus curialis,
mancipium, beneficium, senior, denarius,
tributum, teloneum, forum s a többiek –
egyől-egyig a frank-bajor hivatalos
terminológiában gyökereznek. A közbeszédben
a civitast magyar szóval várnak, a miles
castrit *várjobbággynak*, a királyi
ministert *jobbágnak*, a seniort *úr*nak, a
tributumot *vámnak*, a forumot *vásár*nak
mondották, de amely intézménynek megfelelő
magyar szó nem volt, az új szervezet keretében
élő szláv szolgák nyelvéből átvett szavakat
alkalmazták. Így lett a vár pagusából *a vár*
megyéje, a comesekből *ispán* és *nádorispán*, a
servus curialisból *udvarnok*, a denariusból,

nummusból *pénz*, amint később a hospes és civis jelölésére a városlakó németek nyelvéből vett *polgár* szó honosodott meg. E szavakból az intézmények szláv eredetére éppoly kevésbé következtethetünk, mint az ősi *hadnagy* szó mellett ugyanily értelemben használt szláv *vojvoda* > *vajda*, az *in (inas)* szót kiszorító *szolga*, a *király* vagy más szavakból. Legvilágosabban látjuk ezt az *ispán* szónál, melyet a magyarok a frank grófnak megfelelő tisztség viselőjére alkalmaztak, holott a szlovén, horvát és szerb *zsupánok* – a horvát palatinus zsupán kivételével – nem kinevezett királyi tisztviselők, hanem az ország kormányzatába bevont nemzetségfők voltak.

A nádorság és várispánság, az udvari és vár-

gazdaságok, a keretükben élő népség hűbéri institúciói, a beneficiális adománybirtok, a királyi hadsereg, a bajor mintára vert pénz, a vámok, révek, vásárok regáléja, az egész magánhatalmi rendszer alapjául vett gazdátlan föld regáléjával együtt bajor földről átültetett intézmények. Gyökerük a Karoling hatalmi szervezetbe nyúlik vissza, de közvetlen mintaképül az István apósának és sógorának bajor hercegségében fennálló egykorú intézmények szolgáltak, aminthogy Szent István törvényeinek is a Lex Baiuvariorum volt a főforrása.

*

Szent István törekvéseit, uralkodásának alapgondolatát, a nyugateurópai keresztény kultúr-

közösségbe való bekapcsolódás eszméjét az idegenből átültetett intézmények, a Róma főhatósága alatt álló latin egyházi szervezet s a frank-bajor mintára kiépített közhatalmi és magángazdasági szervezet, „a régi és mostani uralkodók példájának” követése jellemzik. Mindazonáltal tévedés volna azt hinnünk; mintha Szent István ezek meghonosításával az ősi magyar intézmények halálos ítéletét írta volna alá. Ellenkezőleg, István a keresztény királyság megalapozásán munkálkodva megelégedett a központi hatalmat veszélyeztető régi politikai szervezet maradványainak megsemmisítésével, a hadnagyi méltóság, a törzsi önkormányzat megszüntetésével. A magyar nemzetségek ősi társadalmi és gazdasági szerveze-

téhez nem nyult; meggyökeresedett jogszokásokkal nem szállt szembe, mert – mint fiához írja – „kormányozhat-e görög ember latinokat görög szokások, avagy latin görögöket latin szokások szerint? semmiképen sem.” István újíto volt, de nem forradalmár. Nyugatról új intézményeket és jogszokásokat, új eszméket és törekvéseket ültetett át magyar talajba, az egészséges történeti átalakulás, az evolúció útját egyengetve, de nem rombolta le a régi magyar intézményeket, nem irtotta ki az ősi szokásokat.

Az évszázados hagyományban gyökerező vérségi szervezet és az ősi nemzetségi szokásjog, mint a magyar társadalom és magángazdaság alapintézményei sértetlenül kerültek ki a régi

és új államrend, a pogányság és kereszténység politikai és világnézeti küzdelméből. A foglaló nemesség ivadékai két századdal Szent István halála után is a régi vérségi szervezetben, törvényerejű ősi jogszokásaik szerint éltek. E szervezet bomlása csak a XIV. században következett be a rendiségnek és a rendi társadalom gazdasági szervezetének teljes kialakulásával.

A nemzetségi közösségekben élő szabad magyar birtokosokat, vagyis a magyar nemeseket, pusztán közjogi kötelék fűzte a királyhoz; ki mint a törzsfők és a törzsszövetségi fejedelem jogutóda, közvetlenül és személyesen gyakorolta velük szemben méltóságából folyó jogait. Főbenjáró ügyekben és nemzetségek közötti viszá-

lyokban a király személyes bírói hatósága alá tartoztak, veszély esetén személyes vezetése alatt szálltak hadba és maguk, illetőleg népeik viselték az összes országlakosokat egyaránt terhelő közjogi természetű terheket. A nádorispán a királyi udvarban az uralkodó képeben és helyetteseként nemesek ügyeiben is ítélezhetett s a háborúban mint a királyt helyettesítő alvezér vezethette őket. A várispánok közreműködtek a nemesektől, illetőleg birtokról járó regálejövedelmek és egyházi tized behajtásában, az egyház és nemesurak közt támadt ellentétek elintézésében, ítéleztek a nemeseknek önszántukból eléjük vitt ügyeiben és eljárak a királyi hatalom és a közbéke ellen irányuló támadás esetében. A királyi főtisztok

bírói, katonai és közigazgatási hatósága azonban egyébként nem terjedt ki a nemesekre, kiknek az alattvalói kötelezettségen túl terjedő jogviszonyait a nemzetségi szokásjog szabályozta.

Vagyonukat, allodiális természetű szállásbirtokukat továbbra is minden korlátozás nélkül, szabadon, az ősi jogszokás szerint a nemzetségi birtokközösség keretében birtokolták. Szent István a királyi vagyont védő törvényes intézkedés kapcsán mindenkinek teljes szabadságot adott, hogy „azt, ami az övé, felesége, fiai, leányai, avagy rokonai és az egyház közt felosza, nekik adományozza” s az ily adományt vagy hagyományt törvényes védelem alá helyezte. A szabad rendelkezési jog biztosításá-

val – mint a vele összefüggő következő szakaszból kitűnik – István csak a királyi vagyon zavartalan birtoklását biztosító rendelkezésének kívánt nagyobb nyomatékot adni. „Akarjuk – úgymond – azt is, hogy valamint másoknak adtunk hatalmat az ő javaikat bírniok, úgy a mi javaink is, vitézeink, szolgálaink és mindazok a mik királyi méltóságunkhoz tartoznak, épségben maradjanak.” A törvényben kétségtelenül kifejezésre jut az egyéni tulajdon nyugati jogszokásban gyökerező elve, de korántsem célozza a nemzetségi vagyonjognak, a közös birtoklás és törvényes öröklés rendszerének megszüntetését s az egyéni birtoklás és korlátlan végrendelkezés rendszerének imperatív életbeléptetését. Sőt inkább a szabad ren-

delkezés biztosításával útját vágta a közhatalom beavatkozásának a magánörökösödés kérdésébe s evvel szabad utat engedett a nemzetségi szokásjog érvényesülésének is.

Az egyén csak avval rendelkezett szabadon, ami az övé volt. Szerzett, vásárolt birtokát tehát, melyről száz évvel utóbb Kálmán is ily értelemben intézkedett, mint egyéni vagyonát, a törvény értelmében szabadon adományozhatta és hagyhatta. Az örökölt, vagyis nemzetségi vagyon tulajdonosa azonban nem az azt élvező egyén, hanem a nemzetségi közösség volt, a szabad rendelkezés joga tehát ily birtoknál István törvénye értelmében is a nemzetséget illette meg. A nemzetségek pedig e jogukat továbbra is az ősi szokásjog értelmében gyako-

rolták. A nemzetségi birtok élvezőjének halála után az a törvényes öröklés rendjén fiaira, testvéreire, majd ágról-ágra s az egész nemzetség kihalta után a királyra szállt. Istvánnak az özvegyek jogát biztosító törvénye világosan megmondja: „az özvegy bírja minden javát és az ő holtá után szálljanak vissza férje rokonaira, ha vannak ilyenek, ha pedig nincsenek, a király legyen örököse.” E szokásjogot sem Szent István, sem utódai nem korlátozták. Az ősi jogszokás erejére és tiszteletbentartására jellemző, hogy a nemzetségi vagyonból történt adományozás vagy hagyományozás csak a birtokos összes rokonainak, nemzetsége minden tagjának hozzájárulása esetében volt érvényes. Ily adomány megerősítésekor a király megkér-

dezte az adományozó testvérét és többi rokonait s csak miután „ezek ellent nem mondtak, engedte meg, hogy az adományozó tetszése szerint rendelkezzenek”. Kálmán király a fogláló nemzetségek e szokásjogát törvényesen is elismerte, mikor azt a Szent Istvántól megadományozott birtokos urak nemzetségeire is kiterjesztette. A XII. és XIII. században már a későbbi királyok idejében bevándorolt nagyobb adományosok ivadékai is élnek e joggal, noha korábban az adománybirtok – István egy későbbi törvényes rendelkezése értelmében – csak apáról-fiúra, Kálmán szerint fiú nem létében a testvérré és ennek ivadékaira is, ezek kihalta után pedig a királyra szállt. Nagy Lajos az *ősiség* neve alatt ismert törvényes

rendelkezésével ezt az ősi nemzetségi jogot terjesztette ki az összes magyar nemesekre, vagyis a XIII. és XIV. században hűbéres vitézi rendből, vagy még alacsonyabb sorból teljes nemesi szabadságra emelkedett birtokosokra is. A nemzetségi közös birtoklás magyarázza meg, hogy a nemzetségeknek idők folyamán az ország távoleső vidékeire szakadt s a közös vagynon megosztott ágai még a XIV. században is közösen gyakorolták a szállásföld központján épült nemzetségi egyházak kegyúri jogát és annak közelében mindegyikük megtartott egy-egy részt az ősi szállásbirtokból.

Az öröklési jogban késő századokig kifejezésre jutó nemzetségi birtokközösséghez hasonló-

an a nemzetségek jogvédelmi közössége sem bomlott fel az új rend meghonosodásával. A nemzetség keretében a nemesek továbbra is jogvédelmi közösségben éltek. Jogsérelem esetén nem a királyi törvények, hanem az ősi jogszokás alapján vettek elégtételt s e jogukat a közhatalom is elismerte. A méregkeverőket és bűbájosokat Szent István törvényes intézkedéssel szolgáltatja ki a sértett családjának vérbosszúra, Szent László pedig kifejezetten elismeri a vérbosszú jogán vívott magánharc jogosságát, midőn kimondja, hogy „akik ott-hon harcolnak és a bíró elé nem viszik ügyüket, azokon a bírónak semmi keresete se legyen.” A közhatóság csak akkor avatkozott be a nemzetségi jogszolgáltatás menetébe, ha a

magánharc a közbékét fenyegette vagy ha a felek maguk fordultak hozzá jogorvoslatért. Ilyen esetben minden királyi tisztviselő, sőt maga a király is szívesen állt az alattvalók rendelkezésére. Szent István és utódai a királyi ítélőszék elé jutást minden alattvalónak megkönnyítendő, Nagyasszony napján, később István király napján évente törvénynapot ültek Fehérvárott s ilyenkor mindenki elibük járulhatott panaszával és kérésével.

Az őstiszteletben kifejezésre jutott pogány kultuszközösségeknek – noha a halotti torban, emléktorokban s egyéb temetési szokásokban még századok múltán is ráismerhetünk értelmüket vesztett maradványaira – a keresztény hit befogadása véget vetett, de helyettük a XI–

XII. században új, keresztény nemzetségi kultuszközösségek alakultak ki. A nemzetségek az ősi szállásbirtokon templomot, kolostort emelnek elhunyt őseik lelkiüdvéért s e kegyuraságuk alá tartozó nemzetségi egyházak fenntartásával és adományozásával, védőszentjének különös tiszteletével fejezték ki az ősök iránt érzett tiszteletüket és vérségi összetartozásukat. Ily nemzetségi egyházak voltak egyebek közt az Aba-nemzetség sári monostora, a Bór- vagy Kalán-nemzetség pusztaszeri monostora, Kaplonymonostora, Ajtonymonostora, Ákosmonostora, Jákmonostora, a Győr-nemzetség monostora Zselic-Szent Jakabon, a Gutkeled-nemzetség nyíradonyi és egyes ágainak csatári, majádi,

egyedmonostori, sárvári monostorai s ily nemzetségi egyházat emelt maga István is (Ó-)Buda mellett honalapító ősének, Árpád sírja fölé.

*

Az új politikai szervezet kialakulása után is továbbélő régi magyar vérségi társadalom mellett a királyi birtokszervezet járulékkaként már Szent István korában egy amattól független, új, hűbéri alapokon nyugvó társadalmi szervezet alakult ki, a királytól adománybirtokuk, tisztük és szolgálataik révén magánjogilag függő elemek társadalma. A magyar nemesi társadalom egységes, homogén jellegével szemben a királyi hűbéresek társadalma differenciált volt,

osztályokra tagozódott.

A vérségi társadalom nem ismert osztálykülönbséget. Ha van is bizonyos rétegződés, a szabad magyar nemzetségek tagjai mind egyenrangú tagjai a nemzetségi birtok-, jog- és kultuszközösségeknek. Akik pedig nem tagjai ezeknek, az idegenek és szolgák, egyformán jogtalanok s helyzetük a védelmet adó, illetőleg birtokos nemzetség önkényétől függ. A szabad magyarok és a társadalmon kívül álló elemek – a védelmet élvező idegenek és vagyontárgynak tekintett szolgák – közt szinte áthághatatlan választófal emelkedett, mert a vérségi közösségbe ily alacsony származású és jogtalan személy csak egész kivételes esetben hatolhatott be.

Az egyház ezt az éles megkülönböztetést ember és ember közt nem ismeri el s a választófal ledöntésére törekszik, mert Krisztus tanítása szerint Isten előtt minden ember egyenlő. A szabad és szolga közti különbség azonban alapja volt nemcsak az ókori, hanem a középkori gazdasági rendnek is. Ezért a szolgaságnak gazdaságilag egyelőre pótolhatatlan intézményét az egyház sem tudta megszüntetni. A szolga továbbra is jogtalan vagyontárgy maradt, bár a sérelmére történt bűnözések egyházi büntetése – hatásos figyelmeztetés lévén a szolgálókkal embertelenül bánó urak számára – némileg enyhítette sorsát. István törvényei értelmében a szolga gyilkosa nem engesztelési díjat fizet, hanem árát téríti meg gazdájának.

Más úrnak szolgálóját teherbe ejtő szolgát, ha a lány meghal, eladják s árán a két úr osztozik. Szolga személye ellen elkövetett bűnöket a közhatalom nem büntet, ura is csak anyagi kártérítésre tarthatott igényt; csak az egyház sújtotta szigorú vezekléssel a bűnöst. Ezek a szigorúnak, sőt talán kegyetlennek is tetsző rendelkezések egyébként az egykorú jogfelfogásban gyökereznek, aminek értelmében a személy elleni bűnöket magánjogi szempontból ítélték meg. A saját családja tagját, fiát, testvérét, rokonát elpusztító gyilkos is csak egyházi büntetésben részesült, míg a feleséggyilkos – hacsak az asszony bűnös nem volt – ezenfelül a megölt családjának tartozott engesztelési díjat fizetni.

Viszont a családnak, nemzetségnek, éppúgy mint a szolga urának, jogában állt a bűnös családtag bármily szigorú megbüntetése.

A szolga sérelmére elkövetett bűnök egyházi büntetésében megnyilvánuló morális védelemnél sokkal nagyobb jelentőséggel bírt a későbbi fejlődés szempontjából, hogy a keresztény hit és az egyházi szellem bevonulásával a szolgáknak módjuk nyílt a szabadság elnyerésére. Az egyház az emberek egyenlőségét hirdető krisztusi tanból kiindulva, a keresztényi tökéletesedésnek, a lelki üdvösség biztosításának egyik eszközét látta a szolgák felszabadításában s erre buzdította a hívőket. Szent István az idegen szolgát ura beleegyezése nélkül felszabadítót gazdasági okból súlyos pénzbüntetéssel

sujtja, de másrészt a vallás és egyház szelleméhez híven saját szolgálók és szolgálók felszabadítására biztatja alattvalóit s az ily szabadosokat királyi oltalom alá veszi. Maga is jó példával járt elől, mikor a királyi gazdaságokban élő szolgálkat mérsékelt magánjogi kiváltsággal ruházta fel. A felszabadítás természetesen nem jelentette a szolgálkat urához fűző magánjogi kötelék felbontását. A szabados továbbra is hozzá volt kötve urának gazdaságához, de szolgáltatásainak terhe a szabadok vagy szabadosok kötelezettségeinek mértékéig enyhült s a törvény előtt a szabadokra érvényes enyhébb jogszabályok szerint ítéltetett. A szolgálkával járó

pogány *torlás*, a halotti áldozat helyébe az elhunyt lelkiüdvéért való szolgálatszabadítás lépett és divatbajött az ily szlávosan dusnoknak is nevezett szabados *torlóknak* eladományozása a halottért imádkozó egyházak javára. Ily alkalommal rendszerint megszabták a torlóknak az egyház iránt tartozó mérsékeltebb kötelezettségeit is. A felszabadítottak átléptek a szabadok társadalmába s annak alsó határán elhelyezkedve mintegy átmenetet alkottak a szolgák és szabadok közt. Előfordult azonban, hogy ily szabadosok királyi és várjóságok vezetésével is megbizattak s az ilyenek a többi előljárókkal azonos törvények alá estek, teljes szabadságot nyertek. Teljes szabadsághoz

jutottak az egyházi pályára elég gyakran felajánlott és pappá szentelt szolgáládékok is, akik azután rendszerint családjukat is kiemelték a szolgasorból.

A szolgaság gazdasági intézménye még századokig továbbélt, de a szabadok és szolgák osztálya közt húzódó erős fal már Szent István korában ledőlt s romjain keresztül mindtöbb szolgasorsú ember lépte át a szabadság küszöbét. A szolgák jogi helyzetének javulásával egyidőben indult meg a társadalmi osztályok kikristályosodása.

A királyi Magyarország társadalmi szervezete, e társadalom tagjainak gazdasági, katonai és közigazgatási szerepéhez képest, hierarchikus

jellegű volt. Élén az új tisztviselő és adománybirtokos arisztokrácia, a főrangúak és ispánok – *principes et comites* – nagybirtokos osztálya állt. Tagjai a Géza és István korában bevándorolt német és olasz lovagok s a magyar nemzetségeknek királyi adományokban részesült és ispánná kinevezett tagjai voltak. Ez utóbbiak a magyar nemzetségek vérségi szervezetének is tagjai maradtak, de a nemzetségi vagyonból rájuk eső rész mellett egyéni vagyonuk is volt. Adománybirtokuk és tisztségük jövedelmét is élvezve, vagyoni tekintetben nemzetségük többi tagjai fölé emelkedtek.

Az udvari és várbeli vitézek, a *milites* népes osztályának tagjai – a XII–XIII. századi *királyi serviensek* és *várjobbágyok* ősei, kik a későbbi

magyar köznemesség törzsét alkották – hűbéres katonai szolgálatra kötelezett és kisebb tisztségeket viselő kisbirtokosok voltak. Személyükre teljesen szabadok, de szolgálati kötelezettségeik következtében helyhez és a király személyéhez voltak kötve. „Akarjuk, – mondja Szent István – hogy a mi javaink, vitézeink, szolgálaink és ami még királyi méltóságunk tartozéka, elidegenítetlenül maradjon.” E vitézek részben királyi szolgálatba állt szabad magyarok és bevándorolt szegényebb, alacsonyabb rendű idegenek, részben felszabadított és vitézi sorba emelt királyi szolgák voltak.

A vulgares, rustici, pauperes, vagyis köznép, pór, szegény néven is emlegetett közszabadok, a *liberi*, kik közé a külföldről bevándorolt sza-

bad telepések vagy vendégek – *coloni*, *hospites* – is tartoztak, a király, illetőleg a vár földjén pénzben vagy terményben fizetett évi földbér fejében gazdálkodó parasztok voltak, hasonlóak a nyugati hűbérrendszerben *censualis*, *tributarius* néven szereplő pórokhoz. Személyes szabadságukért, illetőleg a királyi védelem fejében a földesúri adón, földbéren felül fejadót is fizettek, az ú. n. szabad denárokat.

A szabadság és szolgaság határán mozogtak a különféle terményadóval, úrbéres szolgáltatással és munkateljesítménnyel tartozó szabadok vagy félszabadok. Kezdetben e szabadok a maguk mérsékelt magánjogi szabadságával közelebb álltak a szolgákhoz s bár a törvény előtt szabadokként ítéltettek, urukhoz va-

ló viszonyukban jogtalan szolgáknak tekintettek. A későbbi fejlődés során nagyobb szabadsághoz jutva a közsabadok adóját is fizetni kezdik s ezek közé számíttattak.

A szabadosok – *libertini* – a *servi* néven emlegetett teljesen jogtalan szolgákkal együtt a hódolt népek, hadifoglyok és külföldről vásárolt szolgák ivadékai voltak.

A társadalmi osztályok vagyoni és rangkülönbsége jut kifejezésre a gyilkosság esetén rokonaiknak fizetett engesztelési díj különböző összegében. Az ispáni család tagjának díja ötven, a vitézé tíz, a közsabadé öt arany vagy ugyanannyi tinó volt. A szolgának, mint vagyontárgynak nincs díja, csupán kártérítés járt

gazdájának.

A királyi gazdasági szervezet hatása alatt már Szent István korában megindult a magánföldesúri hatóság alatt álló népek differenciálódása és külön osztályokba tömörülése. Először az egyházi, majd a világi adománybirtokon, utóbb a nemzetségi birtokon is találkozunk a régi szolgák jogtalanságában egységes réteget felváltó új osztályokkal. Az egyházaknak és birtokos uraknak, kiket szolgálóikkal szemben *seniornak*, *dominusnak*, azaz úrnak neveztek, a királyhoz hasonlóan voltak *milesnek* nevezett vitézei, szabadosai és szolgálói s nemso-kára megjelennek a magánbirtokon is a szabad telepések és vendégek. Viszonyuk az úrhoz jobbra azonos volt a királyi vitézek, szaba-

dok, szabadosok és szolgák urukhoz való viszonyával, de a vitézek, szemben a királyi szolgálatba állt szabad magyar vitézekkel, túlnyomórésztben a földesúri szolgák sorából kiemelt szabadosok voltak, kik csak lassanként érték el amazok társadalmi színvonalát és kiváltságait.

*

Szent István korában egymás mellett, de sok ponton érintkezve, sőt egymásbaékelődve két különböző eredetű és természetű társadalmi és gazdasági szervezet, két jog élt és működött hazánkban. A foglaló magyarság ivadéka, a származási nemesség továbbra is a vérségi természetű ősmagyar társadalmi és gazdasági

szervezet keretében, a pogány korból való jogszokások szerint élt, míg a királyi adományban részesült és tisztségre emelt tisztviselő arisztokrácia a király magánföldesúri hatósága alá tartozó alsóbb néprétegekkel együtt a nyugatról átültetett, illetőleg frank-bajor mintára kiképzett, hűbéri természetű királyi társadalmi és gazdasági szervezet keretében, a Szent István törvényeiben lefektetett írott jog rendelkezései alá tartozott.

Szent István törvényhozásának célja nem a régi társadalmi, gazdasági és jogrend megváltoztatása, újjal helyettesítése, hanem csak a mellette kialakult új, királyi társadalmi és gazdasági szervezet jogviszonyainak, a keresztény ki-

ráltság jogrendjének szabályozása volt. A két szervezet kezdetben független egymástól. Csupán a király személye s a mindkettőt átölelő egyházi szervezet fűzi őket össze. A származási nemesség számos tagját a királyi társadalomhoz kapcsoló adományozási rendszer és a nemesség területi szervezkedésének majdan alapul szolgáló vármegye megalapításával mégis már Szent István korában megvalósultak a két szervezet összeolvadásának, egy új egységes társadalmi és gazdasági szervezetnek alapfeltételei.

Az egymásmellett élő vérségi és hűbéri szervezetek kölcsönösen hatottak egymásra. A királyi gazdaságok, vármegyék élén álló várispánok minden magánjogi függésük mellett is a köz-

ponti hatalom vidéki exponensei voltak. Noha a várak körzetében lakó szabad magyar nemzetségek tagjai felett se bírói, se katonai, se közigazgatási hatóságuk nem volt, mint a királyi hatalom helyi képviselői irányító és szabályozó befolyást gyakoroltak a társadalom életére. A törvények betartása felett örködve, a vétkeket a király ítélőszéke elé idézhették. Flagráns törvénytörtés, főleg fegyveres békebontás esetén a király képében és nevében maguk is eljárhattak s a parancsukra minden pillanatban készenálló fegyveres erővel a király személye, jogai és hatalma ellen irányuló mozgalmakat könnyűszerrel fojthatták el. A nádorispán – noha személyében csak az udvarnokok bírója volt – a király udvarában és helyettese-

ként a nemeseknek királyi ítélőszék elé vitt ügyeiben is ítélkezhetett s háborúban a királyt helyettesítő alvezérként a király személyes vezérlete alatt hadbaszálló nemeseket is vezetett. Tekintélyük és hatalmi állásuk emelkedését előmozdította, hogy az ispánokat Szent István a régi magyar nemzetségek tagjai s a nagyobb adományosok közül választotta. Nádorispánja nővérének férje, Aba-nembeli Sámuel volt. Várispánjai közt találjuk a Csánád-, Szolnok-, Hont-, Ják- s – ha szabad az ispáni székvárok nevéből következtetnünk – a Csák- és Bors- vagy Miskolc-nemzetségek őseit s rajtuk kívül más nemes úr is királyi szolgálatba állt.

Az ispáni tisztség csak úgy, mint az adomány-

birtok nagy vonzóerővel bírt a nemesi társadalom tagjaira, mert bennünk már ott rejtett a későbbi nagybirtokos főnemesség csirája. Az adományozás rendszerével meghonosodott egyéni birtoklás és a tisztségviselés utat nyitott az egyéni érvényesülésnek s evvel a kötött nemzetségi vagyon rendszere mellett lehetetlen társadalmi megosztásnak. Szent István óta mindenkinek módjában állt magának és szűkebb családjának nemzetsége többi tagjaira nem tartozó, egyéni vagyont s evvel őt rokonai fölé emelő tekintélyt és hatalmat szereznie. Az adománybirtokos és tisztet viselő s e mellett a nemzetségi vagyonban is részes nemes előkelőbb, gazdagabb, tekintélyesebb lett a többiekénél. Ezért mindtöbben lépnek a király szolgál-

latába s az ő révükön szoros személyi kapcsolatok keletkeznek a királyi és nemesi társadalom közt. Magánharcaikban, pereikben a szokásjog értelmében döntőbíróat kereső nemesek mindgyakrabban kérik fel a soraikból tisztségre emelkedett és bírói gyakorlattal rendelkező nádorispánt és várispánokat ily döntőbírói tisztségre. A vármegyékben és adománybirtokon megismert társadalmi és gazdasági szervezet is hamarosan követésre talált s a nemzetségek földesúri hatósága alá tartozó népelemek a királyi népek módjára szerveztettek meg. A hűbéri jogon élvezett adománybirtokok idegen eredetű tulajdonosait viszont a nemesek függetlensége, minden hűbéri kötelezettségtől mentes nemzetségi birtoklásuk rend-

szere vonzotta s a magyarokéhoz hasonló nemzetségi közösségek alakítására törekszenek.

A származási nemesség tisztségre, adományra vágyott, a tisztviselő és adománybirtokos arisztokrácia a született nemesek függetlenségére. E törekvések eredményeként a különbségek lassanként elhalványodtak s a honfoglaló magyarok és királyi adománybirtokosok ivadéki egységes birtokos nemesi osztályba olvadtak össze, mely a XIII. században országos renddé sűrűsödve alakítja ki a vérségi kapcsolat helyett már osztályköteléken és földbirtokon alapuló új társadalmi és gazdasági szervezetet.

Ősi magyar és idegenből átültetett művelődési elemeknek ez a lassú, de biztos összeolvadása a XI. század szellemi kultúráján is felismerhető. A nyugatról behatoló, szigorú szellemű latin-germán szerzeteskultúra Szent István korában még ellenségként állt a régi pogány kultúrával szemben. A keresztény hit első, megalkuvást nem ismerő hirdetői az ősi hittel, a pogány szertartásokkal, pogány papokkal, varázslókkal együtt kárhoztatják a pogány eredetű szokásokat, mert féltették tőlük a keresztény hitet. Szent István maga is szigorúan büntette a kereszténységgel össze nem egyeztethető szokásokat, így a leányrablást, az özvegy férjhez kényszerítését, de nem üldözte az ártatlan népszokásokat, a keresztény színt nyert halotti

tort, az ősök tiszteletét, a pogány áldozati lakomából fejlődött áldomást, a lakodalmas és egyéb népi szertartásokat és – ha talán lenézte is – nem irtotta a magyar szellem ősi termékeit, az énekmondók hősdalait, mondáit, meséit. A régi szokások módosult, szelidült alakban továbbéltek a kereszténnyé lett magyarok körében. Az ősök hőstetteit megéneklő dalok, csodás történetekről regélő mesék szájról-szájra szálltak nemzedékek ajkán. S mire a magyar születésű katolikus papság második nemzedéke felnőtt, a pogány magyar és keresztény nyugati kultúra elemeiből kialakult az új, sajátosan magyar, de már keresztény nemzeti kultúra, melynek első irodalmi termékei a ma csak töredékeiben

ismert Szent László-kori *Gesta Ungarorum* és a magyar szentek legendái, a királyi trónon első képviselői Szent László és Könyves Kálmán voltak.

*

Szent Istvánban külföldi kortársai és száz évvel később élt magyar életírói a kegyes és jólelkű uralkodót, a szentéletű, komor, keresztény királyt dicsőítik. Ez ítélet igazságát hirdetik uralkodói cselekedetei, fiához írt intelmeinek és törvényeinek szavai. Más cselekedeteiből a keménykezű és akaraterős, a törvényt igazságosan, de – ha kellett – kíméletlen szigorral alkalmazó királyt is megismerjük. Méreteiben az emberi történet legnagyobb alakjai-

ra emlékeztető uralkodói egyénisége, minden idők legnagyobb magyarja mégis alkotásaiból bontakozik ki teljes fényében.

A középkor eszmevilágát, intézményeit, egyetemes katholicitását félreértő s az Európa földjén elpusztult rokonnépek sorsára nem gondoló búsmagyar álmodozók hiába gáncsolják Istvánt németbarátságáért, az ősi magyar hit elhagyásáért. A XIX. század forradalmi történet-szemléletében felnőtt gondolkodók hiába igyekeznek őt a maguk képére deformálva, minden régit leromboló, újjal, idegennel helyettesítő forradalmárnak feltüntetni. Alkotásai minden ízében konstruktív, hatalmas koncepciójú és mindenkor reális politikusnak, szíve és vére szerint egyaránt magyar s egész lelkével ke-

resztény uralkodónak pompás alakjára vetik fényüket.

Szent István idegen eszméket, intézményeket és hatalmi szervezetet ültetett át magyar talajba, de a régiből csak azt pusztította el, ami már korhadt volt és összeomlással fenyegetett. Az életerős és fejlődésre képes régi intézményeket, a magyar élet ősi formáit bölcsen megkímélte, magyar szellemet vitt az új intézményekbe és magyarrá alakulásuk útját is kijelölte. Alapját vetette annak a sajátosan magyar fejlődésnek, aminek legjellemzőbb, mert legmagyarabb terméke a szent király magángazdaságából a magyar nemesség önkormányzatává lett vármege, legnagyobb alkotása a Szent István keresztény királyságával testet öltött és változó

formák közt mindmáig élő magyar nemzetállam.

Magyarország földjén a történeti kor kezdete óta kelta, trák, szkita, szarmata, germán, szláv és török népek hosszú sora talált hazára. Közülük nem egy hosszabb időre is megvetette lábát az ország egyik vagy másik részében, a húnok és avarok az egész ország területére kiterjesztették uralmukat, de e természettől egységesnek alkotott terület politikai és kulturális egységét létrehozni és állandósítani sem nekik, sem a világhódító latin és frank hatalomnak nem sikerült.

Történetileg belátható időn belül a magyar volt az egyedüli nép, mely ezen a területen a politi-

kai és kulturális egységet megteremteni s a hazátkereső népek és hódító nemzetek támadásait visszautasítva évszázadokon át fenntartani tudta. Az egész ország területére kiterjedő uralom megalapítása a honfoglalók érdeme, de ez uralom állandósítása, a politikai egység megteremtése, a népegyéniségben rejlő államalkotó erő és politikai akarat teljes kiaknázása, az európai életre felvértezett magyar nemzetállam alapítása Szent István műve s ez a mű a magyar faj, a magyar szellem és a magyar erő legnagyobb alkotása.

HÓMAN–SZEKFŰ MAGYAR TÖRTÉNET

Küzdelem a pogány reakcióval és a német világhatalommal

Géza és Szent István békepolitikája. II. Konrád császár hatalmi törekvései és az első német támadás. A trónöröklés rendezése; Szent Imre nevelése és halála, Vászoly lázadása és bűnhődése, Orseolo Péter királlyá jelölése. Szent István halála. Péter kormányzása és háborúi. Aba nádor felkelése és Péter menekülése. Aba Sámuel harcai III. Henrikkel és zsarnoki uralma. Péter híveinek felkelése, III. Henrik bevonulása, Péter hűbéres királysága. A magyar nemeség felkelése. Vászoly fiai a száműzetésben.

Vata és a pogány reakció. Endre és Levente Magyarországon. A kelenföldi vérfürdő, Szent Gellért vértanusága. I. Endre és III. Henrik. A belső rend helyreállítása. Béla hercegsége. Külpolitikai kapcsolatok. III. Henrik hadjáratai, a német hatalmi törekvések kudarca. Bajor lázadás magyar szövetségben. III. Henrik halála. Salamon királlyá koronázása, eljegyzése, német-magyar béke s a függetlenség elismerése. Endre és Béla összeütközése. I. Béla uralma, német háború, Salamon trónfoglalása és Géza hercegsége. Harc az úzokkal, besenyőkkel, görögökkel; Szent László, Salamon és a hercegek viszályai. I. Géza rövid uralma. Magyarország és a Szentszék. VII. Gergely békekísérletei. IV.

Henrik magyar hadjárata. Salamon Pozsonyban. Szent László király, viszonya a német felkelőkhöz és a pápához. Salamon fogsága, szabadon bocsátása és támadása kún csapatokkal. A kor jellemzése. Szent István koncepciójának diadala.

A IX. és XI. század fordulója Európa történetében a rendszeres térítés és új államalakulások korszaka. A kereszténység ezidőben vert gyökeret a két császárság határain túllakó népek körében s a dánok, svédek, norvégek, csehek, lengyelek, oroszok és magyarok fejedelmei ekkor vetették alapját nemzetté formálódó népük új államszervezetének.

A sors különös kedvezéséből mindenütt hatal-

mas uralkodó egyéniségek, kiváló harcosok és államférfiak támadtak. Dániában Nagy Kanut, Norvégiában Szent Olaf és Magnus, cseh földön II. Boleszláv és I. Bretiszláv, Lengyelországban I. Miciszláv és Vitéz Boleszláv, az oroszoknál Szent Vladimir és Nagy Jaroszláv méltó kortársai voltak a mi Gézánknak és Szent Istvánunknak. A keresztény hit terjesztésén és megszilárdításán, az egyház megszervezésén, a központi hatalom megteremtésén éppoly kitartással, energiával és meggyőződéssel munkálkodtak, mint a magyar fejedelmek. Egyben mégis különböztek ezektől. Mindannyian harcos, hódító fejedelmek voltak. Odahaza véres kézzel teremtettek rendet s megerősödve hódító útra indultak, a császárok

vetélytársaként léptek fel. Erejüket nagyszabású, de irreális hadivállalkozásokban pocskolva, nem fordítottak kellő gondot hatalmuk állandóságának biztosítására, a belső szervezésre.

Nagy Kanut dán király rövid néhány év alatt uralma alá hajtja Angliát és Norvégiát. Vladimir és Jaroszláv a Kaukázusig és Fekete-tengerig, nyugaton a Kárpátokig terjesztik hatalmukat. Magnus meghódítja Dániát. A csehek és lengyelek pogányerkölcsű, féktelen fejedelmek a hűségesküvel áztatott császár segítségével megnövesztvén hatalmukat, egymás tartományait marcangolják s ha támogatását kihasználva már eléggé megerősödtek, esküjükről megfeledkezve hűbéruruk ellen támadnak,

nem gondolva meg, hogy evvel utódaikra, népükre vonják bosszúálló haragját. Vitéz Boleszláv elfoglalja Sziléziát, Morvaországot, a Morva völgyén a Dunáig hatol, nyugaton az Elba völgyéig, északnyugaton a dán félszigetig, keleten a Bugig tolja ki Lengyelország határait. Bretiszláv cseh igába hajtja Morvát és Sziléziát. De uralmuk nem volt tartós. A nagy siker után jött a kiábrándulás.

Kanut birodalma halála után tüstént három részre hullott s alig néhány év múlva Dánia is idegen uralom alá került. II. Boleszláv cseh fejedelemsége saját fiai viszálykodásában és lengyel Boleszláv harcaiban szakadt darabokra. Vitéz Boleszláv lengyel birodalmát a megsér-

tett, kifosztott szomszédok szedik szét s unokája csak a megtagadott hűbérúr segítségével tudja ősi örökségét visszaszerezni. Nagy Jaroszláv orosz birodalmát viszálykodó ivadékaik szaggatják darabokra, belső pártoskodással készítve elő a hatalmuknak századokra végetvető tatár uralom talaját.

Géza és István is megvívták az elkerülhetetlen belső harcokat, a bűnös vér kiontásától sem riadtak vissza, erős kézzel verik vissza az országra törő ellenséget, de nagyobb hadivállalatokba nem bocsátkoztak. Az erdélyi részekre törő besenyőkkel a határszéli várispánok küzdöttek meg. A lengyel Boleszlávval vívott harcok sem haladták túl egy határvillongás méreteit. A kéteshitelű XIII. századi Lengyel-

magyar krónikának Boleszláv diadalait s az egész Felvidéknek, Sóvár, Eger és Esztergom vidékéig való meghódítását kiszínező elbeszélése az egykorú forrásokban nem talál megerősítésre. Tietmár és a XII. századi Gallus hitelt érdemlő értesítéséből legfeljebb arra következtethetünk, hogy Boleszláv 1003 és 1018 közt a Morva völgyén a Dunáig s onnét keletfelé a Kis-Kárpátokig – esetleg a Vágig – hatolt s így hatalmát magyar földre is kiterjesztette. Egyik határszéli vára élére István nagybátyját, a száműzött gyulát állította, kinek jószívű öccse – bár ellenség szolgálatában állt – feleségét és fiait utánaküldte. 1018-ban e terület nagyobb harcok nélkül került vissza István kezére, aki

nem szívesen avatkozott be az országa határán folyó küzdelembe. A lajtántúli és morva területek valamikor magyar uralom alá tartoztak, de a külföldi kalandozások beszüntetése óta elvesztették katonai jelentőségüket s a magyar fejedelmek békén túrték a bajor-osztrák telepések lassú térfoglalását, majd a lengyel hódítást is. Ők maguk hódításra sohasem gondoltak. Bár hűségeskü nem kötötte őket, híven kitartottak a német-római és bizánci császárokkal kötött barátság mellett. Politikájuk alapgondolata a tartós béke volt s a félszázados békeállapot előnyeit tudatosan kiaknázva, igyekeztek hatalmuk alapját megszilárdítani, ellenállóképességét fokozni és benső egységet

teremtve készültek fel a későbbi küzdelmekre. Ez a tudatos béketörekvés emeli őket, mint államszervezőket harcias kortársaik fölé. Ez biztosította szervezőmunkájuk sikerét és alkotásaik állandóságát.

Bizánci stílusú kőkoporsó a X–XI. századból, a Magyar Nemzeti Múzeumban.

Hosszanti oldalait szalagfonadékba foglalt rózsák, életfák és cherubfej díszítik; mellső keskeny lapján lebegő angyal, kezében a halott lelkét jelképező csecsemővel. Rómer és Pasterner szerint Székesfehérvárról, Henszlmann szerint Ó-Budáról való. Előbbi esetben Szent

István, utóbbiban Péter király koporsója lehetett.

A harcban-háborúban kialakult gyökértelen nagyhatalmak dicsősége hamar leáldozott s nem egyszer vele veszett a hódító nemzet függetlensége is. A békében fogant magyar királyság szervezett és pihent erővel nézett minden küzdelem elébe. S e küzdelmek előszele már István utolsó éveiben érezhetővé vált, mikor István sógorának halálával a német trónra új ember került, akinek politikai törekvései ellentétet teremtettek közte és a magyar király közt.

Az utolsó szász császárok, szakítva elődeik kifejezetten hódító és centralizáló politikájával, nemcsak a független magyar királyság szerve-

zését és erősödését, hanem a hűbéres fejedelmek államszervező munkáját, hatalmuk növekedését is rokonszenvükkel kísérték. A lengyel és cseh fejedelmek császári uruk beleegyezésével és támogatásával vetik meg hatalmuk alapját s II. Henrik csak akkor fordult Vitéz Boleszláv ellen, mikor ez hűségesküjét megszegve független lengyel királyság alapítására tört és a császár más hűbéres tartományait uralma alá hajtotta. Rokonszenvvel nézték a velencei hercegség élére került Orseolo-család nagykoncepciójú hatalmi törekvéseit is.

II. Orseolo Péter herceg – mint Velencében mondták: doge – és Ottó fia a horvátokkal és a narentavölgyi szerb kalózokkal vívott kemény harcok árán szerezték meg a dalmát szigetek

és parti városok uralmát. „Velence és Dalmácia hercegének” címét felvéve, alapját vetették Velence tengeri hatalmának. Orso gradói patriárka útján magukhoz ragadják a Velencét környező és tápláló szárazföldi területek egyházi főhatóságát és ügyes diplomáciával szilárdítják meg hatalmukat. Házassági összeköttetésbe léptek a bizánci császár családjával s a horvát és magyar fejedelmi házzal. Orseolo Jocelát 1008-ban III. Kresimir horvát király (1000–1030) fia, István vette nőül, Ottó doge pedig – ki bérmafia volt III. Ottó császárnak – Szent István nővérével kelt egybe, kitől 1012 táján született Péter fia, a későbbi magyar király.

II. Orseolo Péter doge 991–1009.; János doge 1002–1008. f. bizánci Mária, Baziliosz † 1008; Jocela f. I. István horvát király; Orso grado patriárka; Ottó doge 1009–1026. f. Szent István nővére, Froila f. Adalbert osztrák örgróf; Péter magyar király; Vitale magyar király.

E viszonyt még szorosabban fűzte Imre magyar herceg házassága, ki – ha hihetünk a kései horvát hagyománynak – Kresimir leányát vette nőül. Az Orseolok a legjobb úton haladtak az örökös hercegség megalapítása felé, mikor hatalmas pártfogóik halála egyszeriben véget vetett nagyszabású terveiknek.

II. Henrik császárral 1024-ben kihalt a szász dinasztia férfiága s a német fejedelmek a frank Konrád grófot, Nagy Ottó leányának és a Lechmezején elesett Vörös Konrád hercegnek szépunokáját, választották királlyá.

Vörös Konrád lotharingiai herceg † 955. f. Liutgard (Nagy Ottó lánya); Ottó karinthiai herceg 978-983, 885–1004; Henrik, II. Konrád császár 1024–1039, III. Henrik bajor herceg 1027–1039, császár 1039–1056; Bruno V. Gergely néven pápa 996–999; Konrád karinthiai hg. 1004–1011, Konrád karinthiai hg. 1035–1039.

E változással egyidőben halt meg VIII. Benedek pápa (1012–1024), az Orseolok olasz érdekű egyházpolitikai törekvéseinek pártfogója. Helyébe XIX. János (1024–1033) lépett, aki a gradói patriarkátus felett joghatóságot igénylő Poppo aquilejai érsek mellé állt. Nem sokkal utóbb elhunyt II. Basiliosz keletrómai császár (976–1025) is, akit rokoni kötelékek fűztek Ottó dogehez. Trónja gyenge fivérének rövid uralma után a zilált erkölcsű Zoe és Theodora császárnőknek martalékává lett.

Poppo érsek a politikai helyzetet s az Orseolok uralmával elégedetlen velencei ellenzék segítségét kihasználva, mindjárt Henrik császár halála után fegyverrel támadta meg régi ellenségeit s a fellázított velenceiek Konrád itáliai út-

jának hírére 1026-ban elűzték Ottót.

II. Konrád (1024–1039) lelkétől távol állottak
III. Ottó klasszikus világbirodalmi ábrándjai és
II. Henrik megalkuvásra hajló keresztény kegyessége. Annál nagyobb bámulattal csüggött ükapjának, Nagy Ottó császárnak és Nagy Károlynak hagyományain, a német világhatalom gondolatán. III. Ottó és II. Henrik német létükre is igazi római császárok voltak. Konrád római császár létére is minden ízében frank-német király volt. Mindent a német hatalom szempontjából ítelt meg. A hűbéreseket minden erővel elfojtani igyekezett. A halála előtt királlyá koronázott Boleszláv fia és utóda, II. Miciszláv lengyel király (1025–1031 és 1032–1034) ellen két

büntetőhadjáratot vezetett s 1031-ben a kétes szerepet játszó Ulrik cseh herceggel (1004–1031) együtt megfosztotta tartományától. Ez a sors jutott osztályrészül Orseolo Ottónak is. A koronázásra Itáliába jött császár jelenlétében 1027-ben megtartott lateráni zsinat elismerte az aquilejai érsek joghatóságát Grado felett. Az elűzött Ottó doge Konstantinápolyba menekült. Felesége gyermekeivel, Péterrel és Froilával, Szent István udvarában talált új otthonra. Orseolo Jocela férjével, István horvát trónörökösével, Kresimir udvarába menekült.

A német politika diadalt aratott Velencében, de a győzelem korántsem volt teljes. Az Orseolok hívei a császárnak teljesen behódoló Barbolano Péter doge (1026–1030) ellen szították a

nép hangulatát. Orso pátriárka Gradóból készítette elő öccse visszatérésének útját. István magyar és Kresimir horvát királyok pedig sógorukért bosszútvéve, a dalmát városokra küldték seregeiket. 1027-ben vagy 1028-ban sikerült is nekik Traut és Spalatót az új doge uralma alól felszabadítaniuk.

A magyar-horvát-velencei szövetség, ha a száműzött Ottó útján a bizánci császár támogatását megnyerheti, a császári hatalomra nemcsak Velencében, hanem a szomszédos Karinthiában is veszedelmessé válhatott. Ez a megfontolás készítette Konrádot a bajor hercegség betöltésében s a bizánci szövetség tervében megnyilvánuló magyarelles politikára. Az 1026-ban megüresedett bajor hercegi székre

saját tízéves fiát, kit már előbb a királyságban is utódává jelölt ki – a későbbi III. Henrik császárt – ültette. Ugyanekkor Verner strassburgi püspököt fényes kísérettel követként küldte IX. Konstantinosz császárhoz (1025–1028), hogy kisleány számára nőül kérje a nála közel negyven évvel idősebb Zoe hercegnőt.

A tervbevetett szövetség éle kétségtelenül Magyarország és Velence ellen irányult. Ez magyarázza meg az idegeneket, szentföldi zarándokokat mindig szívesen látó Szent Istvánnak a követekkel szemben ezidőben is szokatlan barátságtalan magatartását. A magyar király nem engedte át országán a zarándok hamis mezében jelentkező Vernert. A követség kerülő

úton 1028 elején célhoz ért ugyan, de útja nem járt sikerrel. Zoe ottidőzésük alatt ment férjhez a korán elhunyt Orseolo János sógorához, III. Romanosz Argüroszhoz (1028–1034), aki feleségével együtt apósa trónját is megkapta s a német követeket hosszú halogatás után szép ígéretekkel és gazdag ajándékokkal bocsátotta útjukra. A Konstantinápolyban időző száműzött Ottónak és Szent Istvánnak része lehetett a német követek bizánci kudarcának előidézésében. Verner késedelme miatt mindenesetre elég idejük volt, hogy a barátságos bizánci udvart a maguk részére nyerjék meg s a keleti birodalom szempontjából amúgysem nagyértékű új szövetség tervét megakadályozzák. De István,

ha egyebet nem is tett, a császári követ átutazásának késleltetésével is elősegítette a kudarcot. Ezt Konrád nem bocsáthatta meg. A belviszályok és a lengyel ügyek miatt nem került sor tüstént ellenségeskedésre, de a barátságos érintkezés megszakadt a két udvar közt.

Orso pátriárka ezalatt serényen dolgozott családja hatalmának helyreállításán. Velencei hívei még 1029-ben vagy 1030 elején elűzték Konrád védencét. A kormányt Orso ragadta magához öccse helyetteseként, kiért követet küldött Bizáncba. De Ottó már a végét járta s egy évvel utóbb meg is halt. A császár követeitől értesülvén Ottó betegségéről – úgy látszik – attól félt, hogy helyette fiát viszik haza, kit

nagybátyja, Szent István sikerrel támogathatott. Nyilván ezért határozta el magát a régebben tervezett magyarországi hadjáratra.

A hadüzenetre közvetlen okot ezek az események szolgáltatottak, de a császár végső célja a magyar király hódoltatása volt. Konrád az összes Karoling-tartományok urának vallotta magát. Udvarában az egész Frankbirodalom – Itália, Német- és Franciaország – egyesítésének gondolatával is komolyan foglalkoztak. Kétségtelen, hogy mint később fia is, a Karolingok egykori pannóniai tartományát birtokló magyar királyt hűbéresének tartotta s mint a lengyel és cseh hercegeket, őt is hűségesküre szerette volna kényszeríteni. Szándékában Ist-

ván békepolitikája is megerősítette, amiben az ő harcias szelleme gyengeség jelét vélte felismerni.

Az ellenségeskedést Henrik herceg bajor csapatai kezdték meg. A császárhoz közelálló Wipo szerint is a „bajorok hibájából” kitört hátravillongások után Konrád 1030 nyarán nagy sereggel indult Magyarországra. Vállalkozásában hűbéresei közt Ulrik cseh herceg harcias fia, Bretiszláv, is segítette, aki nemrégén foglalta el a lengyelektől Morvaországot, korábban magyar, majd lengyel uralom alatt álló új tartománnyal gyarapítva a cseh hercegséget. Bretiszláv a Vág völgyén tört Magyarországba s ellenállásra nem találva a Duna balpartján Komárommal, Esztergommal szemközt eső vi-

dékig portyázott. Maga Konrád a fősereggel Hainburg felől a jobbparton közeledett. István nem bocsátkozott nyílt ütközetbe. Az ősi harcmodort alkalmazta; visszavonult a Rába-menti gyepűvonal mögé s a természetes akadályokat mesterségesekkel tetézve, mindent elpusztított, felégetett előttük. A Fertő-tó, Rába és Rábca mocsarainak nehezen járható, ezer veszedelmet rejtő vidékére csalt nehézfegyverzetű német sereg nagy része a mocsarakban, erdőkben pusztult el, mások az élelem teljes hiánya miatt éhen veszttek. S mialatt a császár pusztuló hadával a csúfos visszavonulást megkezdette, a magyarok Kapuvárnál kitörték, hátába kerültek s a történelemben ekkor először említett Bécset elfoglalva, osztrák területen dúltak,

pusztítottak.

Konrád – mint az altaichi kolostor bajor szerzetese írja – „hadsereg és minden eredmény nélkül tért vissza Magyarországból.” Az Ennsig kalandozó magyar hadak előtt újra nyitva állt Bajorország. Más e sikertől elkábulva, tán bosszúló hadjáratra, hódításra gondolt volna. István ereje tudatában békejobbot nyújtott legyőzött ellenségének. Konrád maga a nagy kudarc után szégyelt tárgyalásokba bocsátkozni. A békekötést tizenhároméves fiára bízta. Henrik bajor herceg 1031 tavaszán maga jött el Esztergomba „az igazságtalanul megbántott magyar királyhoz” s a Lajta és Fischa folyók között és a Morvamezőt neki átengedve, a békét megkötötte.

Szóba kerültek-e a tárgyaláson a velencei és lengyel ügyek, nem tudjuk, de a következmények erre mutatnak. Péter – akinek István a magyar hadsereg vezetésében már ekkor előkelő szerepet adott s utóbb trónja örökösévé tett – nem támasztott igényt apja velencei hercegségére, minek következtében Orseolo Orso pátriárka Ottó halála után, még 1032-ben kénytelen volt a hatalmat az ellenpárt élén álló Flabiano Domokosnak átengedni. Viszont a lengyel hercegi székbe Konrád támogatásával ugyanez évben Vitéz Boleszlávnak István nővérétől született elsőszülött fia, Beszprém – keresztény néven Ottó – került, ki gyermekkorát elűzött anyjával Magyarországon töltötte, de később – valószínűleg 1018-ban – visszake-

rült apja udvarába. Nyilván az ő kíséretéhez tartozott a lengyel seregben 1018-ban orosz földön hadakozó ötszáz magyar lovas. Mikor helyzete az ő mellőzésével trónra került öccse udvarában tarthatatlanná vált, Kiebbe menekült Nagy Jaroszlávhoz s ennek seregeivel vonult be 1031-ben Lengyelországba. Az uralmat negyvenkét-negyvenhárom éves korában a császár támogatásával, mint ennek hűbéres hercege vette át és gyakorolta 1032-ben méreg által bekövetkezett haláláig. A császári kegy Beszprémmel szemben a magyar-német békekötés után nyilvánult meg s ez alapon feltehetjük, hogy Péter és Beszprém sorsának alakulására döntő befolyással volt nagybátyjuknak a császár fiával és tanácsosaival folytatott

tárgyalása.

A fiatal magyar királyság kiállta a tűzpróbát. Sértetlenül, sőt területben és tekintélyben egyaránt meggyarapodva került ki a német világhatalommal vívott első küzdelméből. A megalázott császár, noha másutt vaskövetkezetességgel szerzett érvényt akaratának és sorra hódolásra kényszerítette belső ellenségeit, vele merészen és nem egyszer sikerrel szembeszálló olasz, lengyel, cseh hűbéreseit, uralkodása hátralevő idejében messze elkerülte a magyar határt. Óvakodott harcbaszállni a veszedelmes szomszédal, ki a hosszú béke idején sem feledte régi harci erényeit.

István hatalma tetőpontján állt. Egyetlen gond-

ja, törekvése már csak az volt, hogy többi gyermekei elhalálozása után immár egyetlen fiát, Imre herceget, minden tekintetben kiváló uralkodóvá nevelje, akire bízvást rábízhatja országa kormányát s „a kereszténység zsenge plántáját.” A trónöröklés kérdésében ugyanaz volt a helyzet, mint Géza idejében. Árpád idősebb fiainak leszármazói a veszprémi csatában elpusztultak, de éltek Géza öccsének, Mihálynak ivadékai. Közülök a senioratus címén – a többiek kiskorú gyermekek lévén – a trón Vászolyt illette meg, mint Árpád nemzetségének legidősebb élő férfitagját.

Taksony, Géza f. Sarolt; Judit f. Vitéz Boleszláv, Beszprém Ottó lengyel herceg †1032; Szent István f. bajor Gizella, Imre †1031; Leány f. Orseolo Ottó, Froila, Péter; Leány f. Aba Sámuel; Mihály, Vászoly f. Tatunnembeli lány, Levente, Endre, Béla; Szár László f. Premiszláva, Bonuszló.

Vászoly éppoly kevésbé volt alkalmas a keresztény ország kormányzására, mint Koppány. A magyar Tátony-nemzetségből vett felelőségével pogánymódra kötött házasságban – keresztény felfogás szerint ágyasságban – élt; fiait pogány hitben nevelte. Közülük Endrét később Oroszországban, a pogány szokás szerint fejét beretváló „Szár” Bélát Lengyelor-

szágban keresztény asszonyaik térítették meg; Levente holtáig hű maradt ősei hitéhez. Vászoly korán elhalt öccsének, a hozzá hasonlóan pogány „Szar” Lászlónak állítólagos fiáról, Bonuszlóról, nevén és Pécsvárad javára tett kegyes adományán kívül semmit sem tudunk.¹

István a pogány Vászolytól féltette népét és országát s apjához hasonlóan saját fiát, Imre herceget, jelölte ki utódjául. Az ő utódlása biztosítottnak is látszott. Kétségtelen volt, hogy nemcsak a főpapság és az indigenák, hanem István magyar hívei is egy emberként fognak fia mögé sorakozni a velük szemben kereszténységük és királyhűségük miatt egyaránt bizalmatlan Vászoly ellenében. A királyfi meg is érdemelte

a bizalmat. Egyénisége és nevelése egyaránt képesítették az uralomra. A hitben, erkölcsben velencei Gellért, a későbbi marosvári püspök, volt oktatója és mestere. Az ő hatása alatt fejlődött lelke mélyéig vallásos, szűzies erkölcsű, szentéletű ifjúvá. Az uralkodásra más mesterek készítették elő. Szent István – mint XI. századi életírójától tudjuk – gondoskodott róla, „hogy a nehéz kormány terhének viselésére igazhitű férfiak tanítása által minél alkalmasabb legyen s azok tanításait vele naponként figyelmesen hallgattatá. Atyai szerelmének buzgóságától indítatva maga is írá számára egy könyvet az erkölcsök neveléséről, melyben híven és nyájasan intőleg szól hozzá, oktatóván, hogy tartsa fenn minden

más előtt a katolikus hitet, védje az egyházi rendet, tartsa tiszteletben a püspökök méltóságát, szeresse az országnagyokat és vitézeket, szolgáltsdon igazságot, ügyeljen minden tettében a türelemre, fogadja kegyesen s ápolja még kegyesebben a jövevényeket, tanács nélkül semmit se tegyen, őseit szüntelen szeme előtt tartsa és példa gyanánt vegye, az imádkozás kötelességét teljesítse, a kegyességet és irgalmat a többi erényekkel együtt gyakorolja.” A Szent István nevében s mindenesetre az ő irányítása és óhajta szerint írt *Erkölcsei Intelmek* könyvét az utódok kegyeletesen megőrizték. A magyar törvények későbbi összegyűjtői mint István első törvénykönyvét vették fel a XVIII. század

óta *Corpus Juris Hungarici* néven ismert hivatalos törvénytárba, de akinek okulására írták, nem vehette hasznát. Imre herceg vadászaton mulatva, egy felbőszült vadkan támadásának esett áldozatul. „A jeles ifjú, az örök végzés intésére, melynek mindenki engedelmeskedve hódol, Urunk születésének 1031. évében e mulandó életet az örök étellel cserélte fel s a mennyei lakosok társaságába iktattatott.” Kegyessége, erényei, hite és buzgósága alig két emberöltő múltán megszerezték számára a hitvalló szentek égi koronáját, de apja földi koronája nem érinthette homlokát.

„Siratá őt Szent István király és egész Magyarország vigasztalhatatlanul nagy zokogással.”

„Az elhagyatott apa” – akin először teljesedett be nagy királyaink azóta annyiszor megisméltődött tragédiája keservesen sóhajtozott, mert utódok nélkül magára maradva lelkében gyászola.” „Nagy szomorúság és keserűség gyötörte, mert atyjafiai közül egy sem látszék alkalmasnak, hogy halála után országát a kereszténységben megtartsa.”

Árpád nemzetségének egyedüli teljes korú férfitagja Vászoly volt, akit a király kénytelen volt „fiatalos kicsapongásai és balgasága miatt, hogy megjavítsa, elzáratni”. Benne látta mindenki a trón jogos örökösét s maga a király is – súlyos betegségbe esvén – elhatározta, hogy „kiengedi nyitrai börtönéből és halála előtt ki-

rállyá teszi”. Ekkor olyasmi történt, ami Vászolyt végleg méltatlanná tette a trónra s az ő megvakítását, három kiskorú fiának száműzetését vonta maga után.

Szent István jellemét, a külföldi kortársak által különösképen kiemelt igazságszeretetét, bocsánatra mindig hajlandó kegyességét és jólelkét ismerve, nem kételkedhetünk afelől, hogy e szörnyű büntetést hasonló szörnyű bűnnek kellett megelőznie, amit a későbbi írók elhallgattak. Az Altaichi Évkönyvek írója, ki magyar hírei nagyrészt egy nemzedék multán a Vászolyfi I. Endre környezetéből kapta, a vakítás okát Vászolynak Péter királlyá jelölése ellen tanúsított fellépésében látja. Szent László udvari történetírója saját ura nagyapját óhajtván a

szent király ítéletének terhe alól mentesíteni, a megvakítást Gizella és Péter terhére írja s hogy ezt tehesse, Szent István nővérének fiát Gizella rokonának mondja. Szent István kisebb legendájának írója azonban – a herceg nevének elhallgatásával – világosan megmondja, mi volt Vászoly bűne. „Látván – úgymond – négy igen előkelő udvari ember, hogy Szent István király hosszasan és súlyosan betegeskedik, minthogy még szívük hitetlenségében tévelyegtek, gonosz tervet koholának és alkalmat törekedének keresni megölésére. Midőn már sötétedett, egyikük vakmerően belopózkodott a házba s a király meggyilkolására ruhája alatt csupasz tört rejtegetett. Midőn azonban lábujjhegyen

odalopakodott, ahol a király feküdt, a tör kiesett kezéből s a földre dobbanva megcsendült. A király ezt hallva, kérdé: mi dolog ez? Az ember pedig megdöbbenve leborult, bős szándékát bevallá s a király térdeit átölelve bocsánatért esedezék. A király a bocsánatért könyörgőt nem ítélte el s vétkét könnyen megbocsátotta, mire ez parancsára bűne társait kivallá. Másnap a király parancsára fölkeresték és elébevezették a cinkosokat, kik fölött ítéletet téve, szemüket kitolatta, bűnös kezüket levágatta.”

A „hitetlenségre” célzó szavaiból arra következtethetünk, hogy a beteg király megöletése a pogány kazároknál és – Álmos esetéből következtetve – a magyaroknál is szokásos király-

ölés pogány ritusának felelevenítése kívánt lenni. Ez a körülmény a pogányhajlandóságú magyarok szemében mindenesetre enyhítette Vászoly bűnét, a keresztények előtt azonban még gyűlöletesebbé tette, mert benne a gyilkosság szándékával és hűtlenséggel a kereszténység eltörlésének s a pogányság visszaállításának gondolata párosult.

A főbűnös, ki gyilkos szándékkal saját vére, nemzetségének feje, törvényes királya ellen támadt, szemevilágának és fülehallásának elvesztésével bünhődött. Az ítéletet – a hagyomány szerint – István udvari emberének, Budának fia, Sebős határszéli ispán hajtotta végre. Társai Istvánnak a hűtlenségről szóló törvénye értelmében kezüket vesztették, mert „ha a

tehetősebbek közül találkozik hitetlen, romlottszívű, eskütörő, hitszegő ember, keze vesztésével fizet hűtlenségéért.”

A megvakítás és csonkítás a X–XI. században a törvényes uralkodó ellen pártot ütő, vértagadó, hitszegő fejedelmi rokonok megszokott büntetése volt s általa az uralomra méltatlanná vált családtagot tették a kormányzatra testileg is képtelenné. Szemével vagy más tagjával a bűnös voltaképpen életét váltotta meg, mert a király és ország ellen lázadót – a kor felfogása szerint ez a bűn volt a legnagyobb – halálbüntetés illette meg. Az ilyennek, mint István és Kálmán törvénye is rendeli, még „a templom sem volt menedéke”, ahova menekülve a legelvetemedettebb gyilkos is elkerülte a bünte-

tést. A törvényes ítélettel végrehajtott csonkítások s a XI. századi Oroszországban napirenden levő, Cseh- és Lengyelországban is elég gyakori testvérgyilkosságok korában a bűnös rokon megvakítása élete megkímélését jelentette s így szinte kegyelmi ténynek tűnt fel. Boris bolgár cár 892-ben saját pogányság felé hajló Oldamur fiát, I. Henrik bajor herceg 955-ben saját feleségének a magyarokkal cimborálva királya ellen lázadó unokafivérét, Herolt salzburgi érseket, Vitéz Boleszláv lengyel herceg 992-ben Odilien és Pribivoj rokonait, Ulrik cseh herceg 1034-ben előbb már kasztrált fivérét és uralkodótársát, az öreg Jaromirt vakítottatta meg, nem is szólva IX. Konstantin császárról, aki 1028-ban vakítással fenyegette

meg rokonát, midőn ez vonakodott feleségétől elválni s az ő lányát nőül venni.

Ezt az Európaszerte megszokott súlyos büntetést alkalmazta István, midőn lázadó s élete ellen esküvő rokonát megvakíttatta, de nem követte kortársait az ártatlan gyermekek megcsonkításának vétkes útján, mert törvénye szerint annak, „aki a király életére tör vagy országárulást követ el, vagy idegen földre szökik, a királyra szálljanak javai, őt magát pedig ítéljék meg, de ártatlan fiainak semmi bántásuk ne legyen”. Ez a törvény nyert alkalmazást, midőn István Vászolyt elítélte, megbüntette és vagyonától megfosztotta, de három fia életét megkímélte s őket idegenbe száműzte.

Vászoly királygyilkos terve és borzalmas bűnhődése új helyzetet teremtett a trónöröklés kérdésében. Száműzött fiai apjuk súlyos vétke és pogányságuk miatt nem jöhettek számba a trón betöltésénél. Árpád nemzetségéből a kis Bonuszlón kívül más férfi nem volt életben. István tekintete ezért a leányág felé fordult, miként a német fejedelmek is nemrégén Konrád személyében Nagy Ottó leányának ivadékát emelték a szász dinasztia trónjára. Három nővére közül a legidősebbnek fia, Beszprém lengyel herceg, imént esett áldozatul féltestvére méregkeverő híveinek. A legifjabbnak, Aba Sámuel nádor feleségének nem volt felnőtt fia. Csupán a középső testvér fia jöhetett számba. Orseolo Péter 1026 óta István udvarában élt.

Jó nevelésben részesült s nagybátyja előregedése óta a királyi sereg vezére volt. Froila nővérének Adalbert osztrák örgróffal kötött házassága révén értékes külpolitikai összeköttetéssel is rendelkezett. „Amidőn tehát István nem kételkedett többé, hogy elköltözésének napja közelget, hívatta a püspököket és udvarának Krisztus nevével dicsekvő előkelőit. Először tanácsot tarta velük a maga helyébe állítandó király, tudniillik húga Velencében született fia, Péter felől, kit már régen hadai fővezérévé tett. Azután inté őket, hogy az igaz hitet tartsák meg, szeressék az igazságot . . . és különösen örködjenek a kereszténység új ültetvénye felett” s utódának kijelölése után 1038 augusztus havának 15.

napján, Nagyasszony ünnepén, életének hetvenedik, uralkodásának negyvenkettedik évében meghalt.

„Egész Magyarország kobza siralomra fordult s az ország egész népe, nemesek és nemhez nem tartozók, gazdagok és szegények együtt és egyaránt sűrű könnyhullatással és jajgatással síránkoznak a szent király, az árvák legkegyesebb atyja halálán s vala nagy és vígasztalhatatlan szomorúság.” „Pannónia minden részéből Fehérvárra sereglett a nép” és „sűrű könnyhullatással” kísérte a királyi ház Boldogságos Szűz tiszteletére szentelt családi egyházában kijelölt nyugvóhelyére a magyarok első és legnagyobb királyát.

István halálával véget ért a közel hétévtizedes béke áldásos korszaka. Véres bonyodalmak, trónviszályok, háborúk nyomorúsága szakadt országára. Későbbi magyar krónikások a – szerintük – magyarok megrontására, németek támogatására szövetkező ármányos Gizella királynét és gonosz öccsét, Péter királyt teszik mindezért felelőssé. Az egykorúak mitsem tudnak Gizella és Péter képzelt rokonságáról és szövetségükről, sőt inkább éles ellentétről rántják le a leplet s Péter másodszori trónraléptéig mitsem tudnak az ő állítólagos németbarátságáról, kegyetlenkedéséről, garázdálkodásáról. Egyéniségének s vele az első magyar királyné tisztes alakjának befeketítése, mindkettőjük el-

rágalmazása a megvakított Vászoly I. Endrével trónrajutott s a német hatalommal annyit küszködő ivadékainak udvarában két nemzedék alatt kialakult és Szent László udvarában írásbafoglalt szájhagyomány műve volt. Az udvari emberek – kiengesztelni igyekeztvén a szent király és életére törő pogány rokona szellemét – ennek vétkét, amannak igazságos, de szigorú ítéletét a német királyné és a németnek vélt Péter terhére írta.

Péter király (1038–1041) korántsem volt oly elvetemedett, gonosz hajlamú zsarnok, aminőnek a Vászolyt mentegető író rajzolta. Jelleme bizonyára nem volt elég szilárd. Híjával volt nagyapái – Péter doge és Géza fejedelem – reálpolitikai érzékének, diplomata ravaszságá-

nak, Szent István önzetlenségének és mérsékletének. Nem tudott uralkodni olasz lobbanékonyságán, bosszúvágyán és magyar nagyszüleitől örökölt erőszakos hajlamán. Olasz létére nem értette meg magyarjai lelkét, nem tudott összeforjni nemzetével. Alapjában mégis jószándékú, vitéz, bátor és lovagias ember volt. Trónralépve nagy előde nyomdokán iparkodott haladni, kinek életében teljes bizalmát bírta.

A Monte-Cassinóból Szent István hívására jött szerzeteseket szíves vendéglátással fogadta és gazdag ajándékokkal bocsátotta haza. Pécssett Szent Péter tiszteletére német mesterekkel fényes bazilikát kezdett építtetni. Géza és Szent István hagyományait követve, udvarába fogad-

ta a menekülő Kázmér lengyel herceget s mikor Bretiszláv ennek kiadatását kérte, büszke felháborodással utasította el. „Ha lesz törvény, – úgymond – hogy a magyar király a cseh herceg porkolábja legyen, teljesíteni fogom kívánságodat.” Udvarában Szent István régi híveivel vette magát körül. Környezetében találjuk Aba Sámuel nádorispánt és Budát, ki már István utolsó éveiben is befolyásos udvari ember volt. A kormányzatban erélyes. Két püspököt, kik tisztüknek – felfogása szerint – nem tudtak megfelelni, megfosztott méltóságától s másokat állított helyükbe, amit a Szentszék is igazságosnak talált és helybenhagyott. Gizella királynét, ki ájtatos lelkének jótékony szenvedelmét kielégítve, pazar adományokat tett az

özvegyi tartásul rendelt királyi javakból, takarékosagra szorította és e javak egy részétől megfosztotta. Intézkedésével a királyi hatalom gazdasági alapját védelmezte Szent István szellemében, ki törvényben rendelte, hogy „a királyi méltósághoz tartozó javak épségben maradjanak s azokból senki se merészeljen a maga számára kedvezést keresni”.

A külpolitikában is Szent Istvánt követte. Sógorával, Adalbert osztrák örgróffal (1018–1056) szívélyes viszonyban élt, továbbfűzte a magyar–bajor barátság fonalát. Nagynénje férjével, I. István horvát királlyal (1030–1058) is fenntartotta a szövetségi viszonyt. Segítette őt Zára hódoltatásában, amivel az Orseolo-csalá-

dot elűző Velencére mérték érzékeny csapást. E dalmáciai hadjárat hozta 1039-ben összeütközésbe III. Henrik császárral (1039–1056), kinek apja oly méltatlanul bánt az ő családjával és oly igaztalanul támadta meg a magyar királyt. Szükszavú krónikás feljegyzésekből tudjuk, hogy a magyarok 1039-ben a birodalom határvidékét pusztították. Nyilvánvaló, hogy a horvátbarát Adalbero herceg letétele (1035) óta Henrik kormányzata alatt álló Karinthiáról van szó. Sógora osztrák tartományát Péter mindenesetre elkerülte, aminthogy a következő évben cseh szövetségben vívott hadjárata alkalmával sem háborgatta Ausztriát.

I. Bretiszláv cseh herceg (1034–1055) nemrégien diadalmas hadmenetben vonult át Len-

gyelországon. Kázmér herceg (1038–1058) anyját követve már korábban külföldre menekült, előbb Péter, majd innét III. Henrik udvarába. Országának nagyrésze Boroszlóval, Krakkóval együtt cseh kézre került. Bretiszláv a honfitársaitól életében annyit szenvedett Szent Adalbert testét nagy ünnepélyességgel szállíttatta át Gnezenből a prágai székesegyházba s mikor 1039 augusztusában ünnepélyesen bevonult Prágába, Vitéz Boleszláv rövidéletű cseh-lengyel birodalmának feltámasztásáról ábrándozott. De III. Henrik császár sem nézte tétlenül hűbérese hatalmi törekvéseit. Még 1039-ben haddal támadt ellene s nem elégedve meg Bretiszláv hódolatával és kisleány kezébe való kiszolgáltatásával, az egész len-

gyel zsákmányt követelte tőle. A következő évben Kázmér herceg és anyja, a szász császárok véréből származó német Richeza, nagyobb német sereggel indultak Lengyelország visszafoglalására, Henrik pedig két oldalról támadt Csehországra. Bretiszláv a magyar királyhoz fordult, ki három ezredet küldött a szász határon harcoló északi cseh sereg támogatására. A hadjárat a cseh herceg győzelmével végződött, de 1041 nyarán Henrik császár újra támadott és Csehországba nyomulva tönkrevverte ellenségét. Bretiszláv októberben mint megtérő bűnös, mezítláb járult Regensburgban hűbérura elé és teljes hódolatát esküvel erősítette. Ugyanekkor jött oda Péter magyar király is, kit az udvarában kitört palotaforradalom menekü-

lésre kényszerített.

Péter elűzésének okát Szent László udvarának Vászoly-párti írója és az ő nyomán járó krónikások állítólagos kegyetlenkedése s az idegen uralom miatt támadt elégedetlenségben látják s az I. Endrét trónraültető 1046. évi mozgalom indítóokaival motiválják. Pedig ez a felkelés nem a népből, nem Vászoly fiainak magyar híveitől indult ki, hanem az udvarból. Oka a keménykezű Péter uralmával elégedetlen főemberek, elsősorban Aba nádor nagyravágyása volt.

Az országban bizonyára sokan voltak, kik az Árpád-ivadékok mellőzésével trónraültetett Pétert nem tartották törvényes királynak és

csak a borzalmasan bűnhődött Vászoly gonosz merényletének pillanatnyi hatása, Szent István tekintélyének és hatalmának súlya alatt meghajolva, ismerték el uruknak, de a felkelést nem ezek, hanem korábban Szent István, most Péter környezetéhez tartozó udvari emberek szervezték meg, kiknek eszük ágában sem volt, hogy a törvényes öröklés rendjének érvényt szerezzenek.

Az ürügyet a felkelésre Gizella királyné szolgáltatatta, ki javaiban megcsorbítva és jótékonykodásában akadályozva az országnagyokhoz fordult védelemért. A mozgalom vezére Szent István sógora, Aba nádorispán volt, aki egyébként sem volt kibékülve Péter uralmával. Magát kora, magyarsága és bizalmi állása alapján

méltóbbnak tartotta a trónra felesége ifjú olasz unokaöccsénél. Mellette Sztoiszláv és Pezili – nevükből ítélve szláv és német udvari emberek – játszottak szerepet a lázadásban. A királytól Gizella lefoglalt javainak visszaadását, majd az összes bajok okozójaként feltüntetett Buda kivégeztetését követelték. Mikor Péter vonakodott kívánságaikat teljesíteni, fegyveresen támadtak Budára s őt magát megölve, kis fiainak szemét tépték ki. A király megrettenve e fordulattól, sógorához menekült Ausztriába és ennek közbenjárásával a Regensburgban időző ifjú császárhoz fordult segítségért. A király távozása után a felkelők a megfélemlített püspökökkel tanácskozásra hívták az előkelőket és főtisztviselőket s

ezek a fegyveres hatalom nyomása alatt Abát, keresztény nevén Sámuel, királlyá kiáltották ki.

Aba Sámuel (1041–1044) megkoronáztatván, mindjárt követeket küldött a császárhoz, tudakolván: békét akar-e vagy háborút? Henrik nem adott határozott feleletet, bár a neki hűbéresként hódoló Péternek már előzőleg támogatást ígért. Aba ezért 1042 februárjában három sereget indított Németország ellen. Főserégével ő maga Péter sógorának, Adalbert örgrófnak osztrák tartományába tört s a Traisen folyóig hatolva, feldúlta Tulln városát. Rengeteg zsákmánnyal, fogollyal tért haza. A Morvamezőn és Karinthiában operáló seregek azonban hazatérőben súlyos vereséget szenvedtek. A tá-

madáson felháborodva, Henrik háborúra határozta magát s összel Pétert is magával hozva, Magyarország ellen indult. A császár hűségére nem régen visszatért Bretiszláv cseh herceg is nagy sereggel jött segítségére. Kíséretében volt az udvarában tartózkodó egyik magyar herceg, valószínűleg Béla. Henrik az 1030. évi hadjárat tapasztalatain okulva, elkerülte a Fertő és Rába mocsaras vidékét s a kivonuló magyarok által felégetett Hainburg várának elfoglalása után a balparton támadott. Pozsonyt elfoglalva, a Vág és Nyitra folyók vidékére nyomult, majd a Garamig üldözte a visszavonuló magyarokat s a könnyűszerrel meghódított területet a cseh herceg tanácsára a táborban tartózkodó árpád-házi hercegre bízta, kit azonban Aba a német

sereg hazavonulása után tüstént kivert az országból. A következő év szeptemberében Henrik a békét kérő magyar követeket elutasította s újra Magyarország ellen támadott. A Duna jobbpartján a rábavidéki gyepűkig hatolt, mielőtt azonban összeütközésre került volna a sor, a császár Aba kedvező ajánlatát elfogadva, ráállt a békére. A Morván és Lajtán túleső határvidék, Szent István hódítása, elveszett. Aba ezenfelül négyszáz prémes ruha és négyszáz font arany fizetésére, az előző hadjáratokban kezére jutott foglyok kiszolgáltatására, hét előkelő kezes állítására és Gizella özvegy királyné Péter által lefoglalt javainak visszaadására kötelezte magát.

A béke – ha nagy áron is – biztosítottnak látszott, mikor Aba Sámuel ellen lázadás tört ki az országban. Az ősi szokásjog értelmében Vászoly legidősebb fiát, Szent István törvényerejű utódjelölése alapján, Pétert illette a trón. Mindkettőnek volt jogcíme és voltak elvi alapon álló hívei. Abának semmi jogcíme és csak személyes hívei voltak, ezek is kevesen, mert lázadása múltjával és barátaival sodorta meghasonlásba. Ez volt tragikuma. A szent király sógora és legbizalmasabb udvari főtitkárja léte az ő végakarata ellen fordult. Kijelölt utódát elűzte s addigi barátaival került szembe, kik híven kitartottak elhalt uruk politikája mellett. István és Péter hívei a koronás király hűtlenségbe esett, lázadó alattvalójának tartották s

engesztelhetetlen ellenségei voltak. Az árpádházi hercegek barátai Péter elűzésekor ezek visszahívásában reménykedve melléálltak, de most – reményükben csalatkozva – ők is csak a bitorlót, az ősi uralkodóház jogainak élvezőjét látták benne. A főpapok vérengzései és a koronás király elűzésével magára vont pápai átok miatt, csekélyszámú személyes hívei, kikkel együtt szolgált Szent Istvánt, a királyi törvények megszegése és kegyetlen erőszakossága miatt kerültek vele szembe. Aba ahelyett, hogy bölcs mérséklettel és igazságos kormányzattal igyekezett volna alattvalóit magához édesgetni, nyers erőszakkal, megfélemlítéssel idegenítette el azokat magától. „Uralkodása

alatt a próféta mondása szerint vért vérré, bűnt bűnre halmozott.” Péter király rendeleteit trónraléptekor megsemmisítette, de Gizella királyné elvett javait – noha ez volt lázadásának ürügye – nem adta vissza. A császárnak esküvel ígért békefeltételeket nem teljesítette. A főurakat, nemeseket semmibe se vette, mert gyanakodott rájuk. Alacsony sorból felemelt, neki személyesen lekötelezett emberekkel vette magát körül. „Megvetvén a nemeseket, mindig a paraszttal, nem nemesekkel fogott össze, mert úgy gondolkozott, hogy az uraknak mindenük közös a szolgálkkal.” Nyers, durva és póriás környezetével „kegyetlenül dühöngött a magyarok ellen.” A zsarnokoskodást tovább

túrni nem akaró urak végül is összeesküdtek ellene s elhatározták, hogy „élve vagy halva a császárnak adják át” és Pétert hívják vissza. Aba árulás útján értesült a tervről s a húsvéti ünnepeket egész udvarával Marosvároton töltvén, az oda meghívott összeesküvőket lemészároltatta. „Tanácsának legtiszteltebb urait, mint valami barmokat vagy oktalan állatokat fütykössel, karóval merészkedett agyonveretni.” Középkori egyházi felfogás szerint Aba Sámuel e cselekedetével eljátszotta jogát az uralomra, mert a jogtipró, igazságtalan és vérengző király nem király többé, hanem tyrannus, akinek alattvalói nem tartoznak engedelmességgel és hűséggel. Ezért Gellért püspök megtagadta a karácsonykor, húsvétkor

szokásos ünnepi koronázás elvégzését s mikor nagy pompával és a többi püspökök által fejére helyezett koronával mégis a székesegyházba jött, húsvéti szónoklatában keményen megfeddette. A vérengzésből menekült urak pedig német földre menekültek és Pétert visszahíva a császár beavatkozását kérték.

Henrik császár Pétertől és híveitől az annyira óhajtott hűbéres hódolatra biztosítást nyerve, hirtelen támadással készült a békefeltételeket megszegő Abát meglepni. Serege 1044 júniusában Ausztriába gyülekezeti. Aba bajor barátaitól értesülvén erről, követek útján ígérte meg a békefeltételek teljesítését a magyar menekülők kiadatása ellenében, de seregeit ugyanekkor Győrbe rendelte. A császár a kö-

veteket visszatartva, a magyar határra vonult és miután Sopron várát elfoglalta, hadat üzent.

Aba az 1030. évi hadjáraton jólbevált harcmodort alkalmazta, a Fertő, Rába és Szigetköz hátrólta vizenyős, mocsaras területre akarta csalni ellenségét. De terve nem sikerült. A német hadat ezúttal magyarok vezették. A gyepűvonal ezer természetes és mesterséges akadályát, halálhozó mocsarait rejtett utakon megkerülő ellenséges sereg észrevétlenül az ország kapuórságének hátába került s azt megszasztva Győr felé indult. A két sereg Ménfőnél találkozott. Kemény csatában vitézül harcolt Aba, de serege cserbenhagyta. Péter számban meggyarapodott magyar hívei nem akarván a bitorlót támogatni, megfutamodtak s evvel el-

döntötték az ütközet sorsát. A németek sok foglyot ejtettek. Aba maga elmenekült, de királyi hatalmának jelvényei, aranyos lándzsája és koronája zsákmányul estek. Henrik és Péter diadalmenetben vonultak Fehérvárra, hol Nagyboldogasszony napján a papság, főurak és nemesek a császár jelenlétében ünnepélyesen hódoltak visszatért királyuknak. Aba családja fogságba esett. Nemsokára őt magát is elfogták a Tisza vidékén és Péter elé hurcolták. A királyi tanács ítélszékké alakult s mint hit-szegő, lázadó ország- és felségárulót halálra ítélte és fejét vétette. Tetemét családja később Sáron alapított nemzetségi monostorába szállította át.

Aba Sámuel bűnhődése súlyos volt, de igazsá-

gos. Az ő oktalan nagyravágyása, féktelen szenvedélye okozta, hogy Magyarország szívébe a honfoglalás óta először ellenséges sereg hatolhatott s az ő hitszegése kényszerítette Pétert a magyar királyságot német hűbérre alacsonyító politika útjára.

Péter király (1044–1046) újra Szent István trónján ült, homlokát Szent István koronája övezte, de a trón és korona aranya már nem tündökölt régi fényében. A német támogatás ára az ország függetlensége, királyának szuverénitása volt. A császár kitüntető barátsággal bánt Péterrel. Német sereggel kíserte fővárosába, maga díszítette fel a királyi jelvényekkel, maga vezette trónjához, német testőrséget rendelt melléje, de mindezt nem szövetségesként

tette, hanem mint hűbérúr szokta tenni előkelő és hatalmas hűbéresével. Aba lándzsáját és harci koronáját, a Magyarország hódoltatását jelképező hatalmi jelvényeket Rómába küldte az apostolok sírjához és Szent István bajor forrásból merítő törvényeinek uralmát helyreállítva, nem a szent királyra hivatkozott, hanem „a bajor jog adományozásáról” beszélt. S alig félesztendő multán újra eljött nagy kísérettel. hogy ünnepélyes szertartások közt fogadja új hűbérese hódolatát, ki idősebb létére is „fiúi tisztelettel” hívta meg pünkösdi ünnepére. „A szent ünnepen – írják örvendezve a németek – Péter király saját népe és a mi népünk jelenlétében az aranyos lándzsával átadta a magyar királyságot

császári urának s miután a magyar urak is hűséget esküdtek a császárnak és utódainak, tőle azt – nem örökös birtokul, hanem személyes hűbérül – életfogytig való birtoklásra visszakapta.” A császár arannyal gazdagon megajándékozott kíséretével meglegedetten tért haza új tartományából, de Péter nem soká örülhetett trónja visszaszerzésének.

Királyi méltóságának lealacsonyításával, országa függetlenségének feláldozásával minden magyart maga ellen lázított. Az elégedetlenséget fokozta az udvarban most már túlsúlyra jutott idegenek dölyfös viselkedése.

Pétert a keserű tapasztalatok elfordították eddi-

gi híveitől. Bizalmatlan volt minden magyarral, sőt a Szent István és Gizella környezetéhez tartozó meghonosodott németekkel szemben is. Csak a maga olaszaiban bizott és az újonnan bevándorolt német vitézekben, kik közül Gut és Keled, a sváb földről jött testvérpár, egy hatalmas magyar nemzetség törzsapjává lett. Ezekkel vette magát körül, ezek kezébe adta a hatalmat s gyanakvó ember módjára gonoszul kezdett uralkodni. „Az ország javait – mondották később a magyarok – kevély szemmel és telhetetlen szívvel falta a fenevadak módjára ordító németekkel és fecskemódra csácsogó olaszokkal. Az erősségeket, várakat és kastélyokat németek és olaszok őrizetére bízta. Azon időben senki biztos nem lehetett

felesége tisztasága, leánya és huga szüzessége felől a király testőreinek viselkedése miatt, kik büntetlenül erőszakoskodnak vala.”

Európa 1015-ben

A hívei ellen panaszolkodó uraknak kevélyen felelte: „ha valameddig élek, minden bírót, századost és falusi bírót, minden főtisztviselőt németekből teszek és Magyarország földjét idegen telepésekkel fogom megtölteni.”

Az ország és a nemzet lealázását jelentő idegenuralom egy táborba hajtotta a száműzött hercegek pogányhajlamú barátait, Szent István

magyar hiveit és Aba embereit, kikhez Péter mellőzött régi tanácsosai közül is sokan csatlakoztak. A mozgalom élére Szent István unokatestvérei, a gyulafi Buja és Bonyha állottak s követek útján érintkezésbe léptek Vászoly fiaival. De Péter nyomára jött az összeesküvésnek. Anyja unokatestvéreit kivégeztette, társaikat megvakíttatta. Mint Aba csanádi vérengzése után, úgy lobbant fel most is a lázadás tüze. Az elégedetlenek „Csanádon összegyűlve tanácsot tartottak s ünnepélyes követséget küldöttek Oroszországba Endréhez és Leventéhez, megüzenvén nekik, hogy egész Magyarország hűségesen várja őket s az egész ország örömeit hódolna nekik, mint királyi magnak, csak jöjjenek s oltalmazzák meg őket

a németek dühétől. Esküvel erősíték azt is, hogy mihelyt bejönnek Magyarországra, minden magyar egy szívvel-lélekkel hozzájuk tódul és uralmuk alá veti magát.”

*

Vászoly fiai apjuk megvakítása után Bretiszláv cseh herceg udvarában találtak menedéket. Egyikük – nyilván Béla – még 1042-ben is itt tartózkodott és pártfogója seregével jött Magyarországra, hol a császár az északnyugati felvidék kormányzatával bízta meg, de a németek kivonulása után Abával szemben magát tartani nem tudta, menekülnie kellett. Két bátyja már korábban – 1039 táján – Oroszországba ment. Nagy Jaroszláv udvarában, kívül

nővére, Szár László felesége révén rokonságban voltak, szíves fogadtatásra találtak. Levente hű maradt pogány hitéhez, de öccse megkeresztelkedett s Oroszország védőszentjéről András, magyarosan Endre nevet kapott. Jaroszláv saját leányát, Anasztáziát adta hozzá nőül, kitől 1040 táján született Adelhaid leánya, később Vratiszláv cseh herceg felesége. Béla a magyarországi kudarc után 1043-ban lengyel földre menekült, a császár támogatásával nem régen hazatért Kázmér herceg udvarába, ki épp akkor vívta nagy harcát az uralmát elismerni vonakodó mazóviak, litvánok, poroszok és pomeránok ellen. Küzdelmében erős sereggel támogatta Nagy Jaroszláv orosz fejedelem, kinek

nővérét, Dobrogenát, az év elején vette nőül. A harcban Béla herceg nagyon kitüntette magát; párviadalban terítette le a pomerán fejedelmet. A győzelmi ünnepek során Kázmér saját nővérét, II. Miciszlávnak és a német Richezának hasonlónevű leányát adta nőül a „bajnok” Bélához, kit miután pogány hajlandóságait felesége hatása alatt levetkőzte, a lengyel egyház védőszentjéről Adalbertnek is neveztek. Házasságából lengyel földön két fia és egy leánya született. A legidősebbet apja a magyarok első keresztény fejedelméről Gézának nevezte, de a keresztségben Magnus nevet kapott. A leányt Zsófiának, az ifjabb fiút Vladiszlávnak, magyarosan Lászlónak keresztelték.

Vászoly fiai házasságuk révén az orosz és lengyel fejedelmekben megbízható szövetségekre s egyúttal nyugaton is előkelő rokonságra tettek szert. Jaroszláv egyik leányát épp ekkor vette nőül Harold norvég trónörökös, a másikat I. Henrik francia király. Béla feleségének pedig, ki anyjáról II. Ottó császárnak volt unokája, egyik nagybátyja kölni érsek volt, a másik sváb herceg, unokafivére pedig bajor hercegségre emelkedett.

I. Ottó császár; Liutgard, Ottó, Henrik, II. Konrád, III. Henrik; II. Ottó, III. Ottó, Matild f. Ezzo; Ludolf, Konrád bajor hg. 1049–53.,

Ottó sváb hg. 1047–49., Hermann kölni érsek 1036–1056, Richeza, f. II. Miciszláv lengyel király, Richeza f. I. Béla magyar király, Kázmér lengyel hg. f. Dobrogena; Szent Vladimir, Nagy Jaroszláv kievi fejedelem; Anasztázia f. I. Endre magyar király, Anna f. I. Henrik francia király, Erzsébet f. III. Harold norvég király; Dobrogena f. Kázmér lengyel hg.

Levente és Endre a hazai események hírére, orosz földön sereget gyűjtöttek, zsoldosokat fogadtak és 1046 őszén sietve Magyarországra indultak, de mielőtt ideértek volna, Tiszántúl már kitört a pogány reakció forradalma. A vezetés a legszélsőbb elemek kezébe került. Ezek szemében Vászolynak és fiainak fő-

érdeme – árpádházi származásuk mellett – pogány hajlandóságuk volt. Elkecsperedett, nyakas magyarok, a kereszténységgel már átítatott dunántúli magyarságtól elszigetelt keleti nemzetségek, ha hallgattak is, évek óta vártak az alkalomra, hogy az idegen keresztények gyűlölt uralmától szabaduljanak. Most úgy hitték elérkezett a leszámolás ideje, s ezért várva-várták a hercegek hazatértét, kiktől nemcsak a király és idegen tanácsosai, tisztviselői eltávolítását kívánták, hanem ezek kiirtását, a keresztény hit és az új törvények eltörlését, a pogányság és régi jog visszaállítását. Vezérük Vata úr volt Békés várából, ki „fejét megberetválván és hajából pogány módra három csimbókot eresztvén, elsőnek ajánlá magát a ma-

gyarok közül az ördögnek.” Vata felhasználva a püspökök és ispánok távollétét, kik Nagyasszony napjára Fehérvárra mentek a király elébe, az egész népet fellázította. „Biztatására az egész nép az ördögöknek áldozá magát. Lóhúst kezdének enni s általában a leggonoszabb dolgokat művelték. Mind a papokat, mind a katolikus hitben maradt világiakat leöldösték, Istennek igen sok egyházát lerombolták és minden németet és olaszt, kik különböző tisztet viselve az országban el valának szórva, csúf halállal végezének ki.” A felkelők dolgukat a Tiszántúl nagy alapossággal és pogány kegyetlenséggel végezve, Vatóval élükön átkeltek a Tiszán. Nagy csoportokban tódultak a Vereckei-hágó felől már Újvár – a későbbi He-

vesújvár – alá érkezett hercegek elé s őket „makacsul kérték, engedjék az egész népet pogány hit szerint élni, engedjék a püspököket és papokat legyilkolni, a templomokat lerombolni, a keresztény hitet elvetni és bálványokat imádni.” A hercegek megengedték, vagy legalább is elnézték mindezt, mert különben a háborodott tömeg „nem harcolt volna Péter ellen.”

A pogány sokaság, nyomában a hercegek kis hadseregével, Heves-Újvárról a pesti rév felé indult. A felkelők hírnököket küldtek Dunántúlra Péter táborába, hogy a magyaroknak hírt adjanak a hercegek jöveteléről és őket az idegenek ellen lázítsák. A Fehérvárott tartózkodó magyar urak és főpapok tudomást szerezve az

eseményekről, a hercegek pártjára álltak s a Komárom felől székvárosába vágató Péter királyt nem bocsátották be. Péter magára hagyatva, néhány idegen hívével Moson felé indult, hogy onnét Ausztriába meneküljön. A királyi tanács magyar tagjai pedig a püspökökkel együtt hódoló követséget küldtek Endréhez és Leventéhez. A követséget Gellért vezette, Marosvár szentéletű olasz püspöke, kit honfitársának, a velencei Péternek kegyetlenkedése éppúgy felháborított, mint annakidején Aba vérengzése s ezért szívesen várta a Szent István nemzetségéből sarjadt új királyt. Vele ment három püspöktársa, Beszteréd, Böldi és Beneta, vagyis Benedek, nevükből következően, már nem idegenek,

hanem az első magyar papi nemzedék tagjai. A világiak közül csak Szolnok ispán nevét tartotta fenn a hagyomány. A kis csapat a Kelenhegy lábához torkolló pesti rév felé haladt, hogy a hercegeket a Duna partján tisztességesen fogadják.

A hercegek hada még átkelőben volt, mikor megérkeztek, de Vata és cimborái már a budai parton voltak. Meglátva a fogadásra főpapi díszben érkező egyházfejedelmeket, vad dühvel rohanták meg őket és akit értek, agyonkövezték. „Gellért pedig azokra, akik kövezik vala, szüntelen keresztet vetett és fennhangon kiáltá: Uram Jézus ne vedd ezt vétkül nekik, mert nem tudják, mit cselekszenek.” A felindult tömeg a kereszt jelén és Gellért idegen

nyelvű beszédén még inkább feldühödve, „szekerét felborította s őt leráncigálva taligára ültette és a Kelenhegyéről – melyet azóta Szent Gellért hegyének neveznek aláeresztette. És midőn még pihegett, mellét lándzsával általdöfték, koponyáját egy kövön összetörték.” Vele pusztult Böldi püspök is. Beszteréd és Benedek a kompra menekültek, de a tulsó parton álló pogányság őket is megtámadta. Beszteréd hamarosan belehalt itt kapott sebeibe. Benedeket az időközben odaérkezett Endre herceg szabadította ki a pogányok kezéből. Szolnok ispánt, ki lovát a Dunába ugratva menekült, egy hajósemer vette fel csónakjába, de a tömeg fenyegetésétől megrémülve, leszúrta. Legyilkolták a

püspökök kíséretét, cselédségét is. „Oly sok pap és világi szenvedett e napon vértanuságot Krisztus hitéért, hogy számukat csak Isten és az angyalok tudhatják.” A magyar kereszténységnek ők voltak első vértanúi, kik mások bűnéért, ártatlanul szenvedve, vérük ontásával járultak honfitársaik hitének megerősítéséhez.

A nyugati határon ezalatt felkelő csapatok elvágta a német határ felé menekülő Péter király útját, kit a Fehérvárra bevonuló Endre követek útján hívott udvarába, hogy vele békésen kiegyezzen. Péter hajlott a szóra, de mikor a túlbuzgó követ útközben meg akarta kötni, büszke vére fellázadt. Feleségével és kíséretével egy majorba zárkózott és ott „három napon

át vitézül harcolva védte magát.” Katonái mind elhullottak, ő maga feleségével fogságba esett. A győztesek Péter kemény ellenállásán felbőszülve feleségét csúnyán bántalmazták, őt magát koronás király léte, mint valami felségárulót megvakították s így hurcolták Fehérvárra Endre elé, „hol a szörnyű fájdalom miatt rövid idő múlva meghalt.” A „királlyal soha meg nem történt” rémtetten maga Endre is felháborodott. Szerencsétlen elődjét nagy tisztességgel a pécsi székesegyházba temettette el, bántalmazóit pedig szigorúan megbüntette.

A pogány magyarok, Vata és barátai, a szájhagyományból, hősdalokból ismert régi világ visszatérését remélték, amikor még minden magyar egyforma volt s a független és szabad

nemzetségeken kívül nem volt más hatalom és birtokos, nem voltak püspökök és ispánok, amikor csak magyar lehetett úr és parancsoló, az idegenek pedig csak szolgasorban jutottak a magyar földre. Azt az időt kívánták vissza, mikor a nép emlékből legendás hőssé nőtt diadalmas vezérek járták a világot, pusztító hadjáratokon éreztetve a magyarság hatalmas erejét a magyar királyságot hűbéres tartománnyá alacsonyító német fejedelmek őseivel. Ebben a reményben oszlottak szét és takarodtak haza, miután Endrét és Leventét Fehérvárra kísérték és Péter szomorú sorsáról biztos tudomást szereztek, de reményükben nemsokára keservesen csalódniuk kellett, mert a hercegek nem voltak a pogány reakció hívei.

Levente hű maradt ugyan ősei hitéhez s „ha kormányra jutott volna – úgy mondták – egész Magyarországot megrontotta volna a pogány bálványimádással”, de hazatérve önként félreállt Endre útjából. A trónt öccsének engedte át s néhány hó múlva meg is halt; Taksony faluban temették el az utolsó pogány fejedelem mellé. Endre és Béla az oroszok Szent Istvánjának, Nagy Jaroszlávnak s a clunyi bencések tanításán nevelkedett Kázmérnak udvarában, jámbor asszonyaik oldalán hívő keresztényekké nevelkedtek s környezetük egyenesen előkészítette őket Szent István alkotásainak védelmére és továbbépítésére. Mi sem állt távolabb tőlük a keresztény hit üldözésénél, a szentistváni alkotások lerombolásának gondo-

latánál. A sorsuk fordulását előidéző mozgalom sem volt pogány irányú. A véres események szomorú sorozata, az idegenek és papok üldözése, öldöklése s a kelenföldi borzalmas vérfürdő Vata pogány seregének műve volt. A Péter ellen támadt felkelésnek azonban ez a tiszavidéki pogány lázadás csak kísérőjelensége, helyi tünete. Előidézője az idegen uralommal, a hűbéres király kormányzásával szemben támadt általános elégedetlenség volt, amiben Szent István, Aba Sámuel, sőt Péter egykori magyar hívei is egyek voltak a pogányhajlandóságú urakkal. Pétert az egész nemzet felháborodása űzte el a hűségesküvel beszennyezett királyi trónról s Endrét az egész nemzet lelkesedése iktatta be emberi és isteni

jog szerint őt illető méltóságába. Legerősebb támaszai, legmegbízhatóbb hívei a „bitorlók” idejében s most is azok a keresztény magyar urak – Viska, Buja, Bonyha és társaik – voltak, akik nem a pogányságot, hanem Szent István korát akarták visszaidézni. Ezek vitték diadalra a papságtól is szívesen fogadott hercegek ügyét s nem a nyomukba szegődött pogány lázadók. Ezek politikája győzött Endre trónfoglalásával.

I. Endre (1047–1060) az első perctől kezdve Szent István örökösének tekintette magát. Eltűrte a pogányok garázdálkodását, mert ha ezek ellene fordulnak vagy magára hagyják, egész kísérlete kudarcba fulladt volna. A garázda had széteszlása után azonban Szent Ist-

ván, Péter és Aba egykori hívei közül hozzápártolt keresztény urakkal vette magát körül. „A keresztények nagy romlásából megmenekült három püspök” – Benedek, Szent Mór és egy névről nem ismert társuk által 1047 elején Szent István koronájával királlyá koronáztatta magát és megparancsolá, hogy a pogány szertartással mindenki fejvesztés terhe mellett felhagyjon, Krisztus igaz hitére térjen és mindenben Szent István király törvénye szerint éljen. Elrendelte, hogy a bálványokat lerontsák, az elpusztított templomokat felépítsék, a papi testületek a régi tiszteletben tartassanak, az Isten, a vallás és a papok gúnyolóit és bántalmazóit, papi személyek és világiak gyilkosait a régi törvények szerint szigorúan megbüntessék. A

belső rend megalapozásával egyidőben a külső támadást is el akarta hárítani s ezért követséget küldött Henrik császárhoz.

*

III. Henrik császár, a keresztény középkor szellemének ez a hatalmas képviselője 1046-ban állt hatalma tetőpontján. Nagy Károly óta egy császárnak, még Nagy Ottónak hatalma és tekintélye sem volt az övéhez mérhető. Délen az itáliai normann hercegek, keleten a függetlenségükért annyit harcoló cseh és lengyel hercegek s a német fennhatóságot addig soha el nem ismerő magyar király hűbéres hódolattal járultak trónja elé. A dánok és norvégek királya, az oroszok fejedelme hatalmas szövetség-

gesüket tisztelték benne. A hűbéresekkal vívott küzdelemben elgyengült francia királyságban felesége, Poitou Ágnes és clunyi kapcsolatai révén volt befolyása. A pápai trónért alantas eszközökkel harcoló méltatlan egyházfőket letaszítva, véget vetett a „három pápa” szomorú korszakának. Magához ragadta a trónbetöltés jogát s rövid időn belül négyszer töltötte be Szent Péter trónját, minden esetben német püspököt emelve a keresztény egyház élére. Az első közülük II. Kelemen volt, aki az 1047. év első napján – karácsony ünnepén – koronázta császárrá a német-római világbirodalom alig harmincesztendős urát. II. Kelemen (1046–1047), II. Damasus (1047–1048), IX. Leó (1049–1054) és II. Viktor (1055–1057)

pápák hű támaszai voltak a clunyi irányzat híveivel szoros kapcsolatban álló hatalmas császárnak. Henrik az egész keresztény világ urának érezhette magát, mikor – kevéssel római útja előtt – a magyar felkelésnek, majd visszatértekor Gottfrid lotharingiai herceg lázadásának hírért vette.

Péter trónját Endre, a császárral barátságot tartó Nagy Jaroszláv veje, foglalta el. Gottfrid és a többi nyugati hűbérurak lázadása mögött Jaroszláv másik leányának férje, I. Henrik francia király állt. E sógorsági viszonyból aligha szabad a két esemény szorosabb összefüggésére következtetnünk, de feltehető, hogy a császárral szemben eddig barátságosan viselkedő francia királyt a magyar eseményekről vett hí-

rek készítették a lotharingiai herceg elszakadási törekvéseinek támogatására. Bármint volt is, Endrének kapóra jött a lotharingiai felkelés. Ez tette számára lehetővé a császár bosszúló hadjáratának elodázását.

Követei 1047 nyarán tisztelegtek Speyerben Henriknél. Előadták, hogy Endrének mi része sem volt a Péter ellen támadt összeesküvésben, a királyságot népe sürgető kívánságára kényszerült elvállalni, trónralépve kivégeztette Péter bántalmazóit s a többi összeesküvőt is hajlandó a hűbérese személyében megsértett császárnak kiszolgáltatni. Ezenfelül évi adót, hadi segítséget és hódolatot ajánlottak fel Endre királyi méltóságának elismerése és a béke helyreállítása fejében.

Endre hűbérajánlatának őszinteségéhez szó fér. A szláv udvarokban, ahol a politika első iskoláját járta, a hűbéri viszonyt nem tekintették morális kötelezettségnek, csupán időleges politikai kapcsolatot láttak benne, amin az erőviszonyok változásával könnyűszerrel változtatni lehet. Így tett Vitéz Boleszláv, mikor hatalmában megerősödött és így tett Bretiszláv is, kinek küzdelmét Endre 1038 és 1039-ben egész közelről szemlélhette. A békét azonban komolyan akarta, mert arra neki és országának égető szüksége volt. Jól tudta, hogy a birodalmi sereg támadása katasztrofális veszedelmet jelenthet a forradalomban legyengült s a konszolidálás útján éppen csak megindult országra. Pedig a támadás szinte elkerülhetetlennek

látszott, mert Péter elmozdításával és megvakításával a császárt saját személyében érte súlyos sérelem, amit III. Henrik bosszulatlanul nem hagyhatott. Az is kétségtelen volt, hogy a császár, ki német tartományaival is egész önkényesen rendelkezett, maga készül eladományozni a Péter halálával – felfogása szerint – reá visszaszállt hűbéres királyságot. Ily nehéz körülmények közt a hódolat felajánlása, mint a háború elhárításának egyedüli módja, mindenesetre indokolt és politikai cselekedet volt, hiszen a magyar jog értelmében törvényesen uralkodó király önkéntes hűbéres hódolata – a későbbi felszabadulás hátsógondolatával – még mindig sokkal

kedvezőbb s a jövőre biztatóbb kilátást nyújtó megoldás volt a császári adományon alapuló hűbéres fejedelemségnél. Henrik azonban épp ez okból nem állt rá Endre ajánlatára, amiben saját jogai csorbítását látta. Ha elfogadja az örökösödés címén trónralépett Endre hódolatát, evvel Magyarországot az Árpádház örökös hűbérének ismerte volna el, holott ő ilyenről nem akart tudni. Magyarországot csak mint személyes beneficiumot adta életfogytáig Péternek, miután ez a hűbéri jog szokásos szertartásai közt reáruházta annak tulajdonjogát. Ezért tartotta saját szempontjából fontosnak, hogy Magyarországot serege élén vegye birtokába s mint a lázadóktól fegyverrel visszaszerzett

tulajdonát adományozza személyes hűbérül akár Endrének, akár másnak. A tervbevett magyar hadjáratot, Endre békés szándékáról meggyőződve, mégis elhalasztotta s miután a sváb Welf grófot Karinthia hercegévé (1047–1055) kinevezte s így a határvidék védelméről kellően gondoskodott, a lotharingiai forrongás lecsendesítésére indult.

A császárt a következő években birodalma belső ügyei és egyházi dolgok foglalták el. Endre alaposan felkészülhetett a küzdelemre. Nem is vesztegette idejét. Első gondja volt a gazdátlan püspöki székek és tisztségek betöltése. Az esztergomi érseki széken 1055-ben a kelenföldi vérengzésből megmenekült Benedeket találjuk. A tihanyi alapításkor jelenlevő Kelemen

és Miklós valószínűleg Veszprém és Győr püspökei voltak. Kalocsán 1050-ben György az érsek. A pécsi egyházmegyét 1036 óta Szent Mór kormányozta. Biharban a lüttichi származású Leodvin lett püspökké, ki már Endre idejében jött több más pappal együtt Magyarországra. Nádorispánná Záchot tette, kiben a későbbi Nógrád megyei híres Zách-nemzetség őseit láthatjuk. Az ispánok közül névszerint ismerjük a Péter korában meghonosodott Gut-Keled-nemből származó Vid bácsi ispánt, Ják-nembeli Mártont, továbbá Ernye, Endre, Fancsal, Hetey, Gilco, Lutovic és Woiteh ispánokat. A három utóbbi idegennek látszik. Rajtuk kívül Koppány bíró és Nána lovász szerepelnek 1055-ben a király

kíséretében. Ezek voltak munkatársai a rend és nyugalom teljes helyreállításában. Rájuk hárult a pogány uralom utólagos fellobbanásainak erélyes elfojtása.

Hadserege vezérletére Endre kitűnő katona hírében álló öccsét, Béla herceget hívta haza Lengyelországból, kivel – mint törvényes örökösével – orosz szokás szerint országát is megosztotta. „Sem örökösöm, sem testvérem nincs rajtad kívül – izente neki –, légy te örökösöm, kövess az uralkodásban. Ne késlekedjél hozzám jönni, hogy személyesen eljövén, az ország javaiban megosztozzunk.” Béla el is jött lengyel feleségével, két kisfiával és leányával, kiket idehaza nemsokára még egy fiú és három leány követett. „Tanácsot tartván, az országot

három részre oszták, melyekből kettő a királyi felség tulajdona maradt, a harmadik a herceg birtokába bocsáttatott.” Bélának az ország északi és északkeleti része jutott Nyitrától és Pozsonytól Ung, Szatmár, Bihar vidékéig. Tartománya déli határa a Duna, keleten a Körös-folyó és a bihari erdőség volt. A Dunántúl, a Duna-Tisza köze és a Marosvidék Erdéllyel Endrét uralta. Ország részében Béla teljes uralkodói hatalommal élt. Udvar tartott, pénzt veretett, élvezte a várgazdaságok jövedelmét és kedve szerint adományozhatott. Bátyjának azonban feltétlen hűséggel, hűbéres hódolattal tartozott.

Béla hazajövetelével nemcsak kiváló hadvezérre tett szert Endre, aki maga a katonai tudo-

mányban nem nagyon tűnt ki, hanem értékes szövetségesekre is. Kázmér lengyel herceg és utóda, II. Merész Boleszláv (1058–1079) sohasem feledkeztek meg a nagy szolgálatokról, amiket az északi hadjáratban Béla tett sógorának. Mindvégig jó rokonai és hű szövetségesei maradtak neki és fiainak. Az új bajor herceg, lotharingiai Konrád (1049–1053) is rokonságban állt Bélával. Unokatestvére volt feleségének és a háborút sürgető Gebehard regensburgi püspökkel szemben kezdettől fogva békés, majd kifejezetten magyarbarát magatartást tanúsított. A külpolitikai helyzet egyébként sem volt kedvezőtlen. Keleten az egykor hatalmas besenyőség utolsó óráit élte s nemsokára áldozatul esett a keletről előrenyomuló új és

kún rokonoknak. Oroszországban Endre apósa kezében volt a hatalom. Konstantinosz Monomachosz császárt (1042–1054) külső háborúk, belső zavarok kötötték le s ezért jó viszonyt tartott fenn magyar szomszédjával. Barátságuk emlékének látszik magyar földön talált s – úgy lehet – Endre számára küldött díszes koronája. Mikor 1050-ben érkezett a leszámolás ideje, Endre és Béla teljesen felkészülve várták a németek támadását.

Az ellenségeskedést Gebehard regensburgi püspök, II. Konrád császár harcias és erőszakos féltestvére kezdte meg, kit nagyon bosszantott császári unokaöccse halogató politikája. 1050 tavaszán seregével hirtelen átkelt a Lajtán és a gyepüntúli magyar területet kezdte

pusztítani. A magyarok sem voltak restek. A zsákmányával visszavonuló bajor sereg nyomában Ausztriába törtek és kegyetlenül dúlva, gyujtogatva pusztították a határvidéket. A császár szemethúnyva Gebehard támadása fölött, kihívásnak vette a nemrég még hódolásra kész magyarok támadását s a bajor urakat az előző évek harcaiban felégetett Hainburg – mint akkor mondták: Heunenburg, vagyis Hímvár – felépítésére utasította. A magyarok a várépítést folytonos portyázó támadásokkal akadályozták s a védelemre kirendelt bajorok közül sokat elpusztítottak. Béla sógora, a lengyel herceg is akcióba lépett s a császár hű vazallusának, Bretiszláv cseh hercegnek keleti, lengyel tartományát

nyugtalanította. Bár a császárral szemben Kázmér nyíltan nem lépett fel, sőt hűségét folyton hangoztatta, Bretiszláv erejét a következő években is állandóan lekötötte s az 1054-ben neki formálisan is átengedett Sziléziát elfoglalva, nagy szolgálatot tett a magyar királynak, kinek a cseh herceg – mint a korábbi események bizonyítják – érzékeny kárt okozhatott.

A következő évben Henrik döntő lépésre határozta magát. Nyár derekán az egész birodalom haderejét összevonva indult Magyarország ellen. A csehek, morvák, bajorok és karantánok Bretiszláv, Gebehard püspök és Welf karinthiai herceg vezérlete alatt a Duna balpartján törtek a Kis-Alföldre és a Vág völgyére. Henrik főse-

regével a jobbparton maradt, de régi tapasztalatain okulva, elkerülte a Fertő és Rábca mocsaras vidékét. Karinthia felől a Rába jobbpártján a Zala-folyó és a Balaton mentén vonult Fehérvár ellen. Endre és Béla ismét a régi magyar taktikával éltek. Minden terményt felégettek, minden gabonát elhurcoltak vagy elrejtettek, minden barmot elhajtottak a támadó sereg útjából és fokozatosan visszavonulva csalogatták az ország szívébe. A Veszprém és Fehérvár környékén gyülekező magyar főssereg nyílt harcba itt se bocsátkozott. Folytonos rajtaütésekkel gyengítette, pusztította a vitézül verekedő, de az éhségtől és fáradságos úttól már kimerült ellenséget. Somogy felől pedig egy másik sereg szép csendesen a németek há-

tába került, megszállta a Zala és Rába völgyeit és megerősítette a kapuvári, mosoni gyepüket. A császár a bekerítésről hírt véve, sietve takarodót fúvatott. A magyarok persze hátbaktak s a nagy reményekkel útrakelt birodalmi sereg utóhada már futva menekült a Vértes-hegység utain Győr és Moson felé, hol a hajók várakoztak rájuk. Még évtizedek múlva is emlegették, hogy siettek „a csúfot vallott németek sátraikat, pajzsaikat, minden holmijukat elhagyva, vissza Németországba” s – mint mondták – „erről az esetről nevezik a helyet, honnan a németek vértjeiket elhányva megszaladtak, mind mai napig Vértes hegyének”. A Dunát elérve, nem találták ott az élelmet hozó hajóhadat. Beszélték, hogy magyar portyázók elfog-

ták Gebehard levelét, amiben „tudakolá Henrik császártól, hol várakozzék rá s íranak Gebehardnak egy levelet”, amelyben a császár nevében gyors visszavonulásra utasították. A császár minden oldalról körülkerítve, toronyirányt vett s a kapuvári határőrségre támadva igyekezett az ellenséges gyűrűt átvágni. Burgundi és szász csapatok kemény harc után legázolták az országkapu őrségét s a sereg – nagy veszteséggel bár – kimenekült a csapdából és október végére Hainburg alá ért.

Az egykorú német írók – Hermann és az altai-chi szerzetes becsmérlik a „rablók szokása szerint meg-megfutamodó” magyarok harcmodorát, keseregnek a terep nehézsége, az út járhatlansága fölött s a vereséget szépítve, büszkél-

kednek a német sereg gyujtogatásával, pusztításával, de a szégyenletes visszavonulást letagadni ők sem tudták.

Henrik – mint húsz év előtt apja – megtizedelt, összetört, kiéhezett sereggel takarodott ki Magyarországból. A magyar királyság megszűnt hűbéres tartomány lenni. Ő maga még ragaszkodott régi tervéhez. Nem vette észre, hogy hatalma már leáldozóban van s az osztrák örgróf útján bölcs mérséklettel békét ajánló Endrét ridegen elutasította. Persze hűbéres hódolatról már nem volt szó s Henrik az inkább szégyenletes, mint véres vereség után jobban vágyott, mint valaha a bosszúra. Pedig most a pápa és Hugo clunyi apát is békeközvetítőként léptek fel. IX. Leo pápa (1049–1054) – még

mint Bruno touli püspök – alig három éve hozta létre a békét és szövetséget császára és a francia király közt. Most a német–magyar béke és szövetség létesítésén fáradozott. De törekvése hajótörést szenvedett Henrik makacsságán, ki remélte, hogy – ha nyílt ütközetre kényszerítheti Endrét – túlerejével győzni fog és újra bevonulhat Fehérvárra, újra birtokába veheti hűtelennek bizonyult hűbéres tartományát.

A veszedelmes dunántúli vidéket elkerülve, 1052 júniusában a pünkösdi ünnepek után seregével és hajóival Pozsony ostromára indult. A magyar őrség Vojtech, Endre és Márton ispánok vezetése alatt nyolc hétig keményen harcolt, míg a hajókat egy éjszaka Zotmund

bűvár sülyesztette el. Komolyabb hadműveletre mégsem kerülhetett sor, mert az Endre kérésére személyesen Pozsony alá jött IX. Leo pápa visszavonulásra, a béke elfogadására bírta Henriket. A béketárgyalások azonban megszakadtak, mert Endre a német sereg elvonulása után – a pápa haragját is magára vonva – megtagadta a sarcfizetést. Elhatározása a Bajorországban kitört zavarokkal függ össze.

Konrád herceg és Gebehard püspök lappangó viszálya, amiben már ekkor része lehetett Konrád magyarbarátságának is, Pozsony ostroma idején nyílt háborúskodássá fajult. Egész Bajorország lángbaborult s a két ellenfél hívei véres harcokat vívtak egymással. E harcok 1053

tavasza Konrad bukásával végződtek. Henrik megfosztotta őt tartományától s a herceg híveivel a magyar udvarba menekült, hol unokanővérének férje és sógora szíves barátsággal fogadták. Összeköttetésük nem ekkor kezdődött. Mindenesetre feltűnő, hogy Henrik két hadjáratában éppen a bajor hercegnek nem jutott szerep. A XI. század végén írásbafoglalt magyar hagyományban fennmaradt a homályos emléke, hogy Konrad – akit később a hasonlónevű császárral tévesztettek össze – követek útján érintkezett Endrével s hogy követe az a Potho gróf volt, aki 1055-ben a vele való cimborálás miatt vagyonától megfosztva menekült magyar földre és halála után az ő özvegyét vette nőül.

A naivul etimologizáló hagyomány hitelét emeli, hogy a Salamon bukása után Németországba visszatért Potho 1V. Henrik császárnak is teljesített követi szolgálatot. Az 1052. év őszén, amikor Konrád és Gebehard harca már javában dúlt, mindenesetre Konrád vette rá Endrét békeszándékának megváltoztatására. Gebehard viszont most minden erővel a békekötésen fáradozott, hogy ellenfelét a magyar támogatás reményétől megfossza. Endre követei az ő kíséretében 1053 elején meg is jelentek a császár előtt és egyszersmindenkorra egy nagyobb összeg fizetését, Itália kivételével minden hadjáratra segítséget s az Abától már amúgyis elvett lajtántúli terület átengedését ígérték. Henrik a

sok kudarc után mindenre hajlandó volt, de most Endre lépett vissza. Szándéka megváltoztatására Konrád és sógora, Béla herceg, a magyar trón kijelölt örököse bírták rá, akik a régi bajor-magyar szövetségről, Szent Henrik és Szent István korának visszaidézéséről ábrándoztak. Konrád a császári trónra vágyott, amire származása révén – úgy hitte – legalább annyi joga van, mint Henriknek. Hiszen ő is az Ottók véréből származott, kiknek uralma ellen a császár öse, Vörös Konrád, éppen a magyarokkal szövetekezett. Ő is azon a hercegi széken ült, melyről egykor II. Henrik, majd III. Henrik is trónra lépett.

A béke felborult, Konrád a vele menekült bajo-

rokkal és magyar sereggel 1054-ben és 1055-ben többször betört Karinthiába és Ausztriába. A határvillongások, portyázó hadjáratok két éven át napirenden voltak, mikor Konrád lázadása komolyabb formát öltött s a császárt gyors beavatkozásra kényszerítette. A bajor hercegi széket 1053-ban III. Henrik háromesztendő fiával, a nemrégén trónja örökösévé is megválasztott Henrikkel, majd ennek kétéves öccsével, Konráddal (1054–1055) töltötte be s a kormányt Gebehard eichstädti püspök kezére bízta, kit később II. Viktor néven a pápai trónra emelt. A gyermekuralom nem tetszett a bajor uraknak, az eichstädti püspök hatalma sértette Gebehard regensburgi püspököt. Az urak – azelőtt is Konrád hívei – Aribo és

Potho grófok vezetése alatt titkon vagy nyíltan Konráddal és a magyarokkal értettek egyet.

Henrik a lázadókon aratott győzelem után 1055 tavaszán Regensburgban ítélkezett a lázongó urak fölött. Aribót, kinek családja a magyarbarát Arnulf herceg ivadékainak bukása óta a bajor Pfalzgraf tisztét viselte, megfosztotta e méltóságától és Poth fivérével együtt vagyonvesztésre ítélte. Ugyane büntetés érte Gerold grófot. Mindannyian Magyarországra menekültek. Aribo ivadéka – a Győr- vagy Poth-nemzetség – később meghonosodott és hatalmas magyar családdá terebélyesedett, de Potho Salamon király bukása után visszatért hazájába. Ezek a menekültek hozták létre a békét és szövetséget Konrád és a bajor viszo-

nyokkal immár elégedetlen ellenfelei – Gebehard regensburgi püspök, Richwin gróf, Welf karinthiai herceg – közt.

A régi ellenfelek most szoros fegyverbarátságban törtek III. Henrik életére és megbuktatására. Magyar segítséggel Konrádot akarták trónra emelni, de Welf hirtelen megbetegedése keresztülhúzta terveiket. A beteg herceg halálos ágyán töredelmes vallomást tett. A császár mindjárt Regensburgban temett, püspök bátyját fogságra vetette, a világi urakat kivégeztette vagy száműzte. Konrád herceg nem sokkal Welf halála után, 1055 december elején magyar földön halt meg. Már előbb elköltözött az élők sorából Bretiszláv cseh herceg és Adalbert osztrák örgróf. Egy évvel utóbb maga

Henrik is követte lázadó és hűséges vazallusait. Alig negyven esztendő volt, mikor 1056 októberében a halál elragadta. Trónja hétéves fiára, országának kormányzata özvegyére maradt. A magyar hadjáratok főszereplői mind elköltöztek „a hűbéres magyar király”, Péter után. A birodalom és tartományok élére új emberek kerültek. Velük új korszak kezdődik a magyar-német viszony történetében, aminek első jellemző mozzanata az egykori ellenségek gyermekeinek házasságkötése volt.

*

A cseh hercegséget Bretiszláv halála után legidősebb fia, II. Spytivev (1055–1061) örökölte.

A morva hercegséget Vratiszláv kapta, de bátyja üldözése elől már 1055-ben kénytelen volt anyjával együtt magyar földre menekülni. A magyar udvarban megismerkedett Endre leányával, Adelhaiddal s őt 1056-ban nőül véve, visszatért morva hercegségébe, hogy 1061-ben fiatalon elhalt bátyja örökébe lépjen. Anyja, az egykor szépségéről híres Schweinfurti Judit, kit Bretiszláv régi szláv szokás szerint rablással tett hitvesévé, 1058-ban Magyarországon halt meg. A csehek később tudni vélték, hogy halála előtt kegyetlen „fia szégyenére és bosszúságára férjhez ment Péter (!) magyar királyhoz”.

A megelőző években elég bajt okozó morva szomszédal ekként megbékülve, Endre a né-

met udvarhoz is békeajánlással fordult s III. Henrik tízéves leányát, Juditot, nőül kérte öt-éves fia, Salamon számára, kit – Béla öccsének tett ígéretét már előbb megszegve – utódjává jelölt ki és 1057-ben királlyá koronázta-tott.

Béla herceg kilenc éve élt már idehaza bátyjával teljes békében, mint uralkodótársa, trónjának jog és ígéret szerint örököse s ez idő alatt Endrét elsősorban az ő hadvezéri tehetsége és sógorainak támogatása mentette ki a legsúlyosabb helyzetekből. Most a trónt mégis egy öt-éves gyermeknek kellett átengednie. Természetes, hogy haragra lobbant, mégis mikor bátyja – fiát ez oldalról biztosítandó – a koronát és kardot elébe téve, választásra hívta fel,

habozás nélkül a hercegséget jelképező kardot választotta, mondván: „legyen a korona fiadé, ki föl van kenve és add nekem a hercegséget. A király – ami ritkán történt még – földig hajolt előtte, mert azt hitte, a koronát oly őszinteséggel engedte át fiának, mint ahogy neki Levente adta volt. Pedig a herceg félelemből cselekedett így.” Az egyik udvari ember figyelmeztette: „ha éltedet szereted, vedd a kardot”. Béla látszólag meghajolt Endre érvelése előtt, ki hitszegését a császári ház óhajlásával, a német béke kívánatosságával mentegette. Lelke mélyén mégis sértve érezte magát s a királytalálkozón nem jelent meg. A találkozás, békekötés és a gyermekek eljegyzése 1058 szeptemberében

nagy ünnepségek közt a magyar-német határon történt meg. Az özvegy császárné és a nyolcéves IV. Henrik (1056–1106) maguk hozták el és adták át a tizenegyéves menyasszonyt hatéves vőlegénye szüleinek. Miután a békét mint egyenrangú szerződő felek megkötötték s a két ország nagyjai azt esküvel megerősítették, Endre és felesége a gyermekpárt magukkal hozták Fehérvárra.

Nem sokkal utóbb Kommenosz Izsákkal, az új görög császárral (1057–1059) is sikerült Endrének a békét helyreállítania, amit egy magyar csapat betörése a birodalom határterületére nemrégiben megbontott.

Salamon uralma biztosítottnak látszott, mikor

apját váratlanul szélhűdés érte. Endre még nem volt öreg ember. Apja megvakításakor nem lehetett több húsz évesnél. Most a negyvenes évek derekán járt, de betegsége testileg, lelkileg megtörte. Előregedett és gyanakvóvá lett. Öccse ellen táplált gyanúját tanácsosai is szították. „A besugók hitegeték, hogy Salamon nem uralkodhatik, ha bátyját, mármint Bélát, el nem vesztik. Mások Béla herceget biztatták, hogy most volna alkalmas idő az ország megszerzésére, mikor Salamon még gyermek, apja pedig beteg, elgyengült és öreges. Végre a rossz emberek bujtogatásából a király és herceg meghasonlának.” Endre öccse életére tört, mire Béla feleségét hét gyermekével Lengyelországba vitte s onnét 1060 őszén tizenöt-

tizenhatéves fiával, Gézával és felesége unokaöccsétől, II. Merész Boleszlávtól (1058–1079) kapott lengyel segítőcsapatokkal tért vissza. Ezalatt a királynét, két fiát és a kis menyasszonyt a családi kincsekkel Tibold ispán Ausztriába, Melk városába kísérte s a császárné nagy sereget küldött Endre támogatására. A cseh herceg elmaradt, mert a lengyelek kikezdték határait, de eljött Ernő osztrák örgróf, Eppo zeitzi püspök, Vilmos meissenai gróf a bajorok, szászok és thüringiek seregével. Hozzájuk csatlakoztak Endre német hívei – köztük Potho gróf és a királyi zászlóalj. Béla a Felvidékről összevont hercegi haddal, a lengyel csapatokkal és a Tiszántúlról hozzáseregő magyarokkal, kik

közt Vata fiának vezetése alatt ott voltak a tizennégy év előtti pogány lázadás szereplői is, gyorsan közeledett. A magyarság túlnyomórészben az ő pártján volt, mert félt Péter korának visszatérésétől, a németek uralmától. A németek támadtak s az első összeütközés a Tiszántúl Béla győzelmével végződött, amiben nem kis része volt Endre magyar csapatainak, melyek Bélához szítván, az első összecsapásnál megfutamodtak. A magyar sereg támadásba ment át; a menekülőket keményen üldözte s a német vezérek közül a vitéz Vilmos örgrófot és az oroszlánként harcoló Pothot Eppo püspökkel együtt fogságba ejtette. Vitézeik színe-java szabadságát vagy életét vesztette. A többi ész

nélkül menekült Ausztria felé, de kevesen tudtak kijutni, mert a határon régi szokás szerint már hátukba került az ellenség. Endre király sem jutott el Ausztriáig. Kocsijából kiesve, a lovak összetipták. Fogolyként szedték fel és szállították Zircre, a királyi vadászházba, hol pár nap múlva kilehelte összetört, beteg lelkét. Szent Ányos monostorában temették el, melyet öt év előtt alapított a Balaton mellett Tihanyban.

I. Béla király (1060–1063) diadalmenetben vonult Fehérvárra s a püspökök az urahagyott nép örömrivalgása közt december 6-án királlyá koronázták. A diadal kivívásában részes pogányok azonban zúgolódní kezdtek s mint egykor Endrétől, tőle is a keresztény hit eltörlését,

a papság kiirtását kívánták. Vata fia János varázslói, bűbájosai és látói igézésekkel kedveskedtek az uraknak, mások istentelen, lázító beszédeket tartottak. De Béla más fából volt faragva, mint bátyja. Ő nem alkudozott és nem tűrt semmi kihágást. Katonáival körülvétette a lázadó tömeget, a felbujtókat leölette, a varázslókat fogságra vetette, a többit korbáccsal verette szét s Vata ivadékait eltiltotta a keresztényekkel való házasodástól. A második és utolsó pogánylázadást Béla vaskézzel fojtotta el, egyszersmindenkorra lehetetlenné téve minden megmozdulást. A királyi hatalom átvétele zökkenő nélkül történt meg s a fogoly német urak, kiket Béla tisztességgel udvarában tartott és nemsokára

szabadon bocsátott, a harci tapasztalatok után saját szemükkel győződhetek meg az új király erélyéről, bölcseségéről és kereszténységéről.

Endre özvegye gyermekeivel a német udvarba menekült s ott száműzött híveivel együtt Salamon visszahelyezését sürgette. Ágnes császárné fia nevében Ausztriában jelölt ki az özvegy és udvara számára lakást, míg a gyermek királyi párt, Salamont és Juditot, magánál tartotta. „Az országnagyokkal tanácskozva, bölcsen meghányta-vetette, miképen szerezhethé vissza számukra az elveszett királyságot”, de egyelőre nem gondolt harcra, mert a birodalom belső ügyei sok gondot okoztak neki.

Noha a támadás késett, Béla nem feledkezett

meg a Németország felől fenyegető veszedelemről. Tudta, hogy a német udvar nehezen nyugodhat bele a császárléány megkoronázott jegyesének mellőzésébe. Azt is tudta, hogy Endre menekült német és magyar hívei, egykori befolyásuk visszaszerzésére megegyezés esetén sem számíthatván, mindent el fognak követni ennek meghiusítására. Ezeknek jelenléte a császár környezetében katonai szempontból is nagy veszélyt jelentett, mert a magyar harcmódban jártas, az országgal ismerős vezérekkel szemben a megszokott taktika sem vezethet teljes eredményre, mint ez Péter második trónfoglalásakor is bebizonyult. Béla ezért minden erővel a békés megegyezésre törekedett s óvakodott a németek ellenszenvét

bármivel is kihívni. A fogságba esett német urakkal feltűnő tapintattal és barátsággal bánt, dokumentálta előttük pogányellenes és mindenben Szent István nyomdokain haladó politikáját s azután – elsőnek Eppo püspököt, majd a többieket is – minden feltétel nélkül szabadon bocsátotta. A foglyok a legjobb benyomással távozhattak udvarából s Weimari Vilmos meissenai örgróf mint Zsófia magyar királyleány jegyese tért hazájába. E házasság nem jöhetett létre, mert Vilmos 1062-ben esküvőre jövet, hirtelen meghalt. A szomorú hírt a magyar udvarba unokaöccse, Weimari Ulrik krajnai és isztriai örgróf (1054–1070) hozta meg, ki a menyasszonyt meglátva, mindjárt nőül is kérte. Az esküvőt nemsokára

megtartották. Béla másik leányát, Ilonát vagy Lepát néhány évvel később az Ulrik tartományával szomszédos északnyugati horvát határtartomány bánja, Zvoimir Demeter későbbi horvát király, vette nőül. Az Ulrikkal kötött házasságnak Béla szemében kétségtelenül megvolt a maga politikai értéke, mert Konrád lázadásával és bukásával s Ottó és Hermann bátyjainak már előbb bekövetkezett halálával Béla feleségének német összeköttetései, noha most lett volna rájuk a legnagyobb szükség, végleg megszakadtak.

Mikor látta, hogy mindez nem használ s a kis Henrik gyámságával a birodalom kormányzatát is magukhoz ragadó Hanno kölni és Adal-

bert brémai érsekek Nordheimi Ottó bajor herceggel (1061–1070) együtt háborúra készülnek, végleg leszámolt magával s oly ajánlattal állt elő, amit a császári udvar – nézete szerint – örömmel elfogadhatott. A birodalom nagyjai 1063 augusztusában határozták el Mainzban a hadbaszállást. Nem sokkal utóbb megjelentek Béla követei. Mint egykor bátyja, ő is hangsúlyozta, hogy Salamon elűzetésében nem részes, mivel az önszántából, apja akaratából menekült külföldre, hova senki sem üldözte s hogy zajongó, lelkesedő katonái kívánságára kényszerült a koronát fejére tenni. Hódolatát is felajánlotta, de nem a császárnak – mint Endre tette –, hanem a koronás magyar királynak, szerencsétlen bátyja tizenegy éves

fiának. „Jöjjön haza a király országába, ha akar. Ő kész fogadni és ha meghagyja apja idején is bírt hercegségében, kész neki hűséggel szolgálni.” Nehogy szándéka tisztaságában kételkedjenek, saját fiát kezesül ajánlotta fel a gyermekkirálynak.

Béla király vitéz katona, igazságszerető, kegyelmes, bölcs fejedelem volt. Német földön az 1060. évi harcban foglyul esett urak dicsérték méltányos és emberies bánásmódját. Idehaza alig három évtizeddel halála után feljegyezték róla, hogy teljes szigorral szerzett érvényt vallása, egyháza jogainak és mindenben „javát kereste nemzetének”, de azt is kiemelik, hogy „mindazok feleségét és gyermekeit, akik Salamon királyt követték, bántatlanul, sértetlenül

örizteté, hogy önként térjenek haza s javaikban éljenek”. Fiai – éppen Salamonnal szemben – az önzetlenségnek, önmérséklésnek és korukban szinte páratlanul álló keresztényi béketűrésnek sok és fényes tanujelét adták. Ily tulajdonsággal bíró, ily fiakat nevelő emberről nehéz volna feltenni, hogy belátó engedékenysége mellett sem megalázkodó, félre alig érthető ajánlata mögött valami hátsógondolat lappangott. Első haragjában, bátyja tanácsosainak gonosz szándékától felingerelve, érvényt szerzett magyar felfogás szerint kétségen felül álló öröklési jogának. Később – érett megfontolás után – visszariadt a hiábavaló vérontástól, országa békés jólétének feldúlásától, a megvakított apa

rémképét felidéző testvérharctól. Eszébe jutott, hogy – ha félelemből is – beleegyezését adta Salamon megkoronázásához és eszébe jutott apja ellenfele, ki népétől elűzve, idegen hatalom szolgájaként jött vissza országába és idegenek prédájára bocsátá annak javait. Mindez éppen elegendő volt arra, hogy – mint a trónra halála után ugyanily jogcímmel rendelkező fiai is tették – a koronát teljes önzetlenséggel engedje át kis öccsének. Szándéka oly egyenes volt, mint jelleme. Legfeljebb arra gondolt, hogy a kis király mellett úgyis ő fogja a kormányt kezében tartani. A németek mégse hittek neki. Azt gondolták, még mindig a kegyetlen és hitszegő Abával vagy a ravasz Endrével állanak

szemben s a „máskor is tapasztalt magyar cselszövést és ravaszságot” emlegették. Hiába mondták el a fogságból megtért urak tapasztalataikat, Endre hatalmukat veszített híveinek gyanúsításai több hitelre találtak.

A magyarok ungar nevének leszarmazása és változatai.

ó-bolgár: onogur (V–VII. sz.); ongur (ungur) (VI. század közepe); ó-orosz: ugre(-i) (IX–X. sz.); tót:uhri; lengyel: wengrzin; ó-német: ungr[-i]; szerb: ugri; bolgár: ugrin; ó-felnémet: ungar (IX. század vége); német-olaszországi középlatin: ungrī (IX. század vége); németor-

szági latin: ungari (X. század eleje); ó-felnémet: ungari (egyesszám); franciaországi középlatin: unгри (X. sz. eleje), hungri (X. sz. eleje); francia- és olaszorsz. latin: ungari (X. sz. eleje); németországi latin: ungarii (X. század közepe); ó-felnémet: ungere; ó-francia: ungre; ó-francia: hungre; középfelnémet: unger; ó-francia: ongre; ó-francia: hongre; olasz: ungheri; francia- és olaszorsz. latin: hungari (X. sz. eleje); német: ungar; holland: onger; fr. ongreis, ongrois; francia: hongrois; spanyol: hungaro; angol: hungari-an; olaszországi latin: hungarii (X. sz. közepe); holland: hongaar.

A bajor herceg izgatására a birodalmi had, élén a tizenhároméves IV. Henrikkel, útrakelt. Az

orosz asszony, Salamon anyja – az egykorú Hersfeldi Lambert írja – a magyar királyi ház drága ereklyéjét, „a nagy híres hún királynak, Attilának kardját ajándékozta Ottó bajor hercegnek, mert a király az ő tanácsára és izgatására határozta el, hogy fiát országába visszasegíti”. Béla az elutasító választ véve, új követeket küldött, de eredménytelenül. A birodalmi sereg vezérei Ottó herceg és Adalbert érsek voltak, a hadbaszállt kis Henrik névleges vezetése alatt.

A magyar sereget Béla halálos betegen vezette harcba. Kevéssel előbb Dömösön összeomlott felette a ház és testét teljesen összetörte. Mégis kivitette magát seregéhez, hogy a határvédelmet személyesen intézze. A magyarok Kapu-

várnál vártak az ellenségre, de Salamon magyarjai a gyepüvonalon elterülő mocsarak rejtett utain Moson vára alá vezették a császárt. A magyar sereg észbekapva, délkelet felől ugyanoda sietett. A várőrség megzavarodott, szinte kardcsapás nélkül adta át a várat s a határerődítéseken áthatoló sereg előtt nyitva állt az ország szívébe vezető út. Gyors parancsokra, erélyes intézkedésekre volt szükség, de Béla király már nem intézkedhetett. Meghalt, alighogy hírét vette a határvár elestének.

Géza herceg nem harcolt tovább; seregét gyorsan visszavonta. Maga apja holttestével a szekszárdi monostor felé igyekezett, követek útján jelentve Salamon királynak hódolatát és hűségét; csupán apja egykori hercegségére tartotta

fenn igényét. A gyermekek, Henrik és Salamon, seregük kíséretében kardcsapás nélkül vonultak Fehérvárra. A papság és a nép nagy tisztességgel fogadta őket és miután a békét mindkét fél esküvel megerősítette, a püspökök Salamont újra megkoronázták és királlyá kiáltották ki.

Henrik és vitézei szeptember végén gazdag ajándékokkal megrakodva tértek haza. Salamon király (1063–1074), törvényes uralkodója lett. Magyarországnak. Egy kérdés azonban tisztázatlanul maradt. Géza felajánlotta hódolatát és hűségét, de ugyanekkor határozott igényt jelentett be apja hercegségére. A magyar jog értelmében őt, mint családjának legidősebb – bár még alig húszéves – tagját meg-

illető trónról a béke kedvéért önként lemondván, ennyire teljes joggal igényt is tarthatott. Mivel követe útján előterjesztett ajánlata válasz nélkül maradt, apja temetése után seregével a Felső-Tisza vidékére, a hercegségbe vonult s unokafivérétől; Merész Boleszlávtól kért lengyel segítőcsapatokkal megerősödvé indult a Duna felé, hogy ha kell fegyverrel erőszakolja ki jogát.

Közeledtének hírére az udvar Fehérvárról Mosonba költözött s a királyi sereg a Rába-vonalra vonult vissza, hogy összeütközés esetén közel legyen a német szövetségéhez. Géza magyar-lengyel seregével a Dunán átkelve haladt Győr felé. Az ország majdnem egészen a kezén volt, de azért békére hajlott s a herceg ha-

talmát látva, a király környezete is engedett a békét közvetítő püspöknek, különösen az ékesszavú Dezső kalocsai érsek rábeszélésének. 1064 január 20-án kötötték meg a békét Győr városában. Géza megkapta apja hercegségét, ő viszont hűséget fogadott öccsének. Az ünnepélyes hódolat húsvéti ünnepén Pécsen történt meg. A szentmise előtt Géza herceg – mint a király hűbérese – az országnagyok segítségével maga helyezte a szentkoronát Salamon fejére.

A hadjárat lefolyása és kimenetele emlékeztet az 1044. évi háborúra. Péter és Salamon egyaránt német segítséggel jöttek országuk visszafoglalására. Mindkét sereget magyar menekültek vezették át a határöv mocsarain, erődítése-

in. Ugyanazon az úton haladva értek Fehérvárra, hol mindkettőt a nép ujjongása közt kiáltották ki királlyá. Egyiknek ellenfele sem élte túl vereségét. Mindkettővel német vitézek jöttek a magyar udvarba és mindkettő a német-római császár szövetségét hozta tarso-lyában. A két bevonulás közt mégis igen nagy különbség volt.

Péter unokaöccse volt Szent Istvánnak, de apja után és nevelése szerint idegen s a magyar trónöröklési rend ellenére, idegenbe űzött magyar hercegek sérelmére uralkodott. Salamon a honalapító fejedelem vérszerinti ivadéka s a trónra jogosult Géza hozzájárulásával, mint a trón törvényes örököse vette át az uralmat. III. Henrik, mint Magyarország ura jött Fehérvár-

ra. Időleges birtokul, hűbérként ajándékozta az országot Péternek; a német birodalom újonnan felesküdt hűbéres fejedelmének. Most szó sem volt hűbéri viszonyról, hódolatról. IV. Henrik, mint szövetséges fejedelem hozta haza sógorát és a békét vele, mint egyenrangú szuverén uralkodóval megpecsételve tért hazájába. Akkor a német krónikások és költők örömujjongva kiáltották világgá Dávidhoz és a Senaheriben győzedelmeskedő Ezekiáshoz hasonlított nagy császáruk diadalát, ki „nemes és csodálatos győzelemmel” szerezte meg és biztosította utódainak Magyarországot. Most szerényen állapítják meg, hogy „a magyarokkal a béke ilymódon újra helyreállt.”

*

A nyugati veszedelem vihara elvonult Magyarországra felett, de kelet felől új fellegek gyülekeztek. 1068-ban a Dnyeper és Al-Duna közt lakó úzok, három évvel később a keletrómai birodalom dunai határvidékén letelepített besenyők törtek az ország területére s a besenyő támadás nyomán megtörtént az első komoly összeütközés a magyar királyság és a vele hét évtized óta szomszédos görög császári hatalom közt.

Az orosz krónikákban tork, vagyis türk néven emlegetett úzok, a későbbi magyar krónikák fekete kúnjai, kiknek a kazárokkal kötött szövetsége hozta valamikor a besenyőket a lebediai magyarok nyakára, a XI. század első felében a Volga és Don körüli pusztaságon éltek. Tá-

madásaikkal sokat nyugtalanították az orosz fejedelemségeket, mígnem a XI. század derekán a Don és Al-Duna közt lakó besenyő rokonaik ellen fordultak s azokat nyugat felé szorítva, a Dnyeperig hatoltak. Megjelenésükkel és a besenyők költözésével függ össze egy besenyő csapat erdélyi betörése és az első besenyő telepések magyar földre érkezése Szent István utolsó éveiben. Megmozdulásuk előidézői az Ázsiából előtörő kúnok – az orosz források polovecei, a magyar krónika fehér kúnjai, a bizánci írók kománjai – voltak, kik az úzokat nyugat felé hajtva, a Volga és Don vidékére érkeztek. 1060 táján a kúnok újabb támadása a Don és Dnyeper közén tanyázó úzokat átvette a Dnyeperen s a hazát kereső nép, a bese-

nyőket délre űzve, az Etelközön és Havas-
elvén, Magyarország és a keleti birodalom
szomszédságában szállt meg.

A százados harcokban és belső torzsalkodás-
ban legyengült besenyők egyrésze új uralom
alá került. Mások a bizánci császár és a ma-
gyar király védelme alá húzódtak. A császár
tömegesen telepítette őket a Duna déli partjára
és a Balkán északi lejtőire, mint határőröket.
Ugyanez a szerep várt rájuk Magyarországon,
hova egy nagyobb csoportjuk Zoltán vezér
alatt Salamon idejében jött be s a Fertő vidé-
kén és a Vág mentén telepített le. Nemsoká-
ra résztvettek Géza oldalán a németek és Sala-
mon ellen vívott küzdelemben, a XII. század-
ban pedig állandóan szerepelnek az osztrákok-

kal és csehekkel időnként kitört harcokban. E nagyobb határőrcsapatokon kívül az egész országban elszórva is számos besenyő telepedett meg.

Az etelközi és havasalji úz törzsek ugyanolyan helyzetben voltak, mint kétszáz év előtt a magyarok. Tudták, hogy az egykori magyar hazában, a Kuban-Don-Dnyeper közt megszállt s az orosz fejedelemségeket 1061 óta véresen pusztító kúnok újabb támadása elkerülhetetlen. Ezért teljes erővel akartak utat törni dél vagy délnyugat felé. Először a bizánci birodalom ellen fordultak. 1065-ben a partvidéki őrsereget leverve, átkeltek az Aldunán és dunajobbparti erős állásaikból pusztító hadjáratban rabolták és kémlelték az egész félszigetet. A birodalmi

sereg nem mert velük nyílt harcba ereszkedni, de a határvidéki bolgárok és besenyők kitartó támadása és a soraikban kitört éhség végzett velük. A vert had maradványai a Duna mögé vonultak s odahaza erőt gyűjtve, 1068-ban élükön Osul vezérükkel az erdélyi hágókon át Magyarországra ütöttek. Mire az udvarban hírért vették a betörésnek, az úzok már végigpusztították a Felső-Maros és Szamosvölgyét s a Meszesi kapun át a belső gyepűvonalon is áthágva, Bihart és a Nyírséget dúlták. Salamon és Géza ennek öccsével, László herceggel, sietve szálltak hadba, de mire odaérkeztek, azok a Szamoson át visszahúzódtak. Zsákmányukkal az Avas és Lápos hegység alján elvonulva a Nagy Szamos

és Beszterce felé haladtak, mikor a Meszesen átjött magyar sereg a Szamosújvárról való Fánicsika kalauzolásával elébük került és a költőknél Cserhalom néven szereplő Kerlés falu mellett tönkreverte őket. Az ütközet hőse László herceg volt, az „erős karu, oroszlán izmú, magas termetével más emberek fölött fejjel kimagasló, gyönyörű ábrázatú” húszéves ifjú. Ez volt első szereplése és mindjárt „az első rohamban a legerősebb pogányok közül egymaga négyet ölt le, az ötödiktől nyíllal nehéz sebet kapott, de azután azonhelyt megöle.”

Az úzok e becsapás után többé sem a magyar, sem a bizánci történetben nem szerepelnek. A kúnok 1070-ben átkeltek a Dnyeperen s az

Etelközt és Havaselvét birtokukba véve, alapját vetették a Don torkolatától az Al-Dunáig terjedő kún hatalomnak, mely a tatárok megjelenéséig százötven éven át annyi gondot okozott a bizánci, magyar és orosz fejedelmeknek. Az úzokat részben a kúnok igázták le, de túlnyomórészüket a Duna balpartján szorult besenyőtöredékekkel együtt keletre költözött vissza s kievi és perejaslavi orosz fejedelmek hívására ezek szolgálatába állt. A XII. században is e fejedelemségek déli és keleti végvidékén teljesítettek határőri szolgálatot kún rokonaikkal szemben.

Három évvel az úz vagy fekete kún betörés után a besenyőkkel gyűlt meg a magyarok baja, miután előbb horvát szövetségben a IV.

Henrik ellen összeesküdt Bertold karinthiai herceget (1061–1077) támadták meg; ki Ulrik krajnai örgrófnak – Géza sógorának – halála (1070) után a tengerparti horvát tartományt nyugtalanította.

A bizánci császár besenyő határőreinek egy csapata 1071-ben a magyar király nemrégén megszerzett és Vid bácsi ispán kormányzata alatt álló szerémi tartományára tört és foglyokkal, prédával jól megrakodva tért haza. Salamon és a hercegek, hasonló becsapások megakadályozására és a békeszegés megbosszulása végett a birodalmi határerőd, Belgrád – mint magyarosan nevezték Bolgár-Fehérvár vagy Nándor-Fehérvár – elfoglalására indultak. A görög és bolgár őrség „gépekkel fujta a kénkö-

ves tüzet a magyar gályákra”, de a magyarok tüzet és vizet legyőzve átkeltek a Száván és körülzárták a várat. A felmentésére jött besenyősereget Ján soproni ispán embereivel kardélre hányta, foglyul ejtette. Kazár vezér futva menekült. Két hónapja törték már ostromlógépekkel, kőhajítókkal, faltörőkkel az erős falakat Salamon és Géza vitézei, nehéz tusákat víva a ki-kitörő bolgár és szaracén, azaz arab várvédőkkel, mikor egy fogoly magyar leány felgyújtotta a várost. A város elfoglalása után Nikétász vezér az őrség szabad elvonulását kikötve, a várat is feladta, de nem a királynak, hanem Géza hercegnek, kit vitéz és lovagias ellenfélnek ismert meg.

A görögök nem sokkal a magyar sereg elvonu-

lása után csellel visszafoglalták a várost s ezért Salamon 1072-ben bosszúló hadjáratra indult a birodalom ellen. A magyarok a körülzárt várat megkerülve, a Moravavölgyén Nis városáig hatoltak s azt megsarcolva harc nélkül tértek haza. Nisből magukkal hozták Szent Demeter kezét s azt a régi Sirmium helyén épült Száva Szent Demeter, szlávosan Dimitrovic – a mai Mitrovic – templomában ünnepélyesen elhelyezték.

*

Géza és László e hadjáraton már nem vettek részt, mert a király egy idő óta ellenséges szemmel nézte őket és – úgy vélték – valamit forral ellenük. Az első nyílt összeütközés Nán-

dor-Fehérvár bevétele után történt, mikor Salamon a hercegeket Vid bácsi ispán tanácsára a zsákmányosztásnál megrövidítette, de ez az összekoccanás régi lappangó ellentét kirobbanása volt.

A vitéz katonává serdült ifjú király lelkében még éltek gyermekkora hatalmas impressziói. Haloványan bár, de bizonyára emlékezett első koronázása és eljegyzése pompás külsőségeire, a száműzetés korából a császári udvar fényére. Emlékezett a világ urának vélt kis császár kíséretében történt diadalmas bevonulásra, királlyá magasztaltatása óráira, Géza futására, majd hódolására és Pécssett személye körül végzett szolgálatára. Ezek az emlékek, a német udvari embereknek hizelgése és Géza herceg

őszinte hódolata megtévesztették saját értéke és hatalmi állása felől. Hitte, hogy ő Magyarország egyedüli ura, ünnepezt, szeretett királya s mikor felserdült, észre kellett vennie Géza hódolatában a trónról önként lemondott fejedelem méltóságát, észre kellett vennie László vitézségét és mindkettejük nagy népszerűségét. Látnia kellett, hogy a magyarok Gézát és Lászlót jobban szeretik, az idegenek – a horvátok és Nikétasz – többre tartják nála, holott ő eddig német neveléséhez képest csak neki szolgáló hűbéres hercegeket látott bennük. Irigység, harag támadt szívében, amit idegen hívei gyűlöletté igyekeztek fokozni. Környezetében, mint Péter körül másodszeri trónfoglalása után, csupa idegent találunk. A

Péter korában bevándorolt Gut fia Vid bácsi ispán, a hagyomány szerint Salamon rossz szelleme, vejével, Éliással, a bajor földről Endre udvarába menekült s az 1060–1063. évi harcban nagy szerepet vivő Potho nádor, kit a későbbi krónikás, Otho néven emleget, a cseh földről jött Bogát fia Radován nádor Szent István németjeinek Endre és fia oldalán végig kitartó ivadéka: Ják-nembeli Márton ispán fiával, a „bátor” Opossal és Tibold ispán, az anyakirályné rokonának látszó Szvatopluk és a német udvari sereget vezérlő Markvart, egytől-egyig elkeseredett ellenségei voltak az őket egykor száműzetésbe kényszerítő Béla fiainak. Hiába hirdette a békét és egyetértést Dezső kalocsai érsek, a francia Leodvin bihari

püspök es a magyar Erne ispán. A szenvedélyes ifjúban a testvérgyilkosságból rendszert csináló normann-orosz uralkodók vére dolgozott. Inkáb hallgatott a besúgók szavára, mint legjobb híveire. Gonosz árulásra határozta magát; hercegségétől és életétől akarta megfosztani bátyját. Anyját, feleségét Mosonba küldte; maga alattomos támadásra készült. Géza, mikor a bolgáriai hadjáratra indulva értesült Salamon tervéről, a királyi hadtól elvált és hercegségébe visszavonulva védelemre készült. A püspökök és főurak közbelépésére a béke 1073 őszén megegyeszer helyreállt. Félévre fegyverszünetet kötöttek, de ez a megegyezés hamarosan felborult. Salamon udvarában az „ármányos” Vid és

társai, Géza oldalán a „gonosz” Vata – nyilván a kelenföldi vérengzés szomorúemlékű hősének fia vagy unokája – mindent elkövettek, hogy a béke meghiúsuljon s mikor Vidnek sikerült Géza pártjáról három magyar ispán – Petrőd, Szolnok és Bikács – árulását biztosítani, a harc kitört.

Salamon már előzőleg sógorához fordult segítségért, de hiába, mert Németországban javában dúltak a fegyveres pártharcok. Géza bizott magyarjai vitézségében és öccse vezéri képességében, de német beavatkozástól tartva, ő is idegenből kért támogatást. Lászlót Oroszországba küldte Svjatoszláv kievi fejedelemhez (1073–1076), ki nemrégén űzte el trónjáról Izjaszlávot, Endre sógorát és IV. Henrik barátját.

Másik öccse, Lampért herceg, Lengyelországba ment Boleszlávhoz, ki tíz évvel előbb készséggel segítette meg unokatestvérét hercegségeért vívott küzdelmében. Mindkettő eredmény nélkül tért haza. Az oroszok elég gondot okozott lázadással elfoglalt trónja biztosítása s a barátságnak később is csak az ő családja vette hasznát. Magyar földre menekült fia vejévé lett Szent Lászlónak. Lengyel Boleszláv éppen a csehekkel állt harcban s a császár támadása fenyegette. Géza ekkor sógoraira gondolt. Zvoimir tartományának fekvése miatt nem jöhetett számba. Billungi Magnus szász herceg, Zsófiának – az 1070-ben elhalt Ulrik özvegyének – második férje Salamon császári

sógorának fogságában sínylődött. Géza ezért Ottó morva herceghez küldte el Lászlót, ki néhány év előtt vette nőül Eufémia testvérüket. Egyidejűleg levélben védelmet kért VII. Gergely pápától (1073–1085) is, ki válaszában biztosította bizalmáról és megígérte, hogy ha ellenségei ellene törnek, benne mindig védelmezőjére fog találni. Mire ez a levél útrakelt, Magyarországon bekövetkezett a nagy fordulat.

A morva herceg Géza hercegségével szomszédos tartományából sietve hadrakelt. László a Felvidékről összevont hadakkal, tizenegy vármegye katonaságával várta a határon. Géza Bihar vidékén négy tiszántúli vármegyéje embe-reit gyűjtötte sereggé s velük indult február vé-

gén a dorogmai rév felé, hogy a Tiszán átkelve öccsével egyesüljön. Karcag táján utolérték Salamon hadai s miután a három áruló ispán megfutamodott, teljes győzelmet arattak seregén. Géza északnyugati irányba menekült, de Vác mellett már szembejött László és Ottó hada. A királyi had Mogyoród és Cinkota határában találkozott velük. Az ütközetben Salamon teljes vereséget szenvedett. Hadait szét-szórták. Hívei közül igen sokan, köztük Vid és Ernye ispánok is elestek. Markvart a német és Szvatopluk az orosz testőrség vezérei fogságba jutottak. Salamon maga Ják-nembeli Opos védelme alatt délfelé menekült a Csepelsziget tövében átvezető szigetfői révhez s ott a Dunán átkelve Mosonba sietett. Ottó morva herceg

hazatért. Géza és László – a mogyoródi nap legendás vitézségű hőse – a pesti réven átkelve, ellentállás nélkül vették birtokukba az országot a nyugati gyepűvonalig. Az országkapuk is kezükre jutottak. Salamon leolvadt hadserege Moson és Pozsony vidékén húzódott meg s ott a besenyő határőrökkel keveredett harcba.

Géza herceg népe biztatására Fehérvárott királlyá koronáztatva magát, végre elfoglalta az ősi öröklési rend szerint az Árpád-ház szeniorát jogosan megillető trónt. Győzelmében, mint apjában és azelőtt Endréében is, idehaza a magyar ügy diadalát látták, de külföldön se tartották Salamon sorsát meg nem érdemeltnek. A császárelenes Bertold krónikája szerint

nagybátyja és országa többi tagjai, kiknek tanácsát mibe se vette, szertelen gyalázatosságai és galádsága miatt fosztották meg méltóságától, Bernold meg éppen „a királyi méltóságra legméltatlanabb”-nak mondja.

Bukása után azonnal IV. Henrikhez fordult és rokonságukra, az együtt töltött gyermekévekre hivatkozva, segítségét kérte. Mikor ez nem indította meg sógorát, hűbérül ajánlotta fel neki Magyarországot. Tizenkét kezeset adva, hittel fogadta, hogyha országát hűbérül visszacapja, adófizetője lesz és hűségét biztosítandó Magyarország hat legerősebb várát átadja neki. Henrik, ki ekkor már félországával és VII. Gergely pápával is harcban állt, ezt az ajánla-

tot elfogadta, mert Salamon visszahelyezésétől hatalmi helyzete erősödését remélte. De ebben csalódott. A német fejedelmek nagy része el sem jött hadbahívó szózatára. Kisebb hűbéreseivel és a zsoldos sereggel mégis táborba szállt. Augusztus vége felé Pozsonyba érkezvén Salamonnal együtt a balparton vonult kelet felé. Nyitra vára vitézül ellenállt a támadásnak, de a német sereg ügyet sem vetve rá, egészen Vácig hatolt. Ellentállásra nem talált, de élelemre sem. Géza seregei a Csallóközön és Dunántúl meghúzódva várták az összecsapásra alkalmas pillanatot, de mielőtt kitértek Henrik útjából, már jól ismert szokás szerint minden ehetőt elhajtottak, elhurcoltak, elvermeltek és fölégettek, a föld népét is kitelepítve

falvaiból, szállásairól. A német sereg ezt a harcmodort sohase tudta megszokni, vezérei nem készültek rá s ezért 1030 óta mindig beleestek a csapdába. Most is éhség, betegség kezdte tizedelni a tábort. Géza – úgy mondták – vesztegetett is a vezérek körében s ezek tanácsára a kedveszegett Henrik szégyenszemre ütközet nélkül fordult vissza. Rajta is beteljesedett apja és nagyapja sorsa, kik gyengének vélt bölcs elődeik – III. Ottó és II. Henrik – magyarbarát politikájával szakítva, hiába fecsérelték erejüket Magyarország meghódítására. Hadjáratának egyetlen eredménye a gyepűvonal és az országhatár közé eső védtelen terület, Moson, Sopron és Pozsony vidékének birtokbavétele

volt. Pozsonyban Salamon maradt az úr, mint Henrik hűbérese. Moson várát Henrik hűbérúri jogával élve, a freisingeni püspökre bízta, kinek Sopron vidékén birtokot is adományozott. Judit királyné fivérével együtt hazament Németországba s többé tudni sem akart Salamonról.

I. Géza (1074–1077), „akit Magnus királynak is neveztek”, nem háborgatta Salamont. Hagyta őt Pozsonyban merész álmait szőni, de László herceg, ki bátyja trónralépte után megkapta a hercegséget, állandóan körülzárva tartotta várát s vitézei sokszor összecsaptak a várból ki-kirohanó őrséggel. Salamon különben már nem volt veszélyes ellenfél. Henrik hatalma épp ezidőben súlyosan megrendült. Az

egyházzal és a délnémet hercegekkel vívott küzdelmében inkább maga szorult támogatásra, semhogy ő adhatott volna. Géza és a magyar püspökök a pápa és császár most kezdődő küzdelmében, ha fegyverrel nem is avatkoztak be, kifejezetten a pápa oldalán álltak. Szent Péter trónján VII. Gergely néven ekkor már Hildebrand ült, a lánglelkű szerzetes, ki a század dereka óta öt pápa oldalán irányítója és előharcosa, egy év óta felszentelt vezére és apostola volt az egyház felszabadítását célzó nagy reformmozgalomnak. S az újjászületett egyház hivatott vezére a rokonokat békülésre serkentette. Gézát – noha kegyeibe fogadta – még nem ismerte el királynak, leveleiben

„Magyarország hercege”-nek címezi, de Salamont keményen megfeddette, hogy országát a császárnak hűbérül ajánlotta fel. „Magyarország – írta – a római Anyaszentegyház Szent István által Szent Péternek minden joggal és hatalommal felajánlott és alázatosan átadott tulajdona”, amit III. Henrik császár is elismert, mikor „a királyt – t. i. Abát – legyőzve, koronáját és lándzsáját Szent Péter oltárához küldötte el”. Gézához írt levelében pedig nyomatékosan hangsúlyozza, hogy „a magyar királyságnak, mint más előkelő királyságoknak, a maga szabadsága állapotában kell maradnia és nem lehet semmi más ország királyának alávetve, csak a szent és az egyetemes római

Anyaszentegyháznak, melynek minden alattvalói nem szolgák, hanem fiak”. VII. Gergely leveléből már a világhatalommá nőtt Egyház szava csendül ki, mely alig egy év múlva Canossába, a pápa zsámolya elé kényszerítette a Szent Péter egyházával sajátjaként rendelkező, pápákat elmozdító és kinevező hatalmas császár koronás fiát. Ez a szó döntő hatású volt a maga korában s ez a szó békét követelt. „Kegyes szívvel gondoskodunk” – írja újabb levelében a herceghez a pápa – „hogy közted és rokonod, Salamon király közt békét teremtsünk, hogy mindenik igazságát megtartva, mindegyiknek elég legyen az, ami az övé”. A magyar püspöki kar, élén a békeszerző Dezső kalocsai érsekkal,

a pápa levelének befolyása alatt serényen munkálkodott a békén s maga Géza – kit időközben VII. Dukasz Mihály bizánci császár (1071–1078) barátsága jeléül díszes koronával ajándékozott meg és annak feliratán „Magyarország hívő királyának” nevezett – 1076 karácsonyán a visszavonulásra határozta el magát. Megindult a követjárás Fehérvár és Pozsony közt, de a tárgyalás nehezen haladt előre, mikor Géza hirtelen halála mindennek végét vetette.

„Magyarország nemeseinek egész sokasága meghallván Magnus király halálát, Lászlóhoz gyüle és közértelemmel, egyhangúan, egyenlő akarattal megegyezvén, megválaszták, vagyis inkább szeretetteljesen és kitartóan kérték,

hogy az ország kormányát átvegye”. Kérték és nem választották, mert – felfogásuk szerint – idősebb és méltóbb is lévén a trónra Salamonnál, az jogosan őt illette meg.

László engedett népe kívánságának és átvette az uralmat, amit maga a pápa is helyesnek és jogosnak ismert el. Míg Gézát csak hercegnek címezte, Lászlót 1077-ben Nehemiás esztergomi érsekhez írt levelében „ti köztetek választott királynak” nevezi s őt jóakarataról biztosítva, csupán „szándékainak és a szentszék iránt köteles tiszteletének világosabb kijelentésére” szólítja fel. Ez nemsokára meg is történt. A pápa László „híveinek gyakori követjárásából megismerte és saját követeinek bizonyágtételéből is biztosan megtudta, hogy vallásos feje-

delemhez illő teljes buzgalommal és szívének szándékával kész szolgálni Szent Péternek és mint nagylelkű fiú, kész engedelmeskedni a pápának”. VII. Gergely mindenesetre szívesebben látta a magyar trónon Lászlót, német és horvát híveinek barátját és rokonát, a szentszékkal immár nyílt harcban álló császár sógoránál s mivel Salamont saját népe is alkalmatlannak ítélte az uralkodásra, mi kifogást sem támaszthatott a trónra minden tekintetben „alkalmas” László megválasztásával szemben. Állásfoglalását megkönnyítette, hogy alig egy évvel előbb ugyanily körülmények közt segítette a horvát trónra a legitim uralkodóház utolsó sarjának mellőzésével királlyá kikiállított Zvoimir bánt, Szent László sógorát.

László, jóllehet „a magyarok akarata ellen királlyá választották” s a pápa is elismerte, a koronát – mint e korban minden nagy ünnepen szokták – „Salamon életében sohasem tette fejére, mert a törvényesen megkoronázott király koronáját nem akarta elvenni.”

*

A külpolitikai helyzet Szent László király (1077–1095) trónraléptekor kedvezőbb volt, mint a megelőző évtizedekben bármikor. Lengyelországnak és Csehország hazánkkal szomszédos morva tartományának fejedelmei régi szövetségesei voltak Lászlónak. Horvátországban egy év óta László sógora, Zvoimir Demeter uralkodott királyi címmel. VII. Dukasz

Mihály (1071–1078) és II. Nikeforosz Botoniatész (1078–1081) keletrómai császárok barátai voltak, utóbbi egyben korán elhalt bátyja feleségének nagybátyja is. Ez oldalról egyébként sem fenyegette veszedelem, mert a császár belső zavarokkal és új ellenségekkel küzdött. Az utolsó Makedónok és utódaik nem tudták kihasználni Baziliosz sikereit. A belviszályok újra felütötték fejüket s új veszedelmes ellenségek tüntek fel a birodalom határain. A szerbek és bolgárok lázongásához a Földközi-tenger arab – vagy mint akkor mondták szerencsen – kalózainak folytonos támadásaihoz a kún áradat elől menekülő besenyők és úzok betörései járultak. Szicíliában és Itáliában a francia földről jött

normann lovagok vetik meg lábukat és lépésről-lépésre szorítják vissza a három-négy fronton harcoló császári hatalmat. Merész hajósaik a görög félsziget partvidékét is kikezdi s ideig-óráig ott is megvetik lábukat. A normannok megjelenésével egyidőben az arab hatalom hanyatlása óta viszonylag nyugalomban élő keleti tartományokban az Altáj vidékéről Turkesztán és Khorasszán felől délnyugatra törekvő szeldsuk-törökök szállanak meg s az iszlám fanatizmusát a hűntörök lovasság mindent elsöprő erejével egyesítve hatolnak a szíriai partokig, fentebb északon Kis-Ázsia szívébe.

Keleten a besenyő és úz törzsszövetségek bukása után a kúnok voltak Magyarország szom-

szédai, kik főerejükkel a pártviszályba merült orosz fejedelemségek ellen fordultak. Nagy Jaroszláv örökösei az országon megosztotva, a kievi fejedelem névleges felsősége alatt testvérharcokban fecsérték népük vérének s a maguk erejét. Észak, kelet és dél felől – kún portyázások lehetőségéről nem szólva – komoly támadás, háborús veszedelem nem fenyegetett. Nyugaton pedig épp ekkor érte tetőfokát a belső háborúság és pártviszály. IV. Henrik a pápai hatalommal és lázongó alattvalóival vívott küzdelmében már alig-alig tudta magát tartani. 1077 január 28-án Canossában földig alázkodott VII. Gergely pápa előtt, de ezzel a küzdelem korántsem ért véget. Henrik komolyan nem volt hajlandó az investitúráról,

egyházi méltóságok adományozásáról és a főpapok beiktatásáról, az egyház fölött gyakorolt hatalomról lemondani s a német felkelők alig két hónap múlva más királyt választottak Rheinfeldi Rudolf sváb herceg (1077–1080) személyében. Velük tartottak Bertold karintiai, Welf bajor, Magnus szász hercegek, a főpapok nagyrésze s kezdetben az osztrák örgróf is. Vratiszláv cseh herceg kivételével a Magyarországgal szomszédos déli és keleti német tartományok fejedelmei, főpapjai és urai túlnyomórészen a pápa pártján harcoltak. László összeköttetést tartott fenn velük, sógora, Magnus szász herceg és Lipót osztrák örgróf útján. Már 1077 őszen Henrik részleges győzelme után

hozzámenekült Egbert formbachpütteni gróf s 1078 pünkösdjén formális szövetség jött létre a németországi pápai párt és Szent László között, ki ugyanekkor nőül vette Sváb Rudolf ellenkirály leányát, Adelhaidot.

A német király hűbéreséről, Salamonról, a magyarok többé nem akartak tudni, de ő még mindig remélt. Pozsonyba zárkózva három évig várta sógora felmentő hadait, de hiába. IV. Henrik a maga dolgával volt elfoglalva, s miután 1078-ban még egy kísérletet tett Magyarország megtámadására, többé ügyet sem vetett Salamon nagy bajára, kit a pápával együtt a magyar főpapok is elejtettek. Ezt látva, megtört és elfogadta László békejobbját. A kibékülés 1081-ben történt meg. László méltó-

ságához illő tartást biztosított számára, de hatalmat nem adott neki. Büszke lelke ebbe nem tudott belenyugodni. Cselt szőtt, izgatott, lázadást akart szítani unokafivére ellen, ki végül is kénytelen volt elzáratni. Tömlöcéből 1083-ban, István király szenttéavatásakor kibocsáttatván, feleségét kereste fel Regensburgban, de itt elutasításra talált, kevés hívével az aldunai kúnokhoz ment s őket hozta hazája nyakára.

Kutesk kún fejedelem leányát adta nőül Salamonhoz és 1085-ben vele együtt tömérdek haddal tört Magyarországra. A Borgó és Radna felől jövő kúnok Ungvár és Borsova vidékéig nyomultak, mikor László rajtuk ütött és a zsákmányt elvéve, foglyokat kiszabadítva megver-

te őket. Salamon és Kutesk futva menekültek. Két évvel utóbb a Balkánon harcolt Salamon a kúnok társaságában, de portyázó hadukat a bizánci sereg tönkrevverte. Ezidő óta eltűnik szemünk előtt a magyarok jobb sorsra érdemes nyughatatlan királya. Beszélték, hogy vitézül küzdve esett el. Mások tudni vélték, hogy remeteéletre adta magát és Istenhez térve végezte életét. Özvegye 1088-ban ment nőül Vladiszláv Hermann lengyel herceghez.

*

Salamon bukásával zárul a magyar királyság és a keresztény magyar nemzet első nagy válságának félszázados korszaka. Nehéz küzdelmekkel teljes, szomorú kor volt ez. Egymással

küszködő, ellentétes irányú politikai törekvéseiben későbbi nagy harcok és pártviszályok első csirái tünedeznek fel. Vívódásaiban, küzdelmeiben teljes komolyságukban bontakoznak ki a magyar nemzet történeti életének nagy problémái.

Kelet és Nyugat között már Géza fejedelem választott. Szent István a nyugati népek közösségébe csatlakozó nemzet életformáját és útját is kijelölte. Konceptióját a dinasztikus és birodalmi önzéstől irányított napi politika szűk horizontja fölé emelkedő s a nyugati kereszténység egyetemes érdekeit szolgáló kortársai – II. Szilveszter és III. Ottó – és a magyar nemzet jobbjai örvendező elismeréssel üdvözölték, de ez az elismerés nem volt általános. Még le sem

húnyta szemét, mikor két oldalról is megindult ellene a támadás. Idehaza magában a királyi családban ütötte fel fejét a Kelethez ragaszkodó pogány reakció. Túl a határon a birodalom hatalmi érdekét mindenek fölé helyező frank dinasztia túltengő önérzete készült szárnyát szegni István magasan szárnyaló gondolatának. Vászoly és társai egy kardcsapással akarták szétvágni, Konrád császár rabláncsal kívánta helyettesíteni a magyar nemzetet félszázad óta nyugathoz fűző erős köteléket. Szent István vaskézzel akadályozta meg mindkét merénylet sikerét, de szilárd meggyőződésben és még szilárdabban védett önérdekben gyökerező későbbi küzdelmeknek útját vágni nem tudta.

Halála után alig néhány évvel mindkét oldalról megindult a támadás. Nyugat felől III. Henrik és fia, keletről Vata és társai ostromolták Szent István alkotását. A pogány reakció, mely nyugattól elszakadva, keletre akarta visszavinni a nemzetet, Béla kemény kezének csapásai alatt megtörve, önmagában omlott össze. III. Henrik Nagy Ottótól örökölt dunai koncepciója, a Keleti Kárpátokig terjedő német birodalom ábrándja, 1058-ban Salamon és Judit eljegyzésével s a hűbéri hódolat helyett egyenrangú felek között kötött békével foszlott szét. IV. Henrik beavatkozásával és Salamon megkoronázásával a magyar király függetlensége végleges elismeréshez jutott. Tíz év múlva Henrik császár utolsó kísérlete már csúfos kudarcba fulladt.

Éppen ideje volt, mert kelet felől előrevetí árnyékát a jövő századok történetének sorsdöntő problémája, a nemzet létét alapjában támadó keleti veszedelem. Az ázsiai törökség, a sémi Kis-Ázsia és a halódó görögség hagyatékán élő keleti népek – kúnok és bizánciak, tatárok és törökök, oláhok és szerbek – nemzetünk életére, a nyugati kultúra visszaszorítására, megsemmisítésére törő hadának előörsei – úzok, bizánci zsoldon élő besenyők és kúnok – már háborgatni kezdik Magyarország keleti és déli határvidékét. László ezt a támadást is visszaverte.

Az örömujjongás, amivel a nép a pogányokon aratott diadalait kísérte s aminek következményeképpen Szent László személye szimbolumá-

vá, neve harci fohászává lett a Kelettel vívott kemény harcoknak, bizonyítja, hogy a nemzet felismerte vagy talán csak megérezte nagy történelmi hivatását a maga életéért és Nyugat kultúrájáért a Kelettel vívott küzdelemben.

Ez a felismerés, ez a megérezés mégsem vált általánossá. Vata és társai Kelethez szítottak. Aba és Endre akarva-akaratlanul a pogány reakció tüzét, majd a hódító császár reményeit táplálták. Péter és Salamon nyíltan elszegődtek a magyar királyság megigázására törő német hatalom szolgálatába s a bukás után Salamon a keleti ellenséggel való szövetkezéstől sem riadt vissza. Velük szemben I. Béla és fiai őrzik meg híven és következetesen Szent István hagyományát. Ők vitték diadalra a Kelettel

szemben védelmi állásba helyezkedő, a nyugati hatalmakkal – némettel, olasszal – barátságra törekvő, de tőlük független és önhatalmú keresztény magyar királyságot, a Nyugat határán népükkel egy vonalban őrtálló lengyelek és horvátok barátságának megszerzésével mélyítve el Szent István hatalmas koncepcióját.

A magyar nemzet – mint egykor Szent László a kerlési csatában – kilencszáz év óta állt őrt Nyugat határán a Magyarországon túl kezdődő keleti világgal szemben. A maga életét és nyugat békéjét védelmezve, vérével százszor is megpecsételte első nagy királyának, Szent Istvánnak az Anyaszentegyházzal és a nyugati latin-germán világgal kötött örökös szövetségét.

Küzdelme mindig eredménnyel végződött, dicsőséggel járt, mikor hű volt Szent István és Szent László hagyományaihoz s mikor a nyugati hatalmak tiszteletben tartották II. Szilveszter és III. Ottó hagyományait. Elbukott, mikor befolyásra, hatalomra tettek szert Koppány, Vászoly és Vata keletrenéző ivadékai, Péter és Salamon megalkuvó és szolgálkú utódai s mikor a nyugati hatalmak III. Henrikként megígázására törekedtek vagy – Salamon példájára – pillanatnyi érdekért az egész nyugati világra veszélyes keleti népekkel léptek természetellenes szövetségre s ezek kényére szolgáltatták ki saját határaik hűségese védelmezőjét.

Az ezeréves magyar történet folyamán a XI. század küzdelmeiben kialakult ellentétes irá-

nyok és hatalmi törekvések összeütközése nyomán kelt nagy nemzeti katasztrófák – Mohi, Mohács, Budavár, Majtény, Világos és Trianon – sötét útjelzőként intik a magyar nemzetet Szent István nemzetmentő és államalkotó koncepciójának tiszteletére, Szent László küzdelmének folytatására a nyugati népeket pedig Szilveszter pápa és III. Ottó hagyományainak követésére.

1. A XII–XIII. századi krónikások – az uralkodóházat a szomorú emlékű Vászolytól való származás terhe alól mentesíteni igyekezvén – Szár Lászlót tették meg Endre és testvérei apjává, ami-

vel a származási rendet alaposan
összebonyolították.

HÓMAN–SZEKFŰ MAGYAR TÖRTÉNET

Belső fejlődés. Törvényhozó és szervező munka.

A központi hatalom válsága s az uralkodók konszolidáló törekvései. László büntetőtörvényei. István király tisztelete és a magyar szentek felavatása. Szent László a keresztény magyarság hőse. A magyar történetírás kezdetei: a Gesta Ungarorum. László egyházi és világi szervezőmunkája; a határvidék organizációja. László és Kálmán egyházi törvényhozása. A Szentszék felfogásának fokozatos érvényesülése a papi házasság és az investitura kérdésében. Szerafin és Lőrinc esztergomi érsekek. Kálmán király egyénisége és világi törvényho-

zása: a büntetőjog és igazságszolgáltatás reformja, gazdaságpolitikai és pénzügyi intézkedések, a király magánjogi hatósága alá tartozó népelemek kötelezettségeinek szabályozása. Szent István legendája. László és Kálmán uralkodásának eredménye.

XI. század derekán kitört pártviszályok és küzdelmek súlyos válságba sodorták Szent István királyságát. A trón negyven év alatt nyolcszor cserélt gazdát. Három királyt felkelés fosztott meg trónjától és életétől, a negyedik sorsdöntő küzdelme előestéjén baleset áldozata lett, utóda száműzöttként végezte életét. A hatodik e rövidéletű királyok sorában a lemondás gondolatával foglalkozott, mikor a halál váratlanul elragadta. A trónbetöltésnél a törvényes örökö-

södés és szokásjog ellenére idegen tényezők akarata érvényesült s az erőhatalom döntött. Abát és Endrét forradalom emelte trónra. Pétert és Salamont császárok iktatták méltóságukba. Az ország harmadrészén az uralkodónak kijáró hűségen túl mire sem kötelezett hercegek uralkodnak teljes hatalommal és mihamarabb vetélytársaivá, diadalmas ellenfeleivé lesznek az uralkodóknak.

A harcok és pártküzdelmek, az uralkodói hatalom megosztása megnövelték a nemesség és papság politikai befolyását. Szent István véleményadó királyi tanácsát törvényhozó zsinat váltotta fel. István még „tanácsa kérelmére”, de „királyi hatalmánál fogva”, önkéntes elhatározással maga hoz törvényeket. Endre és Béla

korában a pogány magyarság forradalmi gyülekezete terjeszt határozatokat és követeléseket az új király elé. Péter törvényeit Aba idejében törvényes formák közt összehívott országos zsinat semmisíti meg. Országos zsinatot hívott össze Béla is, mikor „hírtevőket” küldött szét egész Magyarországra, hogy minden faluból két ékesbeszédű seniort, birtokosurat hívjanak Fehérvárra a király tanácsába s később országos zsinat határozatával hozták László és Kálmán törvényeit. Salamon és Géza korában a békeszerző Dezső érsek és püspöktársai fellépésében a kialakulásnak indult főpapi rend első politikai próbálkozását figyelhetjük meg. Szent Lászlót a királytemetésre Fehérvárra

gyűlt főpapok, királyi tisztviselők és birtokos nemesurak országos gyülekezete kiáltja ki az ország királyává, nyíltan szembefordulva váratlanul az elhunyt király akaratával, ki halála előtt Salamonnal tárgyalt a trón átengedéséről. A királyi akarattól függetlenített nemzeti akaratot Árpád megválasztása óta itt halljuk először önállóan és döntő erővel megnyilatkozni. Későbbi értelemben vett rendi országgyűlésnek, intézményesen kiépült alkotmányos szervnek még nincs nyoma, de a törvényhozás már nem egyoldalúan uralkodói cselekedet, hanem a főpapok, birtokos urak, főtisztviselők, egyszóval az előkelők részvételével tartott zsinat funkciója s Kálmán király a velencei dogehez írt levelében erőtlen

kötésnek mondja azt, ami „az egész ország tanácsának megkérdezése nélkül” történt. A királyi hatalom – különösen erős uralkodók idején – még korlátlan, de mellette szinte észrevétlenül kialakulásnak indult a renddéfejlődés felé haladó birtokos osztályok korlátozó politikai hatalma.

A trón megszerzéséért és megtartásáért vívott küzdelmek és az uralkodói hatalom megosztása – a krónikás hagyományban Vid bácsi ispán alakjában megszemélyesített – kegyenrendszert, intrikákat, árulásokat vontak maguk után. Királynak és hercegnek egyaránt érdeke lévén párthívek szerzése, nyilvánvaló hűtlenség bűne felett is szemet húnynak s az árulókat még jutalomban, adományban részesítik. Fel-

hagynak a tisztségviselő ispánok szigorú ellenőrzésével. Napirendre kerülnek a királyi és hercegi tisztek hatalmaskodásai és egyéb hivatali visszaélések. S e visszaélések a népet is bűnözésre csábítják, utat nyitnak az alacsony szenvedélyeknek. Különösen a vagyon elleni bűnök harapóznak el. A lopás mindennapos s még előkelőbb körökben sem ismeretlen.

A magyar királyság leigázására törekvő császárok hét hadjárata s a velük szemben alkalmazott pusztító védekezés, a pogány lázadók dühös rombolása, az orosz, lengyel és morva segítőcsapatok dúlása megtizedelte az ország lakosságát, kiélte földjét, elpusztította állatállományát. Hatalmaskodó urak elhurcolták, saját hatóságuk alá vetették a király és más föl-

desurak szabad hűbéreseit és szolgáit, elhajtották jószágaikat. Sok szolga megszökött, máshoz pártolt. Az emberi és állati munkaerő elvesztése egyértelmű volt a tönkrejutással, mert „a birtok sorsa e korban azon fordult meg, nőtt-e vagy fogyott szolgálóinak száma.” Ha a szolga elpusztult, alkalmas munkaerő híján vele veszett a földbirtok is. A foglaló nemzetségek és első adománybirtokosok ivadékaik közül sokan elszegényedtek s föld-, szolga- és állatadomány fejében katonai kötelezettségeket vállaltak, királyi szolgálatba álltak. Az elszegényedett nemesek, mint királyi adománybirtokon gazdálkodó kisbirtokosok, Szent István királyi vitézeinek – *mileseinek* – számát gyarapították s a „királynak szolgáló” szabad

vitézek – a *ministri regis*, későbbi *servientes regis* – népes osztályának törzsévé lettek.

Az elszegényedési folyamattal párhuzamosan más rétegek viszont megvagyonosodtak. A mások birtokát dézsmáló hatalmaskodókról nem is szólva, a trónváltozás e zavaros korban mindig új elemeket vetett felszínre. Az opposzió diadalával új emberek kerültek kormányra s az új uralkodók tisztséggel, adománnyal jutalmazták kipróbált híveiket. A foglaló nemesség ivadékai közül mind többen vállaltak ispáni tisztséget és kaptak hűbéri kötelezettséggel terhelt adománybirtokot. A bevándorolt és meghonosodott idegen urak ivadékai pedig az állandó érintkezés és új családi összeköttetések révén elmagyarosodva, szabadulni igyekeztek

hűbéri kötelességeik alól s a foglaló nemesség vérségi közösségeihez hasonló nemzetségeket formáltak. Ezek keretében magyar jogszokások szerint kezdtek élni és szerzett birtokaikat, majd hűbéri természetű adománybirtokaikat is szabad nemesi birtokként élvezték. A nagybirtokú nemesek legtöbbször örökölt nemzetségi birtoka mellett már hűbéri kötelezettséggel terhelt adománybirtoka is volt; az adománybirtokosok hűbérbirtokuk mellett nemzetségi birtokot is szereztek, szerzett birtokaikat nemzetségi vagyonként bírlalták. Szent István korának tisztviselő és adománybirtokos arisztokráciája és a foglaló nemesség, a birtokos nemesek – *nobilisek* – egységes osztályában forrott

össze s a későbbi időben bevándorolt német, olasz és más idegen adománybirtokosok is ez osztály keretében igyekeztek elhelyezkedni.

A társadalom és a magángazdaságok bomlásával, váltoásaival az államháztartás egyensúlya is megbomlott. A külső háborúk és belső küzdelmek sok pénzt emésztettek fel, pedig a hercegség alapításával a király elvesztette magángazdasági jövedelmei egyharmadát s a megmaradt rész is megcsappant. A birtokadományozás mellett – amit később Kálmán igyekezett legalább részben hatálytalanítani – a királyi javakat elfoglaló, szolgákat és barmot eltulajdonító hatalmaskodók s a tisztükkel visszaélő ispánok is fogyasztották a királyi vagyont és jövedelmet. Endre e hiány pótlására a pénz-

rontás rendszeréhez folyamodott. A királyi pénz értéke már Péter és Aba korában kezd hanyatlani, de a pénzláb fokozatos és céltudatos megrontásának kétes dicsősége, Szent István korában a nemzetközi forgalomban is kedvelt pénzünk hitelének tönkretétele I. Endre nevéhez fűződik. Ő kezdte meg a pénzverési regálé teljes pénzügyi kihasználását, évről-évre jobban körülnyírt s így ezüstértékben csökkent aprópénzt hozva forgalomba. A periodusonként való pénzkibocsátásnak ezzel a kezdetleges módszerével a pénzverés hasznát, ami Szent István korában a forgalomba hozott pénz ezüstértékének 5.88%-ára rúgott, 45.46%-ra fokozta. I. Béla útját vágja e gazdasági szempontból káros rendszernek, de Sala-

mon nyugati mintára újra bevezeti a kényszerpénzváltást. Kétévenként új s értékben folyton hanyatló pénzt bocsátott ki, melynek forgalombahozatalával a régi értékét veszítette s csak a pénzverési haszon levonása ellenében volt újra beváltható. Uralkodása alatt a pénz ezüsttartalma, értéke 25%-kal csökkent s a tervszerű pénzrontás elviselhetetlen terhet rótt a háborúban amúgyis rengeteget szenvedett alattvalókra.

I. Béla komoly igyekezettel látott e baj orvoslásához. A pénzrontás és kényszerbevéltás rendszerével szakítva, jó ezüstből teljes értékű és állandó érvényű pénzt veretett s pontosan meghatározta az országban forgó bizánci arany – mint akkor mondták: *pensa auri* – és a kirá-

lyi ezüstdénár értékviszonyát. Egy arany forgalmi értékét, ami Szent István korában harminc dénár volt, negyven dénárban vagy nyolcvan obolusban állapította¹ meg. Ez az érték meghatározás lett azután alapjává a középkor folyamán szokásos és minden külföldi számításmódtól eltérő magyar pénzsámításnak, melynek értelmében negyven dénár összegét – tekintet nélkül annak időszerinti értékére – mindig pensának nevezték. Géza herceg mindenben apja nyomdokain járt s a hercegek egészséges gazdaságpolitikája nem kis részben járult népszerűségük megszerzéséhez, mert útját vágta az alattvalók mértéktelen kizsákmányolásának s egyidőre visszaállította a magyar királyi pénz hitelét. A kényszerpénzváltás

rendszerét végleg kiküszöbölni még sem tudták. Szent László óta a királyi háztartás nem nélkülözhetette a pénzregaléban rejlő jövedelmi forrást.

A királyi jövedelmek fokozása és a közhatalom növelése végett királyaink addig lakatlan területek benépesítésére és a belső harcokban megfogyatkozott lakosság pótlására – Szent Istvánhoz hasonlóan idegen telepeseket hívtak be. A földműves vendégek – *colonusok* és *hospesek* – számát gyarapító szegényebb sorsú népség szórványosan bár, de elég nagy számban jött hazánkba. I. Endre korában Lüttich vidékéről Endre sógorának, I. Henrik francia királynak alattvalói közül vallónok települtek nagyobb tömegben Eger vidékére. De jöttek

német, olasz, cseh, lengyel és orosz földről is telepesek s a szomszédos országokból szökevények és pénzen vásárolt hadifoglyok is kerültek magyar földre. Az úzok és kúnok megmozdulása után nagyon sok szabad besenyő, majd úz is menekült Magyarországra s itt a királyi hatalom védelme alatt a nyugati végeken mint határőrök és szerte az országban – részben ma is Besenyő, Uz, Uzon nevet viselő – falvakban királyi földön telepedtek meg. Ezidőben kezdtek nagyobb számban bevándorolni a pénzügyi kezelésben – pénzverésben, vámszedésnél – már ekkor is szívesen alkalmazott arab és bolgár muszulmánok, kiket forrásaink a mohamedán besenyőkkel együtt böszörmény, kaliz,

izmaelita és szerecsen (sarracén) néven emlegetnek. Velük egyidejűleg tűntek fel a zsidók is Magyarországon.

Az idegen kereskedők megjelenésével vált szükségessé a nép védelme a kereskedelmi kizsákmányolással szemben. I. Béla a vasárnapi vásárt a munkaszünet biztosítása és a zsidó kereskedők távol tartása végett szombatra tette át s a pénz forgalmi értékének pontos megállapítása után a piaci árakat is limitálta.

A politikai, társadalmi és gazdasági válsággal súlyos lelki válság párosult, bár az uralkodók nem szüntek meg az egyházat gondozni.

A pogány-forradalomban kipusztult, legyilkolt idegen papok helyébe Endre és Béla olasz, né-

met, francia földről újakat hívtak, de a hazai kolostorokban felnőtt az első magyar papnemenzedék is. Szerinte az országban új templomok és kolostorok épültek. I. Endre 1055-ben alapította, Dávid fia négy évtizeddel később adományokkal gyarapította a tihanyi bencés kolostort; magyar szavakban, helynevekben bővelkedő alapítólevele legrégebb eredetiben korunkra jutott királyi oklevelünk s régi nyelvünknek egyik legbecsesebb emléke. Visegrád mellett Szentendrén ugyancsak Endre, az újonnan meghódított Szerémségben Szávaszentdemeteren Radován nádor alapított görög bazilikák számára kolostort. I. Béla Szekszárdon és Kolosmonostorán I. Géza Garamszentbenedeken, Gellért püspök Csanádon, Salamon német

nádora, Potho, Zselic-Szentjakabon épít új hajlékot Szent Benedek fiainak. Géza veti alapját a váci székesegyháznak. Az uralkodók és idegen származású udvari embereik alapításai mellett feltűnnek a foglaló magyar nemzetségek monostorai és templomai. Abanombeli Péter ispán Szászdon, a Kaplony-nemzetség egyik őse Kaplonymonostorán alapít bencés kolostort. Elszaporodnak a túlvilági boldogság útját, a lelki üdvösség biztosítását szolgáló kegyes adományok. Gyürk esztergomi ispán és Kirci nevű úr a pannonhalmi monostort, Gödény királyi vitéz a veszprémi káptalant, Damoszló herceg – talán Szár László fia? – Pécsváradot gazdagítják birtokadományaikkal.

Pannonhalma ily adományokból Szent László trónraléptéig tizenhat új birtokkal gyarapodott. Mások a király példáját követve drágaságokkal, kegyzerekkel, könyvekkel ajándékozzák meg a szívükhöz közelálló egyházakat. Az előkelők hitélete elmélyült, de a nép szélesebb rétegeiben a hit még korántsem gyökerezett meg.

A nagy tömegeket Szent István korában csak külsőleg érintette meg a kereszténység lehellelte. Sokan csak felső nyomásra, királyuk és uraik parancsára keresztelkedtek meg. A tiszántúli magyarság határozottan a pogányság felé hajolt s mikor a német császár hűbéruraságának elismerése kirobbantotta a reakció lázadását, sok magyar lelkéből élénk visszhangot váltott

ki a pogány hit és ősi szokás visszaállításának jelszavával fegyverre kapott mozgalom, melynek az idegen és magyar papok, keresztény urak százai estek áldozatul. A pogány áldozat tüzei újra fellobogtak, pogány szokások kaptak lábra. A nép elköltözött papjavesztett templomai közeléből s a távoli mezőkön ütve fel sátrait, elmulasztotta vallásos kötelezettségei teljesítését. Béla király határozott és kíméletlen fellépése egyszersmindenkorra útját vágta a Vata és János lázadásához hasonló fegyveres kísérleteknek, de a nép lelki egyensúlya csak lassan állt helyre.

Szent István alkotásai a folytonos küzdelmek idején nem egyszer végső veszedelemben fo-

rogtak. Minduntalan ismétlődő forradalmi jelenségek és méltatlan eszközökkel vívott küzdelmek, gyakori személyi változások, az uralkodói hatalom megosztása és korlátozása s a pártkirályok kegyenceinek visszaélései teljesen aláásták a királyi tekintélyt, megrendítették a központi hatalmat. Egy-egy pillanatra – úgy látszott – az ősi hitben és társadalmi szervezetben gyökerező centrifugális erők győzedelmeskednek az új keresztény egyházi és állami szervezeten. Ha az állapotok mégsem fajultak idáig, ez kétségtelenül a pogány Vászoly uralomratermett ivadékainak érdeme, kik az opozíció vezéréként trónrakerülve, Szent István politikáját követték és elszánt energiával álltak a züllés útjába.

Vászoly fiai ízig-vérig reálpolitikusok voltak. Endre inkább diplomata, ravasz és számító. Béla egyenesebb jellem, jó katona és bölcs államférfiú. Salamon és Géza nem ütik meg apáik mértékét, de korántsem voltak uralkodói képességek híján. Salamon vitéz, alapjában jóindulatú, de nyughatatlan, gyenge jellemű, szenvedélyes és befolyásolható ember volt. Géza is ingatag, de viselkedése mindig nagy lelki nemességre vall. Szomorú, hogy Árpád törzsének ezek a szép hajtásai kivirágzani nem tudtak és egymással vívott meddő küzdelemben pazarolták el nagyra hivatott alkotóerejüket. E küzdelem volt az oka, hogy a hanyatlásnak, a királyi hatalom süllyedésének minden jószándékuk és tehetségük mellett sem tudták telje-

sen útját vágni. Mégis mindent megtettek a mi képességeiktől tellett s az ő irányításuk mellett ment végbe az a lassú, de folytonos átalakulás, melynek eredményeként Szent István koncepciója és eszméi a század végére teljes diadalt arattak.

E diadal első tünetei Szent Lászlónak a királyi hatalom és a hosszú küzdelmek zavaraiiban meggingott rend helyreállítását célzó intézkedései és a magyar szentek felavatása.

*

László első uralkodói cselekedete a herceg hatalmának korlátozása volt. Lampért öccsének megadta a hercegi méltóság díszét külön udvartartással és dús jövedelemmel, de idehaza

és orosz földön szerzett tapasztalatain okulva, uralkodói hatalmat nem adott neki. Országát osztatlanul, teljes királyi hatalommal vette birtokába.

A közbiztonság és rend teljes helyreállítása s főleg a vagyon ellen irányuló bűnök kiirtása végett mindjárt trónralépte után a Szent hegyre – Pannonhalmára – hívta össze országa összes előkelőit s ezek zsinatot tartva „módot keresének, miképen lehetne a gonosz emberek szándékát megakadályozniuk és nemzetük ügyének előmenetelt szerezniük”. Az eredmény tizen-nyolc szakaszos büntetőtörvénykönyv² lett, melynek tizenkét szakasza különféle tolvajlási esetekkel s az ilyenkor követendő eljárással foglalkozik. Más négy szakasz a lopott jószág

külföldre csempészését akadályozandó, a határvidéki ló- és marhavásárt és a kivített szabályozza. Egy-egy szakaszban a gyilkosságról és fegyveres támadásról történik intézkedés.

Feltűnő, hogy e törvény nemcsak a szegény szabadok és szolgák, hanem főemberekhez és előkelőkhöz közelállók, sőt papi renden levők tolvajlásairól s az orgazda kereskedőkről is intézkedik. A hosszú harcok és viszálykodások idején az enyém-tied fogalma teljesen elhalványult. A bűnözés oly mértékben harapódzott el, hogy Szent István egyébként szintén szigorú törvényei orvoslást nem hozhattak. Gyors, szinte statáriális eljárásra volt szükség. Ezért „egész Magyarország előkelői esküvel fogad-

ták, hogy tolvajnak nem kedveznek, őt el nem rejtik” s végezték, hogy „akármely főember hozzátartozója találatnék lopás vétkében egy tyúk áránál feljebb, senki semmiképen el ne rejthesse és meg ne oltalmazhassa őt.” Szent István korában a tolvaj szolga orrát, visszaesés esetében fülét veszette, de mindkettőt megválthatta öt-öt tinóval. Csak másodszori visszaesés esetén veszette életét. A szabad ember első lopása után szolgának adatott el, de teljes díját lefizetve megválthatta magát; eladatása után pedig a szolgák törvénye alá esett. A pannonhalmi zsinat rendelkezései szerint a szabad ember, ha tíz denárnál vagy egy aprójószágnál kisebb értéket – tyúkot, ludat, gyümölcsöt s más effélét – lopott, egy ökörrrel

és a lopott holmi tizenkétszeresével, a szolga ennek kétszeresével és orrával válthatta meg életét, a pap vesszőzéssel szabadult. Nagyobb érték lopásáért azonban mindenkinek könyörtelenül kijárt az akasztófa, legyen bár szolga vagy szabad, férfi vagy asszony, pap vagy világi úr, tolvaj vagy orgazda. A szigorú büntetés alól csak két esetben volt menekvés. Saját családjának feje vagy rokona által lopáson ért közrendű ember számkivetéssel, nemes tömlöcben bűnhődött. A templomba menekülő tolvaj pedig – az egyházi menedékjog értelmében – annak az egyháznak szolgájává lett s az őt kellőképpen nem őrző károsult semmi elégtételt nem kapott. A tettenért tolvajt még ez sem mentette meg a

büntetéstől. Életét meghagyták, de a templomból kihozva megvakították s – ha szabad volt – vagyonát véve, tíz évnél idősebb gyermekeivel együtt szolgaságra adták el. A tolvajnak kedvező bíró, a bírót igaztalan ítélettel vádló s a tolvajt szökni engedő kezes vagyon- és szabadságvesztéssel bűnhődött, míg az igaztalanul akasztató bíró csak tíz aranyat fizetett. Az erőszakos cselekedetekre enyhébb büntetést szabtak. A karddal gyilkoló és más házára fegyveresen támadó nemes vagy vitéz vagyonával válthatta meg életét, ami kétharmad részben a sértett család, egyharmad részben saját felesége és fiai tulajdonába jutott. Ha azonban vagyona nem ért volna fel a teljes engesztelési díj, száztíz arany értékével,

szabadságát is elvesztette.

1085 táján újabb harmincegy szakaszos törvényt hoznak az ország előkelői,³ melynek húsz szakasza foglalkozik a tolvajlással és rokonszelekményekkel, részben magyarázva és kiegészítve, részben módosítva a pannonhalmi zsinat végzéseit. A szigorú intézkedéseknek – úgy látszik – fogantjuk volt, mert némi enyhítést tapasztalunk. A tolvaj szabadok továbbra is halállal bűnhődtek, de a szolga már nem életével, hanem szemével, a tolvaj asszony orrával, vagyonával és szabadságával, özvegy asszony félszemével és vagyonával, a tolvaj leány pedig szabadságával fizetett. Az egyházi menedékjog is hatályosabban érvényesült, mint amott. A falvakban követendő nyomozási

és istenítéleti, valamint a bírói eljárás részletes szabályozása pedig amellet, hogy a tolvajkérdés radikális rendezését jelentette, útját vágta a statáriális rendszernél elkerülhetetlen visszaéléseknek. A törvény rendelkezései szerint a király követei faluról-falura haladva, az egész országot bejárták s a várszolgákat előljáróikkal, a tizedesekkel és századosokkal és az összes falvak népét egybehíva nyomozták ki a tolvajokat. Feljelentés esetén a gyanúsított, ha egész szolgatizedek, századok vagy falvak kerültek gyanúba, tíz-tíz emberért mindig egy s ha az bűnösnek bizonyult, mind a tíz magáért tűz- vagy vízpróbát állt. E próba eredménye – a kor istenítéleti bizonyítása értelmében – elég volt a

bűnösség vagy ártatlanság bizonyítására s aki a próbánál megsérült, mint tolvaj bűnhődött. E követek hirdették ki országszerte a püspökök, apátok, ispánok, tisztviselők, nemesek és nem nemesek előtt a rendeletet, hogy minden András király és Béla herceg ideje óta jogtalanul szolgálatukban tartott, erre kényszerített királyi várkatonát, szabadot és várszolgát szigorú büntetés terhe alatt elbocsássanak és Nagyasszony-napján a királyúr elé állítsanak s ugyanők idézték a király elébe az összesüzbégeket vagyis szökevény szolgákat. Részletesen intézkedik e törvény a szökevény szolgákról és a bitang jószágról, idegen szolgák visszabocsátásáról és tíz szakaszban a bírákról, bírói eljárásról. A

szokásjog erejét bizonyítja, hogy a törvény nem tilalmazza, sőt kifejezetten megengedi a vérbosszújog alapján vívott magánharcot s nem kényszeríti az alattvalókra, csak felajánlja nekik a királyi bírák törvénykező hatóságát. „Akik odahaza harcolnának és bíró elé nem jönnek, azokon a bírónak nincs semmi keresete, ha azonban elébe járulnak, tetszése szerint ítéljen.”

Szent László büntetőtörvényei a magyar jogalkotásnak első idegen hatástól mentes termékei. A való életben gyökerezvén, éles fénnel világítanak be az egykorú jogfelfogásba, a társadalmi és gazdasági élet szövevényeibe s a Szent István halálát követő zavaros idők homályába. Velük zárul a trónviszályok, pogány-

lázadások, idegen hódító törekvések és belső harcok pusztító korszaka s velük veszi kezdetét a középkori magyar királyság első virágkora, melynek szimbolikus értelmű bevezető eseménye az első magyar király szentté avatása volt.

*

A véres küzdelmek és pusztító háborúk káoszából világító fáklyaként emelkedik ki és nő mindig nagyobbra a magyarok első nagy királyának tisztes alakja. A belső és külső harcok szörnyűségeit átélő nemzedék sóvárogva gondol vissza István király birodalmának isteni békéjére, a nagy király bölcs kormányzatára, életében annyira félt erős kezére. A „bitorlók”

és „zsarnokok” uralma ellen lázadó magyarok Endre és Béla személyében – egy kis töredék kivételével – nem a pogány ősök, Árpád vagy Taksony ivadékát kívánják trónra, hanem „Szent István vérét” s nem a pogány szokásjog, hanem István törvényeinek, az ő királysága rendjének visszaállítását sürgetik. László korában azután István király tisztelete bekapcsolódik az Európaszerte épp ezidőtájt fellángoló szentkultuszba.

A hit és egyház renaissanceának nagy szellemi mozgalma a XI. század közepére az egész kereszténység lelkét betöltő eszmeáramlattá szélesbült. A vallásos érzés, a hitélet Európaszerte megtisztult és elmélyült. Valóságos szent láz fogta el a krisztusi birodalom békéje után vá-

gyakozó keresztény emberiséget. Új egyházak, kolostorok épültek s fellángolt a Megváltó, a Boldogságos Szűz, a hitvalló és vértanu szentek tisztelete. A keresztény népek a maguk hősei közt is keresve-keresik az ideált, akit nemzeti szentjükké avatva, igaz bensőséggel tisztelhetnek és követhetnek. Ez a vágy fogta el a magyar népet is, melynek fejedelme szívvel-lélekkel állt a hatalmas császár ellen harcoló nagy pápa oldalán.

István hatalmas alakjáról a köztudatban lassankint lefoszlik minden emberi gyengeség. A Vászoly-ivadékok udvarában kialakult kegyes hagyomány még a lázadó rokon szellemével is kibékíti István emlékét, annak bűnét és borzalmas bűnhődését „az idegenek” – Gizella és Pé-

ter – rovására írva. A nép csodákról suttog, legendák járnak szájról-szájra s a nagy királyt hitvalló fiával és vértanu püspökével együtt szentként kezdik tisztelni. A Nagyasszony-napi törvénylátásra mindenünnét Fehérvárra gyülekező magyarok tömegesen járulnak sírjaikhoz, ahol – úgy beszélték – súlyos betegek keltek lábra s az Úr kegyelme más csodás jelekben is megnyilatkozott. A vértanu Gellért püspök tetemeit Endre király engedelmével 1053-ban Pestről Csanádra szállították s ott nagy ünnepek közt helyezték nyugalomra a Boldogságos Szűz tiszteletére alapított templomban.

A magyar szentek fokozódó tiszteletében maga László király is résztvett s a szentszéktől felhatalmazást kért az ünnepélyes felavatásra. VII.

Gergely készséggel hozzájárult, hogy „azok teste, akik Pannoniában elvetették a keresztény hit magvait és szentbeszédeikkel, oktatásaikkal azt az Úrhoz térítették, felemeltessék”. László a pápai felhatalmazás birtokában 1083 augusztus 15-ére, István halálának negyvenötödik évfordulójára országos zsinatra hívta a törvényt napon Székesfehérvárra gyülekező püspököket, apátokat s országa többi jobbait. A szent zsinat bizonyító jelekből megértvén István király, Imre herceg és Gellért püspök életszentségét és csodatételeit, őket és a zborhegyi remetéket – Hitvalló Szent Zoerard-Andrást és Vértanú Szent Benedeket – szentekké nyilvánította s testük felemelését

elrendelte. A felemeltetés három-három napi országos böjt után megtörténvén, Szent István 1083. évi augusztus 20-án, Szent Imre november 5-én Fehérvárott, Szent Gellért a következő év februárjának 24. napján Csanádon végleges nyugalomra helyezettek. A szent király teste annyi idő után is csodálatos épségben találtatott s az ájtatos hívők közül nem egy szerette volna annak egy-egy részét drága ereklyeként megszerezni. Egyiküknek, Katapán-nembeli Merkurnak sikerült is a jobb kéz birtokába jutnia s évekig rejtegette azt bihari birtokán, a mai Szentjobb község területén. Évekbe került, míg Szent László felfedezte rejtekét és Fehérvárra visszavitette. A feltalálás helyén László bencés

kolostort alapított s apátjává Merkurt tette meg. Szentjobb díszes kőegyházát és kolostorát azután Almos herceg építtette fel s 1098 május 30-án a szentjobbi egyház oltárán helyezték el Szent István király dicsőséges jobbját. Később újra Fehérvárra került, honnét a török elől menekülő ferencrendi barátok vitték Raguzába s innen 1771-ben sértetlenül került vissza Magyarország fővárosába.

István királyt és társait voltaképpen maga a nép avatta szentté, mert bennük vélte feltalálni követésreméltó vallásos és nemzeti ideáljait. A felavatást pápai engedéllyel elrendelő országos zsinat csak végrehajtója volt a nemzeti akaratnak, kifejezője a magyar lélekben félszázad alatt végbement nagy átalakulásnak, az új kor-

szak szellemének, melynek Szent István személyét is elhomályosító hőségé és eszményévé maga László király, pogány Vászoly szentség hírével övezett unokája lett.

*

Szent László zsenge gyermekkorát anyai nagybátyjának, a keresztény renaissance szellemében nevelkedett Kázmér lengyel királynak udvarában töltötte. Richeza hercegnő, a hitbuzgó német asszony leánya, igaz keresztény szellemenben, a katolikus hit védelmére s a krisztusi erények gyakorlására nevelte fiait. Apjuk győzelmes hadjáratai a régi magyar harci erények megbecsülésére és követésére ösztönözték őket. László öt-hat esztendő volt, mikor

szüleivel hazakerült s Géza bátyjával együtt tíz éven át élvezte a népszerű uralkodó herceg fiainak, a hatalmas császárt megalázó „bajnok Béla” gyermekeinek kijáró szeretet és tisztelet melegét. De tanuja lett ravasz nagybátyja hitszegésének, hős testvérével szemben tanúsított méltatlan eljárásának is. Három év alatt kétszer élte végig – előbb szüleivel, majd bátyja oldalán – a kegyvesztettség és száműzetés keserves napjait; gögös unokatestvére, lengyel Boleszláv, asztalánál a kegyelemkenyeret is megízlelte. Hazájába visszatérve, a korán férfivá érett ifjú résztvett bátyja hercegségének kormányzatában s a keleti ellenségekkel vívott diadalmas hadjáratokban. Mint egykor apja, most ő volt a

harcok ünnepelt hőse, a nép bálványa s mégis irigység nélkül, komoly kötelességtudással támogatta a trónra nála sokkalta méltatlanabb királyát. S mint apjának, neki is tapasztalnia kellett a híven szolgált uralkodó rút hálátlanságát. Megérte, hogy az ifjúvá serdült gyermekkirály rossz tanácsadókra hallgatva, jó rokonainak életére tört s mikor a megtámadottak védekeztek, azt az idegen hatalmat hozta saját országa nyakára, melynek jármából alig negyedszázad előtt kettejük apái együttes erővel szabadították fel népüket.

Ez a változó életsors, ezek a tapasztalatok kevésbé kötelességtudó és kevésbé keresztény lelket zsarnokságra, kíméletlenségre, kegyetlenségre ösztönöztek volna. László erős akara-

tú, hajthatatlan jellemű, komoly férfivá, kitűnő hadvezérré és bölcs államférfiúvá fejlődött, de egyéniségének legjellemzőbb vonása mégis az első anyai oktatással magábaszívott katolikus szellem, a krisztusi türelem és kegyesség maradt.

A magyar királyság kegyelmesszívű, igazság-szerető alapítója a hűtlenséget halállal, csonkítással büntető törvény kemény szigorával sujtotta nagy alkotásait veszélyeztető, életére gyilkos fegyverrel támadó, bűnös rokonait. Aba Sámuel vak dühében kegyetlenül lemészároltatta Péter és Endre legjobb híveit. A szenvedélyes Péter levágatta öreg vetélytársát. Endre – ha a felelősséget ravaszul elhárította is magától – szemet húnyt pogány híveinek bor-

zasztó vérengzése és koronás előde megvakíttatása felett. Béla világos jogaiban és testvéri érzésében megsértve, nyílt harcban ejti el bátyját, ki életére tört. Gézát és Lászlót csak gyors lábuk és fegyveres erejük mentette meg unokatestvérük gyilkos bosszújától. A bölcs Kálmán sokszor megbocsát öccsének, de végül is megvakíttatja ötéves ártatlan fiával együtt. A beteg II. István fejét véteti rokonának, Iván ispánnak, mikor ez saját trónutódlását készíti elő. Vak Béla trónralépve, véres bosszút vesz Kálmán és István legjobb hívein.

E kereszténységükben is keményerkölcsű, igazságszeretetük mellett is hajthatatlan, sőt kegyetlenül szigorú keleti fejedelmek családjának támadt új sarjadéka Lászlóban. Az óriás-

termetű, gyönyörű dalia már herceg korában megszerezte népe szeretetét. Trónralépve, egész lélekkel szentelte magát sokat szenvedett hazája szolgálatára. Az országra törő ellenségeket kemény ököllel verte vissza. A békeháborító, népe becsületét rontó bűnösöket, a tolvajt, rablót, útonállót, gyilkost, a hűtlen tisztviselőt és igaztalan bírót kíméletlen szigorral üldözte, irtotta. De személyes ellenfelét, bukott rokonát nem tiporta el, hanem a keresztény megbocsátás erényét gyakorolva, keblére ölelte s mikor Salamon a jóért rosszal fizetve, életére tört, nem sujtotta testi büntetéssel. Elcsukatta, hogy magába szálljon s közös elődjük szenttéavatásának napját a megtévedt rokon szabadonbocsátásával szentelte az engesz-

telődés és béke ünnepévé. Éppily jámborsággal bánt később, élete végén, akaratának ellenszegülő Kálmán öccsével s a lengyel nép haragja elől hozzámenekülő, trónvesztett Boleszlávval, szemet húnnya ennek dölyfös és sértő magaviselete felett. többi rokonait is támogatta, istápolta, segítette. Udvarába fogadta I. Endre unokáját, Bretiszláv cseh herceget, mikor ez 1091-ben apja haragjától tartva, kétezer vitézével hozzámenekült. Szívesen látta sógorának, morva Ottónak bátyját, Jaromir prágai püspököt. Udvarában tartotta, utóbb vejévé fogadta orosz Jaroszlávot, egykori szövetségésének, Szvjatoszlávnak számkivetett fiát. Dávid herceggel – Salamon öccsével – is békében, barátságban élt. De nemcsak rokonai-

val, mindenkivel egyaránt kegyes és nagylelkű volt. „Büntetőügyekben, hol vérbosszúnak, halálbüntetésnek van helye” – egykorú író mondja – „mindig az Isten félelmét tartá szeme előtt és minden ítéletében a könyörület szelídségével élt vala, enyhítvén a törvény keménységét. A szerencsétlenek vígasztalója, elnyomottak felemelője, árvák, nyomorultak és szűkölködők édesatyja volt s az ország minden lakosai nem tulajdon nevén, hanem kegyes királynak hívták vala.”

Vitézsége, lovagiassága, kormányzótehetsége és bölcsesége megszerezték számára nemzete tiszteletét és becsülését, de keresztényi erényei emelték más nagy uralkodóknak elérhetetlen eszményi magaslatra. Hatalmas testével ará-

nyos nagy és szép lelkében családja tehetsége, népe vitézsége az igaz keresztény hitével és erkölcsével, a keresztes háborúk pirkadó korának lovagi szellemével forrott szerves egységbe s kortársai a hős és államférfiú mellett szentet is tiszteltek benne. Hadvezéri és uralkodói cselekedeteiben már életében túlvilági tényezők közreműködését vélték felismerni. Legendák, mondák keltek szárnyra s alig pár évtizeddel halála után gazdag és szép mondakör kristályosodott ki a keresztény magyarság szimbólumává tisztult hatalmas egyénisége körül. Népe benne látta a keresztény világ vezéralakját, a szent sír felszabadítására induló keresztes hadjárat hívatott vezérét, kit – a magyarság hite szerint – csupán korai halála aka-

dályozott meg e néki felajánlott hivatás betöltésében. Lászlónak a keresztes had vezérévé való megválasztása nem sokkal halála után szárnyrakelt legenda. Történeti alapja nincs e legendának, de eszmei igazság van benne, mert Szent László személyében a keresztes háborúk korszakának új ideálja, a keresztény lovag-király vallásos és hősi eszménye öltött testet. Ennek az ideálnak, a hős és kegyes, keresztény és magyar király eszményének állított emléket történetünk első összefüggő irodalmi feldolgozásának, a *Gesta Ungarorum*nak írója.

*

A magyar történetírás kezdetei a XI. század első felébe nyúlnak vissza. A pannonhalmi rend-

ház egyik buzgó német vagy olasz szerzetese már 1019 és 1060 közt feljegyeztette korának néhány egyházi és rendi szempontból fontos eseményét. A XII. századi Pozsonyi Évkönyvben fennmaradt Pannonhalmi feljegyzésekkel egyidős Szent Mór pécsi püspök műve Szent Zoerard-András és Vértanú Benedek zóborhegyi remeték életéről. Mindkettő szűkszávú, sablónos és kevés értékes adatot tartalmazó terméke az egykorú kolostori irodalomnak.

Az 1073 táján írt Altaichi Évkönyveknek magyar származású hírei alapján megkockáztatható a feltevés, hogy I. András korában feljegyezték a Szent Imre halálát követő belső viszályok történetét is. Valószínűbb azonban, hogy e hírek a bajor földre menekült Salamon

és édesanyja környezetéből szóbeli közvetítéssel kerültek az altaichi kolostorba, melynek kegyura és birtokainak élvezője, Nordheimi Ottó bajor herceg, Salamon főtámasza és barátja volt.

Valószínűleg ez úton, Salamon német környezete – az ősi bajor Aribo-nemzetségből származó Potho nádor, Aribo és társaik – közvetítésével kerültek osztrák földre Géza, Szent István és Gizella jellemének és uralkodásuk eseményeinek a magyar hagyományból ismert motívumai is, melyeket azután a Nibelungének osztrák költője Attila és Krimhild jellemzéséhez használt fel.

István király szentté avatását megelőzően,

nyilván László király megbízásából írták meg Szent István ú. n. *Nagyobb legendáját*. Írója a szájhagyományon kívül István törvényeit, fiához írt Intelmeit és talán az Altaichi Évkönyveket használta forrásul István haláláig terjedő elbeszéléséhez. A szájhagyományból merített adatai nem mindig megbízhatók, mert az István halálát követő zavarok idején a régi események emléke elhomályosult. Ennek tulajdonítható, hogy a keresztelést tévesen Szent Adalbertnek tulajdonítja és esztergomi érseknek Ascheriket teszi meg Anasztáz helyett. István államszervező és törvényhozó munkájáról csak röviden, szinte odavetve emlékezik meg. Céljához képest inkább térítő és egyházszerző munkásságát, kegyességét, vallásosságát,

életszentségét méltatja. A királyi család kebelében dúló viszályokkal, lázadásokkal nem szívesen foglalkozik. Koppány lázadásáról, mint az ördög által szított mozgalomról, konkrét tények említése nélkül röviden emlékezik meg, a király nagyapjának, Vászolynak, merényletéről mit sem akar tudni. A hivatalos megbízásból más legendák sablonja szerint készült „hiteles életirat” – a „*scriptura authentica*” – hiányait nem sokkal Szent László halála után az ú. n. *Kisebb legenda* pótolta, mert „méltónak és illendőnek tartotta István király életét és az ő korában élők hű és igaz tudósításából megismert tetteit az utódokra hagynia”. Az egész mű, a Nagyobb legenda egészen önálló fogalmazású,

de a forrás gondolatmenetét és sorrendjét híven követő rövid kivonata, kiegészítve a szájhagyományból megismert kissé bővebb részletekkel. Géza és István térítő munkájának találó jellemzése, a Koppány- és Vászoly-féle lázadásoknak a két vezér nevét nem említő elbeszélése és a besenyő telepeseikkel gonoszul bánó királyi vitézek tanulságos története új emberi vonásokkal, az erélyes uralkodó, a szigorú, de igazságos bíró vonásaival egészítik ki a Nagyobb legenda túlságosan elvont, égies Szent Istvánjának jellemrajzát. Művét az író nem a Nagyobb legenda helyettesítésére, hanem kiegészítésére szánta s – annak István halálával foglalkozó utolsó mondatait elhagyva folytatásképpen vele egy kódexbe írta

le.

Még Szent István ilyképen egy életirattá egyesített kettős legendájának létrejötte előtt, 1091-ben vagy 1092-ben írta meg Szent László udvarának egyik tudós papja a *Gesta Ungarorum*-ot, középkori történetírásunk legkimagaslóbb termékét.

A középkori történetírás legkedveltebb irodalmi formái az eseményeket tárgyi és okozati összefüggésekre való tekintet nélkül szoros időrendben elbeszélő évkönyv (*annales*) és krónika voltak. A kettő külső alakja azonos, csak módszerükben különböznek. Az annalista évről évre folytatólagosan közvetlen tapasztalat vagy tudomás alapján jegyzi fel saját kora

eseményeit. A krónikás régebbi írott forrásokból és a szójhagyományból állítja össze, kompilálja és szedi évrndbe a történeti mult eseményeit. Az évkönyv önállóbb, eredetibb és megbízhatóbb; a krónika felfogásában egységesebb. Idővel azonban ez a különbség elenyészik. A krónikások saját korukhoz érve, évkönyvet írnak, az évkönyvírók krónikás módszerrel írt bevezetőrészt adnak könyvük élén s a krónika és évkönyv fogalma lassankint teljesen összeolvad.

A krónika a IX. századig a klasszikus ókorban ismeretlen világtörténet speciális műfaja volt. A római földre telepedett germán népek – gótok, frankok, angolszászok, longobárdok –

nemzeti történetét klasszikus mintára históriás formában írták. A *Chronika* és *Annales* tagolt, évrendi tárgyalásmódjával szemben a *Historia* vagy *Gesta* címet viselő történeti művek – a gót Cassiodorus és Jordanes, a kelta Gildas, a frank Toursi Gergely, az angol Beda és a longobard Paulus Diaconus munkái – összefüggő, egységes előadásban adják a nemzet, illetőleg az uralkodók történetét s az időbeli kapcsolatok mellett figyelemmel vannak a személyi, tárgyi – főleg genealógiai, földrajzi – és oksági összefüggésekre s a világkrónikában domináló egyetemes egyházi szempontok helyeit a nemzeti, helyesebben dinasztikus szempontot állítják előtérbe.

A Karolingoknak a világkrónikák és a római

birodalmi hivatalos annalesek kettős forrására visszavezethető hivatalos jellegű birodalmi évkönyvei a nemzeti történetírás terére is átültették a krónikás formát s a régi nyomon járó világkrónikások mellett a nemzeti, illetőleg dinasztikus, az egyházi és helyi történet művelői is krónikás- vagy évkönyvalakban kezdenek írni. E fordulat és a történetírás fellendülése egybeesik a szerzetesség felvirágzásával, mikor a Benedek-rend kolostorai a történetírás központjaivá lesznek. A középkori szerzetes lelkületének, világfelfogásának csak a krónikás forma felelt meg. A középkori általában érzéketlen volt a reális tárgyi összefüggések iránt s nem ismerte a fejlődés fogalmát, mert hiányzott a történeti folyamat kritikájához és

megértéséhez szükséges valóságérzéke. A szerzetes-író minden más szempontot elhomályosító, tiszta transcendens világszemlélete is akadályozta a földi összefüggések helyes felismerésében és kutatásában. A történet eseményeinek csak időbeli összefüggését ismeri fel, a tárgyiakat nem látja. Bennük nem földi okok összeműködésének eredményét, a reális fejlődés jelenségeit, hanem az isteni Gondviselés művét csodálja. Nagyfontosságú politikai és kulturális események, háborúk és egyházalapítások, elemi csapások, árvíz, sáskajárás s a legjelentéktelenebb helyi események egyaránt Isten hatalmának bizonyítékai s csak e szempontból érdemelnek

figyelmet. Ezért jegyzi fel válogatás nélkül mindazt, amit igaznak tart, tekintet nélkül összefüggésükre és jelentőségükre. Fegyelmezett tekintélytisztelete írott forrásai bírálatától is visszatartja s azok elbeszélését saját egyéni következtetéseivel megmásítani szentségtörésnek tartaná, mert saját példájából kiindulva sohasem egyéni íroművet lát azokban, hanem az Isten dicsőségét hirdető tények hű leírását. A maga egyéniségét háttérbe szorítva, szinte nullifikálva kompilálja forrásait, másolja azok betűszerinti szövegét. Hibái szerzetesi világnézetének szükségszerű következményei, de ebből származik nagy erénye is, eléggé meg nem becsülhető tárgyi objektivitása. A forrásokból, tapasztalásból

vagy hallomásból tudomására jutott tényeket – Isten hatalmának megannyi hirdetőjét – minden egyéni színezéstől és következtetéstől tartózkodva szárazon regisztrálja. Ez adja meg műve értékét, mikor saját kora eseményeiről ír és mikor elveszett régi történeti művek elbeszélését és a szójhagyományokat közvetíti.

A IX–XI. században a nyugati keresztény országok egyre fokozódó történetirodalmi termelésében – német földön szinte kizárólagosan – a szerzetes-krónika és évkönyv dominál. Nyugat- és Dél-Európában azonban a históriás forma sem veszett ki. A krónikák, évkönyvek és a szentek életrajzai, legendái mellett mindúntalan feltűnik egy-egy szubjektív íróművészettel új művet alkotó vagy régi históriaírók művét

folytató Gesta- vagy Historia-író, a IX. században a brit Nennius, a frank Erchanbert és Nithard, a longobard András és Erchempert, a X. században Nagy Alfréd angol király, a longobard-olasz Liudprand, a szász Widukind, a XI. században a francia Richer és az angol Malmesbury Vilmos. Olasz és francia földön ravennai Agnellus, lüttichi Heriger, lobbiesi Folcuin és rheimsi Flodoard az egyháztörténet terén is a históriás formát alkalmazzák.

A históriáírók a gót Cassiodorus óta ugyanazon a klasszikus nyomon járnak, azonos módszerrel és felfogással dolgoznak. Az őshaza vagy az ország földrajzi ismertetésével kezdik, az eredetkérdéssel és pogánykorral folytatják s úgy térnek át tulajdonképeni tárgyukra, a ke-

resztény királyok történetére, saját koruk, illetőleg uralkodójuk történetét széles keretű elbeszéléssé bővítve, mert a főcél az uralkodó király s a dinasztia érdemeinek méltatása. A bevezetőrészben írott források híján családi és helyi szájhagyományokra, az eredetkérdés tisztázásánál ezenfelül bibliai hagyományra is támaszkodnak. Írott forrásaikat a krónikások módjára gyakran betűszerint másolják, de tartózkodnak szolgai követésüktől. Kompilátor létükre forrásaik, különösen a krónikák szövegén változtatniuk, tartalmilag és stilárisan módosítaniuk kellett. Nem riadnak vissza a források kritikájától, sőt a részletekben felfogásuk módosításától sem. Az évréndben előadott eseményeket tárgyi összefüggésben csoportosítják

és az élő hagyományból újakkal egészítik ki. Az események reális okait, személyi, családi és politikai összefüggését kutatják. Koruk történetietlen gondolkozása és a realitások iránti érzéketlensége azonban sokszor tévedésbe sodorja őket. Forrásaikat kritizálva és kiegészítve, saját koruk viszonyait vetítik vissza a múltba s igen nagy szerepet tulajdonítanak a tényeket szárazon felsoroló krónikákban sokkal halványabban jelentkező transcendent tényezőknél. Előszeretettel jegyzik fel a mondákat, a keresztény korban a csodákat, legendás történeteket.

A krónikások személytelen objektivitásával ellentétben szempontjaik egyéniek. Az elbeszélés központjában mindig az uralkodó és ennek

ősei állanak, a mű egyes részletei szinte biográfikus jelleget öltenek. Az események és jelenségek megítélésében az író egyéni felfogása, érzelme és pártállása jut kifejezésre s ez a szubjektívitas a jelenkor felé közeledve folyton növekszik. A krónika hazája az egyszerű és rideg kolostor, a történeté a fejedelmek, leginkább a nagy uralkodók – Theodorik, Károly, Alfréd, Ottó – fényes és meleg udvara. A történetírók klasszikus műveltségű világot járt, társaséletben forgó, politikus udvari papok; olvasóközönségük az udvar népe, kit nem elégítenek ki az Isten dicsőségére író szerzeteskrónikások száraz eseményfelsorolásai. A krónikákban, évkönyvekben s a szentkultusz elmélyülésével

folyton szaporodó legendákban, vallásos életiratokban is a középkor világtól zárt falak közé vonuló szerzeteseinek világnézete és tárgyilagosan szemlélődő élete tükröződik vissza. A históriás művekben a középkori udvarok műveltsége, a literátus világi papok felfogása, a lüktető élet, a kor szelleme jut kifejezésre. A história vagy gesta tárgyilagosság és megbízhatóság tekintetében mögötte áll a krónikának és évkönyvnek, de a középkor életének és felfogásának igazabb tükre, elevenebb szószólója.

Ennek a klasszikus talajon kivirágzott középkori gestairadalomnak szép és egészséges hajtása volt a Gesta Ungarorum. A mű maga elvesztett, de későbbi históriaíróink – Anonymus,

Kézai Simon, Márkus és a többiek – munkáiból szinte teljesen rekonstruálható. Szerzője Regino prümi apát Krónikáját, ennek folytatását és az Altaichi évkönyveket használta forrásul, de a formában nem követte őket. Szövegüket gyakran betű szerint követi, mégis átalakítja és kiterjeszti. Az eseményeket az őshaza és eredet leírása vezeti be, amit a vándorlások és a honfoglalás története, majd a kalandozásoknak hét nagyobb hadjáratba tömörített elbeszélése követ s végül a királyoknak a jelenkor felé haladva egyre bővülő, Salamon korától kezdve a kortársat világosan eláruló története következik. Az írott forrásokat sokszor betű szerint írja ki, de másutt átalakítja és kiegészíti. Az Altaichi

Évkönyvekből részleteket vesz át szószerint, de a Béla-ág ellen irányuló tendenciát felismerve, felfogását, tartalmát az uralkodóház hagyományai s az 1047–1074. évi harcok élő szereplőinek elbeszélése alapján németellenes szellemben módosítja és egészíti ki. A gestaírók szokása szerint alaposan kiaknázza az uralkodóház, a Jákok és más dunántúli nemzetségek mondai elemekkel keveredett családi hagyományait, megmentve számunkra az Árpád-ház mondakincsének legékesebb köveit: a nőrablással kapcsolatos eredetmondát, az Álmos születéséhez fűződő Turul-mondát, a morva népet megszemélyesítő Marót mondai alakját, a fehérló-mondát, továbbá a X. század hős vezérei – Bulcsu, Lél

és Botond – alakja körül kialakult mondákat. Az egyházas felfogású szerzeteskrónikásoknál ismeretlen nemzeti öntudat és büszkeség, a határozott politikai pártállás, a dinasztia s különösen az uralkodó királynak, bátyjának és apjának tisztelete lépten-nyomon kiütközik szavaiból.

Az egész mű dinasztikus érdekű hőstörténet. Az elbeszélés központjában egy rövid korszak – a Zsolt- és Taksony-kori kalandozások – kivételével a mindenkori uralkodó áll. Az élő uralkodó és ennek apja, Szent László és Béla dicsőítése, egyéniségüknek kidomborítása, uralkodásuk jótéteményeinek színes méltatása egyetemesen jelentkező, jellemző vonásai a középkori gestáknak. Sajátos, egyéni vonását

nem magában az uralkodó király rokonszenves jellemrajzában, hanem a jellemzés módjában, az élő és elhalt királyokban megtestesülő eszményi uralkodóról alkotott felfogásában kell keresnünk. A képben, amit a középkori gestaírók saját, dicsőített uralkodójukról és elődeiről rajzolnak, nemcsak az illető uralkodó egyénisége, hanem a korszellem is kifejezésre jut. Leggyakoribb a szorosabb értelemben vett hősi jellemrajz, a katonai erények kidomborítása, de találkozunk az uralkodó államférfiúi vagy vallásos erényeinek szép méltatásaival is.

Nagyvárad alapítása a bécsi Képes Krónikából.

A nagyváradai székesegyház építése. Miniatür kép a Bécsi Képes Krónika 1358. évi kéziratából. A szöveg szerint Szent László vadászat közben angyali intelemre határozza el az egyház alapítását.

A mi Gestánk írója is lelkes bámulattal írt a nemzet erejét bizonyító hőstettekről. Büszkén emlegeti a honszerző Árpád, a félvilágot bekalandozó Bulcsu, Lél és Botond, a XI. századi királyok és különösen az életükben legendás hőssé nőtt testvérpár – Géza és Szent László – diadalmas harcait. I. Béláról írt soraiból az államférfiúi kiválóságok méltatásához szükséges

politikai érzéke tűnik ki. Eszményét mégsem a hadvezérben vagy államférfiúban látja. Hőse nem a honfoglalás vagy a kalandozások vitéz harcosa, nem az országszervező, államalapító István, nem a bölcsen uralkodó Béla, de nem is a hős László király, aki „fejjel magaslott ki mindenek közül” s akinél alkalmasabb mintaképet a hősi eszményhez alig ismerünk. Az ő hőse, az ő ideálja a krisztusi hitet, a keresztény gondolatot megtestesítő, ellenfelének megbocsátó, a béke és a kiengesztelődés szellemét hirdető „kegyes király” volt.

Ehhez az eszményhez keresve sem található ragyogóbb mintaképet Lászlónál, aki először gyakorolta a keresztény megbocsátás és kien-

gesztelődés erényét elbukott királyi rokonával szemben. Csodák és égi látomások kísérték Lászlót életútján az ő valóban csodás egyéniségét bámuló kortársainak gondolatvilágában. S ennek a gondolatvilágnak ékesszavú kifejezője volt a Gesta Ungarorum írója. Alig van történetünknek hőse, kinek személye körül oly gazdag mondakör alakult volna ki idők folyamán, mint éppen Szent László. Kétségtelen, hogy e színes és változatos mondák közt vannak idegen földről bevándorolt vagy László személyével csak századok múltán kapcsolatba hozott mondák. Az egész mondakör gyökere azonban visszanyúlik a szent király korába, alapja az ő életében személye köré fonódó legendaöv. Ennek a legrégibb mondarétegnek

néhány szép gyöngyét őrizte meg és juttatta korunkra a Gesta írója a váci egyházalapítás alkalmával feltűnő csoda szarvas s a Salamonnal vívott harcban megjelenő kardos angyal mondáiban.

De nemcsak Lászlóban, hanem elődeiben is ezt az uralkodói eszményt keresi az ő jámborságának ékesszavú hirdetője. Ezért menti fel Istvánt Vazul megvakíttatásának és fiai száműzetésének vádja alól, a német Gizellára hárítva minden felelősséget. Ezért festi a keresztény magyar állam hitben erős, de keménykezü, hatalmas alapítóját az élet igéjét szószékről hirdető apostolnak, majd élete végén tehetetlen, elaggott, síró öregnek, aki titkon szökteti ifjú rokonait gonosz felesége bosszúja elől kül-

földre. Ezért tette meg Pétert, Szent István legközelebbi vérrokonát, Gizella testvéröccsének. A keresztény királyról alkotott felfogása nem engedte meg, hogy az imént szentté avatott Istvánban lássa az uralkodó király pogány nagyapjának megcsonkíttatóját. I. Bélában és I. Gézában is a békés erényeket, a békülékeny szellemet dicsőíti, sőt Salamontól sem tagadja meg teljesen ezt a dicsőséget. Vidre, a gonosz német tanácsosra hárít a sok szerencsétlenségért minden felelősséget. Aba Sámuel, Péter, András és Salamon bukását is annak tulajdonítja, hogy ezt az uralkodói ideált elérni nem tudták vagy nem is akarták.

Felfogásában, eszményeiben, történetiszemléletében a XI. századi keresztény renaissance és

az első keresztes hadjárat korának eszméi és szelleme jutottak hű kifejezésre.

A *Gesta Ungarorum* nem krónika, hanem önálló felfogással és egyéni íróművészettel írt gesta, még pedig a históriás formában írt középkori nemzeti történeti művek jobbjai közül való gesta volt. Tárgyi megbízhatóság, objektivitás tekintetében talán mögötte marad a konkrét tényekhez és eseményekhez, az írott források szövegéhez híven ragaszkodó szerzetes-krónikáknak. De íróművészet, elevenség és sokoldalúság tekintetében messze felülmúlja azokat. Igen nagy szerencsének kell tartanunk, hogy írója nem krónikás, hanem históriaíró volt. Ennek köszönhetjük, hogy fenntartotta számunkra az Árpád-ház és a magyar nép X–XI. száza-

di élő hagyományának értékes történeti anyagát és ősi mondakincsünk színes részleteit. Ennek köszönhetjük sok becses adatán kívül a Szent László korában ereje és hatalma tetőpontja felé haladó magyar patrimonialis királyságnak, a „kegyes király” egyéniségének, a kor felfogásának és szellemének megkapóan szép és hű rajzát. Történetírásunknak igen nagy vesztesége, hogy ez a mű teljes egészében nem jutott korunkra s így kénytelenek vagyunk megelégedni a későbbi átdolgozásokból kiolvasható, bár így is tekintélyes részleteivel.

A Gesta Ungarorum szerzőjéről biztosat nem tudunk. Felfogásából, erős magyarérezéséből és németgyűlöletéből, I. Béla és két fia egyéniségének, uralkodói cselekedeteiknek a közvetlen

szemlélőt eláruló jellemzéséből, a Koppány-
verő Wasserburgi Vecelintől származó, de
ekkor már magyarrá lett Ják-nemzetség
hagyományainak ismeretéből, másrészt
egyházias szelleméből és többhelyt kiütköző
teológus műveltségéből következően, egy
Szent László udvarához tartozó s a Ják-
nemzetséghez közelálló magyar pap, talán
maga Ják-nembeli Koppány püspök († 1099) –
korábban Szent László udvari káplánja – volt.
Mindenesetre egyike volt a középkor
klasszikus nyomon járó udvari históriaíróinak.
Művéből azt is megállapíthatjuk, hogy
műveltsége francia vagy itáliai talajban
gyökerezett. Német földön a históriás forma
ismeretlen volt. Az egyetlen számbajövő

németországi történeti művet – Widukind Gestáját – nem ismerte. Paulus Diaconus, Toursi Gergely, Jordanes, avagy más volt-e közvetlen mintaképe, ma még nem tudjuk megállapítani. Csak az bizonyos, hogy francia vagy itáliai író műve volt. Elsősorban francia hatásra kell gondolnunk. Egyik forrása, Regino, francia író volt s a francia-magyar kultúrérintkezések első jelentősebb nyomai éppen ebben a korban – Szent László és Kálmán korában – mutathatók ki. Béla és Salamon korában két-három püspöki széken ültek francia emberek s e korba vezetnek az első – Lüttich vidékéről kiinduló – francia-vallón telepítés nyomai. Szent László hozza hazánkba 1091-ben Saint-Gilles kolostorából

Somogyvár francia bencéseit. Az alapításnál az egyik tanú éppen Koppány káplán volt, a másik Szerafin káplán, ki az esztergomi érseki székre emelkedve, a francia Alberiket hozta udvarába s vele iratta össze Kálmán törvényeit. Szent László unokaöccse és utóda, Könyves Kálmán – mint Gestánk egyik XII. századi folytatója nevezte – Sicilia francia-normann uralkodójának leányát vette feleségül. Az ő korában kezdi a hivatalos kancelláriai praxisban a XI. századi németes Ungri és Ungari népnévalakot a franciás Hungari kiszorítani. Szent László és VII. Gergely sűrű követváltása, az olasz kultúrába épp ezidőben erősen bekapcsolódó horvát udvarral s a dalmát-olasz városokkal való

állandó érintkezés viszont az olasz kapcsolatokat mélyíti el, aminek nyomai a kor egyházi építészetén s a Gesta szenvedélyes németgyűlöletén, velencei Péternek németként való feltüntetésén is felismerhetők. A magyar udvar Géza fejedelem quedlinburgi követségétől Salamon bukásáig német hatás alatt állt, Szent László korában a neolatin kultúrák befolyása alá került. A szerzetes kultúra után a nyugati és déli udvarok lovagműveltsége is utat talált hazánkba.

Az „udvari történetíró” típusának első jelentkezése s a gestaforma átültetése a francia és olasz műveltség térhódításának első tünete, bevezetője a XII. században egyre mélyülő s III. Béla és fiai korában kulmináló magyar-francia

kultúrérintkezéseknek.

*

A Gesta Ungarorum egykorú írója a kegyes királyt és a pogányság ellen vívott harc hőjét ünnepli, az utókor az egyházalapítót, bölcs törvényhozót és bátor hódítót tiszteli Lászlóban. Uralkodásának legjelentősebb mozzanata az államalapítás nagy művét bekoronázó, céltudatos szervezőmunkássága volt.

Szent István nem tudta teljesen kiépíteni az egyházi és világi igazgatás szervezetét. Utódai nem is gondolhattak a nagy mű folytatására és befejezésére. László trónraléptekor még mindig rendezésre vártak a kalocsai érsek alá tartozó keleti egyházmegyék ügyei s az egész ha-

tárvidéken kiépítésre várt a várgazdasági és katonai szervezet. A tíz egyházmegye közül kettőnek még állandó székhelye sem volt, a harmadiknak székesegyházát csak nemrég kezdték felépíteni. A várispánságok száma mindössze negyvenöt volt; a mogyoródi csatában Salamon oldalán harminc, az ország egyharmadán uralkodó hercegek vezetése alatt pedig tizenöt vármegyei zászlóalj szállt harcba. A XII. század elején a püspökségek száma már tizenkettőre, a vármegyéké hetvenkettőre emelkedett s azután hosszú időn át, legalább is III. Béla haláláig nem változott. E szaporulat, a keleti, déli és északnyugati határvidékek egyházigazgatásának és várhálózatának kiépítése Szent László és kisebb részben Kálmán műve

volt.

László a meglévő székesegyházakat, káptalanokat és kolostorokat kivétel nélkül nagy birtokadományokkal gazdagította; a megkezdett templomépítkezéseket befejezte, új egyházak és kolostorok egész sorát alapította. A Salamonnal vívott mogyoródi csata színhelyén, Szentjobbon, a Tolna megyei Bátán és a nyitrai Koloson bencéskolostorokat alapított. Somogyvárott Saint Gilles-ből jött francia szerzetesek számára építtetett kolostort, hová még száz év múltán is csak francia szerzeteseket vettek fel. A kolostorok után a püspöki egyházakra került a sor. A Duna-Tisza-köz északi részén alapított püspökség székesegyházának még I. Géza vetette alapját Vácon. Az építke-

zést László idejében fejezték be s ugyanekkor új díszes székesegyházak épültek, valószínűleg olasz mesterek munkájával Váradon és Gyulafehérvárott a bihari és erdélyi püspök részére kijelölt székvárosokban.

A székesegyházakkal egyidőben épült ki a keleti egyházmegyék közigazgatása és területi szervezete. A bihari egyházmegye délnyugati részében Békés és Szeghalom vidékén nemrég még a pogány reakció fészke volt. Most ez a vidék is egyházi gondozás alá került. A váradi püspök hatósága alá tartozó Békés és Bihar vármegyék hatalmas területén – az egri püspökség tiszántúli terjeszkedésének útját vágva s annak Zaránd megyével egybeeső pankotai főesperességét az anyamegyétől elszakítva –

hat főesperesség alakul ki. Erdélyben a küküllői és telegdi főesperességek megszervezésével az egyházi közigazgatásba kapcsolódik az új püspöki székhelytől délnyugatra és keletre eső terület. Fehér megye dunabalparti részeinek és Csongrád megyének egyházi joghatósága felett ezidőben osztoznak meg a váci püspök és kalocsai érsek, illetőleg az érseki megyének szigetfői és csongrádi, a váci egyházmegyének sárközi és szegedi főesperesei. Az Endre korában meghódított Szerémség területén ekkor alakul ki a kalocsai egyházmegye szerémi főesperessége. A kalocsai érsek székhelyét László az érseki tartomány nehezen megközelíthető északnyugati csücskéből, honnét Ascherik

egykor a térítésre útrakelt, az Al-Duna közelébe, Bácsra helyezi át, honnét az érsek nagykiterjedésű tartománya papjaival sokkal könnyebben talált érintkezést. Kalocsa székesegyházával s a mellette működő székeskáptalannal továbbra is megmaradt a kalocsa-bácsi érsek második székhelyének s a főegyházmegye pásztorá később, a szerémi püspökség alapítása után, ismét oda költözött vissza. A kalocsa-bácsi tartomány átszervezését Szlavónia birtokbavétele után a Szent István király tiszteletére szentelt zágrábi püspökség alapítása koronázta be. László az új egyházmegyét a kalocsa-bácsi érsek joghatósága alá rendelte s ezzel befejezéshez jutott az érseki tartomány teljes kiépítése.

Élete vége felé az északnyugati határvidéken, a Vág és Nyitra felső folyását környező trencsényi és északnyitrai erdővidék elhanyagolt tót és fehérhorvát lakosságának üdvére a tizenkettedik püspökség alapítását is tervbevette. A nyitrai társaskáptalan részére tett adományaival elő is készítette ennek székeskáptalanná alakítását, de a terv kivitele utódára maradt. Kálmán király 1105 és 1110 közt szervezte meg a Szent Emmerám, Zoerard-András és Vértanu Benedek tiszteletére szentelt nyitrai püspökséget.

Az egyházi szervezéssel párhuzamosán építette ki Szent László a keleti országrész és a délnyugati határvidék vármegyei szervezetét. Vármegyei szervezetet nyert a Szerémség s a

váradai egyházmegye békési főesperességével egyidőben alakult ki a Csolt- vagy Vatanemzetség ősi birtokán, központjában a lázadó Vatától elkobzott Békés várával Békés vármegye. A többi főesperesi kerületnek – a kalotaszegi, köleséri és homorogi főesperességeknek – megfelelő vármegyék szervezése, valószínűleg a lakosság csekély száma miatt, elmaradt. A besenyő, úz és kún betörések tapasztalatai vezettek a keleti végeken négy új vár építésére. Ezek északkeleten Borsova, a Meszesi-hágó kijáratánál Kraszna, Erdélyben Dézs és Küküllő várai. Dézs vára Szolnok vármegye Erdély szívéig hatolt telepés népének központjává lett, a többi egy-egy új

várispánság székhelyévé. A keleti határvidék eredményesebb védelme és igazgatása végett az erdélyi várak, a Maros- és Küküllő-völgyi székelység s az egész keleti határvédelem élén külön tartományi főtisztviselő, az erdélyi vajda állt. Hasonló tartományi kormányzatot létesített Kálmán Szlavóniában a szlavóniai bán alatt. A vajda és a bán hatásköre a frank-német örgrófokéra emlékeztet s az udvari hierarchiában elfoglalt állásukkal csupán a nádorispáné vetekedett. Szent László utolsó éveiben vagy talán már Kálmán korában került sor a nyitrai egyházmegyéhez tartozó északnyugati végvidék várszervezetének kiépítésére. Ekkor alakultak ki Trencsén, Bolondóc, Bána, Galgóc (később Szolgagyőr),

Sempte és Zólyom várispánságok. A Vág mentén egymást sűrű egymásutánban követő várak ellátására a szomszédos gyér lakosságú erdővidék nem lévén alkalmas, e várispánságokhoz az ország távoli vidékein fekvő királyi javakat és népeket csatoltak. Galgóc vagy Szolgagyőr várának a XIII. században tizennégy vármegye határában voltak népei. Kezdetben ezek a várak s a Vág vidékén letelepített székely határőrök – úgy látszik – Erdélyhez és Szlavóniához hasonlóan külön *comes confiniorum*-nak nevezett határispán alá tartoztak, de ezek a marchiák megszűntek, mikor a vármegyék teljesen kialakultak.

Szent László és Kálmán a keleti, délnyugati és

északnyugati határvidék megszervezésével az egykori gyepűelve külső határáig tolták ki a királyi és egyházi közigazgatás szervezetét, politikai egységgé formálták a későbbi Magyarországot. Ez a nagy változás jut kifejezésre a magyar királyok címének egyidejű megváltozásában. Szent Istvánt a veszprémvölgyi görög oklevél bizánci műveltségű írója „egész Magyarország királyának” címezte, de későbbi latin okleveleiben s a János pápának küldött miseruhán ő maga, majd utódai is a „magyarok királya” – *rex Ungarorum* vagy *rex Pannoniorum* – címet használják. Így címezik őket a pápai és a császári kancelláriák, így emlegetik az egykorú írók is. László és Kálmán sem szakítottak teljesen a régi gyakorlattal, de ők már

a *rex Ungariae*, „Magyarország királya” címet is használták s Kálmán halála után ez a cím állandósult.

*

Az egyházigazgatás szervezetének teljes kiépítése után került sor az igazgatás menetének, a vallásos és egyházi funkciók rendjének megállapítására, az egyházjog szabályainak kodifikációjára. A papi élet megtisztítására, az egyházigazgatás javítására, a világi befolyás és mindenféle visszaélések kiküszöbölésére irányuló nagy reformmozgalom a XI. század második felében kezdte gyümölcseit meghozni. II. Miklós (1058–1061), II. Sándor (1061–1073), VII. Gergely (1073–1085) pápák és

egymást sűrűn követő reformzsinataik
vaskövetkezetességgel igyekeznek a
tisztítótörekvéseknek érvényt szerezni.
Megállapítják a pápaválasztás és az egyházi
tiszttségbetöltés kánoni szabályait. A világi
hatalmakat eltiltják a főpapi investitúrától,
egyházi méltóságok és javak
adományozásától. Szigorú büntetéssel sujtják a
simoniát: a méltóságok, javak és funkciók
árusítását. Az egyház anyagi és szellemi
javainak biztosítása végett nötlenségre, tiszta
életre kényszerítik a világi papságot. Minden
részletre kiterjeszkedve szabályozzák a
szerzetesek és kanonokok életrendjét, a papok
és hívők vallásos kötelességeit, az egyházi
szolgálat és istentisztelet rendjét.

A keresztény világot közel két század óta foglalkoztató reformeszmék és tisztítótörekvések Magyarországon csak Szent László korában kezdtek gyökeret verni. Korábban a magyarság nem is volt képes azok értékelésére. Szent István korának a század derekáig szereplő szigorú erkölcsű szerzetes-püspökei és égi boldogulásra, mártírhalálra törekvő térítőpapjai semmi közösségben sem voltak a világi életet élő, nagyurat játszó nyugati papokkal. A legsúlyosabb visszaélések később sem kaptak lábra. A magyar királyok és itt-ott kolostorokat alapító urak a főpapi stallumok betöltésében nagy szabadsággal éltek, de egyházi méltóságok és javak árusítására, a szó igazi értelmében vett simoniára nincs példa, de nem is lehet, mert a

magyar egyházak és kolostorok még korántsem fejlődtek gazdasági hatalommá, javaik senkit sem csalogattak azok birtoklására. Birtokaik, ha területre nagyok voltak is, keveset jövedelmeztek. Az extenzív gazdálkodási rendszer mellett két ekeföld – mai mértékben mintegy 335 kataszteri hold – és hat-nyolc földművesszolga volt szükséges egy szerzetes vagy kanonok reguláris ellátásához. Föld szerte az országban bőven hevert műveletlenül. Aki vágyott reá, könnyen szerezhette, anélkül, hogy az egyház vagyonára kellett volna szemet vetnie. A szolga és az állati munkaerő már értékesebb volt, de az egyházi birtokon élő szolgák, igavonó és ridegbarmok száma meg sem

közelítette a hatalmasabb világi urak, vagyonosabb nemzetségek munkaerőállományát. A belső zavarok idején megtörtént, hogy az egyházak vagyonát is megdézsmálták, szolgálóikat és barmaikat elhajtották, eltulajdonították, de egyházi javak tartós birtokbavételére, árusítására vagy kihasználására az arra kellő erővel rendelkező hatalmasabb urak – maguk vagyonosabbak lévén – nem igen gondoltak. A királyi hatalom túlsúlya s a magánkegyuraság alá tartozó egyházak csekély száma is lehetetlenné tette ily visszaélések meghonosodását. Más bajok azonban itt is akadtak.

Az idegenből jött első papi nemzedék, a térítő-szerzetesek kihalta után divatba jött a nőszülés s

a szegénysorból felemelkedett, nem egyszer szolgaszármazású papok feleségüket, gyermekeiket és rokonaikat az egyházi vagyonból tartották és gazdagították. A főpapok közt nem egy akadt, ki egyházi kötelezettségeit elmulasztva, csak maga és családja jólétét viselte szívéen. Az apátok püspöki jelvényeket viseltek és püspöki jogokkal éltek. Szerzeteseikkel lelkipásztori funkciókat végeztettek s a velük járó jövedelmet elharácsolták a szegény falusi papoktól. Az udvarban, társaséletben forgolóó főpapok, kanonokok és diákok világiasan öltözködtek. Hasított mentét, zöld dolmányt és kucsmát, tarka keztyűt, csizmát vagy hímes sarut, selyem varrottas inget

viseltek. A falusi alsópapság közé a pogány lázadás nyomán beállt paphiány idejében nem egy papi ruhával hivalkodó avatatlan személy tolakodott be. Az alsóbb társadalmi rétegekből kiemelkedő s kellő kiképzésben nem részesült vidéki papok közt részeges, mulató, ágyastartó is akadt. Az istentiszteletben, vallásos kötelességek teljesítésében szabadosan viselkedtek. A szentbeszédet és a szentírás magyarázatát elmulasztották s a népet elidegenítették templomától.

E bajok tették szükségessé Szent István egyházi törvényhozásának kiegészítését s a haladó idő szelleméhez mért módosítását. Az első lépést Szent László tette meg, „az Úr megtestesülésének ezerkilencvenkettedik esztendejében

május havának huszadik napján országa valamennyi főpapjával, apáturával és minden előkelőivel, mind az egész papság és nép jelenlétében Szabolcs várában zsinatot ülven s a kánonok szerint törvényeket szerezvén”⁴ Az új törvény huszonhét szakasza a vallás és erkölcs elleni bűnökkel, a vallásos kötelezettségek és némely szertartások megállapításával, a többi tizenhárom az egyház jogainak és vagyonának védelmével foglalkozik.

Ezúttal vették fel első ízben a kötelező ünnepek sorába Szent István, Imre és Gellért napját s itt hallunk először a hónap első napján, *kalandáján* ülésező s ezért magyarosan kalandosnak nevezett vallásos társulatokról. A kor han-

gulatára jellemző, hogy a pogánymódra kút, fa, kő és forrás mellett áldozók már mindössze áldozati barmuk vesztésével bűnhődnek, akárcsak a lovát vagy ökrét vesztő vasárnapi vadász és kalmár. A misemulasztót testi fenyítéssel és vezekléssel sújtják. A házasságtörő asszonyt és az erőszaktevőt a sértett fél bosszújának szolgáltatja ki a törvény. Szó esik – törvényhozásunkban először – izmaelita, vagyis mohamedán és zsidó kalmárokról. Részletelesen szabályozták a tizedfizetés kötelezettségét és a beszédés módozatait. Gondoskodtak az egyházi vagyon gyarapításáról és védelméről. A háborús időkben elpusztult templomok felépítését a hívek kötelességévé tették, a rombadőlteké a püspökre hárult. Egyházi ruhákról és

kegyszerekről a király, könyvekről a püspök tartozott gondoskodni.

Hét-nyolc esztendővel a szabolcsi törvényhozás után Kálmán király (1095–1116) a tarcali zsinaton új szakaszokkal egészítette ki László törvényét. Az egyházakat és monostorokat megerősítette Szent Istvántól rendelt adományaiknak és a későbbi királyoktól kapott erdek, földjük, szölleik és házaik birtokában; intézkedett a Szent Háromság ünnepének és a kántorböjtöknek megtartásáról, az ereklyék költöztetéséről, utazó papok misemondásáról. Egyébként egyházi ügyekkel e zsinat nem foglalkozott. A törvénykezési rend szabályozása során azonban a bíraskodást, törvénytáást az egész ország területén a püspök elnöklete alatt,

az ispánok és más világi tisztek, előljárók részvételével tartott egyházmegyei vegyes zsinat hatáskörébe utalta, miáltal a papság az eddiginél is szorosabb köteléssel kapcsolódott az államigazgatás szervezetébe.

Egyházi tekintetben sokkal jelentősebb volt a Lőrinc érsek vezetése alatt 1104 és 1112 táján üléselő két esztergomi zsinat. A király által egybehívott, világi elemek részvételével tartott, világi és egyházi ügyekben határozó pannonhalmi, szabolcsi és tarcali vegyes zsinatokkal szemben ezek a magyar egyház feje s egyben a szentszék meghatalmazott követe által összehívott magyar papság országos zsinatai voltak, kizárólag egyházi kérdésekkel foglalkoztak s csupán a határozatokat terjesztették a

király elé, őt kérve és szólítva fel azok fogantatására.

A zsinatok kiterjeszkedtek az egyházi vagyon védelmére, a püspök és apát joghatóságának és a plébános jogkörének tisztázására, az istentisztelet rendjének, a papság kiképzésének, kötelességeinek, templomi szolgálatának, életmódjának és ellátásának, a kalandos társulások összejöveteleinek szabályozására, az egyház javait csorbító és tekintélyét aláásó különféle visszaélések s a vallás és erkölcs elleni bűnök és vétségek büntető elbírálására; általánosságban kimondva, hogy „egyházi és papi személyt illető ügyek a kánonok szerint intéztessenek”. Röviden – szinte meggyőződés nélkül – ismétlik a simoniára vonatkozó nyugati jogszabá-

lyokat. Annál részletesebben foglalkoznak az egyházi vagyon és jövedelem pocsékolásával, különösen a főpapi családok pazarlásával. A püspök feleségét előbb kitiltják az egyházi birtokról, majd a teljes szétválást írva elő, volt ura jövedelmének negyedrészére korlátozzák tartását, de ezt is csak az esetre engedélyezik, ha a többi háromnegyedrészt az egyház javára fordítatják. Az egyházzal nem gondoskodó s mindent fiaik gazdagítására hagyományozó nős püspökök hagyatékának fele az egyháznak adandó vissza, kegyúri kolostoraik pedig az utód hatósága alá kerülnek. Saját birtokán egyháza szolgáját sem a püspök, sem más pap nem dolgoztathatja. Az egyház javait elpocsékoló előljáró kétszeresen fizesse azt

vissza s ha nem tudja, méltóságát veszítse. Az apátok rokonaiknak csak annyit adhatnak, amennyit más szegényeknek szoktak adni s ha monostoruk javait eltulajdonítják vagy pocsékolják, letéssenek és a kárt megtérítsék. Az apát két eke föld után egy szabályszerűen öltöztetett és felszerelt szerzetest köteles ellátni. Hasonlóképen gondoskodnak, hogy a püspök illően ellássa a káptalani kolostorban együttlakó kanonokokat. Az apátoknak szigorúan megtiltják a püspöki jelvények viseletét, a plébános és püspök jogait csorbító lelkipásztori működést és a monostor gyakori elhagyását. A tudatlan, avatatlan papokat tisztvesztés terhe alatt utasítják tanulásra s a közös életet élő kanonokokat és az udvari

papokat egymásközt latin beszédre kötelezik. A pogányság teljes elhanyaglását bizonyítja, hogy a pogány módra áldozók már csak egyházi vezekléssel, a közrendűek ezenfelül hét bot elszenvetésével bünhődnek.

A zsinati rendelkezésekben az egyetemes egyház Európaszerte érvényesülő felfogása és törekvései jutnak kifejezésre, de a kardinális kérdésekben csupán az utolsó esztergomi zsinat áll a római szentszék orthodox álláspontján. A szabolcsi és tarcali zsinat szigorúan tiltják a papok másodszori házasságát, özvegynő, úrhagyott asszony és szolgaleány nőülvételét s az ily együttéléssel fel nem hagyó papot lefokozással, a papi rendből kizárással vagy szabadságvesztéssel büntetik. „Az oly papoknak

azonban, akik első és törvényes házasságban élnek, minthogy a szeretet kötötte össze és a Szentlélek egyesítette őket, ideiglenesen engedelem adatott, míg az apostoli szent atya tanácsot nem ad róluk.” Az 1104 táján tartott első esztergomi zsinat továbbmegy egy lépéssel. A törvényes házasságban élő papoknak még megengedi az együttélést, de a püspök feleségét már kitiltja az egyházi birtokról. Jövőre nézve a nőtlen papokat a házasulástól eltiltja, a nős pap püspökké szentelését pedig felesége beleegyezésétől, vagyis mindkét fél megtartóztatási fogalmától teszi függővé, az elválasztott asszony tartását a püspök jövedelmének legfeljebb egynegyedrészt értékéig biztosítva.

Egy évtizeddel később a második esztergomi zsinat már fenntartás nélkül a coelibatus mellett tör lándzsát. A nős papot eltiltja az oltártól s csak akkor bocsátja vissza, nős embert csak úgy enged áldozópappá szentelni, ha feleségével együtt teljes megtartóztatást fogad és tőle teljesen elkülönített felesége életfenntartásáról gondoskodik.

A papi nőtlenség elismerésével egyidejűleg érvényesült az egyház szigorú felfogása a házassági jog terén. Szent István törvénye nemcsak az elhagyott asszonynak, hanem ennek férjhezmenetele esetén püspöki engedély mellett a felesége utálatából idegen földre menekült férjnek is megengedte az újranősülést. Az első esztergomi zsinat már csak a szétválásban ár-

tatlan félt, a házasságtörő és urát harmadízben elhagyó asszony férjét s a felesége elől szolgaságba menekülő férfi feleségét engedi új házasságra lépni, a másik házaselet eltiltja a nősüléstől. A második esztergomi zsinat elrendeli, hogy a házasság mindenkor az egyház színe előtt, tanu jelenlétében pap előtt, a két fél megegyezésével menjen végbe s a nem így kötött házasságot ágyasságnak minősítve, ki mondja a házasság felbonthatatlanságát, „mert írva vagyon: kiket Isten egybe kötött, ember el ne válassza”. Az urahagyó asszonyt minden esetben visszaadja férjének. Házasságtörés esetén a férj, a férfi szolgaságba menekülése esetén az asszony tetszésére bírzza, visszafogadja-e feleségét, illetőleg követi-e férjét a

szolgaságba, vagy vele együtt házasságon kívül kíván-e élni.

A szentszék felfogása az investitura kérdésében is csak fokozatosan tudott érvényesülni. László az egyházszervezésben és alapításoknál nagy szabadsággal élt. A zágrábi püspökséget Acsa esztergomi és Fábián bácsi érsekek, Kozma veszprémi püspök, Gyula nádorispán, Garáb somogyi ispán és más előkelők tanácsára alapította s első püspökét saját káplánjaival – Fáncsikával és Koppánnyal – iktattatta méltóságába és birtokai élvezetébe. Pápai hozzájárulásról vagy éppen külön követ részvételéről az alapítás szemtanúi mit sem tudnak. A somogyvári kolostor alapításánál az anyaegyház előjárójának Odilo saintgillesi apátnak, társaságá-

ban Teuzo szentszéki követ is jelenvolt, de nem a pápai hozzájárulást hozta, hanem mint az egyház javára tett adománynak egyik átvevője szerepelt. László eljárása ellen a szentszék semmi kifogást sem támasztott s II. Orbán a somogyvári apátság alapításáról szólva, „kedvelt fiának” nevezi őt. Vajjon VII. Gergely kifejezetten felhatalmazta-e Lászlót az apostoli követ jogainak gyakorlására és Szent István nagy művének befejezésére vagy csupán elnézte kedvelt hívének e jogok gyakorlását, nem tudjuk. A pápai kiváltság, illetőleg felhatalmazás mellett szól az apostoli keresztnek címerjelvényként való használata László pénzein és II. Orbán pápa (1088–1099) eljárása, ki 1096-ban maga ajánlotta fel Kálmánnak

„azt a tisztséget és méltóságot, amit előde, István az apostoli egyháztól köztudomás szerint kiérdemelt”. Kálmán király uralkodása első felében élt is e jogával s az első esztergomi zsinat ennek gyakorlását ismeri el, midőn „a királyt szólítja fel, hogy püspökségre nős papok csak feleségük beleegyezésével mozdíttassanak elő”. II. Paschalis pápa (1099–1118) azonban 1105-ben palliumot küldve, maga iktatta érseki méltóságába Pál kalocsai érseket és tőle hűségesküt követelt. A király és előkelői csodálkozással vettek tudomást az újszerű követelésről s annak mellőzését kívánták. A pápa erről jelentést véve, felveti a kérdést, „vajjon a magyar fejedelemnek mondatott-e: és te erősítsd meg testvéreidet?” s

az érseket a szentszék iránt engedelmességre utasítja. A jogvita eredményeként azután Kálmán király az 1106. évi guastallai zsinaton követi útján ünnepélyesen kijelentette II. Paschalis előtt, hogy „az isteni törvényeknek magát alávetni és azok szerint a szentatyának szolgálni kész lévén”, az eddig gyakorolt investitúráról lemond és a kánoni választás szabályainak megsértésétől tartózkodni fog. A második esztergomi zsinat pedig már határozottan kimondja, hogy „senkinek a világiak közül az egyház fölött hatalma ne legyen”.

A szabolcsi és tarcali zsinaton még az egyházi ügyekben korlátlanul intézkedő király, a világias gondolkodású nős püspökök és papok sza-

badabb felfogása érvényesült. Az első esztergomi zsinaton már előtérbe nyomul a szigorúbb egyházi felfogás s a második esztergomi zsinat meghozta annak teljes diadalát. A győzelem kivívásában nagy része volt az új szellemben nevelt fiatal papságnak, főleg azonban Szerafin és Lőrinc esztergomi érsekeknek. Szerafin érsek (1095–1103), korábban László király udvari káplánja, a kortársak véleménye szerint „isteni erények tűzében lángoló férfiú” volt, kinek „elméjét a szent lélek malasztja mennyei bölcsesség kincsével gazdagította és társalkodása művészetét sok jeles szónokkal és érdeemes tanítómesterrel ékesítetté”. Tudományban utóda, „a filozófia bőséges vizeitől elárasztott” Lőrinc érsek (1104–1116) sem ma-

radt mögötte. Az egyházi jogszabályoknak Szent István és László törvényeit kiegészítő és Róma szellemében módosító kodifikációja ennek a két kiváló egyházfejedelemnek műve volt. A tarcali zsinat határozatait, Kálmán törvényeit Szerafin íratta egybe udvarának francia papjával, Alberikkel s ő állította össze az esztergomi zsinaton törvényerőre emelt *Divinorum officiorum ordo*-t, az istentiszteletek szabályzatát. A két esztergomi zsinatot Lőrinc hívta össze, tárgyalásaikat ő vezette és irányította. A két tudós főpap törekvéseit teljes megértéssel támogatta az ifjú Kálmán, ki műveltségben és tudományban méltó társuk, VII. Gergely és utódai tisztító törekvésének lelkes híve s László utolsó éveiben, mikor ez Álmos

herceg biztatására politikai okokból a szentszék hűségéről letért és IV. Henrik oldalára állt, a pápai párt reménysége volt.

*

Kálmán király (1095–1116) és Álmos herceg nyolc-tízéves gyermekek voltak, mikor apjuk meghalt. Édesanyjukat már korábban el veszítették; görög mostohájuk mindjárt Géza halála után visszaköltözött Bizáncba. A szülői szeretet melegét Szent László gondoskodása pótolta számukra, ki testvérbátyja fiaiban talált kárpótlást a fiúgyermekért, ki néki nem adatott meg. Mindkettőt jó nevelésben részesítette; de kedvence a kisebbik volt, a szép és daliás Álmos, kinek testi arányai, harci kedve, lovagiassága

és alapjában egyenes, katonás jelleme saját ifjúkorát idézték emlékébe. Őt szemelte ki utódjának s mikor Horvátországot megszerezte, őt állította uralkodói hatalommal új tartománya élére. Arcra csúf, termetre vézna, beteges, bicegő és kissé görbe, de egész kivételes szellemi képességgel megáldott, lángeszű bátyját, kit a vadászat, harc és udvari élet örömeinél jobban érdekelték a könyvek és tudós egyházi férfiak társasága, papnak szánta s később – rendkívüli tehetségét felismerve – a váradi püspökségre jelölte ki. Kálmán, ha látszólag megnyugodott is királyi nagybátyja akaratában, felnövekedvén a trón elfoglalására készült, de egyházi tanulmányait sem hanyagolta el s igaz keresztény módjára

buzgólkodott. Odilo saintgillesi apát 1091-ben László udvarában járva, az akkor húsz-huszonkétéves hercegen „a világi mértéken túl buzgólkodó, az egyházi iratok tanulmányozásában és a szent kánonok tudományában bővelkedő” ifjút ismert meg. Az egykorú lengyel krónikás „a tudományban kora összes királyainál jártasabb”-nak mondja. Saját népe később tudományaért Könyves Kálmánnak nevezte. Egyházi műveltségét és papi nevelését az egyházjogi kérdésekben elfoglalt álláspontja és egyházi törvényhozása, kortársait meghaladó tudományát, kormányzótehetségét, alkotóerejét és emberies gondolkodását világi törvényhozása illusztrálja.

Legnagyobb alkotása az 1100 körül összehívott tarcali zsinaton alkotott nyolcvannégyszakaszos törvénykönyv.⁵ Célja Szent István törvényeinek revíziója s a kor követelményeinek megfelelő újítások keresztülvitele volt. Újító törekvéseit – a tarcali zsinat végzéseit Szerafin érsek megbízásából egybegyűjtő francia Alberik szerint – sokan nem helyeselték. A kishitűek és akadékoskodók örökös ellenzéke, mint egykor Szent Istvánnal az ősi szokás és hit védelmében, most István törvényeit védve szállt vitába Kálmánnal. „Feleslegesnek vélték” a tarcali zsinatot s „balgatagul azt állíták, hogy inkább a jámbor elődök rendelkezései mellett kell megmaradni.” „Pedig hiábavaló és balgatag volt az ő vélekedésük, mert ki kételkednék

benne, hogy mikor Szent István atyánk, az apostoli férfiú törvényt szerze népünknek s mikor egész népe barbár szokásokban sínylett, tudatlan volt és csak kényszerből lévén keresztény, rugdalódzott a szent vallás intő ösztökéje ellen, szükség volt a fenyíték erejére, hogy a hitetleneket megtérítse s a megtérteknek a bűnbánattal igazságot szolgáltatson. A mi galambszelídségű és minden erénnyel ékes nagykeresztény Kálmán királyunk azonban látván, hogy a felserdült hit immár a tökéletes istenfélés erejét megszerezte, bölcsen elgondolta, hogy a törvény békóin tágítson, mert méltatlannak tartá, hogy a hitnek immár önkéntes vitézeit, kiket a megismert igazság vallásától többé

maga a halál sem tántoríthat el, a törvény bosszújától való rettegés gyötörje. S látván, hogy az ő koráig ránknehezedeő polgárháborúk miatt az atyák hagyományai megromlottak, az ország tanácsa bomladox, a királyi udvar tisztelete hanyatlik és félvén, hogy a békéhez nem szokott és otthon való ügyekhez vajmi keveset értő vitéz valami helyrehozhatatlan igaztalanságot művelhet, gyűlésbe hívta az ország előkelőit és szent emlékezetű István király törvényét az egész tanács meghallgatásával rendre átvizsgálta. Benne semmit el nem rontott, sőt inkább megjobbította azt, nem ugyan mint alapvető, hanem mint feljebbépítő, hogy a zsenge ültetés hulló eső harmatával megöntözve növekedjék

az igazság által. Mert amaz buzgón örködött, hogy a hitetlenek a törvényt át ne hágják, ez a hívőknek társaséletét tereli helyes irányba; az a hit fegyverébe öltöztette népét, emez a földi nagyravágyást köti meg az igazság kötelével; az Isten igéjének pallosával rettegtetett, ez az üdvösség sisakjával ékesít, noha mindkét királynak célja, hogy a bosszuló által kiszabott megérdemelt büntetés a kárhozat fiait eleméssze, a választottakat megnyugtassa.”

A törvények revíziójára és a százéves fejlődés során kialakult új jogviszonyok rendezésére valóban szükség volt s Kálmán e feladatot mesterien oldotta meg. A régiből csupán azt törülte, ami elavult, újat csak ott alkotott, ahol erre igazán szükség volt.

Büntetőjogi intézkedéseinek tendenciája a büntetések enyhítése és a magánharc kiküszöbölése. A lopás halálbüntetését eltörli s az értékhatárt felemelve, négy lábú barom, húsz dénár vagy ennél nagyobb érték tolvaját szemvilágának elvesztésére ítéli. Tolvaj feleségét és fiait csak részesség esetén bünteti, tizenöt évnél fiatalabb gyermekeit ekkor is büntetlenül bocsátja el. László statáriális törvényei utat nyitottak az alaptalan vádaskodásnak. Kálmán a hamis vádaskodót, gyanúsítót tolvajként ítéli meg, a tévesen vádlót nehéz anyagi büntetéssel sújtja, a hamis tanukat arcukra égetett keresztjegyével bélyegezteti meg. A longobard és frank törvényhozásban már a VII–VIII. században érvényesülő egyházi felfogás hatása

alatt megtiltja az állattá változó, az emberek belsőjét emésztő boszorkányok üldözését; „strigák ellen semmi vizsgálat ne legyen, mert ilyenek nincsenek”. Szent István és László elvben ellene voltak a magánharcnak, de bizonyos esetekben – így a testi sértések és rontás esetében – utat engedtek a nemzetségi vérbosszújog érvényesülésének. Kálmán mindez ügyeket bíróság elé utalja. Apagyilkosság és hasonló súlyosabb gyilkossági esetek felett a püspök ítelt a kánonok és saját belátása szerint. Közönséges emberölés a főesperes és királyi bíró közös ítélőszéke elé került s ha közbenjárásukra a felek István törvénye értelmében kiegyeztek, az engesztelési díj tizede e bírakat illette. Az

egyházi büntetés azonban kiengesztelődés esetén sem maradt el. A bűbájosokat és rontókat, házasságtörő és magzatelhajtó asszonyokat sem szolgáltatták ki többé a sértett fél bosszújának, hanem törvény elé viszik. A tolvajt fogó magánfelet, ki azt László törvénye szerint negyednapra köteles bírāja elé állítani, eltiltják foglya kínvallatásától, keze szárazításától és tűzzel égetésétől.

A magánharcok és bűnözések elharapódzásának főoka a törvénykezési szervezet hiányossága és avultsága volt. Szent István rendelkezései értelmében az udvari és várgazdaságok népeinek bírāja az illetékes ispán – ott a nádorispán, itt a várispán – volt. Az egyház és papi személyek ügyei a püspök ítélőszéke elé tar-

toztak, kit az ispánok támogatnak bírói funkciójában. Az összes országlakosok fellebbezési fóruma s a nemzetségi szervezetben élő nemesek egyedüli bírója a törzsfők bírói hatáskörét átöröklő király volt, ki nemcsak udvarában, hanem – a régi frank királyokhoz hasonlóan – országában utazgatva, vidéken is gyakran ült törvényt. Mivel a király mindenüvé nem tudott eljutni, viszont odahaza sem volt mindig feltalálható, Fehérvárott évente egyszer, Nagyasszony-napján általános törvénytartást tartott, mikor is az ország minden lakói elébejárulhattak panaszaikkal. A király távollétében az ő pecsétjével és személye képviselőjében a nádorispán ítélkezett. Később az ügyek elszaporodásával a király személyes bírasko-

dása helyébe fokozatosan a nádor kúriai bíraskodása lép. A király maga is ítélkezik, de az elébe hozott ügyek túlnyomó részében a király képében és helyettesítésében a nádor ítél, de csak az udvarban, illetőleg vidéken a király jelenlétében. Odahaza a hatósága alá rendelt udvarnokokon kívül még csupán az ítéletért önként elébejárulók ügyeiben bíraskodhatott.

Szent László a kúriai bíraskodás állandóságát biztosítandó, az udvarból távozó nádort helyettes állítására kötelezte, ki tőle a király pecsétjét átvette és távolléte idején a király képében ítélkezett. E nádorhelyettes funkciójából alakult ki később az udvarispáni hivatal, majd az országbíró méltósága. De a királyi kúria ítélőszéke

nehezen volt megközelíthető. A nép nagy része s különösen az ispáni joghatóság alatt élő vitézek, vendégek és alsóbb népelemek ritkán vagy sohasem jutottak abba a helyzetbe, hogy a király vagy a nádor őket meghallgassa. Sok vidéken évekig sem fordult meg az uralkodó, Fehérvárra pedig szegénységük, az út nehézsége s a hatalmaskodó ispánoktól támasztott akadályok miatt nem igen juthattak el. A királyi személyes ítélőszéket a nagy számban jelentkező peres felek ügyei túlterhelték s lehetetlené tették az alapos és gondos elbírálását. László ezért vidékre királyi bírákat, a köznép nyelvén *billogosokat* rendelt. Hatáskörük kiterjedt volt, idéző pecsétjüket – a billogot – az egyházi személyek, ispánok és az

alodiális nemesség kivételével bárkinek elküldhették de a gyakorlatban ez a hatáskör illuzóriussá lett. A hatalmasabb, előkelőbb királyi főtisztok és hűbéresek megvetették a karhatalommal nem rendelkező „megyei bírakat”, vonakodtak elébük járulni. Működésük sikere a karhatalom felett rendelkező ispánok jóakaratótól függött s ők maguk is függő helyzetbe kerültek ezekkel szemben. Nagy nehézségeket okozott az egyházi és világi személyek közt támadt peres ügyek elintézése is, mert amazok minden világi bíró hatósága alól mentesítve voltak, ezek pedig vonakodtak az ily ügyekben elfogultnak vélt egyházi ítélőszékhez fordulni.

Kálmán e tarthatatlan állapotokon gyökeres re-

formmal segített. A tarcali zsinat a megyei bírák, billogosok törvénykezési hatáskörét a kisebb királyi ministerek, vagyis a szegényebb adománybirtokosok, várkatonák és alsóbb népelemek ügyeire korlátozta. A nagyobb ministerek, előkelőbb adománybirtokosok és főbb tisztek ügyeiben már az ispán ítelt a bíróval, az ispán és saját népe pörében a szomszédos ispán. A király ország részében lévő vármegyék ispánjainak és bíráinak joghatóságát az ott tartózkodó hercegi, a herceg ország részében az ott tartózkodó királyi tisztviselőkre és hűbéresekre is kifejezetten kiterjesztették. Ez intézkedésekkel a várispán törvénykezési hatósága a vár körzetében lakó, de várkötelékbe nem tartozó királyi hűbéresekre: az adománybirtoko-

sokra és telepésekre is kiterjesztett. Az allodiális nemesség azonban továbbra is mentes volt az ispán hatósága alól s a papi személyek bírója a püspök, illetőleg az őt helyettesítő főesperesek maradtak. Az egyházi és világi személyek közt felmerült ügyeket azonban a püspök és ispán közös ítélőszéke elé utalták.

A vármegyei bíróság és a királyi ítélőszék közé Kálmán új, másodfokú törvénykezési fórumot iktatott, az egyházmegyei törvénylátó zsinatot. Minden püspök évente kétszer zsinatra tartozott hívni egyházmegyéje főespereseit, ispánjait és más főbb tisztviselőit. Ez a zsinat ítélkezett azután a különböző hatóság alá tartozó személyek, így egyháziak és világiak közt

felmerült ügyekben, alábbvaló bírák elé nem állítható főpapok és urak – apátok, ispánok, megyei bírák, udvari papok, nagyobb adománybirtokosok – pereiben és fellebbezés esetén minden más perben is. A zsinati törvényhozás mintájára, illetőleg annak kiegészítéseképpen létesített új törvénykezési szervezetben igen nagy szerep jutott a püspököknek s általában a papságnak. Ebben is, mint sok egyébben, az egyház befolyásának és tekintélyének folytonos növekedése jut kifejezésre.

A zsinati törvénykezés életbeléptetése óta minden országlakosnak módjában volt peres ügyét és saját bíróját, ispánját ellen támasztott panaszát elfogulatlan bíróság elé vinnie s a törvény

külön is lelkére kötötte a püspököknek és ispánoknak, hogy „vigyázó gonddal és nagy buzgósággal” mérlegeljék az igazságot, „nehogy gyűlölségből elkárhoztassák az ártatlant és kedvezésből pártját fogják a bűnösnek”.

A Hartvik-legenda XII. századi Pesti Kódexének első lapja.

Hartvik püspök Szent István-legendájának első lapja az úgynevezett „Pesti Kódex” 82. leveléről. Hartvik püspöknek Kálmán királyhoz intézett ajánló sorait tartalmazza. A XII. századi hártvakódexet József nádor kérésére Frankfurt

városa ajándékozta a Magyar Nemzeti Múzeumnak.

A törvénylátó zsinatok tehermentesítették a királyi ítélőszéket, de az országglakosoknak továbbra is módjukban volt odafordulni igazságért. A fehérvári törvéynapokat – most már Szent István-napján – a király továbbra is megtartotta s az országban utazva vidéken is ült törvényszéket, de maga csak kivételesen fontos ügyekben ítélt. A nádort is mentesítették az apró-cseprő ügyek elbírálásától. Az utazó király elé járuló peres felek ügyeiben a király kíséretéhez csatlakozó két megyei bíró ítélt; csupán az ő ítéletükkel szemben támasztott panaszok és fellebbezések kerültek a

király képében s gyakran az ő jelenlétében ítélező nádorispán elé. Az udvari törvényszéken, a kúrián ez a fejlődés néhány évtizeddel később, az udvarispánság kialakulásával következett be.

Az igazságszolgáltatás tisztaságának biztosítása végett csak vagyonos és szavahihető emberek tanuságát fogadták el, a bizonyítási eljárásban nagy szerepet játszó tüzesvas és forróvíz-próbák tartását a püspöki és káptalani egyházakra korlátozták s a bírósági poroszlók megbízhatóságáról is gondoskodtak. A poroszló – *pristaldus* – bírósági segédtisztviselő volt; feladata az idézés, az ítélet szabályszerű végrehajtásának ellenőrzése és tanusítása s a törvénykezési eljárás minden fázisában előfordu-

ló segédszolgálat.

A büntetőtörvények revíziója és az igazságszolgáltatás reformja mellett Kálmán törvényhozását a királyi vagyon és jövedelem biztosítását célzó gazdasági és pénzügyi intézkedések jellemzik.

„Mivel a királyi udvar ereje annál kisebb lesz, mennél inkább megfogyatkozik a szükségesekben”, a királyi javak mértéktelen adományozását, azok lényeges megcsorbítását már Szent István is tiltotta, midőn elrendelte, hogy „e javak épségben maradjanak, azokból senki semmit el ne ragadjon és maga számára kedvezést keresni ne merészeljen”. Péter emiatt került összeütközésbe az egyházaknak bőkezűen ado-

mányozó Gizellával. Kálmán az összes adományok revízióját szükségesnek tartotta. A magánurak, egyházak és kolostorok részére jogos mértéken túl adományozott királyi halászóhelyeket – „tanyákat” – Szent István adományainak kivételével mind visszavette; csak annyit hagyva meg a kolostoroknak, amennyi a szerzetesek mindennapi élésére szükséges. István királynak az egyházak és kolostorok számára tett birtokadományait törvényes védelem alá helyezte s a későbbi királyok adományait – a földét, erdőt, szőlőt, házat – is meghagyta az adományosok birtokában, de szabatosan megállapította az adománybirtok jogi természetét.

Szent István adományait – a szabad rendelke-

zést biztosító törvényéhez alkalmazkodva – ágról-ágra öröklődő, tehát a nemesi szállásbirtokokkal egyenrangú nemzetségi birtoknak ismerte el. A pénzen szerzett birtok felett Szent István szellemében szabad rendelkezési jogot adott a tulajdonosnak s örököseit csupán igazuk bizonyítására kötelezte. A későbbi királyok adományainak öröklését azonban az adományos fiaira, testvéreire s ezek egyenesági férfileszármazóira korlátozta. Ily utódok hiányában a birtok a királyi hűbérúrra szállt vissza. Kálmán törvénye ezek szerint háromféle nemesi birtokot különböztetett meg: a nemzetségben ágról-ágra öröklődő allodiális szállásbirtokot, a tulajdonos szabad rendelkezése alá tartozó szerzett birtokot és csupán

egyeneságon öröklődő hűbéri adománybirtokot.

Az adománybirtok hűbéri természetének törvényes megállapítására nagy szükség volt, mert az adományosok már nemzetségi szállásbirtokként kezdtek hűbérbirtokukkal rendelkezni s az adománybirtokot terhelő katonai kötelezettségektől is szabadulni igyekeztek. Ezért a tarcali zsinat az öröklés szabályozásával kapcsolatban törvényesen kötelezte a „saját”, de természetesen adományként élvezett birtokukról száz pénz – mai értékben mintegy 1440 aranykorona⁶ – évi földbérjövedelemmel rendelkező ispánokat egy páncélos vitéz, a negyven pénz – mintegy 576 aranykorona – jövedelemmel rendelkezőket egy könnyű fegyverzetű vitéz

hadbaállítására. Ennél kisebb jövedelmű adománybirtokosok katonát nem állítottak, csupán személyes hadbaszállásra voltak kötelezve. A várkatonák személyes hadi kötelezettségét illetően Kálmán elrendelte, hogy még a várszolgálatától felmentett s valamely ispán vagy királyi hűbéres személyes szolgálatára rendelt várkatona is hadbaszálljon s ha nem teszi, álljon ismét a vár szolgálatára, a szökevény várkatonát pedig senki szolgálatába fogadni ne merje. A hadbaszállás alól csak más katonai természetű szolgálat mentesített. Így a végekről háború hírére követként a királyi udvarba küldött várkatona útja egy hadjáratban való részvételnek számított.

Az adománybirtokosok hűbéri természetű katonai kötelezettségeihez hasonlóan az alsóbb népelemek pénzbeli és természetbeli kötelezettségeit is szabályozták. A szabad telepések, szláv és egyéb vendégek s általában az összes nem katonáskodó közrendű szabad emberek és szabadosok akár a királyi várak, akár mások földjén éltek, nyolc dénár – mintegy 120 aranykorona – évi fejadót, helyesebben illetéket fizettek a királynak „szabadságukért”, szabad állapotuknak közhatalmi védelméért. A király hadbautazása alkalmával lovat, szekeret kiállító és zsoldos szolgálatot, vagyis katonai segédszolgálatot teljesítő szabadokat Kálmán mentesítette az adó félösszege alól. Ezekről csupán négy dénárt szedetett, de a várkatonák

által felszabadított és a várba hetes katonai szolgálatra berendelt várnépet továbbra is a teljes nyolc dénár megfizetésére kötelezte. A „szabaddénár” vagy szabadok dénárja az első – kezdetben illetékjellegű – állami egyenesadó, amit egy társadalmi réteg, tekintet nélkül magánjogi hovátartozására, a közhatalomnak fizetett. A dénáradó beszédése az ispánoknak és a várnép századosainak kötelessége volt. Kálmán törvénye rendes adólajstrom vezetését rendelte el s a beszállítás határnapját Szent Mihály-napjára tűzte ki. Az adónak – mint a vámnak és az összes várjövedelmeknek is – egyharmada az ispánt, tizede a püspököket illette, de az ispáni harmadot csak a beszállítás után Esztergomban

fizették ki.

A vár földjén élő közsabadok és telepések a fejadón kívül földbérrel is tartoztak a királynak s ezt vagy munkával rótták le, vagy a „munkáért” váltságul fizetett dénárokkal. Munkakötelezettségük a várszolgák felekötelezettségének mértékéig terjedt; váltsága újabb nyolc dénár volt. Ebből a nyolcdénáros munkaváltságból fejlődött ki a telepések és adózó szabadok későbbi földbére, a *census* vagy *terragium*. Az alsóbbrendű szabadok adója és munkaváltsága ezidőben már tekintélyes jövedelmet hozott s ennek gyarapítása végett rendelte el Kálmán, hogy a földjükről kiűzött szabad telepések oda visszaköltöztessenek. A bevándorlókat is szívesen látta, de gátat vetett a saját hazájukból

gyanús körülmények közt menekülő kétes elemek beözönlésének. Az idegen földről jövő telepeseket kezes állítására kötelezte.

A telepes vendégek közt sok volt az izmaelita, vagyis bolgár, kazár, besenyő és arab nemzeti-ségű muszulmán, magyarosan: böszörmény. A régebben bevándoroltak már keresztény hitre tértek és szépen magyarosodtak, de egy részük, különösen az újonnan bevándorolt elem, ragaszkodott hitéhez s egész falvakra rúgó telepein saját szokásai szerint élt. A mohamedán hitre visszatért izmaelita kereskedőket már László áttelepítette keresztény magyar falvakba. Kálmán általánosította ezt az intézkedést. Nagy Károlynak a szászokkal szemben jól bevált módszerét alkalmazva, kötelezővé tette a

megkeresztelkedést s az izmaelita falvak népének felét keresztény magyar falvakba telepítve át, helyükbe magyarokat hozott és az izmaelitákat az egymásközi házasodástól eltiltotta. Célja ez értékes keleti, részben a magyarral rokon népelemnek teljes beolvasztása volt.

A zsidókkal szemben egészen más politikát követett. A zsidókat Európa keresztény népei nem tartották megbízható és kívánatos elemnek. Az egyház szigorúan tiltotta erőszakos térítésüket, a nép kerülte a velük való érintkezést, ők maguk szigorú elzárkózottságban éltek saját törvényeik uralma alatt. A vallásban gyökerező ösztönszerű ellenszenv a szentföldi probléma előtérbe nyomulása és a népet gaz-

daságilag kizsákmányoló zsidó kereskedelem elhatalmasodása következtében elkecseredett gyűlöletté fokozódott. Az eszközeikben nem nagyon válogatós zsidók kölcsönüzletei a vagyonos úri osztályt, az árakat felhajtó kereskedésük és különösen egész Európát és Ázsiát behálózó rabszolgakereskedelmük a köznépet is ellenségükké tették és a XI. század végén a gyűlölet Németországban, Csehországban és másutt is nyílt üldözésekben robbant ki. Magyarországon ezidőben még sokkal kevesebb zsidó lakott, semhogy ily üldözésre kerülhetett volna a sor, de hamarosan szükségessé vált a zsidókérdés rendezése. A nyugatról menekülő zsidók Kelet türelmesebb népeinél kerestek menedéket. Magyar földre is egész rajok jöttek

az 1098. évi csehországi üldözés idején. Kálmán befogadta és szigorú ellenőrzés mellett megtűrte őket, de beolvasztásukra nem gondolt. Keresztény lányok nőülvételét és keresztény szolgák tartását már László megtiltotta a zsidóknak. Kálmán a földbirtok szerzését megengedte nekik, ha módjuk volt rá, de gazdaságukban csak külföldön vásárolt pogány szolgák munkáltatását tűrte és kifejezetten megtiltotta nemcsak keresztény szolgák, hanem fizetett cselédek tartását is. A zsidók kizárólagos lakóhelyéül a püspöki városokat jelölte ki, hol állandóan törvényes bírójuk, a püspök, szeme előtt voltak. A rabszolgakereskedés megakadályozása végett a zsidókat szigorúan eltiltotta bármily

nemzetiségű keresztény szolgák vásárlásától és eladásától s a magyar és Magyarországon született idegen nemzetiségű szolgák külföldrevitelétől. E tilalom nagyon indokolt volt, hiszen Jákob fia Ábrahám afrikai zsidó rabszolgakereskedő már 965-ben találkozott a prágai vásáron magyar földről rabszolgákat hozó zsidókkal. A zsidó kereskedelem elhatalmasodása ellen már I. Béla és Szent László is védekeztek a vásárnak szombati napra helyezése s a vasárnap kalmárkodók büntetése által. Kálmán kétszeres vásárvámmot rótt a hivatásos kereskedőkre és külön törvényben⁷ szabályozta, szigorú formaságokhoz kötötte a zsidók kereskedését és kölcsönüzleteit. Keresztény és zsidó

üzletkötését csak keresztény és zsidó tanúk jelenlétében, zálog vétele és pecsétetes oklevél kiállítása mellett engedélyezte és súlyos büntetést szabott az orgazdaságra.

A katonáskodó és adózó szabad népelemek után a királyi birtokon élő szolgák és szabadosok jogviszonyainak rendezésére került a sor, de ez már nem a törvényhozás, hanem külön úrbéri összeírás keretében történt. A várak népét – Szent László törvényéből tudjuk – már I. Endre és Béla herceg korában összeírták. A XI. század végén a királyi népek új összeírása és kötelezettségeinek pontos megállapítása nemcsak a vagyonállag és a jövedelem számbavétele, hanem biztosítása végett is szükségessé vált. A királyság megalapítása óta eltelt szá-

zadban a gazdasági viszonyok lényegesen átalakultak. A honfoglaló magyarok részben már földművelő, de túlnyomóan állattenyésztő gazdaságát fokról-fokra az állattenyésztéssel is foglalkozó földművesgazdaság váltotta fel. Az ország területén talált szláv szolgák és nyugati foglyok ivadékainak elszaporodásával s az állandó nyugati bevándorlással a földműves elem száma gyarapodott. A magyarok közül is mind többen térnek át a földművelésre. A zavaros időkben elszegényedett és királyi szolgálatba állt hűbéres vitézek, serviensek a maguk két-három ekeföldes birtokán, kevés szolgájukkal csak földművesgazdálkodást folytathattak. A nagybirtokú adományosokat és foglaló nemeseket viszont a királyi és egyházi birto-

kon elért gazdasági eredmények csábították a föld műveltetésére.

A földművelés térhódításával természetesen megindult az állandó megtelepedés folyamata, de a magyarok még ragaszkodtak ősi nomád települési szokásaikhoz s a falvak népe nomád földközösség keretében művelte földjét. A csekély népesség miatt bőven rendelkezésre álló földből évről-évre más és más területeket vettek művelés alá s az éppen művelés alá vett nagyobb földterületet a falu népe évről-évre nyílhúzással sorsolta ki s osztotta fel. A falvak népe sátraival az állandó téli szállás mellett emelt templomtól nem egyszer napi járóföldre vagy még messzebb eső részekre szállt ki s ha ott megfelelőbb, termékenyebb földre talált,

sokszor vissza sem tért; a közelben ütötte fel téli szállását is. László és Kálmán korában törvényes intézkedéssel kellett a falvakat a templomhoz való visszatérésre kényszeríteni. Ez a nomád földközösségi rendszer, ami egyébként nem valami kommunisztikus gazdálkodási közösség volt, hanem egy népcsoportnak más-más vidékre vándorló községi együttélése, nem vezetett nagyobb bajokra, amíg föld bővében volt s amíg egy falu lakosai azonos jogviszonyok közt élő emberek, egy nemzetség tagjai és szolgái vagy egy földesúr népei voltak. De később nagy bonyodalmak keletkeztek. A királyi adományozások következtében gyakran előfordult, hogy egyazon faluközösségben élő

népnek egy csoportja a király földesúri hatósága alatt maradt, mások egy vagy több adománybirtokos tulajdonába, illetőleg hatósága alá kerültek. Megtörtént, hogy új földre, más vidékre kiszálló falvak ott más falvak népével találkoztak és a kiszemelt földhöz ragaszkodva, közösen ejtették meg a nyílhúzást s összeszokva egy faluvá egyesültek. A XI. századból alig egy-két oklevél jutott korunkra, de ezekből is megállapítható, hogy a falvak nagy részében különféle jogviszonyok közt, más és más földesúr hatósága alatt álló népek éltek nomád földközösségben. Szent István kilenc falut adományozott minden népével és földjével a veszprémvölgyi apácakolostornak. Száz évvel

később, mikor Kálmán ez adományt megerősítette, már csak öt volt a kolostor kizárólagos tulajdonában. A többi négynek földjét, erdejét a kolostor már másokkal közösen birtokolta s népei azok népeivel közösen művelték. Sarlóson a pécsi püspök, Padragon egy világi földesúr, Szárberényen és Gerencséren más birtokosok népei osztoztak az apácák szolgálival. Paloznakon a kolostornak már Szent István is csak egy szőlőművest adott s ugyanott a bakonybéli apátságnak és Gödénynek, majd az ő adományából a veszprémi káptalannak is laktak szolgálói. Faddon a tihanyi apátság, a veszprémi püspök és a királyné szolgálói éltek együtt. Ily viszonyok mellett megesett, hogy a

faluban legtöbb emberrel rendelkező hatalmasabb birtokos osztatlan birtoklásra törekedve, a másiknak szolgáját, szabadosát vagy telepesét saját földesúri hatósága alá vetette vagy kiűzte, ami későbbi királyainknak, de már Kálmán törvényhozásának is sok gondot okozott. Viszont az is előfordult, hogy a birtokos népe közé telepedett szabademberek vonakodtak az ő földesúri hatóságát elismerni és neki tartozó kötelezettségeiket teljesíteni. Egyházi birtokon néha az apátok, szerzetesek maguk segítették elő saját rokonaik illetően törekvéseit. Ez ellen védekezik Kálmán, midőn a veszprémvölgyi kolostor részére 1109-ben kiadott oklevelében megtiltja, hogy bárki a kolostor osztatlanul bírt

falvaiba telepedjék az apátnő engedelmével és elrendeli, hogy „akik nem akarnak a szent monostor fennhatósága alatt élni, a fejedelemasszony és a nővérek rendelete nélkül is üzessenek ki lakóhelyükről.” A XII. és XIII. század fordulóján a váradi tüzesvaspróbalajstrom és a XIII. századi oklevelek az esetek százait sorolják fel, midőn földesúri népek addigi jogviszonyaiktól szabadulni és kedvezőbb kondíciójú népek közé jutni igyekeznek.

A birtokviszonyoknak ez a bizonytalansága tette szükségessé a földesúri népek összeírását és kötelezettségeik megállapítását, ami bevezető lépése volt a földbirtok száz év múltán bekövetkezett területi kialakulásának. Az egyhá-

zak részére adott adománylevelek és birtokösszeírások – az első ily összeírás Pannonhalma számára Szent László korában készült – még csak általános keretek közt mozognak. Felsorolják az illető egyház falvainak nevét és különböző kategóriába tartozó népeinek számát. A részletező összeírásra s az egyesek és csoportok kötelezettségeinek szabatos megállapítására csak a XII. század közepe óta gondolnak. A mintája e későbbi összeírásoknak a királyi népek Kálmán korában készült új összeírása volt. Kézai Simon mestertől, IV. László király jegyzőjétől, tudjuk, hogy Kálmán megállapította az udvar és várak szolgálatára rendelt udvarnokok, várszolgák s a többi szolga és szabados népség jogviszonyait, az egyes

személyek, családok és csoportok szolgálati kötelezettségeit, melyek alapján a korábban egységesen szolgának, ministerialisnak, udvarnoknak, várnépnek nevezett osztály szántó-vetők vagy udvarnokok, vincellérek, pásztorok, kanászok, lovászok, gulyások, lovas szolgák vagy szekeresek, hírnökök, tárnokok vagy kamarások, étekhordók, sütők, tímárok, ácsok, ötvösök és más ily szolgáló népek csoportjaira tagolódott. E szolgák és szabadosok foglalkozása a földművelés és pásztorkodás volt, de a földesúrral szemben az elnevezésükben kifejezett különféle természetű és változatos szolgálatokra, illetőleg szolgáltatásokra voltak kötelezve. A királyi népek összeírását – egykorú szokás

szerint – az udvari és várgazdaságokat megszervező Szent István király életrajza vezette be, amint a váradi és zágrábi egyházak középkori jogszabályainak élére is egy-egy rövid történeti művet, a váradi és zágrábi alapítást is elbeszélő krónikát illesztettek. A bevezetésül írt életrajzról nevezték később a fehérvári káptalanban őrzött s onnét I. Károly korában Visegrádra vitt összeírást „Szent István király legendájá”-nak.

Az összeírást bevezető mű Hartvik püspöknek Kálmán megbízásából írt új István-legendája volt. A királyt – úgy látszik – nem elégítette ki a két legendából egyesített, de szerves egészet nem alkotó, zavarossá lett életirat s nem elégítette ki a Gesta Ungarorum sem, melynek írója

igen röviden végzett Szent Istvánnal. Annak kedvelt hősei Álmos fejedelem, a kalandozó vezérek és Béla; királyeszménye Szent László – a kegyes és hős király – volt. Kálmán nem Lászlót, hanem Szent Istvánt tartotta a keresztény király eszményének, őt igyekezett követni s őt akarta utódai elé is mintaképül állítani. Ezért egyik püspökét, Hartvikot, új mű írásával bízta meg.

Hartvik a királyhoz intézett ajánlósortok után egyszerűen lemásolta a Nagyobb legendát, de szövegébe beiktatta a Kisebb legenda önálló részleteit és saját új adatait. Bár forrásai szövegét szószerint másolta, itt-ott kritikát is gyakorolt. István koronázását a Nagyobb legenda tévedését javítva, Géza halálától az ötödik év he-

lyett helyesen negyedikre, halálának a Nagyobb legendából hiányzó napját – a Kisebb legendát és az Altaichi Évkönyveket követve – augusztus 15-re teszi. Vászolyék királygyilkos merényletét a Kisebb legenda nyomán írja le, de a cinkosok megvakításáról és kezük levágásáról – udvari érdekből – nem szól, csupán „méltó büntetést” emleget. Megbotránkozik a Nagyobb legenda írójának tudatlanságán, ki Ascherik kalocsai érseket Esztergom első főpapjának és mind a tíz egyházmegye metropolitájának mondja, de elbeszélését kereken kétségbevonni nem meri, noha úgy tudja, hogy Esztergom érseke István korában Sebestyén, majd Anasztáz volt s hogy Ascherik mint kalocsai érsek halt meg. Ezért a hibát újjal tetézve,

Ascherikot az esztergomi érsekséget 1006-tól 1026-ig egyfolytában kormányzó Anasztázzal azonosítja a kalocsai püspöki székről esztergomi érsekké emeltetését regényes elbeszélés keretében Sebestyén háromévi csodálatos vakságával hozza kapcsolatba, melynek gyógyulta után érsekként tért volna vissza Kalocsára. A kalocsai érsekség alapítását ily legendásan magyarázó elbeszélésén és néhány jelentéktelen megjegyzésen kívül saját betoldása Szent István anyjának víziója, ami nem egyéb az Álmos-monda keresztény változatánál, Szent István – Kálmán király papos életére emlékeztető – szüntelen buzgólkodásának leírása, a fehérvári káptalan kiváltságainak

közvetlen tudomáson alapuló felsorolása és Ascherik koronakérő küldetésének a királyi család hagyományain s a római székkal éppen Kálmán idejében nagy készültséggel folytatott tárgyalások anyagán alapuló elbeszélése. Hartvik műve még Szent István halálának, a holtá után támadt csodáknak és szentté avatásának bő története. Önállóság, jólértesültség és írói készség tekintetében Hartvik messze mögötte maradt a korábbi életíróknak és Szent László gestaíró káplánjának. Kompilációja mégis jobb sorsra jutott azok önálló és jól megírt műveinél. A Gestát későbbi korok történetírói újra meg újra átírták, kibővítették és megcsonkították s ma is csak későbbi írók átírásaiból, töredékesen

ismerjük. Szent István két régebbi életirata a XVIII. század végén került elő külföldi kolostori könyvtárak homályából, hol legfeljebb egy-két buzgó szerzetes olvasgatta. Hartvik legendája századokon át hivatalos tekintélyt élvezett s hitelét, autenticitását királyi és pápai elismerés szava erősítette. A szentszék már a XII. század közepén Hartvik tekintélye alapján erősíti meg a fehérvári egyház régi jogait, s később is sokszor hivatkoznak reá a pannonhalmi, fehérvári és más egyházak pereiben.

*

A történeti fejlődés különféle természeti és művelődési – gazdasági, társadalmi, politikai,

szellemi – tényezők összeműködésének, egyéni és tömegtörekvések küzdelmének s valamennyiük egymásrahatásának eredője. A legerősebb egyéniségek is alá vannak vetve az addigi fejlődésben és koruk közfelfogásában gyökerező külső körülmények irányító hatásának. Nagy tévedés volna ezért az emberiség és a nemzetek sorsának kizárólagos irányítását – régi történetírók módjára – történeti hősök, kiváló uralkodók, hadvezérek és politikusok személyes elhatározásának tulajdonítanunk. A történet tényei mégis határozottan ellentmondanak a fejlődés teljes törvényszerűségét hirdető, az egyének irányító szerepét kereken megtagadó elméleteknek. A fejlődés irányításában a természeti és művelődési tényezők mellett a

nagy történeti egyéniségeknek is van szerepe. A fejlődés ütemét nem egyszer gyorsítja, menetét nem egyszer tereli új irányba a kor eszméit, törekvéseit megértő és átérző, a korszerű fejlődés követelményeit felismerő s azoknak néha a közfelfogással szemben is érvényszerző uralkodóegyeniségeknek személyes akarata. Hatalomrakapott, de vele élni nem tudó vagy helytelenül élő uralkodók és államférfiak viszont nem egyszer terelték a fejlődést rossz irányba, nem egyszer nyitottak utat bölcs kormányzás mellett könnyen elhárítható veszedelmeknek. A nemzet és az emberiség sorsa, történeti fejlődése szempontjából épp ezért nem közömbös, hogy válságos időkben, ellentétes irányok és

áramlatok küzdelmében kinek kezében van a hatalom, kinek jut aktív szerep az események irányításában.

A magyar nemzetnek nagy szerencséje volt, hogy történeti élete sorsdöntő óráit uralomra termett nagy egyéniségek vezetése alatt élte át. A X. és XI. század fordulóján bekövetkezett nagy változás alapfeltételei adva voltak a X. századi fejlődésben. Az ellentétes irányok és felfogások – Kelet és Nyugat, pogányság és kereszténység, görög és latin egyház, központi hatalom és törzsi partikularizmus – fejlődésirányító küzdelmét mégis Géza erős akarata, Szent István energikus harckészséggel párosult békeszándéka és bámulatos szervezőtehetsége döntötte el. A fejlődést az ő személyes elhatá-

rozásuk terelte a nép nagy tömegeitől, sőt akkor még a nemzet vezetőitől is idegen irányba. Alapvető és irányító munkásságuk nélkül a nemzet könnyen más irányba terelődhetett volna s aligha tud megküzdeni az ősi szervezetben rejlő centrifugális erővel és az ellene támadt idegen hatalmakkal. Hozzájuk hasonló gondviselészerű egyéniségek Szent László és Kálmán. Négy évtized véres küzdelmei és pusztító harcai után az ő bölcs és körültekintő uralmuk hozta meg a békét, a rendet, a közbiztonságot és a királyi hatalom tekintélyét.

Mindketten egyaránt kiváló uralkodók, egy szellem képviselői, egy felfogás harcosai, egy kultúra hordozói voltak s mindketten át voltak hatva koruk uralkodó eszmei törekvéseitől.

Mindketten örökölték az Árpád-házat jellemző kormányzókézséget, politikai és katonai tehetséget, legkiválóbb elődeik uralkodóképességeit. László többet örökölt a harcos ősök katonai erényeiből és anyja családjának benső hitéből, Kálmánnak nagyobb osztályrész jutott a békefejedelmek alkotóerejéből és diplomáciai érzékéből. Lászlóban több a konzerváló, Kálmánban az újító hajlam. László kiegészítette István törvényhozását, pótolta a gyakorlatban nehézséget okozó hiányait, érvényt szerzett a törvényes rend követelményeinek, befejezte István egyház- és államszervező munkáját. Kálmán tovább épített és tudatosan újított; alapul vette elődei rendelkezéseit, de azokat saját kora felfogásának és szükségletének megfele-

lően módosította, újakkal helyettesítette. László Szent István hagyományait híven őrző apjára, Bélára és a régi harcok legendás vezéreire emlékeztet, Kálmán szinte mása Istvánnak. László egy árnyalattal magyarabb, Kálmán jobban megértette Nyugat eszméit. Az a szív és érzelmek, a hősi fellobbanások embere, ez csupa ész és számítás. Azt nemes lelki tulajdonságai és benső vallásossága, ezt magas műveltsége és egyházas gondolkodása emelte a kortársak színvonalát messze meghaladó magaslatra. A nép amazt szerette és csodálta, ezt tisztelte és félte. Lászlót kegyessége és lovagi erényei a keresztény magyarság eszményi hőségévé avatták, Kálmánban a magyar tudás testesült meg. Kettejük sokban különböző egyéni-

sége és munkássága szerencsésen egészítette ki egymást és a legszerencsésebb időpontban lett a nemzet történeti fejlődésének irányító tényezőjévé, mikor az ő tehetségükre, energiájukra és szervezőképességükre volt szükség az egészséges fejlődés biztosítékának megszerzéséhez. Rendkívüli képességeiknek köszönhető, hogy az ország politikai és területi egységének kiépítésével és bölcs törvényhozással európai értelemben is számottevő hatalmi tényezővé avatták s – egy kiváló osztrák tudós megállapítása szerint – „a kornak tán legrendezettebb államává” fejlesztették a magyar királyságot.

1. A bizánci arany tiszta fémértéke 14.43 aranykorona volt, Szent István 30 dénárja, vagyis 60 obolusa tehát 14.17 aranykorona értékű ezüsttartalmával teljes értékben forgott. I. Béla 40 dénárja vagy 80 obolusa ezzel szemben már csak 12.64 aranykorona értékű színezüstöt tartalmazott – ugyanannyit, mint István közvetlen utódainak 60 obolusa – s így valódi fémértékénél kb. 15 %-kal magasabb névértékkel volt felruházva. [VISSZA]

2. A Corpus Jurisban Szent László II. decretuma. [VISSZA]

3. A Corpus Jurisban Szent László III. decretuma, továbbá az I. decretum 41.

és 42. szakasza. E két szakasz nyilvánvalóan a III. decretum 15., 25., 26. szakaszaival függ össze és semmiképpen sem tartozhat az egyházi természetű I. decretumhoz. [\[VISSZA\]](#)

4.A Corpus Jurisban László I. decretumának 1–40. szakasza. [\[VISSZA\]](#)

5.A Corpus Jurisban Kálmán I. decretuma. [\[VISSZA\]](#)

6.Kálmán korában a pensát még a bizánci arannyal vehetjük egyértékűnek s ekkor 1450, ha Kálmán denárai alapján számítunk 600 aranykoronát kapunk. [\[VISSZA\]](#)

7.A Corpus Jurisban Kálmán II. decretumának 1–4. szakasza.

HÓMAN–SZEKFŰ MAGYAR TÖRTÉNET

Horvátország, Dalmácia és Bosznia megszerzése. Összeütközés a görög hatalommal.

Az országhatárok megállapítása. Száva-Drávai közeli magyar település, Szlavónia a magyar foglalás előtt. Szlavónia birtokbavétele: a zágrábi püspökség alapítása és a szlavón vármegegyék. A horvát királyság és Dalmácia a IX–XI. században. IV. Kresimir királysága. Szlavacs és a normann uralom. Zvoimir Demeter és II. István uralma. A magyar király meghívása a horvát trónra. Szent László horvátországi hadjárata. Álmos herceg horvátországi uralma és császárpárti politikája. Az 1091. évi kún támadás. Szakítás a Szentszékkal. Dalmácia Velen-

ce kezén; Péter horvát király. A trónutódlás rendezése. Kálmán király trónfoglalása és a keresztes hadak átvonulása. A horvát-dalmát kérdés diplomáciai előkészítése. II. Orbán és Kálmán, IV. Henrik és Álmos viszonya. Kálmán normann házassága, tárgyalások Velencével. Orosz és cseh ügyek. Horvátország birtokbavétele és kormányzatának megállapítása. Alexiosz császár és Kálmán szövetsége. A dalmát városok hódoltatása, küzdelem Velencével. Egyházpolitikai fejlemények. Álmos és Béla megvakítása. II. István céltalan háborúi. Vak Béla küzdelme Borissal. Bosznia meghódítása, külpolitikai sikerek. II. Géza: Belos bán kormányzata, osztrák háború és a második keresztes hadjárat, francia szövetség, orosz hábo-

rúk. Mánuel császár világbirodalmi törekvései és magyarországi hadjáratai. III. István és a trónkövetelők; Lukács érsek ellenállása. Béla herceg és Komnéna Mária feljegyzése. Mánuel és III. István harcai. III. Béla trónfoglalása. Mánuel halála és politikájának bukása.

Történetünknek Taksony fejedelem halálától Szent László trónraléptéig terjedő korszaka a külpolitikában a békés törekvések és defenzív háborúk százada volt. A magyarság következetesen tartotta kelet felé a honfoglaláskor, nyugat felé a lechmezei vereség s dél felé az arka-diopoliszi kudarc után elfoglalt védelmi pozícióját. Elszánt akarattal utasította vissza minden külső támadást, elégtételt vett a rajta esett sérelmekért, de támadóhadjáratra, vagy éppen

hódításra nem gondolt. Élete egy századon át a belső gyepűvonalon belül folyt s az egykori gyepűelvéen kialakuló új hatalmi alakulatok – az osztrák örgrófság és morva hercegség – terjeszkedése sem tudta háborús fellépésre ingerelni. Az államszervezés nagy munkája, majd a belső viszonyok és a külpolitikai helyzet kedvezőtlen alakulása egyaránt békére hívtak s a dinasztíanak szinte vérévé vált Géza és István kiegyenlítést kereső békepolitikája.

Szent László idejében az ország egységének és rendjének, a királyi hatalom teljességének helyreálltával s a külpolitikai viszonyok fordultával mindez gyökeresen megváltozott. A külső támadás veszélye elmúlt. Legfeljebb a kún betörések megismétlődésétől kellett tartá-

ni, de a keleti várszervezet kiépítése után s a magyar királyság hadiereje mellett nagyobb gondot ez sem okozott. Salamon halálával (1088) a belső viszályok, zavargások utolsó lehetősége is elmúlt. A nemzet osztatlanul, teljes egységben állt királya mögött, ki saját hatalmát és tekintélyét megalapítva, normális merdebe terelte népe életét. A belső konszolidáció és a központi hatalom erősödése természet-szerűen vont maga után az addig elhanyagolt határszéli területek bevonását a királyság hatalmi szervezetébe. Ostmark és Moravia példája megmutatta, hogy a gyepűelvi területek elhanyagolása idegen hatalmak térfoglalására vezet. A magyar királyságnak életbevágó érdeke volt a belső gyepűvonal és a tulajdonképeni

országhatár közt elterülő gyéren lakott erdős-hegyes vidék katonai védelmének kiépítése és fokozatos betelepítése.

László királysága határait a belső gyeplíniaról a természetes határokig igyekezett kitolni. Északnyugaton, északon, keleten és a déli határ keleti szakaszán sikerült is a Kárpátok félkörben futó hatalmas bástyájáig, illetőleg a belső lejtőket elborító rengeteg erdőségeig és az Al-Duna széles vizéig hatolnia. Nyugaton az egykori gyeplíniakialakult morva hercegség és osztrák örgrófság már elzárták a természetes határhoz – a cseh-morva dombvidékhez, a greini és bécsi erdőkhez – vivő utat. A Szent István-kori határkiigazítás kárbamenetele óta itt a Magyar-Morva-határhegység déli nyúlvá-

nyai s a Kis-Kárpátok és a fertővidéki mocsarak védővonalán túl a Morva- és Lajta-folyó védelmet alig nyújtó sekély vizei, mocsarai határolták az országot. Nem sokkal jobb volt a helyzet délnyugaton sem.

A természetes határ itt a Szávavölgytől délre, a Karszt, Kapela s az Una és Drina közt emelkedő boszniai hegyek északi lejtőjén húzódott. A Drávától e vonalig terjedő vidék – a régi Pannonia Savia – földrajzi, gazdasági és katonai tekintetben egyaránt természetes kiegészítő része volt a drávántúli Pannóniának, hova a római, avar és frank uralom idején is tartozott. A IX. század végén, Pribina, Kocel és Arnulf után Braszláv pannóniai herceg kormányozta, míg hercegsége áldozatul nem esett a magya-

rok 898. évi támadásának. Ezidőben Pannónia Savia, vagy mint most nevezni kezdték: Szlavónia, három részre bomlott.

A Dráva-Száva-közének a pozsegai hegyvidéktől – a Papuk-Szujnik- és Pozsega-hegységektől – keletre eső s korábban bolgár uralom alatt álló részét a Fruskagoráig és a Bosut torkolatáig már a honfoglaláskor a magyarok szállták meg. Szent István korában e területen Pozsegavár és Valkovár – a mai Vukovár – körül két várispánság alakult ki, a Valkótól nyugatra lakó királyi népek pedig a baranyai várispán hatósága alá rendeltettek. A bolgár, majd görög uralom alatt álló Szerémséggel közvetlenül szomszédos terület – Marót (Morovic) és Újlak (Ilok) vidéke – marchia néven mint ha-

tárgrófság szerepelt. A Dráva-Száva-közi magyar terület egyházi joghatósága kezdettől fogva a pécsi püspököt illette, kit e vidék egyházigazgatásában a pozsegai, valkói és marchi-ai s Baranya drávántúli területén az eszéki főesperesek támogattak. I. Endre vagy Salamon korában a Szerémség keleti része is magyar kézre került. Szent László ott új várispánságot, s a kalocsa-bácsi egyházmegye keretében új főesperességet szervezett. A marchia elvesztette katonai jelentőségét s nemsokára beolvadt Valkó vármegyébe; csupán a marchi-ai – később maróti – főesperesség őrizte egykori különállásának emlékét. Távolabb nyugatra, a Dráva-folyó és a Dráva-Száva-közi vízválasztó-hegylánc – az Ivancsica, Kalnik, Bilo,

Réka hegységek vonala – közt húzódó sík földsvot is a honfoglaláskor szállták meg a magyarok. Szent István e vidék szlovén népét a somogyi várispán és a veszprémi püspök hatósága alá rendelte, kinek megyéje még századok multán is, egészen a török hódítás idejéig átterjedt a Dráván.

A Dráva jobbpártjának birtokbavétele előfeltétele volt a déli határ biztosításának, mert itt futottak össze a Szerémség és Morava-völgy, Horvátország és Dalmácia, valamint Krajna, Isztria és Lombardia felé vezető hadiutak. Az egyik út Pécsről kiindulva Vaskánál kelt át a Dráván. Vaskától kelet felé a parton Valkóvárig, onnét Marót felé vitt; nyugat felé Vaskától Verőcén át szintén a Dráva partján haladt s a

Somogyvár felől Zákányon át délnyugatra tartó másik úttal egyesülvén, két ágra szakadt. Egyik ága nyugatnak továbbra is a Dráva mentén vonult Várasdig s onnét a Száva völgyére áttérve az itáliai „Strada Ungarorum”-ba torkollott. A másik a Kalnik hegység aljában húzódott Zágráb felé, hol ismét két ágra szakadt, a Száva balpartján a Strada Ungarorumhoz vivő útra és a Száván át vezető útra, mely Sziszek, Topuszkó és a Petrova-gora érintésével az Una völgyén át vezető horvátországi „hadiút”-ban, „Kálmán király útjában” végződött.

A pozsegai hegyvidéktől nyugatra a Macel-hegységig és Sotla-folyóig, a vízválasztó-hegylánctól délre a Kapeláig és Karsztig terje-

dő terület a magyar honfoglalás óta a többi határon húzódó országválasztó zónákhoz – az Ostmarkhoz, Moraviához, az északi és keleti erdős-hegyes vidékhez – hasonló gyepűelve s az Itália felé haladó magyar hadak felvonulási területe volt. Lakói az Ostmark leigázott lakosságához és a morvákhoz hasonlóan adófizetői voltak a magyar vezéreknek. A nyugati hadivállalkozásoknak végeszakadván, ez a függőségi viszony lassanként megszűnt. Géza és István, mint nyugaton, itt sem gondoltak az idegen lakosságú gyepűelvének megszervezésére. De míg ott német és cseh uralom alatt teljes erővel indult meg a telepítés s az egyházi szervezés és két új birodalmi határtartomány, az osztrák örgrófság és morva hercegség ala-

kult ki, Szlavóniában ily politikai és egyházi szervezkedésre nem került sor. A horvátok igyekeztek ugyan a kedvező helyzetet kihasználni s már korábban, Tomiszláv király (910–928) idejében egészen a Szávaig hatoltak. Itt azonban összeütközésbe kerültek a magyarokkal, kiknek Itáliába vezető egyik hadiútja a Dráva és Mura összefolyásától a Kalnik-hegység aljában vezetett dél felé Zágráb vidékéig s onnét a Száva és Isonzó völgyén, a lombardok „Strada Ungarorum”-án át Udine és Treviso felé. Ez út mentén, valahol Zágráb vidékén, talán a Túrmezőn folyt le 921-ben vagy 924-ben Tomiszláv és az Itáliába tartó magyar sereg egyik horvát földre tört csapata közt a csata, melyet századok múltán a diokleai krónikás

fantáziája Tomiszláv királynak „Attila magyar király” felett aratott győzelmévé fokozott. A Kapela és Száva közti területet, a szávántúli Szlavóniát, ezidő óta a horvát királyok a magukénak vallották s a dalmát-horvát egyház metropolitájának joghatósága – Tamás XIII. századi spalatói főesperes szerint – „egészen Zágráb határáig”, vagyis a Száva-völgyéig terjedt. A helyi viszonyokkal ismeretlen dalmát főpapok 925-ben foglalkoztak a régi sziszeki püspökség felállításának, illetőleg a nonai horvát püspökség ide való áthelyezésének gondolatával is, de a terv megvalósítására nem került sor. A nép rendszeres lelki gondozására sem ekkor, sem 1050 táján, a tinini (knini) horvát püspökség felállítása után komoly

kísérlet nem történt. Az anyaországtól járhatatlan hegyek hágóin át nehezen megközelíthető vidékről az önálló horvát királyság idejéből származó hivatalos iratokban és oklevelekben – a sziszeki püspökség felállításának hamarosan elejtett tervén kívül – soha említés sem esik, egyházi és állami szervezetnek nyoma sincs s az itt lakó szlovén nemzetségek – szemben az Orbász-vidéki horvát és a XI. század elején hódoltatott narentavölgyi szerb nemzetségekkel – a királyság életében soha szerephez nem jutottak. A régi Pannóniának szávántúli részén lakó szlovének az időnként horvát uralom alatt álló Boszna-völgyi szerbekhez hasonlóan adófizetői voltak, kis

országuk – úgy látszik – két századon át hódolt tartománya volt a horvát királyoknak, de sohasem lett a horvát királyság szerves részévé.

Még kevésbé lett Horvátország részévé a száváninnyi Szlavónia. Lehet, hogy a magyar királyok barátságát élvező utolsó horvát királyok – I. István, IV. Kresimir és Zvoimir – hatalmukat időnként a Szávától északra lakó szlovén nemzetségekre is kiterjesztették s tőlük a X. századi magyar vezérek példájára adót szedtek, de szorosabb kapcsolatnak, a horvát király tartósabb uralmának Szent László előtt sehol semmi nyomát sem találjuk. A Száva-Dráva-közi szlovének – mint ma mondják: kajhorvátok – a X–XI. században időnként a ma-

gyar, majd a horvát hatalomnak hódolva és adót fizetve, de általában mégis függetlenül, minden összetartó politikai és egyházi szervezet híjával éltek a maguk kezdetleges várak körül kialakult nemzetségi telepein, nemzetségi zsupánjaik uralma alatt s az első zágrábi püspököt beiktató Fáncsika udvari káplán hitelt érdemlő elbeszélése szerint „a bálványimádás tévelygése következtében Isten imádatától is el voltak idegenedve”, míg László a zágrábi püspökség alapításakor a cseh Duh személyében nyelvüket értő püspököt és a szomszédos Somogy és Zala megyék magyar papságából papokat nem adott az egyházi gondozás híján pogányságba süllyedt népnek.

Szlavónia birtokbavétele szervesen illeszkedett

László koncepciójába. A dunavidéki magyar impérium kialakulásakor Szlavónia szükségszerűen került a római és frank birodalmak dunai örökségét átvevő hatalom vonzókörébe s mikor Szent László a határvidék szervezéséhez fogott, programjába természetesen fel kellett vennie Szlavónia megszállását is. A közvetlen okot mégis László sógorának, Zvoimir horvát királynak 1088-ban bekövetkezett halála szolgáltatta. Az özvegy királynétól és híveitől rossz hírek érkeztek az utolsó évtizedekben erősen szervezkedő ellenzéki párt mozgolódásáról, a kolostorból trónra került új király gyengeségéről s László jónak vélte, hogy „férje ellenségeitől igaztalanul háborgatott testvérét” könnyebben megsegítendő

Horvátország közvetlen szomszédságába hatoljon.

Szlavónia birtokbavétele és a zágrábi püspökség alapítása az 1091. évi horvátországi hadjárat előtt történt, mert az alapításnál résztvevő s 1075 óta szereplő Gyula nádor, valamint Kozma veszprémi püspök tisztségét 1091-ben mármások – Péter nádor és Almarius püspök viselték. László 1089-ben vagy 1090-ben szállta meg kardcsapás nélkül a száváninnyi Szlavóniát a korábban Horvátországnak hódoló szávántúli részekkel együtt. A Kapelán innét lakó szlovének, vagy mint a magyarok mondták: „tótok” ellenállás nélkül meghódoltak s földjük Szlavónia néven a magyar királyság tartománya lett.

László nem mint hódított tartománnyal, hanem mint magyar impérium alá tartozó királyi birtokával bánt Szlavóniával. Földje a zágrábi püspöknek és a birtokbavételnél közreműködő Garáb somogyi ispánnak adományozott részek kivételével a királyi birtokot gyarapította. Lakosait, kik ellentállás nélkül hódoltak meg s a területükön korábban is többször keresztülvonuló és szomszédságukban lakó magyaroknak sohasem okoztak bajt és gondot, László meghagyta régi állapotukban. A szolganépség az addigi szokás szerint adózott tovább, még az adózás módja – a nyestbőradó is a régi maradt. A szabad nemzetségeket katonai szolgálatra a várakhoz osztotta be s az anyaország várkatonáihoz, a későbbi várjobbágyokhoz hasonló

szabadsággal ruházta fel. Helyzetük csak annyiban változott, hogy a nemzetségi zsupán helyett királyi várispán hatósága alá kerültek. A király tulajdonába került régi váracsák körül, az egykori nemzetségi zsupániák helyén a Száváninnét nyolc kis várispánság: Gerzence, Garics, Ivanics, Maróca, Roviscse, Kemluk vagy Kalnik, Zagoria, Zágráb; a Száván túl négy ispánság: Podgoria, Gorica, Gora és Dubica s a hadiutak mentén három új magyar alapítású várispánság – Verőce, Várasd és Körös – alakult ki, mely utóbbiak Dubicával és Zágrábbal később a királyi kormányzat főszerveivé lettek. Csázma várát a hozzátartozó néppel együtt László király a zágrábi püspöknek adományozta.

Szlavónia tizenöt kis vármegyéje a XIII. századig fennállt, de akkor – főleg a három utolsó Árpád-király adományai révén – mindenestől az egyházi és világi nagybirtokosság, vagy a teljes nemesi szabadságra emelt szlavóniai várjobbágyok birtokába kerültek s helyükben öt magyar típusú nagyobb vármegye – Verőce, Kőrös, Varasd, Zágráb és Dubica – alakult ki. A magyar vármegyei szervezethez hasonló, de attól mégis különböző sajátos szlavóniai várszervezet élére – valószínűleg már László idejében – külön főtiszttviselő, afféle határispán, örgróf került, a szlavóniai bán, kinek tiszte talán már Kálmán korában a horvátországi kormányzat élére állított bán méltóságával egyesített. Az új szlavóniai püspökséget László a

magyar egyházi szervezetbe kapcsolta s a kalocsa-bácsi érseki tartományhoz csatolta. Joghatóságát részben magyar területre, Somogy megye drávántúli részeire, a Muraközre és Zala megye kerkántúli nyugati határvidékére is kiterjesztette. Nyugaton pontos határt vont a püspökség és a pécsi egyházmegye pozsegai főesperessége közt.

IV. Kreszimir Péter horvát és dalmát királysága 1070. körül.

Szlavónia birtokbavétele után Magyarország közvetlen szomszédságába került Horvátor-

szágnak. Egy-két évvel utóbb, 1091-ben annak megszállására is sor került.

*

Az Adriai-tenger keleti partján, a görög és latin kultúra s a keleti és nyugati császárságok határterületén a X–XI. században számottevő hatalommá nőtt Tirpimir ivadékainak horvát királysága, Európának első tartós és életreképes szláv államalakulata. Míg a szerbek széthúzó és viszálykodó nemzetségeit, törzseit egy-egy kiválóbb uralkodó egyéniség – a X. században Péter és Csaszláv zsupánok, a XI. század derekán Mihály zétai király – bizánci segítséggel is csak rövidebb időre tudták összekovácsolni, a művelődésre latin talajon fogékonnyá vált hor-

vátok fejedelmei szívós akarattal, következetes munkával és nagy politikai tapintattal építették ki névleg Bizáncnak hódoló, de valójában független királyságukat.

A horvát fejedelemség az avar hatalom bukása után frank főhatóság alatt alakult ki. Nagy Károly friauli örgrófjai a VIII. század utolsó éveiben szerezték meg számára a római császárság egykori liburniai és dalmáciai tartományainak uralmát. Nem sokkal utóbb tűnik fel Nonában az első keresztény horvát *dux*, Viseszláv „herceg” (800 körül), akit a bolgár uralom alól nemzetségével együtt Károly védelme alá menekült timocsán fejedelem, Borna († 828) követett. Borna ugyanoly körülmények közt, császári kinevezéssel került a Velebit és Kapela

közt, Gecska vidékén lakó guduszkánok s a Zermanja, Kerka és Cetina völgyén élő horvátok fölé, mint később a nyitrai Pribina déli Pannóniába. Unokaöccsét, Vladiszlávot (821–835), már „a nép kérésére” emelte Lajos császár a hercegi méltóságba. Utódaikat – a többi szláv tartományban, Csehországban, Moráviában, Pannóniában is követett politikához híven – a császárhű horvát nemzetségfők közül szemelték ki. Így jutott a hercegi székbe Miszláv (835–845) s a Trau, Spalató és Klissza vidékén birtokos I. Tirpimir (845–864) is, a későbbi horvát dinasztia ősatyja.

A horvát hercegség magva a tengerpart és a Dinári Alpok között a Cetina, Kerka és Zer-

manja sűrűn lakott völgye volt, de hatalma már kezdetben is kiterjedt a szomszédos szigetekre – Brazzára, Lesinára – valamint a Velebiten-túl a Kapeláig és Karsztig s valószínűleg a Felső-Orbász mentén és az Una forrásvidékén lakó horvát nemzetségekre is. A horvát területbe ékelt tengerparti latin városok – Zára, Trau és Spalató – Veglia, Arbe és Osero szigetekkel Nagy Károly és I. Nikeforosz békeszerződése értelmében a bizánci császár uralma alatt maradtak. Kezdetben a Bizáncnak hódoló velencei hercegek, majd Velence függetlenítése után külön császári helytartók kormányzata vagy inkább felügyelete alatt éltek a régi római municipális jogon alapuló autonóm életüket. A tengerparti horvát és szerb nemzetségeknek

azonban kénytelen-kelletlen adót kellett fizetniük, mert a szárazon és vizen egyaránt veszedelmes horvát és narantán portyázók sarcolásaitól, kalóztámadásaitól sem Velence, sem a császár nem tudta őket megvédelmezni. Ez a viszony korán barátságos érintkezésre vezetett a latin városok és a szomszédságukban lakó horvát nemzetségek közt s alapjává lett a Tirpimirovicsek későbbi latinbarát politikájának.

A IX. század utolsó negyedében a horvát hercegség államjogi és külpolitikai helyzetében nagy változás következett be. Domagoj herceg (864–876) hajóhadával még 870-ben is részt vett hűbérura, II. Lajos császár oldalán a görögök ellen irányuló délitáliei hadjáratban s

ugyanekkor elszenvedte az újraéledt bizánci hatalom büntető hadjáratát, amit I. Baziliosz (867–886) az Adriai-tenger biztonságát veszélyeztető kalózhadjáratok miatt a narentai szerbek és a horvátok ellen indított. Néhány évvel később Domagoj elszakadt a Frankbirodalomtól és a keletrómai császár hűségére tért, ki távoli tartománya hercegétől csak a hűség és hódolat fejében fizetett csekély, jelképes adót követelt.

Karlmann bajor és felsőitáliai királynak Kocel pannóniai herceg vezérlete alatt horvát földre indított büntetőhadjárata kudarcba fulladt, maga a vezér is elesett. Horvátország végleg elszakadt a nyugati birodalomtól, de mint a keleti császár hűbéres tartománya is fenntartotta

nyugati kapcsolatait. A Balkán-félszigeten Dalmácia latin városai voltak Róma hagyományainak örökösei. Bizánc uralma alatt is a római eszme képviselői, a latin egyház keleti előőrsei maradtak. Ezek közvetítésével kapcsolódott Horvátország továbbra is Nyugathoz.

A keresztséget a horvátok nyugatról kapták. Első papjaik olaszok és németek voltak s a IX. század elején alapított nonai horvát püspökség is a nyugati egyházi szervezetbe tartozott. Szendeszláv herceg (878–879) megkísérelte ugyan a horvát egyházat a szkizmatikus Fotius konstantinápolyi pátriárka hatósága alá átvinni, de kísérlete nem sikerült. Branimir (879–892) újra Rómához csatlakozott.

A dalmát városok épp ezidőben közelebbi kapcsolatba kerültek a horvát fejedelemmel s viszonyuk idők folyamán mindszorosabb kapcsolattá fejlődött. A sajátos földrajzi helyzet, a birodalom iránt tartozó kötelezettségeik azonossága, a városi polgároknak a béke és védelem, a fejedelmeknek a városi kultúra élvezete után való vágya, mind egymásra utalta őket. A barátságot még szorosabbra fűzte hitbeli és egyházpolitikai felfogásuk azonossága, mikor Tirpimir herceg ivadékai – Mutimir (892–910?) és Tomiszláv (910–928) – kerültek a trónra. A dalmáciai latin papság erős szövetségesre talált a fejedelmekben. A dalmát egyház a 925. évi spalatói zsinaton Tomiszláv segítségével szegi szárnyát a Metód tanításai nyomán

itt is lábrakapott szláv ritusnak s vele a horvát egyház addigi függetlenségének. Az egész horvát terület felett joghatóságot gyakorló nonai püspökséget megszüntették, főpapja számára a többi dalmát püspökséghez hasonló szűk jogkörrel rendelkező scardonai püspökséget állították fel s őt, valamint az egész horvát területet a spalatói dalmát metropolita hatósága alá rendelték.

Tomiszláv a spalatói zsinaton már mint a bizánci Dalmácia prokonzulja és császári helytartója vett részt. A bolgár hatalomtól szorongatott császár e kinevezéssel akarta biztosítani magára hagyott tartományát s egyben értékes szövetségest vélt találni a szerb területek birtokbavételével Horvátország szomszédságába

hatoló Simeon cárral szemben. Ez idő óta valahányszor rosszul ment Bizánc dolga a birodalom más vidékein, a horvát királyok voltak Dalmácia császári helytartói, ha jobbra fordult, újra görög helytartók jöttek. A tényleges helyzeten, a horvát fejedelmek és dalmát városok viszonyán ez vajmi keveset változtatott, a császár horvát hűbérurasága pedig hovatovább névlegessé vált. A horvát hercegség Tirpimir családjának örökös királyságává alakult. Tomiszláv országa határait a Száváig terjesztve és Dalmácia helytartóságát megszervezve, királyi címet vett fel s ezt a pápa is elismerte, mikor őt levelében „a horvátok királyának” címezi. II. Kresimir (949–969) – ha rövid időre is – uralma alá veti

a Boszna-völgyi szerbeket. Derzsiszláv István (969–997) vagy III. Kresimir (1000–1030) óta a Narenta-völgyi pogány szerbek tartománya is a horvát király birtokát gyarapítja.

A XI. század elején újraéledő császári hatalom, miután uralmát egész Bolgáriára s az összes szerbekre kiterjesztette, ismét komolyan kezd a dalmát és horvát ügyekkel foglalkozni. Dalmáciába görög helytartó kerül s III. Kresimir – Orseolo Ottó és Szent István magyar király sógora – 1018-ban ünnepélyesen kénytelen hódolni közvetlen szomszédjává lett császári hűbérura előtt. II. Baziliosz halála után a császárság újra hanyatlásnak indult, de annál veszedelemesebb ellenfele támadt a horvát királynak a tengeri hegemoniára törő Velencében. Az

összeütközések Velence és a horvátok közt régi keletűek voltak. Már a IX. században állandó panaszok hangzanak a horvátok és narantánok kalózkodásai miatt s a doge nem egyszer fegyverrel volt kénytelen elégtételt venni. De a helyzet csak a XI. század elején élesedett ki, mikor a független uralkodói hatalom alapítására törekvő Orseolo Péter a horvát trónviszályt felhasználva, mindkét császár – II. Baziliosz és III. Ottó – felhatalmazásával, mint „Dalmácia hercege”, vette védelmébe a dalmát városokat s döntő erővel avatkozott a horvát ügyekbe. Szvetoszláv (997–1000) helyébe testvéreit, III. Kresimirt (1000–1030) és Gojszlávot (1000–1020) segítette, mint társuralkodókat a trónra,

Kresimir fiát pedig leánya vőlegényeként magával vitte Velencébe. A királyi ház és az Orseolók közt kötött házassági összeköttetés késleltette ugyan az összeütközést, de Péter beavatkozása a horvát tengeri hatalom elhanyaglásának és Dalmácia birtokáért vívott százados nehéz küzdelemnek preludiuma volt. Az Orseolók bukása után mindjárt fegyveres összecsapásra került a sor s 1027-ben Trau és Spalató, 1039-ben Zára is a horvát királynak hódolt. Ezekben a harcokban már Szent István és Péter magyar királyok segítették Kresimir és István (1030–1058) horvát királyokat. Szövetségük és rokoni összeköttetésük bevezető mozzanata a magyar-horvát barátságnak és a későbbi államjogi

kapcsolatnak.

A dalmát városok a XI. század derekán ismét a görög-velencei szövetség uralma alá kerültek, de IV. Kresimir Péter (1058–1074) újra kiterjeszti fölējük hatalmát. Míg elődei csak védői, prokonzuljai, eparchosai Dalmáciának, ő már teljes királyi hatalommal birtokolja azt, s magát – elsőnek a horvát fejedelmek közül – „Horvátország és Dalmácia Isten kegyelméből uralkodó királyá”-nak nevezi. A császár névleges uralmát ezután sem vonták kétségbe. A városok – bár a horvát király közvetlen uralma alá tartoznak – hivatalos irataik keltezését továbbra is a császár uralkodási éveivel kezdik, de utána a „horvát és dalmát király” uralkodását is feljegyzik. Az uralmat maga IV. Roma-

nosz császár (1068–1071) engedte át Kresimirnek, Dalmácia császári helytartóját is az ő hatósága alá rendelve. Lehetséges, bár ezt bizonyítani nem lehet, hogy Kresimir egyidőre a Boszna völgyi szerbeket s a Száva-Dráva-közén lakó szlovéneket is királysága adófizetőivé tette. Mindenesetre felújította azonban elődeinek a magyar királyi házzal kötött szövetségét, amit legbizalmasabb hívének, majd utódának, Zvoimir bánnak, I. Béla király Ilo-na leányával, a horvátok „regina Lepa”-jával (= szépkirályné) kötött házassága pecsételte meg. A szövetségből mindjárt hasznot is húzott; 1071-ben Salamon és Géza segítségével verte ki az északnyugati horvát határvidékre tört Bertold karantán herceg seregét. Két évvel

utóbb Kresimir résztvett Mihály zétai szerb fejedelemnek a bizánci uralom ellen – Salamon 1072. évi nándorfehérvári és Morava-völgyi győzelmei nyomán – fellázadt bolgárok támogatására indított hadjáratában is.

A horvát királyság hatalma tetőpontján állt. A Szávától, sőt rövid ideig talán a szlavóniai vízválasztó hegylánctól a Narentáig, az isztriai határfolyóktól és a tengerparttól a Felső-Orbász és a Boszna völgyéig minden Kresimirt uralta. Neki hódoltak a közeli szigetek lakói s az összes dalmát városok. Belgrádon, magyarosan Tengerfehérváron tartott udvarában főpapok és a hercegség korában frank mintára kialakult tisztségek viselői: az udvarispán (*palatinus jupanus, curialis comes*), királyi udvar-

bíró (*regalis curiae iudex*), kamarás, étekhordó, pincemester, kard- és paizshordó, ajtónálló- és vadászmester, bán és zsupánok vették körül.

A határtartományok élén már a X. században is az örgrófra emlékeztető méltóságviselők álltak. A Velebittől Isztriáig és a Kapelán túl a Száváig terjedő északi határvidék kormányzója – ezidőben Zvoimir – az avar uralom idejéből fennmaradt bán (Baján > bán, mint Karl > kral) címet viselte s külön bánja volt – úgy látszik – Boszniának is, mikor horvát uralom alá tartozott. A narentavölgyi határtartomány, a tengerparti *Maronia* élén „herceg” állt. E tartományok egyébként az anyaországhoz hasonlóan *zsupákra*, *zsupánságokra* tagolódtak. Az

anyaországban a X. század közepe óta kimutathatóan tizenegy zsupánság volt, többnyire a székvárról nevezve: Nona; Luka (régebben Nina) Karin várával; Sidraga Belgrád várával; Bribir; Drid vagy Mosor, melyet Konstantinosz császár Parathalassia néven említ, a tengerparton; Clissa vagy Imota az Alsó-Cetina két partján; Cetina Stolac várával és Chlijevno (Livno) a Cetina völgyén; Knin (Tinín) a Kerka völgyén; Pleva, másként Zagorje (= hegyentúli) a Dinári Alpokon túl a Felső-Orbász völgyén; Pset az Una forrásvidékén. A tizenkettedik zsupán volt a bán, kinek fennhatósága alá a X. század derekán három zsupa tartozott: Lika, Korbava és Gecska. E tizenkét, helyesebben tizennégy

zsupánságon kívül a határvidéken és később megszerzett tartományokban is több zsupa volt. A Velebiten túl a bán hatósága alatt Bocsács, Buzsán és Vinodol zsupákat említik, a Kapela és Száva közt volt Modrus, Podgoria, Gorica, Gora és Dubica, az Una völgyén Psettől északra Poljica és Szana s ettől keletre Orbász. A két utóbbinak Horvátországhoz tartozásáról azonban nincs biztos adatunk. A narentánok déli határtartomány a – Maronia vagy Morska – területén három zsupánság volt: Morska vagyis tengermellék, a közeli Brazza és Pharos szigetekkel, Rastok és Dolje. Hasonló zsupánságok keretében éltek Arbe, Veglia és Osero szigetek horvát lakosai.

A horvát zsupánság eredetében vérségi alaku-

lat. A zsupánok itt is, mint Szlavóniában és a szerbeknél a nemzetségi közösségek élén álló nemzetségfők voltak. A horvát királyok ezt a nemzetségi zsupánságot illesztették be frank mintára kiépített udvaruk és országos kormány szervezetük keretébe. A zsupánok a hierarchiában és kormányzatban ugyanazt a szerepet töltötték be, mint a király által kinevezett frank gaugrófok vagy a későbbi magyar várispánok, de mégis lényegesen különböztek azoktól. A horvátoknak nem akadt Szent Istvánjuk, ki a régi vérségi szervezetek politikai hatalmát megtörte volna. A horvát hercegek és királyok megalkudtak a nemzetségeknek a szláv népeknél igen nagyerejű szokásjogán alapuló politikai hatalmával s a frank gauszer-

vezetet vérségi alapra helyezték. Az eredeti tizenegy zsupánságnak és egy bánágnak megfelelően tizenkét kiváltságos horvát nemzetség volt s a zsupánok és bánok mindig e nemzetségekből választottak, sőt a tisztségek – minden jel szerint – öröklődtek e nemzetségek keretében. Az első hercegek hatalmának bázisa idegen hatalmak támogatása volt. Frank vagy bizánci segítségre támaszkodva uralkodtak. Ez az oka, hogy a frank és bizánci hatalom emelkedésével vagy hanyatlásával egészen a IX. század végéig különböző nemzetségek fejei követik egymást a hercegi széken. Viseszláv nonai zsupán volt, Borna és Vladiszláv a guduszkánok, vagyis Gecske zsupánjai, Domagoj és Iljikó Knin vidékéről valók, I. Tirp-

imir és Szedeszláv Clissa zsupánjai.

Tirpimir ivadékainak – Mutimirnak és Tomiszlávnak – érdeme, hogy a nemzetségek állandó versengésének végetvetettek s a többi szláv népeknél minduntalan belső harcokra, bomlásra vezető vérségi szervezet keretében, sőt arra támaszkodva új alapot teremtettek közel két századon át virágzó hatalmuknak. E bázis a tengermelléki nemzetségeknek a Tirpimirovicsok vezetése mellett összekovácsolt szövetsége volt, mely a következményekből ítélve az etelközi vérszerződéshez hasonló keretben biztosította az örökös fejedelemséget a Tirpimirovicsoknak. Az északi nemzetségek egy része – úgy látszik – ellentállott, bizonyára ezért került élükre külön bán, mint az uralko-

dóház exponense. Székvára – a jelek szerint – Korbava volt. A hegyvidékiek – Knin, Pset, Pleva zsupánjai – akarva, nem akarva csatlakoztak a szövetséghez, mert erejével szemben tehetetlenekké váltak, különösen mióta Tomisláv a dalmát városok állandó támogatását és szövetségét is megszerezte maga és utódai számára. A horvát királyi hatalom ezidő óta a tizenkét nemzetség és a dalmát városok erős szövetségén alapult s inkább a törzsszövetségi fejedelmek, a későbbi szerb zsupánok és kievi orosz nagyfejedelmek korlátozott hatalmával, semmint a nyugati keresztény királyok korlátlan hatalmával volt egyértékű. A horvát király akaratának bizonyos mértékig korlátot szabott a tizenkét előkelő nem-

zetség politikai hatalma. Ezeknek támogatása biztosította zavartalan uralmát. A Tirpimirovicsek jól értették e támogatás megszerzéséhez és biztosításához, a vérségi szervezetek politikai hatalma mégis súlyos bonyodalmak csiráit rejtette magában, melyek az uralkodóház kihalta után zavarokra vezettek. A vihar előszele már Kresimir életében érezhetővé vált. Oka egyházi természetű volt.

A horvát papság körében a IX. század vége óta állandóan kísértett a szláv rítusra való áttérés gondolata. Elszakadásra, a görög egyházhoz való csatlakozásra nem gondoltak, de Ciril és Metód eredeti tanítása szerint a római szent-szék közvetlen hatósága alatt álló, független szláv rítusú horvát egyház alapítására töreked-

tek. A dalmáciai latin papság minden erővel ellenszegült e törekvésnek s küzdelmében nemcsak a pápa, hanem a király is támogatta. Tomiszláv idejében radikális intézkedéssel, a nonai horvát püspökség megszüntetésével látszólag sikerült a kérdést megoldani, de a XI. század közepén újult erővel lobbant lánggra a mozgalom. A spalatói zsinat nem tudta kiirtani a szláv szertartást. Igen sok aktív híve volt, különösen a távoli hegyvidék latinul kevésbé tudó papjai közt. Emellett helytelen és erkölcs-telen szokások is lábrakaptak a papság körében. Az egyház kebelében uralomrajutott szigorú irányzat, a reformzsinatok határozatai ezért nagy elkeseredést váltottak ki. A horvát papság egy része ellenszegült a szentszék hatá-

rozatainak. S maga a tinini horvát püspök sem állt távol e felfogástól. Az 1060 tavaszán Mainard pápai követ jelenlétében tartott spalatói zsinat viszont a legszigorúbb álláspontra helyezkedett s az 1059. évi lateráni zsinat általános érvényű határozatain túl egyszersmindkorra eltiltotta a szláv liturgiát, a ciril-írás használatát és „latinul nem tudó szlávok” pappászentelését. Eltiltották továbbá a görögös szakáll- és hajviseletet is. A szláv rítust a zsinat szigorúan bélyegezte meg, eretnekségnek jelentvén ki Metód tanítását. E vád s az új spalatói érsek, Lőrinc (1060–1099), hajthatatlan fellépése nyílt ellenállásra talált. A horvát papság egy része 1063-ban a vegliai püspöki székbe önkényesen beültetett Zdeda és Vuk pap ve-

zetése alatt a 928 előtti állapot visszaállítását követelte. A dalmát egyháztól elszakadva, Róma közvetlen hatósága alatt akarták a szláv szertartású horvát egyházat megteremteni. A nép két pártra oszlott s a „szláv párt” a „latin párt”-tal szemben még a dalmát városokban is tudott hívekre szert tenni.

Kresimir király – anyja, Orseolo Jocela révén maga is olasz ivadék – szívvel-lélekkel támogatta a latin reformpártot s erőszakkal fojtotta el a felkelést. A főmozgató, Vuk pap, tizenkétévi súlyos fogsággal bűnhődött. A király hatalma diadalra vitte a latin pártot, de a mozgalom nem hamvadt ki, csak elszunnyadt. Vezetői a kedvező pillanatra vártak, hogy újult erővel emeljék fel a lázadás lobogóját s ez az időpont

nem soká váratott magára. Kresimir 1074-ben meghalt örökös hátrahagyása nélkül. A dinasztia egyetlen élő sarja, István herceg, gyenge és beteges ember volt s épp ezidőtájt szerzetes életre határozta el magát. Zvoimir bán, kiben a latin párt elhúnyt királya akaratahoz híven a trón várományosát látta s akit katonai ereje és a hatalmas magyar király szövetsége is trónra ajánlott – úgy látszik – távol volt. Sógorát, Gézát, ki nemrégén fegyverrel segítette meg ellenségeivel szemben, épp ezidőben koronázták magyar királlyá s ő bizonyára résztvett az ünnepélyes szertartáson. Távolléte magyarázza meg, hogy a narentai főzsupánok ivadéka, Szlavacs „tengermelléki herceg”, aki voltaképen nem is

volt horvát, az elégedetlen elemek támogatásával hirtelen magához ragadta a hatalmat. Szlavacs király (1074–1075) a gyökeres horvát nemzetségeknél nem talált elismerésre. A dalmát városok és Belgrád királyi székváros polgárai pedig a latinpárti horvát urakkal egyetértésben idegen segítség után láttak. Hívásukra Amikus gróf, a szentszék apuliai normann hűbéreseinek egyike, Dalmáciába jött s rövid küzdelem után leverte és foglyul ejtette Szlavacsot. A győzelem után a normann vezér jól megülte a dalmát városokat s csak az alkalmat jól megragadó Velence fegyveres fellépése tudta távozásra kényszeríteni. Domenico Silvio doge sorra hódoltatta a városokat s mint „Dalmácia

hercege” tért hazájába.

Horvátországban Zvoimir (1076–1088) lett a helyzet urává. Úgy lehet, magyar csapatok is segítették uralma biztosításában. Öröklés jogcímére nem hivatkozhatott, ezért mint „Horvátország és Dalmácia hercege” vette át az uralmat s koronáért és királyi méltósága elismeréséért Rómához fordult. A példa előtte állt. Felesége bátyját nemrég az ő jelenlétében koronázták meg Szent Istvánnak a pápától kapott koronájával. Tudta, hiszen a követek az ő tartományán át jártak Rómából Esztergomba, hogy VII. Gergely Salamonnal szemben szívesen támogatja Gézát s azt is tudta a levélvivő követektől, hogy a pápa – igaz eredménytelenül – hűbéri hódolatot követelt Gézától. Ezért

nem lepődött meg, hogy kérésének a szentszék szívesen tett eleget, de teljesítését komoly feltételekhez kötötte.

II. Szilveszter óta a helyzet nagyot változott. VII. Gergely a keresztény világ feletti uralmat a szó legszorosabb értelmében magyarázta s ha a régi jogon uralkodó királyokkal – így néhány évvel utóbb Szent Lászlóval – szemben lemondott is hűbérúri igényei érvényesítéséről, új koronát, új címet csak az ő fennhatóságát, hűbéruraságát fenntartás nélkül elismerő fejedelmeknek adott. Ezért nem vezetett eredményre az összes szerbeket egyesítő Mihály zétai király kérelme, ki 1077-ben teljes állami függetlenségének elismerése mellett kért zászlót és koronát. A pápa Zvoimirtől is teljes hódola-

tot, hűbéruraságának kifejezett elismerését követelte s mikor ezt megkapta, az ünnepélyes beiktatást Gebizo pápai követ által még 1076 októberében a salonai Szent Péter-egyházban végrehajtatta.

Az országos zsinatra összehívott papság és nép Gebizo kérdésére egy lélekkel királlyá kiáltotta ki Zvoimimirt, mire a követ a hűbériség és hatalom jelvényeinek – Szent Péter zászlajának, kardnak, jogarnak és koronának – átnyújtása által jelképileg átadta a horvát és dalmát királyságot s Zvoimimirt a két ország királyává emelte és avatta. A jelvényeket átvéve, Zvoimimir ünnepélyesen engedelmességet fogadott és kötelező ígéretet tett, hogy az egyházi ügyekben kiadott pápai parancsoknak minden-

képen eleget fog tenni. Ezután a főurak hozzájárulásával „a neki átadott ország lakói részéről” évi kétszáz arany hűbér (tributum) fizetésére kötelezte magát. A pápa horvátországi uraságának elismeréséül a vránai Szent Gergely-kolostort – a későbbi templomos, majd Johannita perjelséget – a szentszék részére korlátlan tulajdonul adta át, hogy ott a pápai követek „Szent Péter saját földjén” állandó lakást találjanak. Ezután következett az ünnepélyes hűségeskü letétele Gebizo kezébe. „Én Demeter, másképp Zvoimir – mondá – Isten kegyelméből és az apostoli szék ajándékából király, az én uramhoz, Gergely pápához és törvényszerinti utódaihoz ez órától kezdve hű leszek”; „a királyságot pedig, amely nékem a Te

kezed által – Gebizo uram – átadatott, hűségesen megőrzöm s azt és a felette való főhatósági jogot az apostoli széktől soha, semminő módon el nem vonom. Ha az én uram, Gergely pápa és utódai vagy követői az én birodalmamba jönnek, őket tisztelettel fogom fogadni, méltóan ellátni és hazabocsátani és nekik, akárhonnét hívjanak, ha tehetem, őszintén szolgálatukra leszek.”

A szertartás minden részletében azonos a hűbéres fejedelmek beiktatásának általánosan elfogadott és gyakorolt szertartásával. Az országot és a hatalom jelvényeit a papság és nép választása – a *canonica electio*val rokon szertartás – alapján a pápa, mint hűbérúr adta át, Zvoimir, mint őt megadományozó urának

hűbérese, hűségeskü mellett vette át. Horvátország és Dalmácia pápai hűbéres tartománnyá lett, amint korábban Kresimirig – ha utóbb már csak névleg is a bizánci császár hűbéres tartományai voltak. A horvát király tényleges hatalmi állásán azonban ez a hűségeskü mitsem változtatott. Sőt inkább nyert vele, mert a szentszékhez szító dalmát városok sietve hódoltak az új királynak, ki a latin párt legerősebb támasza volt. Velence kénytelen-kelletlen belenyugodott a változott helyzetbe s csak 1085-ben kísérelte meg jogait érvényesíteni, mikor a bizánci-normann szövetség támogatásáért Komnenosz Alexiosz császár az elveszett dalmát tartomány kormányzatával és védelmével megbízta.

Falieri Vitale doge ekkor újra felvette Dalmácia hercegének címét, de Zvoimir haláláig nem tudta lábát a városokban megvetni.

Zvoimir uralmában ugyanazokra az elemekre támaszkodott, mint elődei, de a római és dalmát befolyás növekedésével a latin szellem még erősbbödött. Főtanácsadója Lőrinc spala-tói érsek volt, kinek nagy része volt benne, hogy a szláv liturgia tábora teljesen elerőtlenedett s komoly akció indítására képtelenné vált. Zvoimir békés uralmának 1088-ban hirtelen halála vetett véget. Később tudni vélték, hogy a keresztes hadjáratra felhívott, de hadrakelni vonakodó nép lázadásának esett áldozatul. Egyetlen fia már korábban meghalt. Özvegye

– úgy látszik – igényt tartott a trónra, de a horvátok a magyar asszony helyett a Tirpimir-ház utolsó sarját hozták elő kolostori cellájából.

II. István király (1089–1090) rövid uralmának emléke is alig maradt. Északon a magyar király, délen Bodin zétai szerb király az ő idejében terjesztették ki hatalmukat Szlavónia, illetőleg Bosznia nemrégén még a horvát királynak hódoló nemzetségeire. Halála után zavarok, pártviszályok támadtak. A hegyvidéki horvátok maguk közül akartak királyt választani. A latin párt tengermelléki hívei, a dalmát városok és Zvoimir egykori báni tartományának lakói Ilona özvegy királyné körül csoportosultak. Hatalmas pártja támadt a magyar szövetség

ség gondolatának s még az 1091. év elején Spalatóból és Korbavából követek mentek Magyarországra, hogy László királyt az elárult horvát trónra meghívják.

Szent László „ellenségeitől erősen háborgatott nőtestvérének, Zvoimir király özvegyének” és a legtekintélyesebb horvát pártnak hívására még az 1091. év tavaszán el is indult Horvátországba. Megszerzésére – az egykorú író szerint – „nem telhetetlenségből” tört, hanem „mert az utód nélkül elhalt Zvoimir királynak első fokon álló rokona volt s így annak öröksége a királyi jog szerint őt illette meg.” Választás és öröklés címén formált igényt Horvát- és Dalmátországra és azokat „nővére számára szerezte vissza, tőle vette át a maga ural-

ma alá.”

Magyarország és Horvátország szövetségének, majd egy fő alatt való egyesítésének gondolata a történeti szükségszerűség erejével jelentkezett. Az egykori Nyugatrómai birodalom bukása előtt utolsónak megmaradt tartománya, Dalmácia, a maga latin kultúrmaradványaival természetesen vonzódott nyugat felé s a földjére telepedett horvátságot is – hiába került a keleti császárság gyámkodása alá, Konstantinápoly vonzókörébe – Róma felé irányították e föld hagyományai. Királyai, előkelői s a tengerparti latin városokkal érintkező rétegei nyugatról, a latin egyháztól és az olasz kultúrától várták a nemzet jövőjét, az egészséges fejlődést biztosító művelődési értékeket. Horvátor-

szág a XI. században utolsó, keletre tólt előörse volt Rómának és a nyugati kultúrának. A határain túl kezdődő keleti görög világgal szemben ugyanazt a szerepet töltötte be, mint fentebb északra Magyarország a görögséggel és az Ázsiából mindig újabb rajokban nyugatra hömpölygő török áradattal szemben. De Horvátország egymagában nehezen állhatott ellen a szláv rítus kedvezményével közeledő keleti hatalom csábításának. Már az ősi dinasztia idejében felüti fejét a „latin” és „szláv” jelszavak nyomán lángrollobbant küzdelem s a királyi trón megüresedésével új erőre kap a keletre néző mozgalom. A latin pártnak, a horvát nemzet sajátjává lett nyugati gondolatnak új erőre, új támasztékra volt szüksége, hogy ma-

gát, politikai irányát biztosíthassa és a jövőbe átmenthesse. Ezt az erőt, ezt a támogatást számára a szomszédságban csak a magyar nemzet nyújthatta. A sors, az érdekek, a politika közössége egymásra utalta a két nemzetet s ha László és az őt meghívó horvát urak nem is látták ily tisztán a helyzetet, csak a történeti szükségesség parancsszavának engedelmeskedtek, midőn a magyar-horvát életközösség megteremtésére törekedtek.

*

László a magyar határról Dalmáciába vezető „hadiút”-on, Zágrábon, Sziszeken és Topuszkón át ért a horvát határra a Petrova-gorához. Innét az ellenséges érzületű hegyvidéki horvát

nemzetségekkel vívott helyi harcok között szállt le az Una völgyére s ott az erősségeket, köztük Poljica és Pset várait, sorra bevette. Valahol az Una forrásvidékén mindenesetre egyesült az őt behívó korbavai horvátokkal s velük – talán Knin elkerülésével, a Zermanja mentén – vonult a tengerpartig. A parti horvát városok és zsupánságok – Sidraga a királyi székvárossal, Belgráddal, Bribir és Nona – örömmel hódoltak Lászlónak, kit ők maguk hívtak meg a horvát trónra. A tengerpartról küldte követét II. Orbán pápához, Zvoimir hűbérurához, horvátországi trónfoglalásának elismerése végett. Sorinus nevű követével Oderisius monte-cassinói apátnak küldött levelében írja, hogy „már majdnem egész

Szlavóniát” – az egykorúaknál egész Szlavónia, Horvátország és Dalmácia gyűjtőneve – „megszerezte s így most már” – persze a tengeren át – „mint szomszédok érintkezhetnek.” A pápa és az apát válasza már nem találta Lászlót Horvátországban.

Alexiosz császár dalmáciai és horvát tervei a magyar foglalással veszélybe kerülvén, kún szövetségeseit uszította a magyarok ellen. A kúnokat 1091 tavaszán maga a császár hívta országába, hogy az északi végvidéken élő besenyő alattvalóinak lázadását velük szövetségben leverje. A győzelem után Magyarország felé irányította őket. Egyik seregük Kapolcs vezetése alatt Erdélybe tört s a Maros- és Szamos-völgyi várak hátába kerülve, a Meszesi-

kapun át Biharra rontott. Komoly ellentállásra itt sem találtak. A magyar várkatonák jórésze idegen földön lévén elfoglalva, akadály nélkül keltek át a Tiszán s a Duna és Tisza mentén dél felé hatolva, borzasztó pusztulást okoztak. Dolguk végeztén zsákmánnyal, foglyokkal jól megrakodva keltek át a Tiszán s a Temes mentén igyekeztek az erdélyi városok felé, mikor a horvát földről hazasiető László seregével hátbakapta őket. A csata Kapolcs hadainak teljes megsemmisülésével végződött. Az Al-Dunánál táborozó kún derékhad vezére bosszuló hadjáratra készült, de László megelőzte. A Temes és Cserna völgyén Orsováig nyomult s itt az ország határán magát Ákos vezért is halálra sebezve, döntő csapást

mért ellenségére.

László sietve jött el Horvátországból, serege egy részét azonban lenthagyta új országa védelmére s annak kormányzatát az ifjú Álmos hercegre bízta, kit Horvátország és Dalmácia királyának szánt. A magyarok kezére került tengerparti részekkel szomszédos Zára városának előljárói 1091 derekán okleveleik keltezésében császári hűbéruruk neve után szükségesnek tartották felemlíteni, hogy „László a panónok királya Horvátországba nyomulva, a királyság élére unokaöccsét, Álmos urat, állította királyul”. Álmosnak a dalmát városok felett fennhatósággal bíró uralkodók részére fenntartott formulában horvát királyként való említése nemcsak e méltóságának elismerését jelenti,

hanem egyben a zárai polgárság rokonszenvének is tanujele volt. A magyar király uralmának Zarában csakúgy, mint Spalatóban és a többi dalmát városokban sok híve volt s a városok csak a kényszerhelyzetnek engedve hódoltak az István király halála után dalmáciai tartományára újra igényt támasztó s a régi horvát ellenzékkal szövetkező császárnak, illetőleg az ő normann helytartójának.

Komnéosz Alexiosz (1081–1118) ugyanis a horvát eseményekről hírt véve, a délitáliei harcokban őt hűségesen támogató Gotfrid mel-fi grófot, a Kresimir halála után Dalmáciában szereplő Amikusz fiát, Dalmácia császári helytartójává nevezte ki. A normann vezér 1091

elején hajóhada élén sorra hódoltatta a városokat és szigeteket s az addig uralkodó párt ellenzékével érintkezést találva, Horvátországra is kiterjeszteni igyekezett császári ura hatalmát. Sikerült is neki lábát a Cetina és Kerka vidékén megvetnie. A görög hatalom terjeszkedését maga a pápa mozdította elő, mikor Álmos királlyá avatásának útjába állott.

Teuzo pápai követ a kún háború befejezése után ért László udvarába Orbán pápa válaszával s Odilo saint-gillesi apáttal együtt résztvett a somogyvári bencés apátság alapításának 1091 őszen történt ünnepélyes szertartásán. A horvát kérdésben azonban nem hozott kedvező választ. Sajnos, a levélváltás nem jutott ko-

runkra; tartalmát csak a következményekből állapíthatjuk meg.

Szent László VII. Gergely életében rendíthetetlen híve, támasza volt a szentszéknek. Gergely utódait – II. Viktort (1087) és II. Orbánt (1088–1099) – is támogatta. A németországi pápai párt vezéreivel, Rudolf ellenkirállyal és fiával, Bertolddal, 1077 óta nemcsak rokoni, hanem erős szövetségi viszonyt tartott fenn. Hűségében a császár csillagának látszólagos emelkedése sem tántorította meg. Három évvel a canossai vezeklés után megtörtént a végleges szakítás Gergely és Henrik közt s a császár a német és lombard püspökök hozzászító csoportjával ellenpápát választatott Guibert ravennai érsek személyében. A szerencse

ez alkalommal Henrikhez szegődött s mialatt a pápa német hívei az Elsternél elesett Rudolf helyébe királlyá választott Luxemburgi Hermann (1081–1087) vezetése alatt küzdöttek a kiátkozott császár híveivel, ő maga Rómában fogta ostrom alá VII. Gergelyt. 1084-ben Róma is Henrik kezébe került. A Szent Péter-templomban megtörtént III. Kelemen ellenpápa beiktatása s utána Henrik császárrá koronázása. A törvényes pápa előbb az Angyalvárban védte magát, majd Salernoba menekült. Onnét újította meg az Anyaszentegyház ellen fegyvertfogó császárra és az álpápára kimondott egyházi átkot. A középkor legnagyobb pápája 1085 május 25-én száműzetésben halt meg. Henrik hatalma

tetőfokán állt s a katolikus egyház még éveken át változó szerencsével vívta szabadságharcát Európa legnagyobb világi hatalmasságával. Lászlót mindez nem tévesztette és nem rendítette meg. Bízott az eszme diadalában és kitartott annak fegyverhordozói mellett. Még a német pártok 1087. évi speyeri tanácskozásán is húszezer lovast ígért Szent Péter trónjának támogatására s 1091-ben Oderisius apáthoz írt leveléből is a szentszék hűséges híveként ismerjük meg. II. Orbán még 1091 novemberében is kedvelt fiának nevezi Lászlót, kit ugyanez év elején a horvát pápai párt – s bizonyára nem a pápa tudta nélkül – hívott meg Horvátországba. Öt évvel később Kálmán királyhoz intézett

levelében ugyanez a pápa, ha Lászlót személy szerint nem is vádolja, mégis szomorúan panaszolja fel, hogy „a magyar nép már régóta tévutakon jár s üdvének igaz pásztorát elhagyva, idegen nyájhoz csatlakozott”. IV. Henrik pedig ugyanekkor Álmos herceghez, „leghűségesebb és intimus barátjához” fordult s régi barátságukra és a nagybátyjával kötött szövetségre hivatkozva kérte további támogatását. Ez a szövetség 1091 végén jött létre, mikor László a karácsonyi ünnepek alkalmával személyesen is találkozni akart Henrikkel. A találkozást Welf bajor herceg megghiúsította, de a szövetséget mégis megkötötték.

Lászlónak a német pápai párttal kötött szoros

rokoni kapcsolatai 1090-ben elszakadtak. Felesége és sógora – Rheinfeldi Rudolf gyermekei – gyors egymásutánban meghaltak. Meghalt pár évvel előbb Salamon is, a császár és magyar király ellenségeskedésének főoka. Özvegye László unokatestvéréhez, Vladiszláv Hermann lengyel herceghez ment nőül. A Szlavóniával, Horvátországgal határos isztriai és krajnai örgrófságok élére Henrik 1090-ben László unokaöccseit – Weimari Ulrik és magyar Zsófia fiait – állította. A németországi rokoni kapcsolatok most már inkább Henrik felé vonzótták Lászlót. Kibékülésük mégis a horvát események következménye volt.

Vajjon a bizánci császárral épp ezidőtájt kezdődő barátságos viszonya vagy Lászlónak

Zvoimir feltétlen hódolatot jelentő hűbéreskűjének letételétől való vonakodása akadályozta-e Orbán pápát László igényeinek elismerésében, nem tudjuk. Bizonyos azonban, hogy a válasz elutasító volt. László többé nem jött a pápa biztos támogatásának reményében s valószínűleg előzetes tudomásával megszállt Horvátországba; az elkeseredett Álmos pedig IV. Henrik császár segítségéhez folyamodott. Mint három évvel előbb az antivari érseki tartomány megszervezésére törekvő Bodinzéai szerb király, ő is III. Kelemen ellenpápától várta és remélte igényeinek és óhajainak kielégítését. A közvetítők bizonyára Ulrik és Poppo isztriai grófok voltak s Álmos főleg az ő segítségükre számított, mikor a

Gotfrid kezén levő Kerka-Cetinaidéki részek megszerzését tervbevette. Henrik császár leveléből tudjuk, hogy Álmos 1092-ben vagy 1093-ban hadrakészült a görögök ellen, de Henrik kérésére, kinek hatalma épp ezidőtájt kezdett leáldozni, lemondott a támadásról s inkább a császár karinthiai híveinek küldött segítséget az elhatalmasodó pápapárti urakkal szemben. A dalmáciai görög helytartó, Gotfrid gróf, normann hadaival 1093-ban kivonult ugyan Dalmáciából, de ezzel Álmos helyzete nem javult. Alexiosz most Falieri Vitale dogét (1084–1096) bízta meg Dalmácia és az újra császári hűbérül tekintett Horvátország védelmével. Velence hadai, mint egykor Orseolo Péter idején, bevonultak Horvátország

tengerparti részeire. A doge 1094-ben már nemcsak az újra hódoltatott Dalmácia, hanem – ezúttal először – Horvátország hercegének címét is felvette. A normann uralom alól felszabadult városok örömmel fogadták a velencei hadakat, mert Álmos császárbarát politikája miatt elvesztette bizalmukat. A hegyvidéken valószínűleg görög támogatással ugyanezidőben Péter – tán az egykor görög hűségre tért Knin-vidéki Domagoj fejedelem ivadéka vagy Szlavacs király unokaöccse? – ragadta magához a hatalmat s Knin várában királyként kezdett uralkodni. A hegyvidéki horvátság egyidőre függetlenítette magát tengerparti testvéreitől s az 1095. évi spalatói zsinaton a knini horvát püspök sem tudott

megjelenni. Az ország három részre szakadt; a tengerparti részeken a velencei doge, a hegyvidéken Péter, a Velebittől északra Álmos volt az úr. 1094-ben Álmos részt szándékozott venni Szent Lászlónak Vladiszláv Hermann herceg hívására indított lengyelországi hadjáratán, de Henriknek és ellenségeitől szorongatott híveinek kérésére onnét is elmaradt. Minden jel szerint a Velebittől északra, az egykori bánóság területére visszahúzódva várta császári barátja s vele a maga ügyének jobbrafordulását.

A magyar király egész erejét latbavetve, könnyűszerrel vehette volna birtokába – felfogása szerint – őt jogosan megillető országát, de Lászlónak nem volt kedve fegyveres fellépés-

re. A szentszékkal húsz év óta fennálló szoros baráti és szövetségi viszony megszakadása bizonyára kellemetlenül érintette, hiszen szíve odavonzotta s a montecassinói apáthoz intézett leveléből is világosan kitűnik a pápai irányzathoz való ragaszkodása. Ha Álmos tanácsára közeledett is Henrikhez és hozzájárult Álmos császárbarát politikájához, személyesen nem kívánt a pápa akarata ellenére a horvát dolgokba avatkozni. Utolsó éveiben a lengyel herceg kérésére az ottani trónviszályok megszüntetésére indított hadjárat, a belső szervezés és a trónöröklés kérdésének rendezése foglalta el.

Az Árpád-ház tagjai – Szent István, II. Endre és IV. Béla kivételével – rövidéletűek voltak.

László sem volt még ötven esztendő, mikor betegeskedni kezdett s az utódlás kérdésének annyi nagy királyunk végső perceit megkeserítő gondjai rászakadtak. Unokaöccsei közül Álmos állt hozzá közelebb, eredetileg őt szánta utódjának, míg bátyját papnak nevelte. De Kálmán nem nyugodott bele egyházi hivatásába s ha mindkettejüket apai szeretettel gyámoltó nagybátyjával nyíltan nem is szállt szembe, a király megbetegedésekor Lengyelországba szökött. Elhatározásával nemcsak a püspöki széktől való visszalépését, hanem trónigényét is bejelentette. László tisztában volt vele, hogy a korona jog szerint az idősebb Kálmánt illeti s emellett az utóbbi időben – úgy látszik – Álmos uralkodói képéségeibe vetett bizalma is

megrendült. A szenvedélyes ifjú kitűnő katona volt, de rossz diplomata. Fenntartás nélküli császárbarát politikája semmi jót sem hozott országára, Horvátországban és Dalmáciában inkább rontott a helyzeten. A szövetségnek csak Henrik látta hasznát, kinek roskadozó hatalmát a karinthiai végeken a magyar segítség támasztotta alá. Álmos horvátországi politikájának kudarca, pápapárti érzelmeinek felülkerekedése s a testvérharctól való rettegés Lászlót közvetlenül halála előtt szándéka megmásítására készítették. Péter nádort Kálmán után küldte Lengyelországba s az ünnepélyesen visszahívott herceget a jog és törvény értelmében utódjául jelölte ki. Kálmán visszahívása és öröklésének biztosítása László

részéről közeledést jelentett a szentszék felé, visszatérést eredeti külpolitikai koncepciójához, mert az egyházas gondolkodású hercegen idehaza s a pápai udvarban is mindenki a magyar pápai párt fejét, a szentszék odaadó hívét látta.

László király 1095 július 29-én halt meg. A váradi temetés után Kálmán akadálytalanul foglalta el trónját. Maga Álmos is – úgy látszott – belenyugszik a változhatatlanba. Horvátország még mindig nagyon bizonytalan trónja helyett a nemrég elhunyt Lampért hercegségét, Béla és Géza egykori országrészét kapta meg, teljes uralkodói hatalommal.

*

A fiatal király mindjárt trónralépte után a száz-
ezrekre rugó kereszteshadak átvonulásának
gazdasági és katonai szempontból egyaránt
terhes problémájával került szembe.

II. Orbán pápa a clermonti zsinaton 1095 no-
vemberében szólította hadba a kereszténységet
a szeldsuk-törökök kezére került Szentföld fel-
szabadítására s félévvel később, 1096 tavaszán
a harci szózatot fellelkesült franciák, norman-
nok, olaszok, németek már tízezrével sereglet-
tek a kereszt jelvénye alá. Franciaországból és
Németországból nagy seregek indultak Kis-
Ázsia felé s útjukat részben – főleg a német
hadak – Magyarország felé vették. A harci szó-
zatra még a tulajdonképeni hadjárat megindul-
ta előtt fegyverre kapott előhadakat Kálmán

király a mosoni országkapunál teljes megértéssel és minden gyanakvás nélkül bocsátotta be országába. Csak azt kötötte ki, hogy szükségleteiket készpénzfizetés mellett vásárlás útján szerezzék be. Amiens-i Remete Péter és Poissy Valter seregében mintegy 50–60.000 ember vonult keresztül baj nélkül az országon, de a déli határon Zimonymál a fegyelmezetlen népség harcba keveredett a zimonyi vár őrségével, a várat is elfoglalta s csak a magyar sereg közeledtének hírére takarodott ki az országból. Gotschalk pap és a Vág völgyén közeledő Orleans-i Folker rendezetlen garázdálkodó hadai már a határon átkelve pusztítani, rabolni, erőszakoskodni kezdtek s Kálmán fegyveres erővel volt

kénytelen őket az országból kiverni. Alig mult el ez a veszedelem, nyár derekán Leiningen Emicho gróf vezetése alatt nyugat és észak minden tájáról összesereglett, sokféle nemzetiségű, harmincezer főnyi szedett-vedett had kért átvonulásra engedelmet. Nagyrészüket nem az eszme iránti lelkesülés, hanem a kalandvágy, verekedő ösztön hajtotta táborba s pusztításaiknak rossz híre messze megelőzte őket. Kálmán az addigi tapasztalatokon okulva, megtagadta tőlük a bebocsátást. A németek fegyverhez nyúltak és erőszakkal akartak utat törni. Már-már úgy látszott, Moson a kezükre kerül, de utolsó percben fordult a kocka. A magyarok előnyomulásának hírére kitört pánik teljes

bomlást idézett elő s az üldöző magyar csapatok fellépésére fejvesztve menekültek. Rajmund toulousei gróf Somogyvár saint-gilesi anyaapátságának hűbérura nagy francia seregével nem érintette Magyarországot. Lombardiából Isztrián és a horvát tengerparton át vonult Konstantinápoly felé. A központi hatalmat nélkülöző, három részre szakadt Horvátországban a sereg sokat szenvedett az éhségtől, a támogatás hiányától, a hegybe menekülő nép orvtámadásaitól és a természeti viszonyoktól s örültek, mikor az uratlan tartományt elhagyva, Konstantin Bodin zétai szerb királyhoz értek Skutariba.

III. Béla nagypecsétje. III. Béla király nagy viaszpecsétje az Országos Levéltár 1195. évi okleveléről.

A lábzsámolyos trónon ülő király fején három liliummal ékesített korona, jobbjaiban lilimos végű kormánypálca, baljában keresztos országalma. A trón mellől jobbról és balról egy-egy sasláb nyúlik ki. A pecsét anyagában kétoldalt (ellenpecsétképen) a királynak lovasalakot ábrázoló gyűrűspecsétje is bele van nyomva.

Körirat: BÉLA dei gracia geysse regis filivs
hungarie dalmacie chroacie rame REX.

Októberben érkeztek a magyar határra mintegy

harmincezer gyalogos és tízezer fegyelmezett lovas vitézzel Bouilloni Gotfrid és Balduin lotharingiai hercegek. Kálmán bizalmatlanul fogadta átvonulási kérelmüket, de válasza nem volt elutasító. Személyes találkozásra hívta a vezéreket s a közvetlen érintkezés minden félreértést eloszlatott. A pannonhalmi monostorban tartott nyolcnapi tanácskozás után teljes megállapodásra jutottak. A vezérek biztosítékot adtak a béke és rend fenntartása tekintetében, a király lehetővé tette a sereg kielégítő élelmezését. Balduin herceg feleségével együtt túszként jött Kálmán táborába, ki egész hadával kísérte a sereget országa határáig. Az átvonulást semmi sem zavarta, a had baj nélkül átkelt át a Száván, Kálmán és Balduin baráti

csókkal búcsúztak az elváláskor s a keresztes vitézek később is szívesen emlékeztek vissza a magyarországi útra.

Kálmán erélyes fellépése a rakoncátlan, garázda seregek ellen, előzékeny, de határozott magatartása a fegyelmezett keresztes hadak vezérével szemben egyszeriben megalapította tekintélyét s erre éppen most igen nagy szüksége volt. A horvát kérdés és országának a szentszékhez s a két császársághoz való viszonya sürgős rendezésre várt, a magyar királyság egész külpolitikai koncepciója revízióra szorult. Megannyi nehéz és nagy politikai tapintatot igénylő feladat, de Kálmánban megvolt a megoldásukhoz szükséges erő és körültekintés.

Álmos – mint egykor András és Salamon – a császári hatalom árnyékában vélte feltalálni maga és országa boldogulásának útját. Mindent egy lapra, még pedig rossz lapra tett fel. Nem gondolta meg, hogy a nyugati császárság már korántsem az a hatalom, ami volt III. Henrik korában, vagy akár tíz év előtt is. IV. Henrik mindkevesebb értékű szövetségeért kész volt harcbaszállni a törvényes pápával, a görög császárral, Velencével, a pápapárti horvát többség és a dalmát városok közhangulatával. Kálmán felismerte a reális erőviszonyokat és a hanyatló császári hatalommal kötött szövetségből országára háruló veszedelmet, a pápa és a keleti császár hatalmának emelkedő tendenciáját s a francia szellem diadalmas előrenyomulását.

Tudta, hogy az a politika helyes, amit I. Géza és László szinte ösztönös megérzéssel közel két évtizeden át követtek s melynek útjáról a horvát kérdésben csalódott László élete utolsó éveiben Álmos biztatására tért le. Erre az útra tért vissza Kálmán, mikor az érintkezés elszakadt fonalát a szentszékkal újra összefonta.

A jóviszony helyreállítása felé az első lépést Orbán pápa tette meg, ki 1096 júliusában Saint-Gillesben tartózkodván, a somogyvári apát-ság felett egyházi joghatóságot gyakorló Odilo apáttól értesült Kálmán egyházas gondolkodásáról és vallásos érzelmeiről. Levélben üdvözölte Kálmánt trónralépte alkalmából és felszólította: „emelje fel a katolikus hit dicsősé-

ges zászlaját, mely az ő országának világi zászlajával együtt győzelmet és dicsőséget fog szerezni”. Hivatkozott levelében István királyra, „a vallásos fejedelemre”, aki Rómától „érdemelte ki a királyi méltóság jogait”. Inti, hogy az ő példáját követve forduljon el az eretnek Guiberttől és Henriktől, országát és népét vezesse vissza Szent Péter hűségére. Kéri, tudassa vele szándékait s a maga részéről felajánlja „mindazokat a méltóságokat és tisztségeket, amiket egykor előde, István, az apostoli széktől kiérdemelt.” Végül hozzájárulását kérte, hogy apostoli követét Odilo apát kíséretében népe üdvére hozzáküldhesse. IV. Henrik ugyanezidőtájt fordult Álmoshoz. Régi barátságukra hivatkozva arra kérte, hogy bátyját a

Lászlóval kötött szövetség fenntartására bírja és igyekezzék őt a hercegi méltóságától megfosztott pápapárti Welf bajor herceggel való érintkezésről lebeszélni. Kálmán habozás nélkül a pápa barátságát választotta s követei útján még az 1096 év végén, de legkésőbb 1097 legelején nőülkérte a pápa legjobb hívének, Roger sziciliai grófnak (1085–1101) leányát. E követséget meg kellett előznie a pápai követek megérkezésének, mert a házasság gondolata csak Odilo saint-gillesi apáttól származhatott, akit Orbán pápa levelében Magyarországra menendő egyik követeként említ. Roger idősebb leánya Odilo kegyurának, Rajmund toulousei és saint-gillesi grófnak felesége volt, míg nővérét 1095 óta IV.

Henrik fia a pápához csatlakozott Konrád bírta nőül. A normann fejedelem, Guiscard Róbert halála óta egész Szicília és az összes délitáliei normannok ura, szívesen látta a szentszék ajánlatával jött követeket, de a végleges választ az ünnepélyes leánykérő követség számára tartotta fenn. Arduin győri (?) püspök és Tamás ispán megérkeztek azután maga is hasonló követség küldésével válaszolt s miután a király, Álmos herceg és az ország előkelői e követek előtt hitet tettek a királyné részére tett möring-ígéret megtartásáról, a leoncastroi püspök és háromszáz vitéz kíséretében útnak indítá Buzilla grófnőt Magyarországra. A menyasszonyt a horvát tengerparton, Belgrád városában Merkúr ispán,

a későbbi erdélyi vajda, fogadta ötezer fegyveres élén, kik a bizonytalan hegyvidéki úton az új királyné kíséretére voltak hívatva. Kálmán házassága Hautevillei Tankréd unokájával, a francia-normann Buzillával, az Árpád-ház első nyugateurópai családi összeköttetése volt. Szent István, Salamon és László a német udvarból házasodtak, Endre és Béla a száműzetésből hozták orosz és lengyel feleségeiket, Géza második asszonya görög volt. Mindannyian a magyar királysággal közvetlenül szomszédos országok udvaraival kerestek kapcsolatokat. Kálmán már messze délnyugatra nézett. A magyar külpolitika köre kibővült.

A házassággal létrejött szövetség ele kétségte-

lenül Velence horvátországi aspirációi ellen irányult. Velence új hercege, Michieli Vitale (1096–1101) elődjének a bizánci császártól kapott megbízása alapján épp ezidőben újrarahódította a dalmát városokat és szigeteket, de Horvátországra vonatkozó igényeit nem tudta érvényesíteni. Álmos távozta után a Velebiten túl táborozó s bizonyára új hadakkal erősített magyar sereg, talán éppen Merkur ispán vezérletével csendben levonult a tengerpartra. A horvát főváros, Belgrád a pápa pártjára tért magyar király seregét szívesen fogadta s mire a királyi menyaszonny megérkezett a szomszédos tengerpart vidékkel együtt immár újra „a magyar király hatósága alá” tartozott. Kálmán jól tudta, hogy Velencével a tengerpart és a

dalmát városok birtoka miatt előbb-utóbb fegyveresen kell összeütköznie, de egyelőre – míg tiszta helyzetet teremthet – kerülte a kihívást. Miután a normann szövetségben a nagyratörő város tengeri hatalmával szemben jó egyensúlyra tett szert, Velencével is békésen megegyezett.

A megegyezést maga a doge sürgette. A magyar sereg előnyomulása és a normann-szövetség – úgy látszik – idegesítette a dalmáciai uralmát békés úton igyekezett biztosítani. Sűrű követjárás indult meg. A doge barátságot és szövetséget ajánlott, de Kálmán halogatta a végleges választ. Velence már cselet gyanított, mikor Kálmán felelete 1098-ban végre megérkezett. A késedelmet azzal mentegette, hogy a

válaszhoz „egész királysága tanácsának” beleegyezését kellett kikérnie, mivel a tanács nélkül létrehozott kötés nem bír szilárd alappal. Az igazi ok más volt. Kálmán már ekkor a horvát viszonyok gyökeres rendezésére gondolt, de Álmos herceg talán a király horvátországi tervei miatt felbőszülve, felkelésre készült. A testvérharcnak az urak ellenállása útját vágta, de Kálmán – rossztól tartva – most már helyesebbnek látta a doge békét kérő jobbját elfogadni. Levelében felbonthatatlan örök barátságát hangoztatta s kívánatosnak mondja, hogy a dogével kölcsönösen esküt tegyenek, „melynek értelmében egymást veszélyben megsegítenék és területüket közös erővel gyarapítanák”.

Nem sokkal utóbb írásban is megkötötték a barátsági szerződést. Kálmán és a doge minden alattvalóikkal egyetemben barátságot esküdtek egymásnak. A „magyarok királya” és „Velence, Dalmácia, Horvátország hercege”, kölcsönösen biztosították egymást, hogy „övéiket, a nekik alávetett összes városokat, kastélyokat és helységeket ők maguk és övéik által védeni fogják, semmiképen sem háborgatják s ha valaki övéik közül a másik embereit háborgatná vagy sértené, a hír vétele után egymásnak harminc napon belül elégtételt adnak”. Az eskü szövegét tartalmazó irathoz azonban Kálmán záradékkul hozzáfűzte, hogy „neki s országa előkelőinek és öregeinek kétségei vannak, vajjon nevezheti-e a herceget

Horvátország és Dalmácia hercegének s ezért óhajtja és akarja, hogy a barátsági szövetség épségbenmaradása mellett teljes bizonyossággal megállapíttassék, mi illeti meg egyiküket és másikat is elődeik jogán”, nehogy ebből valaha is félreértés vagy viszály támadhasson. Mivel Kálmán kétségtelenül tudta, hogy horvát elődei „Horvátország és Dalmácia királyai” voltak, a záradékkal a szerződés ideiglenes és módosítható jellegét kívánta kidomborítani. Kibúvót hagyott arra az estre, ha Dalmáciára vonatkozó igényeit majd érvényesíteni akarja. Ez az idő csak évek múlva következett el, mert Kálmánt közben az északi szláv szomszédok ügyei foglalták el.

Lengyelországban Szent László 1094. évi be-

avatkozása óta a belső béke biztosítottnak látszott Vladiszláv Hermann és fiai között s a szívélyes rokoni viszonyt a magyar és lengyel uralkodók közt semmisem zavarta. Annál nagyobb zavarok uralkodtak orosz földön és Csehországban.

Nagy Jaroszláv fiai és unokái régi normann és szláv szokás szerint megosztották az országot s a kisebb fejedelemségeket a senioratus címén uralkodó kievi nagyfejedelem fokozatosan névlegessé váló uralma alatt kormányozták. Az összetűzések, hatalmaskodások, testvérharcok, kegyetlenkedések napirenden voltak. Egy ily esemény, Vaszilko igazságtalan megvakítása nyomán kelt belső háború készítette Kálmánt 1099-ben a magyar határon dúló harcba való

beavatkozásra. A büntető hadjáratot Szvjatopolk nagyfejedelem és unokatestvérei: Vladimir Monach és csernigovi Oleg vezették Dávid volhiniai és Volodár przemysli fejedelmek ellen. Velük volt Szent László veje, csernigovi Jaroszláv is. Dávid a kúnokhoz fordult segítségért, ellenfelei – nyilván László vejének tanácsára – Kálmán beavatkozását kérték. A magyar király két püspökével, Lőrincsel és Kopánnal, ki egykor Jaroszlávval együtt vett részt a somogyvári alapításnál, több ispánnal és pár ezer lovassal el is jött Przemysl alá. De a harc rosszul ütött ki. A kúnok kis csapatának hirtelen támadása és színlelt megfutamodása zavarba hozta a régi harcmodortól már elszokott, német módra harcoló s részben már pán-

célos magyarokat. Mint egykor a német seregek a kalandozó magyar csapatok előtt, vad menekülésben kerestek védelmet. A veszteség nagy volt. Két püspök és két ispán áldozatul esett. Magát a királyt is csak hívei önfeláldozása mentette meg. Az első fegyveres kirándulás orosz földre kudarccal végződött, de alkalmat adott Árpád és Rurik ivadékainak családi összeköttetések elmélyítésére. Álmos herceg Przemysl alatt barátkozott össze Szvjatopolk nagyfejedelemmel (1093–1113), kinek fia, Jaroszláv a háború előtt követként járt Magyarországon. A barátságot néhány évvel utóbb Álmosnak Predszlavával, Szvjatopolk leányával kötött házassága pecsételte meg. Kálmán inkább a művelt, nagylelkű, bölcs és hősies suz-

dali fejedelemhez, Vladimir Monomachoshoz
vonzódott s normann feleségének halála után
1107-ben ennek leányát vette nőül.

Nagy Jaroszláv 1016–1054. kievi nagyfejedelem; Vladimir, Rasztiszláv, Volodár Vaszilko przemysli fejed. † 1124, † 1124, Vladimirkó 1124–53: halicsi fejedelem; Izjaszláv 1054–1073, 1076–1078, Szvjatopolk 1093–1113, Jaroszláv ladoméri fej. † 1123, Predszláva f. Álmos herceg; Szvjatoszláv 1073–1076, Oleg csernigovi fej., Jaroszláv f. Szent László lánya, Vsevolod 1143–1146; Anasztázia f. I. Endre; Igor, Dávid volhyniai fej. † 1112, Vsevolod

1078–1093, Vladimir Monomachos 1113–1125, Misztiszláv 1125–1132, Izjaszláv 1146–1154, Eufrozina f. II. Géza, Vladimir f. Belos bán lánya; Jaropolk 1132–1143, Eufémia f. Kálmán m. király, Boris, Viaceszláv 1050, György 1050–51.

Csehországban a rendszer azonos volt az oroszal. A hercegi ház tagjai megosztottak egymás közt a cseh és morva tartományokon s a prágai cseh herceg főhatósága alatt szinte teljes fejedelmi hatalommal uralkodtak. A torzsalkodások, testvérharcok itt is napirenden voltak, de a hercegi hatalom túlsúlya és a császári hűbérúr beavatkozásának félelme hosszú időn át megakadályozta a viszonyok elfajulá-

sát. I. Bretiszláv és II. Vratiszláv, ki hűsége jutalmául saját személyére királyi címet is kapott Henriktől, jól értettek az erők egyesüléséhez. Mikor azonban II. Bretiszláv herceg (1092–1100) Magyarországból visszatérve s talán magyar nagyapjának, I. Endrének, példáját tartva szeme előtt, felforgatta az ősi örökösödési rendet, s a senior mellőzésével saját öccsét, Borzivojt, jelölte ki utódjául, negyven esztendő harcok, háborúskodások magvát vetette el. A Przemyslidák cseh és morva ága, Vratiszláv és Ottó ivadékai évtizedeken át vetélkedtek a főhatalomért, míg végre I. Szobieszláv (1125–1140), a mi Álmos hercegünk sógora és II. Vladiszláv (1140–1173) nyugvópontra vitték a küzdelmet. A magyar királyok

szomszédság és rokonság címén nem egyszer avatkoztak be a családi viszályba. Szent László halála előtt készült unokaöccsei, Szvatopluk és II. Ottó morva hercegek érdekében fellépni s Kálmán 1099-ben ugyane szándékkal indult a morva határra, hova Bretiszláv herceg, László egykori vendége, nagy sereggel közeledett. A személyes találkozás során azonban Kálmán meggyőződött, hogy a trón senioratus címén sem az ő unokatestvéreit illetné s nagynénje gyermekeivel együtt belenyugodott Borzivoj (1100–1107) öröklésébe. Bretiszlávval békét és szövetséget kötött, de unokatestvérét, Szvatoplukot, is biztosította jóindulatú barátságáról.

I. Bretiszláv cseh herceg † 1055; cseh ág: II. Spitinev cseh herceg 1055–1061; II. Vratiszláv cseh herceg, majd király 1061–1092, 2. felesége: Adelhaid, I. Endre lánya, 3. felesége: lengyel; Svatava, 2. nőtől: II. Bretiszláv cseh herceg 1092–1100, 3. nőtől: Borzivoj cseh herceg 1100–1107 és 1117–1120, I. Vladiszláv cseh herceg 1109–1117 és 1120–1125; II. Vladiszláv cseh herceg, majd király 1140–1173, Frigyes f. Erzsébet, Szvatopluk f. Odola, II. Géza leányai; I. Szobieszláv cseh hg. 1125–1140 f. 1122: Adelhaid, Álmos herceg lánya; morva ág: Konrád brünni és znaimi morva herceg, Ulrik Lutold; Ottó olmüci morva herceg f.

Eufémia I. Béla lánya, Szvatopluk cseh herceg
1107–1109, II. Ottó.

A przemysli, később halicsi és a ladoméri orosz fejedelemségek fölött való befolyás biztosítása magyar szempontból – mind a lengyel szövetségessel való közlekedés megkönnyítése, mind a kún betörések elhárítása végett – kívánatosnak látszott. Mégsem tehető fel, hogy Kálmánt ez a III. Béla korában előtérbe nyomult törekvés készítette volna beavatkozásra. Róla az sem tehető fel, mintha ereje fitogtatása, tekintélye megalapozása végett fogott volna ily kétes kimenetelű vállalkozásba. Kétségtelen, hogy az orosz és cseh ügyekbe Álmos mozgolódása miatt avatkozott be. Így biztosí-

totta magát a meglepetésektől horvátországi útja idejére. Öccsét nem vihette magával, mert éppen a horvát királyság reményének elvesztése keserítette el, másrészt odalent sem szívesen látták volna a császár barátját. Ezért az Álmos hercegségével szomszédos országok fejedelmeivel kötött barátságban keresett és talált védelmet egy külföldi segítséggel megindítható felkelés ellenében.

*

Horvátország szomszédságában és helyzetében ezalatt nagy változások történtek. Az összes szerbeket egyesítő s ezért a horvát ügyek alakulására is némi befolyással bíró zétai szerb királyság Bodin király halálával 1101-ben

szétesett. Diokleában Bodin utódai unokatestvérének, Braniszlávnak ivadékaival vetélkedtek a trónért. Rása, a mai Novipasar vidékén Ulkán nagyzsupán kezdi alapját vetni a későbbi szerb hatalomnak. Bosznia külön bán uralma alatt önállósítja magát. Velencét a keleti ügyek, a kereszteshadak szállítása, élelmezése és a Levante kereskedelme végett a tenger uralmáért Pisával, Genovával folytatott küzdelem foglalta el s odahaza Itáliában is harcbakeveredett Ferrarával, Padovával, a trevizói püspökkel. A kereszteshadjáratból kifolyólag veszedelmesen megnőtt a normannok hatalma is, kiknek tengeri támadásai sok bajt okozhattak Velence kereskedőinek. Az új doge, Falieri Ordelafo

(1101–1118) ezért nem vigyázhatta kellő gonddal a dalmáciai eseményeket s a városok szinte ki voltak szolgáltatva a magyar propagandának. Még kevésbé gondolhatott Dalmáciával görög hűbérura. Alexiosz császár, mikor a Malek sah vezetése alatt gyors iramban előnyomuló szeldsukok ellen Orbán pápától segítséget kért, nem számolt a nyugati invázió méreteivel és következményeivel. A segítség megérkezett, de belőle a birodalomra vajmi kevés haszon hármlott. A törököktől elfoglalt területen új keresztény hatalmak alakultak ki. A francia és normann lovagok hűbéri államai: a jeruzsálemi királyság s a király névleges hűbérurasága alatt álló tripoliszi, antiochiai fejedelemségek és

edesszai grófság mihamarabb összeütközésbe kerültek a birodalommal. Alexiosz a franciák térhódítását még csak elviselte volna, de a gyűlölt délitáliai normannok vezérével, Boemund antiochiai fejedelemmel (1098–1111), már 1100-ban törésre került a dolog. Boemund ezidő óta a bizánci császár elleni küzdelmet fontosabb feladatának tekintette, mint a törökök kiűzését s Itáliába visszatérve apósának, Fülöp francia királynak és II. Paschalis pápának (1099–1118) segítségével 1104 óta összetoborzott újabb keresztes hadát 1107-ben nem Antiochiába, hanem a makedóniai és epiruszi partokra irányította. A harc 1108-ban Alexiosz győzelmével végződött, de a normannoknak mégis sikerült

minden erejét tíz esztendőre lekötöniük. Ez oldalról a horvát akciót semmi veszedelem sem fenyegette. A pápa sem támasztott már aggályokat, sőt szívesen fogadta Kálmán törekvéseinek hírért. A harcias II. Orbán örökébe lépő II. Paschalis felismerte a horvát hűbéruraság névleges természetét s Bizánc és Velence uralma helyett hűbéreskü nélkül is előnyösebbnek vélte a szentszék jogait és a dalmát egyház érdekeit mindenestre respektáló magyar király hatalomra jutását.

A horvát megszállás előkészítésében Kálmán éppoly kiváló és körültekintő diplomatának bizonyult, amily bölcs törvényhozó és erélyes kormányzó volt.

Nagy politikai tapintata és okos mérséklete érvényesült már az ország birtokbavételénél is. A magyar sereg 1102 elején indult el Zágrábon, Sziszekén és Topuszkón át a délre vezető hadiúton. A horvát határon, a Petrova-goránál a hegyvidéki horvátok Péter „király” vezérlete alatt harcbabocsátkoztak a magyarokkal, de megverettek s maga Péter is elesett. Több ellenállással a magyar sereg nem találkozott s a sereg nyomában haladó király is akadály nélkül vonult be Tenger-Fehérvárra, Kresimir és Zvoimir egykori fővárosába. Kálmán nagy kísérettel érkezett. Vele voltak Prokop egri püspök, Sigindunus zagorjei, vagyis hegyentúli püspök, ahogy Kálmán korában a zágrábi püspököt Dalmáciában nevezték, továbbá Ke-

led bácsi, Saul bihari, Tamás fehérvári ispánok, Izsák, Péter, Ernye, Endre, Kozma, Bökény és Dénes ispánok s ezek számából következtetve legalább tíz vármegyei zászlóalj.

Kálmán, bár erős sereggel rendelkezett, nem hódítóként lépett fel, hanem mint az ország örökös királya. Jogait most már a pápa is elismerte anélkül, hogy hűbéresköt követelt volna. II. Paschalis a bevonulás után külön követet küldött „Dalmáciába és Magyarországra” Ágoston bíbornok személyében, aki 1103-ban is Belgrád városában tartózkodott, hol Kálmán még 1102-ben megkoronáztatta magát. Vajjon ez a koronázás a magyar királyok és az utolsó horvát királyok megkoronázásához hasonló egyszeri ünnepélyes aktus volt-e vagy a sáto-

ros ünnepeken évente megismételt koronázás, amiről a dalmát városok későbbi kiváltásglevelei szólnak, a forrásokból nem derül ki. Mégis valószínűnek kell tartanunk, hogy Kálmán, ki ezidőóta „az Isten kegyelméből Magyarország, Horvátország és Dalmácia királya” címet használja, ünnepélyesen is megkoronáztatta magát új országai királyának, mert e koronázás dokumentálhatta legerőteljesebben uralmának törvényességét, országának és királyi jogainak tényleges birtokbavételét.

A királyi várakba, városokba természetesen magyar őrség került, élén egy-egy ispánnal, aminő 1110 táján Sergius nónai ispán volt. Az országos kormányzattal és a király állandó helyettesítésével külön királyi főtisztviselőt bi-

zott meg Kálmán, akit a nép – régi horvát szokás szerint – *bánnak* nevezett. Ez a címzés azután a hivatalos gyakorlatban is meggyökeresedett. Horvátország bánja a király személyének képviselője, bizalmi embere lévén, természetesen magyar ember volt. Az első név szerint ismert bán a Csák-nembeli Ugra; vagy Ugrin (1105) volt s minden valószínűség szerint a Kálmán kíséretében 1095-ben lengyel földre menekült Ugrával azonos. Keled bán (1117) az 1002 és 1113 közt említett Gutkeled-nembeli Keled bácsi ispánnal látszik azonosnak. Magyar ispánok voltak a királyi hadak és várőrségek vezérei is.

A bán, az ispánok és a magyar katonaság a központi hatalom, a magyar és most már egy-

szersmind horvát királyi hatalom kormányzati és közigazgatási szervei voltak s funkciójuk ehhez képest csak az ország kormányzására, védelmére, rendjének fentartására, a királyi várak és javak őrizetére és kezelésére s a királyi jogok érvényesítésére terjedt ki. Aféle királyi várszervezet felállítására, aminő Szlavóniának várhálózata volt, Kálmán itt nem gondolt, mert ehhez elegendő birtokkal és néppel sem rendelkezett. Szlavónia földje a megszállással mindenestől királyi birtokká lett, szabad nemzetségei a királyi közigazgatás megszervezésével – bár szabadságuk minden sérelme nélkül – hűbéresekké, királyi vitézekké, várkatonákká lettek. Horvátországban csak a horvát királyi birtok jutott a király tulajdonába. A lakosság

zöme a magyar nemességhez hasonlóan régi jogainak és kiváltságainak teljes élvezetében maradt s továbbra is az ősi nemzetségi szokások szerint élt. A tizenkét vezetőnemzetség, a legelőkelőbb zsupáncsaládok, kiknek többsége annakidején Lászlót behívta s most Kálmánban örökös királyát üdvözölte, megtartotta addigi kiváltságos helyzetét. Formájában és szövegében itt-ott kifogásolható, de a lényeg tekintetében hitelt érdemlő XIV. századi feljegyzés szerint Kálmán az előtte hódoló tizenkét nemzetségfőt, zsupánt csókkal fogadta hívévé s őket és övéiket minden birtokukban megerősítette. Régi kiváltságaikhoz képest elismerte teljes adómentességüket és hadi

kötelezettségüket Magyarország megtámadtatása esetére nemzetségenként tíz fegyverképes lovas állításában határozta meg. A hadiköltségek viselését a Drávaig a nemzetségekre róta, azontúl azonban magára vállalta. A horvát területen birtokos egyházakat is megerősítette birtokaik élvezetében, így mindjárt koronázása után a zárai apácák Szűz Mária-kolostorát, birtokai élvezését külön oklevélben biztosítva. A horvát nép társadalmi, gazdasági és jogviszonyait a magyar király uralma miben sem érintette. Viszont az utóbbi évek zavarában megingott rend és közbiztonság helyreállításával életét, szabad mozgását megkönnyítette. A bizonytalanság megszűnt, mindenki szabadon mehetett

bárhova, mert – Vekenega zárai apácafejedelemasszony szavai szerint – „isteni intésre a szentséges Kálmán király visszaadta a föld és a tenger békéjét”.

Horvátországban helyreállt a normális rend s Kálmán 1103-ban dolgát jól végezve hazatért. A következő évben résztvett Szvatopluk morva hercegnek a hatalomért indított hadjáratában, majd a dalmát városok hódoltatását készítette elő. Alexioszt szövetségre szólította fel s a császár, kit Boemund készülődései nagyon idegesítettek, örömmel fogadta a tengerparti tartomány birtokbavétele után a normannokkal szemben hasznos szövetségesül kínálkozó magyar király közeledését. A szövetséget megkötötték és 1104 elején János görög trónörökös-

nek és Szent László leányának, a görög udvarban Iréne néven szereplő Piroskának, házasságával pecsételték meg. A tárgyalásokon szóba került Dalmácia dolga s Kálmán – a következményekből ítélve – teljesen szabadkezet nyert; viszont ő normann támadás esetére segítőcsapatok küldésére kötelezte magát.

Az ügyes diplomáciai előkészítés után, Kálmán 1105 tavaszán nagyobb sereggel újra a tengerpartra indult a dalmát városok hódoltatására. Kíséretében volt Lőrinc esztergomi és Fulbert kalocsai érsek, János nádor, Ugrabán, öt püspök és hat várispán. A főpapság kivonulására a magyar és dalmát-horvát egyház jogviszonyainak világos és félre nem érthető tisztázása végett volt szükség. A dalmát papság

szívvel-lélekkel Kálmán híve volt, de féltékenyen őrizte a maga kiváltságait és függetlenségét s e tekintetben nemcsak a királytól, hanem a magyar egyházfejedelmektől is biztosítékot kívánt.

A magyar sereg Ugra bán vezérlete alatt sorra körülzárta a horvát területbe exterritoriális szigetként ékelődő városokat. A kis Sebenico és Trau rögtön meghódoltak, de Zára és Spalato polgárságának egy része velencei befolyás alatt ellenállásra készült. Már-már mindkét helyütt rendszeres ostromra került a sor, mikor Gergely zárai, János traui püspökök és Kre-scenc spalatói érsek közbenjárására a béke létrejött. A szigetek közül Brazza, Osero és Veglia önként hódoltak, Arbe lakossága fegyvert

fogott s a Sergius ispán vezérlete alatt tizenhárom hajón támadó magyar vitézek vereséget szenvedtek, de később az arbeiiek is meghódoltak.

A hadiműveletek befejezése után Kálmán udvarával ünnepélyesen bevonult Zárába, de mielőtt a kapun átlépett volna Gergely püspök felhívására a szentírásra tett kézzel megesküdött, hogy „Dalmácia szabadságát csorbítani semmiképen sem engedi”, püspökké kinevezni és megerősíteni nem fog csak olyant, akit ők választanak. Ugyanezt az egész magyar főpapi kar nevében Lőrinc esztergomi és Fulbert kalocsai érsek, Marcell váci, Simon pécsi, Máté veszprémi, György győri és Sixtus váradi püspökök, továbbá János nádor és a király kísére-

tében levő ispánok is esküvel fogadták. Dalmácia birtokbavételének emlékére a király egy-egy értékes arany keresztet ajándékozott a spalatói, zárai és arbei egyházaknak. A püspökségek birtokait és kiváltságait pedig később külön oklevelekben biztosította.

A dalmát-horvát egyházzal való megegyezés, illetőleg a magyar uralmat támogató latin papság kiváltságainak biztosítása Horvátország birtokbavételéhez hasonlóan a szentszék beleegyezésével jött létre. A pápai hozzájárulás ára a magyar egyház addigi függetlenségének, a II. Orbán 1096. évi levelében Kálmán számára biztosított szentistváni jogok feláldozása volt. Az 1106. évi guastallai zsinaton az investitúra kérdésében tett nyilatkozat, valamint a máso-

dik esztergomi zsinaton a szentszék orthodox álláspontjának teljes érvényesülése szoros okozati összefüggésben van az 1105. évi dalmát eseményekkel. A szentszék nem támasztott többé speciális hűbérúri igényeket Horvátország és Dalmácia királyával szemben, de a király e pápai joglemondás ellenében nemcsak új tartományaiban, hanem Magyarországon is lemondott a főpapnevezés és investitúra gyakorlásáról. Álmos és Szent László császárbarát politikáját Kálmán végérvényesen likvidálta s ezzel utat nyitott az egyházi befolyás mindfokozottabb érvényesülésének, ami a XII. század fejlődésének egyik legjellemzőbb sajátossága.

A dalmát városok a római municipális jog sze-

rint éltek. Autonómiájuk, kiváltságuk, köz-
igazgatási, katonai és kormányzóhatalmuk
csak az itáliai városi köztársaságok szabadsá-
gával mérhető össze; az egykorú királyi alapí-
tású városok kiváltságának mértékét messze
meghaladta. Ezt a széleskörű autonómiát biz-
tosította számukra Kálmán is, mikor Trau,
Spalato és a többi városok polgárainak tartós
békét esküdött s jogaikat Lőrinc esztergomi ér-
sekkal és ispánjaival együtt esküvel erősítette.
Biztosította régi törvényeik használatát, a sza-
bad püspök- és comesválasztás jogát, a magyar
király uralmával elégedetlenek szabad költöz-
ködését, a magyarok és idegenek befogadása
felett való döntés jogát, az adók és a kényszer-
beszállásolás alól való mentességet még az

esetre is, ha a király az országos ügyek megtárgyalására vagy „koronázásra”, azaz a sátoros ünnepek megünneplésére jön hozzájuk, mikor a főpapok és hűbéresek a koronát ünnepélyes szertartással helyezték a misére induló király fejére. Csupán az idegenek – főképp a városi vásárra jövő horvátok – vámjából befolyó jövedelem kétharmadát tartotta fenn magának, egyharmadát a város grófjának, comesének biztosítva.

A dalmát városok elfoglalásáért méltán neheztelő Velencével szemben Kálmán 1098. évi szerződésük ravasz záradékára hivatkozott, melyben fenntartotta jogát az esetre, ha bebizonnyulna, hogy Dalmácia az ő horvát elődeinek birtoka volt. Eljárását Velencében szerző-

désszegésnek minősítették, kénytelen-kelletlen mégis belenyugodtak, mert Alexiosz császár – Velence dalmáciai igényeinek jogforrása – békét akart. Falieri Ordelafo 1107-ben a horvát és dalmát hercegi címről is lemondott s egy évvel utóbb maga szállította Apuliába Kálmán csapatait s velük együtt harcolt a normann Boemund ellen Alexiosz szövetségében. De a kibékülés látszólagos volt. Falieri csak az alkalmat várta, hogy a dalmát partvidéken újra rajtaüthessen. Ez az alkalom 1115-ben következett be, mikor a magyar és görög udvar viszonya Kálmán és Álmos viszályának kiélestedése miatt elhidegült s a dogenak mindkét császár támogatását sikerült tervének megnyernie. Kétesztendei változatos küzdelem során, mely-

nek végét sem Kálmán, sem a doge nem érték meg, a városok hol egyik, hol másik hatalomnak hódoltak, de végül is az 1118-ban megkötött ötéves fegyverszünet értelmében Velence kezére kerültek. II. István 1124-ben rövid időre újra hódoltatta Spalatót, Traut, Sebenicót és a horvát Belgrádot, de a következő évben Velence már ismét felülkerekedett s a magyar királyhoz híven ragaszkodó horvát koronázó várost, Belgrádot, leromboltatta, a latin városokat újabb tíz évre uralma alá vetette.

A dalmát városok birtokáért a magyar királyoknak századokon át újra meg újra kiújuló nehéz küzdelmeket kellett vívniuk az olasz szigetváros merész tengeri harcosaival. Horvátország évszázadokra szoros államközösségben

egyesült Magyarországgal.

A két országot és népeiket jogilag csak a király személyének közössége fűzte össze, de ez a személyes kapcsolat a gyakorlatban egyértelmű volt a teljes reálunióval, mert a középkorban az államhatalom elválaszthatatlanul összeforrott a király magánhatalmával, az állam fogalma egy volt a királlyal, sőt a király személyével. Külön horvát közhatalmi szervezetről, horvát udvarról, horvát királyi tanácsról, önálló hadseregről és államháztartásról több szó sem lehetett. Az udvar, a kormány, a hadsereg és kincstár is közös volt. Az országos kormányban, a király tanácsában személy szerint horvát főpapok és nemesurak is résztvehettek és részt is vettek, ha a király bizalma fe-

lájuk fordult, de a horvát érdekek hivatalos képviselője a tanácsban a király bizalmát bíró magyar, majd később néha a horvát urak közül kinevezett bán volt. Odalent a horvátokkal szemben a bán a horvát országos kormányzat feje, a király képviselője, helytartója, helyettese volt és fontos közjogi funkciókat gyakorolt, de a magyar és egyszersmind horvát királyhoz való viszonya miben sem különbözött a királytól magánjogilag függő többi főtisztviselőké-
től. A horvát királyi várak katonái és a hadra-
kötelezett nemesek a bán vezérlete alatt a ma-
gyar király hadseregének kötelékében harcol-
tak. A horvát földről befolyó királyi jövedel-
mek a bán kezén át a magyar király kincstárá-
ba folytak be. Ez a kormányzati kapcsolat még

szorosabbá vált, midőn királyaink – talán már maga Kálmán – a magyar államszervezetbe külön tartományként bár, mégis szervesen beilleszkedő Szlavónia kormányzatát és igazgatását Horvátországgal együtt a bán kezében egyesítették, ki amellet rendszerint egy-egy magyar vármegyének ispánja is volt. A horvát királyság nem vált részévé a magyar királyságnak, Horvátország nem tartománya, hanem közös fő alatt álló társországa lett Magyarországnak, de az uralkodó személyének közössége a két királyságot szerves kormányzati egységbe, egy államba forrasztotta össze.

A horvát nemesség, városi polgárság és egyéb népelemek jogviszonyai a magánéletben és a

köz hatalommal szemben az önálló horvát királyság korához viszonyítva miben sem változtak s a magyar nemesség és más magyar népelemek viszonyaitól lényegesen különböztek. Horvátország az egész középkoron át külön közigazgatási és jogterület maradt, népe a maga sajátos jogszokásai szerint élt és szolgált uralkodójának. Ez a királyi hatalom által elismert kiváltságos helyzet és különállás azonban a középkor partikuláris jogfelfogása szerint nem jelentett több közjogi önállóságot más partikuláris jogterületek vagy jogközösségek – így Szlavónia, Erdély, a szász közösség, a székely közösség vagy a magyar nemesség – önállóságánál, történeti értelemben mégis a tartós életközösségben egyesült két nemzet sajátos,

egyéni életének és egymástól való függetlenségének biztosításával volt egyértelmű.

Magyar- és Horvátországoknak a középkori királyság magánhatalmi természetében gyökerező sajátos közjogi viszonya később, az állam magánhatalmi színezetének elhalványulásával szükségképen megrendült s a rendek, majd az egész nép alkotmányos jogainak fokozatos érvényesülésével a tiszta perszonális uniót, Horvátország önálló állami létét, teljes államjogi függetlenségét hirdető szeparatista mozgalomra vezetett. E törekvéseknek, a magyar királyok uralma idején fokozatos beteljesülés felé haladó horvát állami életnek szilárd alapját Kálmán és utódai vetették meg, mikor a kape-

lántúli Horvátországot Szlavóniával egy kormányzat alatt egyesítették s ezáltal a – török háborúk korában és azután délről betelepült horvátokkal elvegyült s magukat ma már horvátnak nevező – szlovének elhorvátosodását, illetőleg a horvátsággal való politikai, kulturális és lelki egyesülését előmozdították.

Szlavónia birtokbavételével a magyar királyság a délnyugati természetes határokig hatolt. Horvátország és Dalmácia megszerzése már expanzív terjeszkedés volt. Felismerték-e László és Kálmán a tengerparti tartományok nagy külpolitikai, katonai és gazdasági jelentőségét, vagy megszerzésükkel csupán királyi hatalmuk, tekintélyük és jövedelmük növelése volt-e céljuk, nem tudjuk. Bizonyos azonban,

hogy Horvátország birtoka biztosította a balkáni terjeszkedés lehetőségét, megszerzése első mozzanata volt az Árpádok dél felé irányuló hódítópolitikájának. A magyar király nyugaton a tengerpartra és az Adria felől fenyegető minden veszedelmet feltartóztató horvát tartományára támaszkodva tudta befolyását rövid néhány évtized alatt az összes horvát és szerb területekre, majd az egész Balkánra kiterjeszteni.

*

Álmos herceg, ha látszólag belenyugodott is Kálmán uralmába, trónigényéről sohasem mondott le. Nem tudta elfelejteni, hogy László egykor őt jelölte ki utódának. Az ország har-

madrészének birtoka, uralkodó hercegi hatalma és megkülönböztetett helyzete nem feledtette az időt, mikor mint Horvátország ura és a magyar trón várományosa, nagybátyja jóváhagyása mellett önálló uralkodóként maga irányította az ország külpolitikáját s közvetlen érintkezésben, barátságban állt Henrik császárral, a nyugati világ urával. Kálmánban lelke mélyén uralkodásra méltatlan nyomorékot, a királyi trónra tévedt furfangos papot látott, ki – ha származása és kora szerint meg is illette a királyi méltóság; – az ő rovására, daliás, harcos, uralkodói egyéniségének fondorlatos háttérbeszorításával foglalta el apáik trónját. A mellőztetés érzését elkeseredéssé, sőt gyűlöletté fokozták az ő politikájával szakítva más

úton haladó Kálmán sikerei. Minden eredmény, Kálmán uralomratermettségének minden újabb bizonyítéka tördöfés volt büszke és nagyravágyó lelkének s a horvát ügyek rendezésének, a dalmát városok birtokbavételének hírére a pohár csordultig telt. Nagyapja és apja példájára Álmos is fegyverhez nyúlt koronás királya ellen, de helyzete egészen más volt. Béla és Géza az ősi jogszokás erejére támaszkodva harcoltak a nemzet nagy része által elismert, világos trónöröklési joguk érvényesítéséért. Álmosnak annyi joga sem volt a trónra, mint valamikor Péternek, aki királyi előde utódjelölési jogára támaszkodott. Álmos csak Lászlónak halálos ágyán félreérthetetlenül megváltoztatott

szándékára hivatkozhatott. Ezt a jogalapot a törvényes királlyal szemben senki sem ismerhette el. Bár Álmosnak is voltak elszánt hívei, köztük Vata, az egykori pogány vezér ivadéka, a magyar urak többsége vonakodott küzdelembe bocsátkozni s az első felkelési kísérlet alkalmával – még 1098-ban – világosan megmondották, hogy „háborúra okot nem látnak s ha neki mégis tetszik a harc, ám vívjon meg Kálmánnal és amelyik erősebb lesz, azt ismerik el uruknak.” A polgárháború veszélye elmúlt, de Álmos herceg nem nyugodott meg népe akaratában. Idegen segítségre támaszkodva próbálta bátyja trónját megdönteni. Nőülvette Sztatopolk kievi nagyfejedelem leányát, Predszlavát, kinek

testvére III. Boleszláv lengyel herceg (1102–1139) felesége volt. Orosz és lengyel segítségről ilyképen gondoskodva, az 1106. év elején Németországba szökött régi pártfogójához és barátjához, de már Passau városából, a bajor határról visszafordult, mert hírért vette Henrik bukásának, majd halálának. Kálmán megbocsátott öccsének, visszafogadta udvarába, de hercegségétől s benne gyakorolt uralkodói hatalmától megfosztotta. Álmos e megaláztatást nem tudta elviselni. Sógorához, III. Boleszláv lengyel herceghez ment s az ő segítségével fegyveres sereg élén tört Magyarországra. Lengyel és magyar csapataival elfoglalta Hevesújvárat, de Kálmán hamarosan körülzárta s a lengyel herceget –

közös szépanyjuk révén rokonát – személyes találkozáson meggyőzte a maga igazáról. Boleszláv maga is hasonló harcban állt féltestvérével, Zbignievvvel; elejtette Álmos ügyét és erős szövetségre lépett Kálmánnal. A következő évben az özvegy király Eufémiát, Vladimir Monomach susdali nagyfejedelem lányát vette nőül, Álmos orosz kapcsolatait ellensúlyozandó. A lengyel és orosz szövetségeseiktől megfosztott herceg bátyja lábaihoz borulva kért újra kegyelmet. Kálmán megint megbocsátott háromszor megtévedt öccsének, ki vezeklésként 1108-ban zarándokutatót tett a Szentföldre, visszatérve pedig Dömösön társaskáptalant alapított. Titkon mégis tovább fondorkodott s még ez év

őszén Passauba ment, hogy V. Henriktől (1106–1125) segítséget kérjen. Lázadása okául hercegségétől és vagyonától való megfosztását tüntette fel. Álmos teljes megértésre talált a saját apja legázolásával trónralépő császárban, ki amúgyis rossz szemmel nézte a magyar hatalom délvidéki terjeszkedését. Örömmel fogott fegyvert a birodalom egykori horvát tartományát elfoglaló Kálmán ellen. Jó fegyvertársra talált Álmos cseh unokatestvérében, a Borzivoj trónját nemrégien erőszakkal elfoglaló Szvatopluk hercegben (1107–1109) is. A német-cseh sereg először is Pozsony várát vette ostrom alá, de egyhavi sikertelen küzdelem után kénytelen volt hazatakarodni. Szvatoplukot a magyar király

hívására cseh földre tört Boleszláv lengyel herceg támadása szólította haza. V. Henrik a kemény ellenállás láttára és Álmos igényeinek jogtalanságáról meggyőződve, mondott le a küzdelemről. Vele Kálmán békét kötött, de a kezébe került magyarokkal kegyetlenül vérengző Svatopluk ellen büntetőhadjáratot indított s morva tartományát pusztította. A következő év elején újra a cseh herceg és Ottó morva herceg támadtak s a Vág völgyén – hol Álmosnak birtokai, népei voltak – egészen Nyitraig hatoltak. A várost felégették, a népet pusztították s komoly ütközet nélkül sok fogollyal, zsákmánnyal megrakodva tértek haza. A háborúskodásnak Svatopluk bukása és I. Vladisláv herceg (1109–1117)

trónfoglalása vetett véget. Nem sokkal utóbb betelt a békekötés után fogságra vetett Álmos sorsa is.

Kálmán nagybátyja példájára háromízben gyakorolta a keresztény megbocsátás erényét lázadó öccsével szemben, de negyedszer már nem tudott László lelkimagaslatára emelkedni. A német és cseh hadak behívásával elkövetett felség- és hazaárulást nem tudta Álmosnak megbocsátani. A legutóbbi események nyilvánvalóvá tették, hogy Álmos minden eszközzel trónra törekszik s ha egykor sikerülnie fog Kálmán kisfiának mellőzésével célját elérnie, bátyja külpolitikai koncepcióját is fel fogja bírítani. Kálmán trónját, fia örökösödését és politikája folytonosságát csak öccse ártalmatlan-

ná tételével biztosíthatta. A módot erre Szent Istvánnak a felség- és hazaárulást fővesztéssel sújtó törvénye adta meg. Álmosra e törvény értelmében halálbüntetés várt, de Kálmán visszariadt a rokonvér ontásától s – mint egykor Szent István Vászolyt – megvakításra ítélte öccsét. Az ítéletvégrehajtás után dömösi monostorába száműzte a szerencsétlen herceget, kinek sorsában csecsemő fia is osztozott. Álmos leszármazóinak – Vak Béla, II. Géza magyar királyoknak és Adelhaid cseh hercegnőnek – környezete később magát a királyt tette felelőssé a kis Béla megvakításáért, sőt úgy beszéltek, még férfiasságától is megakarta volna fosztatni, hogy saját fia családjának biztosítsa a trónt. Kálmán egyéniségét,

bölcs és emberies gondolkodását ismerve, valószínűbbnek látszik, hogy túlbuzgó hívei – „az istentelen Márk”, az oltárt is beszennyező Both fia Benedek és Jákó fia Ehellős – akartak e rémes szolgálattal királyuknak kedveskedni. Bármint volt is, a szörnyű tett emléke sötét árnyékként nehezedett Kálmánra s csak kínosabbá tette betegségétől elcsigázott testének és családi bajoktól meggyötört lelkének – élete nagy ballépését, ha nem is mentő, de megmagyarázó szenvedéseit.

Élete utolsó éveiben Kálmán igen sokat szenvedett kínzó fejförcseitől s baját fokozták lelki fájdalmai. László fia gyermekkorában halt meg. Orosz feleségét házasságtörésen kapta s a törvényes elválás után várandós állapotban ha-

zájába küldte vissza. Immár egyetlen fiában, István hercegen, sem sok kedve telhetett. A gyermekifjú testben szépen gyarapodott, vitézi erényeknek sem volt híjával, de jelleme, természete, képességei merőben elütöttek apjától. Ideálja inkább a harcban kiváló László, a „hős király” volt, kit szeretett volna utánozni, de nem tudott, mert normann őseitől örökölt kalandvágya, apja betegségére visszavezethető ingerlékenysége és kegyetlenségig fajuló szenvedélye elnyomta benne az Árpádok józanságát, megfontoltságát és reálpolitikai érzékét. Kálmánnak 1116 februárjában bekövetkezett halála után minden elődénél kedvezőbb körülmények közt vette át országa kormányát, annak helyes irányítására mégis képtelennek bi-

zonyult. Uralma – mint egykor Péteré – a hirtelen fellobbanások és céltalan háborúskodások szakadatlan láncolata.

*

II. István (1116–1131) tizenötéves korában vetélytárs nélkül lépett ősei trónjára, de apjának túlbuzgó tanácsosai a vak Álmost is veszedelmes ellenfélnek tartották s Both fia Benedek a király halódásának hírére az oltár előtt akarta halálra hurcolni a szerencsétlen embert. Merénylete a papok ellentállásán megtört, de Álmos rossztól tartva, görög földre menekült és Konstantinosz néven a császári pár védelme alatt ott élte le hátralévő éveit. Az ifjú Istvánt kalandos vére és rossz tanácsadói mindjárt

trónralépte után háborús bonyodalmakba sodorták. Dalmáciában még javában folyt Gutkeled-nembeli Elek bán harca Velencével a városok birtokáért, mikor István 1116-ban az Olsava mentén összeütközött a békés találkozóra hívott Vladiszláv cseh herceggel s a határszéli csetepatéban súlyos vereséget szenvedett. Ebben a háborúban szerepelnek először a Vág-vidéki székely határőrök a szomszédos besenyők társaságában, mint a magyar sereg íjász előharcosai. Két évvel utóbb – Velence támogatásáért a császáron bosszút veendő – Ausztria ellen vezetett hadat. Támadására válaszul Lipót örgróf az újra trónra került Borzivoj cseh herceg (1117–1120) segítségével tört Magyarország nyugati

határvidékére. Az osztrák-magyar határvillongások ezidő óta nyolc éven át napirenden voltak. 1123-ban István orosz földre vezetett hadat, de a főurak visszatérésre kényszerítették. A következő évben már Dalmáciában találjuk, hol rövid időre a városokat is meghódította. 1126-ban a lengyelek ellen harcolt, 1127-ben oktalan kihívással a görög háborúk hosszú sorozatát vezette be.

Magyarország a XII. század második felében.

A görög-magyar viszony már Kálmán életében elhidegült, mikor az öreg Alexiosz Velencének felhatalmazást adott Dalmácia hódoltatására. Utóda, a szép és nagylelkű János császár (1118–1143), is Velence mellett foglalt állást a magyar királlyal 1125-ben Dalmáciáért vívott küzdelmében s feleségével – Szent László leányával – együtt gyöngéd rokoni szeretettel látta vendégül a szerencsétlen Álmost. István, miután az osztrákokkal békét kötött és az új cseh hercegnek, I. Szobieszlávnak (1125–1140) – Álmos vejének barátságát megszerezte, vak nagybátyja s a király üldözése elől kimenekült magyar urak kiutasítását követelte a császártól. Elutasításra találván, francia-normann, besenyő és kún zsoldosokkal erősített

sereg élén tört a birodalomba. Nándorfehérvár bevétele és falainak lerombolása után bevette Barancsot, Nist, Szófiát és az országot pusztítva, dúlva, foglyokat ejtve, egészen Filippopoliszig hatolt. János császár nagy haddal jött ellene s az Al-Dunán átkelve, Haram váránál súlyos vereséget mért István visszavonuló seregére. A határváratokat mind visszafoglalta, megerősítette s a Szerémséget is birtokába vette. István cseh segítséggel még a következő évben kiköszörülte a csorbát. Szerém újra a kezére került, a császár maga is csak árulás útján menekülhetett az elfogatástól, de a nagy garral megindított háborút a statusquo alapján kötött béke fejezte be, amint hogy István ausztriai, dalmáciai, orosz és

lengyel hadjáratai is maradandó eredmény nélkül végződtek.

A céltalan harcok és háborúk fáradalma, kegyetlenségig fajuló szenvedélyessége, ágyasai és besenyő, kún, normann zsoldosai körében töltött kicsapongó élete hamar felőrölte a fiatal király életét. Az utolsó görög hadjáratról alig harmincesztendőskorában, betegen, összeroskadva tért haza s ezidő óta csak a trónutódlás kérdése foglalkoztatta. Az országnagyok kívánságára egy itáliai normann gróf leányával kötött házassága magtalan maradt. Mostohaanyjának orosz földön született fiát, Borist, sem apja, sem ő nem ismerték el törvényes ivadéknak. Álmos herceg még 1127-ben meghalt s fia hollétéről a királynak tudomása nem

volt. Tanácsosai közül többen Zsófia nővérének egy magyar főúrtól született fiát, Sault ajánlották utódjául, az Árpád-házzal nőágon rokonságot tartó Bors-nemzetség két tagja, Iván és Bors ispán pedig maguk támasztottak igényt a trónra. De számításukat elhibázták. A beteg király nem várt erővel támadt ellenük. Ivánt lefejeztette, Borsot száműzte s a megvakított Béla herceget, Árpád nemzetségének utolsó megnyomorított férfitagját jelölte ki utódjául. Feleségül Uros rác nagyzsupán leányát, Ilonát, kérte meg számára. A magyar szövetségnek örvendező szerb fejedelem kapva-kapott ajánlatán. Ilona Magyarországra jött és világtalan urát alig egy év múlva fiúgyermekkel ajándékozta meg. A

kisfiút a király és herceg közös nagyapjának emlékére Géza névre keresztelték. A kiengesztelődés Kálmán és Álmos ivadéka közt teljessé lett. Istvánon betegsége, mit apjától annak tehetsége nélkül örökölt, nemsokára teljesen elhatalmasodott s a szenvedélyes, harcos, kalandvágyó fejedelem szerzetesruhát öltve, szívében bűnbánattal tért meg őseihez. Tetemét Váradra vitték Szent László mellé. Trónját világtalan unokatestvére, II. Béla foglalta el.

*

Vak Béla (1131–1141) jóindulatú, hitbuzgó s – a jelekből ítélve – nem is tehetségtelen ember volt, de nyomorúsága tétlenségre kárhoztatta.

A kormányzást feleségével kellett megosztania. Az erélyes rác asszony uralomrajutva, fájának egész szenvedélyével fordult Kálmán és István egykori tanácsosai ellen. Mindjárt a koronázás után Aradra országos gyűlésre hívta össze az előkelőket s híveivel – a délszlávoknál annyira divatos vérbosszú jogán – halomra gyilkoltatta a fiatal király megvakításában részesnek vélt hatvannyolc urat. A vérengzés nyomán – mint egykor Aba idejében – elégedetlenség támadt, amit Kálmán elűzött feleségének házasságtörésből született fia a maga javára igyekezett kihasználni. Boris herceg magát Kálmán törvényes utódjának vallotta s mindjárt István halála után igényt támasztott a trónra. Kezdetben bizánci segítségre gondolt.

A görög udvarban jó fogadtatásra is talált, de segítséget a császár pártfogását élvező vak királlyal szemben nem kapott. Orosz rokonai sem voltak a belső viszályok miatt abban a helyzetben, hogy kellő erővel megsegíthessék. Pártfogóra lelt azonban III. Boleszláv lengyel hercegben, ki Kálmán barátságáról megemlékezve, fegyvert ragadott a fiával történt „igazságtalanság” megtorlására. A lengyel sereg a Borist kísérő orosz segítőcsapatokkal és az aradi vérengzésből menekült Kálmán-párti magyar urakkal a Poprád és Hernád völgyén át tört Magyarországra és a Sajóig hatolt. Béla, miután a Borishoz szító magyar urakat levágatta, segítségért fordult sógorához,

Szobieszláv cseh herceghez és Szent Lipót osztrák örgrófhoz (1096–1137), kinek fia nemrégén vette nőül ifjabb nővérét, Hedviget. A magyar sereg osztrák csapatokkal erősödve indult a lengyelek ellen, Szobieszláv pedig Vladimir halicsi fejedelemmel együtt Boleszláv lengyel tartományára támadt. A háború a szövetségesek teljes győzelmével végződött s a lengyel herceg II. Lothár császár (1125–1137) erélyes közbelépésére minden további harcról kénytelen volt lemondani. Béla később Boris nagybátyjával, Jaropolk kievi nagyfejedelemmel (1132–1146) is szövetségre lépett s őt lázadó rokonaival szemben 1139-ben sereggel is segítette. Boris magárahagyva visszavonult a reménytelen küzdelemtől s Béla

életében többé kísérletet sem tett igénye érvényesítésére.

Az 1132. évi lengyel támadás után az ország békéjét belső mozgalmak és külső támadások, nem zavarták. A vak király uralma politikai eredményekben sokkal gazdagabbnak és gyümölcsözőbbnek bizonyult harcias előde korszakánál. A kormányzatban – némi balkáni színezettel bár – Szent István és Kálmán politikája érvényesült. A külpolitika alapelve a béke fenntartása s a véráldozat nélkül való hatalmi terjeszkedés volt. A két császár – János és Lotár – barátságának, az osztrák, cseh, orosz és szerb fejedelmek szövetségének megszerzésével a béke biztosítva volt s a magyar hatalom a kedvező külpolitikai helyzetet kihasználva,

minden feltűnés nélkül uralma alá vethette a Száva jobbpartját egészen a Drina völgyéig, a Boszna- és Ráma-folyók völgyét le a Narentáig. Mikor és hogyan folyt le az okkupáció és hódoltatás, mi része volt benne Béla apósának, Uros rác nagyzsupánnak, forrásainkból nem derül ki. 1137-ben mindenesetre már befejezéshez jutott az akció, mert Béla ekkor nevezte ki ötéves László fiát „Bosznia hercegévé”, maga pedig ekkor vette fel a Narentába torkolló Ráma vizéről nevezett legdélibb tartományról „Ráma királyának” címét. Ugyanezidőben hódolt meg újra a magyar királynak a dalmát főváros, Spalato, miután Velence és Roger szicíliai király háborúskodása nagy károkat okozott a békés

dalmát városoknak. Zára és a szigetek kivételével minden a magyar királyt uralta, ami valaha átmenetileg is horvát uralom alatt állt. Béla hatalma délen a Narentáig, a Felső-Drina völgyéig s a Lim-folyó völgyén Uros uralma alatt kialakulásnak indult rasciai fejedelemség, vagyis Rácország határáig terjeszkedett. Az új délvidéki tartományok északi részén, a Száva völgyén a XIII. század elejére magyar közigazgatás alakult ki. A Szana- és Orbász-folyók vidéke vármegyei szervezetet kapott, a Boszna két partján az Ozorai és Sói bánságokat szervezték meg, előbbit a Bosznába szakadó kis Ozora-patak és a Száva közt, utóbbit a Boszna, Szprecsa, Drina és Száva között Só, vagyis Tuzla várával

központjában. A Felső-Boszna völgyén a magyar király főhatósága alatt a XII. század közepe óta bennszülött bánok – Borics, Kulin – uralkodnak s vetik alapját a későbbi bosnyák bánságnak, majd királyságnak. Rácország egyelőre független maradt a magyar hatalomtól, de az udvarban érvényesülő magyar befolyás itt is a későbbi meghódolás útját készítette elő.

Mialatt a magyar hatalom dél felé rohamos léptekkel terjeszkedett, az ország nyugati szomszédságában mélyreható politikai változások következtek be. Szász Lothár császárnak 1137 végén bekövetkezett halála után a német trónra régi ellenfele, III. Konrád (1137–1152) került, az első Hohenstauf császár. Kezdetben

előde magyarbarát politikáját folytatta s bizonyára Béla barátainak – Szobieszláv cseh hercegnek és Konrád salzburgi érseknek – tanácsára Zsófia magyar királyleányt kérte nőül kétéves kisleány számára. Az eljegyzést 1139 pünkösdjén meg is ülték s a kisleány hercegnőt – alig volt öt-hatéves – a német udvarba vitték nevelésbe. Alig egy évvel később meghalt Szobieszláv cseh herceg, vak sógorának legjobb, leghívebb barátja s nemsokára követte a sírba magyar felesége is. Fia a magyar udvarba menekült, mert a trónt – az ő mellőzésével – a magyarok hasonló nevű régi ellenségének fia, II. Vladiszláv (1140–1173) foglalta el, kinek befolyása a császárt is magyarelles politikára hangolta. Ezt a

változást Béla már nem érte meg. 1141 elején – miután legkisebb fiát, Álmost, már előbb eltemette – alig harminckétéves korában meghalt. Különös játéka a sorsnak, hogy nagy királyainknak – Szent Istvánnak, Lászlónak és Kálmánnak – magvuk szakadt, a szerencsétlen vak Béla pedig törzsatyjává lett a magyar királyi ház később uralkodó ágának. Három fiú és két leány maradt utána.

*

A trónt a tizenegyéves II. Géza (1141–1162) örökölte. László öccse már apjuk életében Bosznia, István Szerém hercegének címét viselte s 1146-ban hercegi tartást rendeltek számukra. A kormány rúdját Ilona királynénak a

kis király gyámjául rendelt testvéröccse, Belos herceg tartotta kezében. Belos valószínűleg már sógora életében a magyar udvarban élt. 1142 óta Horvát- és Dalmátország bánjának méltóságát viselte s 1145 óta emellett a nádorispánságot is. Az apja magyaros Uros nevéből ítélve magyar vérrel kevert szerb családból származó nagytehetségű államférfi, az Árpádok szellemében, békére törekedve, de a harcot keményen megállva kormányozta az országot. Vitéz katonává, körültekintő, bölcs uralkodóvá nevelte Gézát, amire éppen most nagy szükség volt, mert a külpolitikai helyzet Béla halála után folyton rosszabbodott. A német és magyar udvar közt Szobieszláv közvetítésével kötött barátságos viszonynak

végeszakadt. Zsófia hercegnő és a gyermek Frigyes eljegyzése 1145-ben felbomlott. A kis menyasszony a német udvarban tapasztalt méltatlan bánásmód elől, szive hajlamát követve, kolostorba vonult. Anyja és bátyja hívták haza, de ő nem volt hajlandó fogadalmát megszegni s élete végéig Admontban maradt. Nemsokkal utóbb Boris kért, állítólagos sérelmeit elpanaszolva, segítséget Konrádtól „öröksége” visszafoglalásához. Kérését Vladiszláv cseh herceg és a bajor hercegi méltóságot is viselő II. Henrik osztrák örgróf (1141–1177), a császár mostohatestvére és Vladiszláv sógora, melegen támogatták. Konrád segítséget nem adott, de felhatalmazta, hogy német földön

sereget gyűjtsön. A merész kalandor 1146 tavaszán bajor és osztrák zsoldosok élén hirtelen rajtaütéssel elfoglalta Pozsony várát. Géza, kit karddal felövezve ekkor avattak lovaggá, Belos bánnal nagy sereg élén jött ellenük, de rövid ostrom után kiegyeztek a zsoldos haddal s azok költségük, zsoldjuk megtérítettén, a várat feladták. A fontos határvár visszafoglalása után a magyar király hadat üzent Henrik hercegnek az ősz elején nagy sereggel vonult a Lajtához. Henrik herceg bajor és osztrák hadaival maga állta a harcot, mert a császár és cseh hűbérese Lengyelországban voltak elfoglalva. A csata kezdetben változó szerencsével folyt, de végül is a magyar vitézség és Belos bán hadvezéri

tehetsége győzött. A német sereg szétszórva menekült a Fischa-folyó mögé, vezére meg sem állt Bécs városáig, mely ezidőben kezd az 1156-ban hercegség rangjára emelt osztrák tartományban nagyobb szerepet játszani. A magyar udvarban tartottak Konrád bosszuló hadjáratától s már szövetségesek szerzésére is gondoltak, de újabb ellenségeskedésre nem került sor, mert Edessza elestének a távoli keletről jött hírére az egész nyugati világ megmozdult s maga Konrád is Magyarországon át készült seregével a Szentföldre vonulni.

III. Eugén pápának hadbahívó szózatára és Bernát clairvauxi apátnak, a fiatal ciszterciarend nagy szentjének, lelkes buzdítására fran-

cia és német földön hatalmas seregek fegyverkeztek s 1147 nyarán VII. Lajos francia király (1137–1180) és III. Konrád személyes vezetése alatt szárazföldön indultak Kelet felé. Fél századdal Bouillon Gotfrid keresztülvonulása után újra megjelentek a magyar határon Nyugat-Európa keresztes vitézei s az ifjú király – alig volt tizenhétéves – éppoly szíves-séggel és tapintattal fogadta őket, mint egykor Kálmán tette. Elsőnek Konrád érkezett megszárazon és vizen mintegy hetvenezer harc-edzett katonával és százezerre rúgó fegyelme-zetlen zarándoksereggel. Géza és Belos vendégszeretően, de bizalmatlanul fogadták a né-meteket s nem ok nélkül. A rakoncátlan, durva had bizony nem tartózkodott a rablástól, gyuj-

togatástól. A nagyobb bajnak, nyílt ellenségeskedésnek csak a legpazarabb bőkezűséggel, élelem- és pénzosztással lehetett elejét venni, ami nemcsak a király kincstárát, hanem a papság és a kolostorok vagyonát is kimerítette. Ezek után a hetvenezer vitézt számláló francia sereg átvonulása elé se nagy bizalommal néztek, de a személyes találkozásnál a lovagias fiatal király egyenes jelleme és nyílt fellépése, hadainak fegyelmezett és barátságos magatartása egyszeriben megnyerte a magyarok szívét. Géza és Lajos barátságot, szövetséget kötöttek s a francia had minden baj és összeütközés nélkül vonult át a délnyugati országrészen. Csak egy kínos incidens zavarta meg az újonnan létesült barátságot. Boris tit-

kon a francia sereghez csatlakozott s annak védelme alatt akart az országba hatolni. Géza hírtvéve a dologról, a „fattyú” kiadatását kérte, de Lajos még a kalandorral szemben sem volt hajlandó a vendégjogot megsérteni s bár elítélte Boris törekvését, magával vitte görög földre, hol felesége rokonainál talált menedékre. A keresztes hadakkal járt hazánkban Babenberg Otto freisingeni püspök, III. Konrád mostoha- testvére s a németek legnagyobb középkori történetírója és VII. Lajos káplánja, Odo de Deogilo, kiknek a középkori magyar királyság első részletesebb nyugati leírását köszönhetjük.

Magyarország a második keresztes hadjáraton is csak az átvonuló seregek támogatása által

vett részt. Külpolitikai tekintetben e hadjárat mégis jelentős sikert hozott. VII. Lajos és Géza baráti kötése bevezetését jelenti a század második felében folyton erősödő francia-magyar kulturális érintkezésnek és politikai barátságnak, aminek betetőzése majdan VII. Lajos lányának III. Bélával kötött házassága lett. Magyarország a Kálmán király által kijelölt úton továbbhaladva, újra bekapcsolódott az európai politikába s a közvetlen szomszédsággal – némettel, csehvel, osztrákkal – támadt konfliktusát ellensúlyozandó, távol nyugaton keresett és talált szövetségest. Ez a szövetség különös jelentőséget nyert azáltal, hogy Konrád a nemrégén trónralépett Mánuel bizánci császárral ennek német felesége révén sógor-

ságban és szövetségben állt.

Géza és Belos a közelebbi kapcsolatokat sem hanyagolták el s a csehek ellenséges magatartását lengyel és orosz összeköttetések elmélyítésével ellensúlyozták. Géza király 1146-ban Eufrozina orosz hercegnőt, Izjaszláv kievi nagyfejedelem (1146–1150 és 1151–1154) nővérét vette nőül, Belos leánya négy évvel később ennek fivérével kelt egybe, Gertrud hercegnő pedig – vak Béla kisebbik leánya – ugyanezidőtájt Miciszlávval, a részekre bomlott Lengyelország egyik hercegével kötött házasságot. A szerencsésnek éppen nem mondható orosz összeköttetés fonala korábbi évekbe nyúlik vissza. Még 1144-ben történt, hogy Belos bán a Halics várát alapító és az egykori pr-

zemysli fejedelemség székhelyét ide áthelyező Vladimir fejedelmet (1124–1153), ki Vak Bélát a lengyelek ellen segítette, sereggel támogatta Vsevolod nagyfejedelemmel (1143–1146) vívott harcában. E hadjáraton ismerkedett meg Belos bán Izjaszlávval, akkor a Haliccsal szomszédos Ladomér urával. A házassági összeköttetés azonban csak Izjaszlávnak vált hasznára, aki az uralma ellen lázadó rokonokkal küszködve, minden segélynyújtásra képtelen volt, sőt maga szorult minduntalan támogatásra. Az orosz trónöröklési rend, a senioratus megsértésével trónralépett Izjaszlávnak kemény harcokat kellett vívnia nagybátyjaival, Viaceszlávval és Dolgoruki György susdali fejedelemmel, kiket küzdelmükben más feje-

delmekkel együtt Vladimir halicsi fejedelem és ennek rokona, Mánuel császár is támogatók. Szorultságában Izjaszláv sógoraihoz fordult segítségért s a magyar hadak 1148 és 1152 közt többnyire Géza személyes vezetése alatt hatszor fordultak meg orosz földön. A magyar király tekintélyét emelték, fegyvereinek dicsőséget hoztak e harcok, de reálpolitikai jelentőségük nem volt. Hátterükben csak egészen homályosan csillant fel Halics hódolatásának III. Béla korában realizált gondolata, de kivételére sor nem került. 1153-ban Vladimir halála, kit egy év múltán Izjaszláv is követte a sírba, végetvetett a céltalan vér- és pénz-pazarlásnak. Éppen a kellő időben, mert dél felől komoly veszedelem volt keletkezőben.

*

A magyar befolyás balkáni terjeszkedése és egykori birodalmi tartományok elfoglalása szükségszerűen vezetett összeütközésre a keletrómai birodalommal, hol Mánuel (1143–1180) trónraléptével új életre kelt a római világbirodalom helyreállításának gondolata. Mánuel császár – „Szép” János fia és „mindenek felett fejjel kimagasló” Szent László királyunk unokája – testben és lélekben egyaránt ragyogó egyéniség volt. A megnyerő tekintetű, szép, barna arcú, hatalmas termetű ifjú hadvezéri tehetség tekintetében alatta maradt nagy katonaelődeinek, de félelmes ereje, személyes bátorsága, harcijátékon és komoly csatákban kipróbált vitézsége kora legünnepeltebb harcosává

avatta. A latin klasszikusok és egyházatyák művein csiszolt elméjével és szellemének veleszületett rugalmasságával a hitviták terén csakúgy megállta helyét, mint a diplomáciában és a nők körül. A politikában a bizánci udvar körmönfont diplomáciai iskolájának tanítványa volt, de koncepciója nem volt ment a lovagromantika irreális túlzásaitól és kalandos célkitűzéseitől. Lelkében sajátos harmóniába olvadt a francia keresztesek vallásos lovagi szelleme a bizánci udvar dekadens moráljával és a klasszikus Róma műveltségével. Jelleme, egyénisége görög volt, de szíve, hajlama és műveltsége nyugat felé vonzotta.

Családjában, udvarában francia szellemet és

nyugati formákat honosított meg. Mindkétízb
ben nyugatról házasodott és magát nyugati lo
vagokkal vette körül. Politikai célkitűzésével
is nyugat felé fordult. Birodalma belső erővi
szonyait, a négy oldalról is fenyegető külső ve
szedelmet figyelmen kívül hagyva, teljes erő
vel tört a régi római világbirodalom s vele a
hitegység helyreállítására. Diplomáciája és ka
tonai vállalkozásai mind e nagy célt szolgálták
s Magyarországgal szemben követett politikája
is csak egyik láncszeme volt az egész nyugati
világ meghódítására irányuló koncepciójának.
Magyar földön át akart a nyugati császárság
közvetlen szomszédságába hatolni, hogy az
után magyar erővel gyarapodva döntse meg a
nyugati államrendszert.

Trónralépte után görög-normann-francia szövetség létrehozásával remélte viláгурalmát előkészíteni, de terve hajótörést szenvedett a normannok és franciák göröggyűlöletén. A keleti normannok urát, Rajmund antiochiai fejedelmet rövid harc után sikerült ugyan hűbéres hódolatra kényszeríteni, Vilmos sziciliai trónörökösnek tett házassági ajánlata azonban visszautasításra talált s a tárgyalások nyomán 1145-ben tizenhárom évig tartó háborúba keveredett II. Roger sziciliai királlyal (1127–1154). Nemsokkal utóbb ellenséges viszonyba sodródott a keresztes had élén keletre jött VII. Lajos francia királlyal is, kinek környezetében már ekkor felmerült a konstantinápolyi latin császárság megalapításának félszázaddal később megva-

lósult gondolata. Franciák és normannok egyaránt gyűlölték a császárt, kiből keleti testvéreik, a kereszties fejedelemségek elnyomóját látták. A franciákkal a kereszties had hazavonulása után fegyveres összeütközése nem volt, de a szicíliai normannokkal állandóan harcban állt. Roger 1145 óta a görög szigetek és a partvidék ellen folytonosan megismételt támadásokkal nyugtalanította s Korfu, majd Böotia és Korinthus elfoglalásával érzékeny csapásokat mért a birodalomra.

A normann-francia veszedelemmel szemben Mánuel a keleti front semlegesítésében és a német szövetségben keresett védelmet. A keleti keresztény fejedelemségeket szorosabb kapcsolatokkal igyekezett magához fűzni. Kons-

tancia antiochiai fejedelemnő Rajmund halála után – egyik Komnénosz házasságkérő ajánlatát elutasítva – Chatillon Rajnaldot választotta ugyan férjül, de baráti viszonyt tartott fenn a bizánci udvarral. Barátja volt Mánuelnek III. Balduin jeruzsálemi király (1143–1162) is, aki később egyik unokahúgát vette nőül. A birodalommal szomszédos ikoniumi török szultánnal tizenkét évi fegyverszünetet sikerült szereznie. Kelet felől a hátbatámadástól ilyképen biztosítva volt. Konrád császárral, kihez felesége – Berta sulzbachi grófnő – révén sógorság is fűzte, a keresztes hadjárat alkalmával szoros barátságot és szövetséget kötött. Henrik osztrák és bajor hercegnek pedig egyik húgát adta nőül. Velence is a két császár

oldalán állt s velük tartottak az aldunai és pontusi kúnok, kik az orosz trónviszályban Géza sógorával szemben Mánuel sógorát, Vladimirt és Dolgorukij Györgyöt segítették.

Az egész Európát behálózó szövetség éle nemcsak a franciák és normannok, hanem a magyar király ellen is irányult, ki már régebben ellenséges viszonyban állt Henrik osztrák herceggel és halicsi Vladimírral s a keresztes hadátvonulásakor szövetségre lépett Lajos francia királlyal, majd egy évvel később Roger sziciliái királlyal is. A francia-normann-magyar szövetséghez tartozott még Belos bán fivére, II. Uros rác nagyzsupán, ki a bizánci hűbérurasságot megtagadva magyar és normann segítséggel igyekezett függetlenségét kivívni. Mánuel

diplomáciájának sikerült Roger magyar szövetségesét teljesen elszigetelnie. A velencés, német, osztrák, cseh, halicsi, kún, görög liga ércgyűrűként vette körül Szent István királyságát s Mánuel érkezettnek vélte az időt, hogy a távoli szövetségesektől elszigetelt magyar királlyal leszámoljon.

A harc a magyar befolyás alatt álló szerbek leigázásával indult meg. A császár 1149-ben és 1150-ben két ízben is megverte, teljes hódolásra és hűbérurasága fenntartás nélküli elismerésére kényszerítette Uros nagyzsupánt. A második hadjárat alkalmával Uros oldalán Bágyon ispán vezérletével magyarok is harcoltak, mi alatt Géza és Belos orosz földön küzdöttek Mánuel szövetségeseivel Izjaszláv érdekében.

A következő év őszén a császár – Géza távollétét felhasználva – sérelmeire s különösen a szerbek támogatásában megnyilvánult ellenséges fellépésre hivatkozva hadat üzent és Magyarország ellen indult.

Mánuel jól tudta, hogy Magyarország fegyveres meghódítására nincs elég ereje, de remélte, hogy magyar híveket szerezve hűbéresévé teheti, ha támadásának a jogosság látszatát adja. Eszközül Boris herceget, az örökös trónkövetelőt használta fel. Az ő kíséretében szállt táborba, de eredményt elérni nem tudott, mert a magyaroknak Boris most sem kellett. A Szerémséget sikerült rajtaütéssel elfoglalniuk, de Zimony vára tartotta magát, míg a Halicsból

hazatérő Géza és Belos a derékhaddal megérkeztek és a görögöket kiverték az országból. A nagy garral kezdett hadjárat kudarcba fulladt s Géza kétévvel utóbb már bosszulóhadjáratra gondolhatott.

A magyarellenes liga nemsokkal megalakulása után felbomlott. Konrád utóda, Barbarossa Frigyes (1152–1190), nem szerette a magyarokat, szívesen foglalkozott a magyar hadjárat gondolatával is, de előde görögbarát politikáját nem tette magáévá. Trónralépte után különben is a belső ügyek és a császári koronázás előkészületei kötötték le. Osztrák Henrik pedig, kit Frigyes éppen akkor készült a Welfházi Oroszlán Henrik javára bajor hercegségétől megfosztani, megbékélt Gézával. II. Vladiszláv

cseh herceg is hajolt a magyar barátság felé. Halicsi Vladimir 1153-ban meghalt, Velence pedig a normannokkal bocsátkozott formális szövetségre vezető tárgyalásokba. Géza a kedvező helyzetet kihasználva megújította régi szövetségét Roger szicíliai királlyal s 1154 tavaszán támadásra indult. Mánuel a készülétek hírértvéve seregével az Al-Dunára sietett. A két sereg már a Duna két partján nézett egymással farkasszemet, összeütközésre mégsem került a sor. Az előző évben foglyulesett magyarok sorsát rendező béke megkötése után a had eloszlott. A békét egyévvvel utóbb a két fejedelmi ház kebelében kitört testvérharcok borították fel.

Géza összekülönbözött ifjabb öccsével, a hata-

lomravágyó István herceggel s ez bátyja bosszújától tartva híveivel a görög udvarba menekült. A császárnak kapóra jöttek a magyar menekülők, mert Boris épp ezidőtájt elesett a birodalomra tört kúnok ellen vívott harcban. Istvánban most új és jobb eszközt talált hatalmi törekvéseinek megvalósításához; az ő sérelmei, hercegségének elvesztése kellő ürügyül szolgáltak a beavatkozásra. Mánuel újra fegyvert fogott, de a rác fejedelmi házban kitört viszály másfelé szólította s II. Urost nagyzsupáni székén megerősítve, támadás nélkül tért haza. Fellépése mégis szép eredménnyel járt; a szerbeket sikerült végleg elszakítania a magyar szövetségtől. Géza ekkor Mánuel fegyveréhez nyúlt s ennek unokatestvérével, a magyar ha-

tárvidéket kormányzó Komnénosz Andronikosz herceggel szövetkezett a császár megbuktatására. Andronikosz a trónra vágyott és Barancsot, Nist ajánlotta fel Gézának, ha őt e törekvésében támogatja. A magyar király elfogadta az ajánlatot és 1155 tavaszán betört az árulókat befogadó birodalomba. Mánuel – bár idejekorán hírt vett rokona árulásáról s elmozdította állásától – Barancstól délre súlyos vereséget szenvedett. Géza nagy zsákmánnyal és foglyok százaival tért haza. A következő év tavaszán a Duna partján újra hadbaszállt a két sereg, de anélkül, hogy fegyverhez nyúltak volna, békét kötöttek. Géza visszaadta a zsákmányt, foglyokat, Mánuel elbocsátotta udvarából István herceget.

István herceg támogatást keresve, Frigyes császár udvarába menekült, kit Mánuel is igyekezett fellépésre bírni Magyarország ellen, de sikertelenül. A császárnak nagyobb szüksége volt most Géza segítségére, semhogy a trónkövetelő kedvéért barátságát feláldozhatta volna. Osztrák Henrik és II. Vladiszláv közvetítésével épp ezidőtájt közeledés történt a német és magyar udvar közt s Géza 1158-ban már fegyverrel is segítette a császárt Milanó ellen vívott nagy küzdelmében. Frigyes közbelépett ugyan Gézánál öccse érdekében, de mikor visszautasításra talált, hazaküldte Bizáncba. Idejött 1158-ban László herceg is, kinek boszniai hercegségébe Géza már néhány évvel előbb Boris bánnt rendelté kormányzóul. Belos bán is kö-

vette őket. Nem tudta elviselni, hogy öccse udvarában mások – a párizsi egyetemen nevelkedett kitűnő Lukács érsek és fivére, Apa bán – jutottak döntő befolyáshoz.

Mánuel első támadó kísérlete öt évi háborúskodás után teljesen megtört a magyar királyság erején. Fellépésének egyetlen eredménye az elégedetlenkedő magyar hercegek hódolása és Bizáncba költözése volt, kikben alkalmas eszközöt vélt találni tervei megvalósításához. Istvánt egyik unokahúgával házasította össze s bátyjával együtt udvarában tartotta, Belos bánt a szerb nagyzsupáni székbe emelte, de hatalmi és trónöröklési igényeik érvényesítéséhez segédkezet egyelőre nem nyujthatott, mert Roger halála után az itáliai, majd a keleti ügyek fog-

lalták el. I. Vilmos sziciliai király (1154–1166) Velence szövetségét megnyerve, újult erővel szállt harcba a délitáliai görög seregekkel. Mánuel nyugatra küldött hajóhadai sorra vereséget szenvedtek. Diplomáciája sem tudott számottevő sikert elérni. Frigyes császár hangoztatta ugyan barátságát, de elutasította a házassági és szövetségajánlatokat, mert a görög hatalom itáliai térfoglalásában a maga világhatalmi törekvéseinek veszedelmét látta. E kudarcok után Mánuel 1058-ban békét kötött Vilmostal s figyelmét a keleti kérdés rendezésére fordította. III. Balduin jeruzsálemi királyt már előbb magához láncolta, egyik hűgát adva hozzá nőül. Most kikényszerítette Örményország hűbéres hódolatát s Balduin jelenlétében békét

kötött Nureddin damaszkuszi szultánnal is. 1161-ben német feleségének halála után pedig nőül vette Konstancia antiochiai fejedelemasszony és Poitou Rajmund leányát, Máriát. Mánuel udvarát ellepték a francia császárnéval jött francia és normann lovagok s a birodalomnak korábban annyi bajt és gondot okozó antiochiai normann fejedelemség, melynek élén most Konstantia második ura, Chatillon Raynald állt, bekapcsolódott a bizánci udvar érdekkörébe. A keleti kereszties fejedelemségekkel kötött barátság és szövetség bevezetőaktusa volt Mánuel külpolitikai irányváltoztatásának.

Barbarossa Frigyes, a szász és frank császárok világhatalmi törekvéseit és egyházpolitikáját

felelevenítő hatalmas Hohenstauf 1169-ben végzetes összeütközésbe keveredett a Szent-székkal. A törvényesen megválasztott III. Sándor pápát (1159–1181) – VII. Gergely szellemi örökösét – az uralma alatt él német és olasz püspökök páviai zsinatán választása törvényességét kétségbevonva, kiátkoztatta s IV. Viktor (1159–1164) néven ellenpápát választatott. A keresztény hatalmakat Frigyes és pápája követség útján szólították fel csatlakozásra, de sikertelenül. A francia, angol és szicíliai király, Velence és az olasz városok nagy része habozás nélkül állt a törvényes pápa oldalára s melléállt Lukács érsek biztatására Géza király is, bár nemrégén még segítőcsapatokkal támogatta a Rótszakállút lombardiai hadjáratban. Ál-

lásfoglalásáról sietve értesítette régi barátját, VII. Lajos francia királyt s neki német támadás esetére fegyveres segítséget ígért. A magyar király határozott fellépése meglepte Frigyest, ki benne szövetségest keresett, de felbátorította a pápa német híveit, kik élükön Eberhard salzburgi érsekkel, Géza és Lukács barátjával, most már nyíltan szembeszálltak császári urakkal. Német- és Olaszországban megisméltődtek IV. Henrik és VII. Gergely korának jelenei. A nyugati kereszténység két pártra szakadt s a keresztény világ két nagy hatalmassága, császár és pápa újra harcban álltak, de küzdelmükbe most a harmadik – a bizánci császár – is beleavatkozott, hogy az ellentéteket saját hasznára fordítsa. Mánuel, miután Frigyes elő-

zőleg annyiszor visszautasította közeledési kísérleteit, 1161-ben III. Sándort ismerte el törvényes pápának s tőle nem sokkal utóbb – a hitegység helyreállítását s udvarának Rómába helyezését felajánlva – koronát is kért. Szövetséget ajánlott régi ellenségének a francia királynak is, mert a változott viszonyok közt a pápa és nyugati hívei segítségével remélte Itália s az egész világ felett az uralmat megszerezni. Ajánlkozását udvariasan, de bizalmatlanul fogadták. A franciák, normannok, németek és magyarok nem tudtak bízni a ravasz görögben. A pápa sem igen bízott az unióajánlat komolyságában. Jól tudta, hogy Mánuel csak a hatalmi vágy vezeti s hogy maga a befolyását féltő görög klérus tesz meg mindent az unió

megakadályozására. De a németekkel sem akart Sándor végleg szakítani, kik között annyi jó híve volt. Normann híveit s a görög császár törekvéseit rossz szemmel néző olasz és magyar klérust sem idegeníthette el magától egy bizonytalan értékű és kétes kimenetelű szövetség kedvéért. Mennyire indokolt volt ez a bizalmatlanság, maga Mánuel bizonyította be, mikor az első kínálkozó alkalmat felhasználta, hogy a pápa tüzes magyar hívei ellen fordítsa fegyverét.

II. Géza, miután Mánuellel a békét 1161-ben újabb öt évre meghosszabbította és a Milanót újra ostromló Frigyes császár segélykérését kereken elutasította, 1162 tavaszán harminckétéves korában váratlanul meghalt. Koronáját

és országát legidősebb fiára, a tizennégyéves Istvánra hagyta. Lukács érsek mindjárt a székesfehérvári temetés után megkoronázta III. Istvánt (1162–1172), de a magyar urak egy része vonakodott a gyermekkirályt elismerni. Sokan voltak, kik a régi örökösödési rend értelmében László herceget, Géza öccsét, szerették volna a trónon látni s még többen, akik a szigorú erkölcsű Lukács, a visszaélést, bűnt keményen ostromozó aszkéta hatalmának megtörését remélték a görög földre menekült hercegektől. Mánuel pénze is dolgozott s mikor követe, majd a nagyzsupánságról egy évvel előbb leköszönt népszerű Belos bán és a hercegek kíséretében nagy sereg élén ő maga is megjelent az ország határán, az elégedetlen

urak szívesen bocsátkoztak vele tárgyalásokba. Mánuel rokonát, István herceget, akarta az országra erőltetni, de a magyarok tudni sem akartak róla. Elfogadták azonban királyuknak az idősebb herceget, kit – mint Kinnamosz János császári jegyző írja – a testvéröröklést előíró „magyar törvény” szerint jogosan illetett meg a trón. István király a megegyezésről értesülvén, anyjával és kevés hívével osztrák földre futott; Henrik hercegnél keresett támogatást. Az ország ellentállás nélkül hódolt meg II. Lászlónak, ki országa harmadát adta át hercegségül öccsének. Csupán Pozsony és környéke maradt a törvényes király kezén.

I. Béla 1060–1063; I. Géza 1074–1077 2. f. görög nő, Kálmán 1095–1116, II. István 1116–1131, Boris f. görög nő, Kálmán kilikiai helytartó; Álmos, II. Béla 1131–1141, II. Géza 1141–1162, II. László 1162., IV. István 1163. f. Komnénéa Mária; III. István 1162–1172, III. Béla 1172–1196 f. antiochiai Anna, Géza f. görög nő; Szent László 1077–1095, Piroska (Iréne); János, fivére I. Izsák 1057–1059, I. Alexiosz 1081–1118, János 1118–1143, Mánuel 1143–1180 f. antiochiai Mária, II. Alexiosz 1180–1183; Izsák, I. Andronikosz 1180–1183.

Egy ember mégis szembeszállt a közhangulat-

tal. Lukács esztergomi érsek vonakodott a „bitorlót” megkoronázni s mikor Mikó kalocsai érsek a szertartást jogtalanul elvégezte, egyházi tilalom alá vetette Lászlót és híveit. A feldühödött király az érseket elfogatta s elrendelte az egyházi funkciók gyakorlását, de mikor a pápa közbenjárására karácsony ünnepén szabadon bocsátotta Lukácsot, ez a misét hallgató király jelenlétében újra kimondta a tilalmat, letépte az oltárdíszeket, magát a királyt pedig ellenkezés esetére halálos átokkal sújtotta.

Lukács e vakmerő tett után újra fogságba került, de átka hamar beteljesült. László 1163 januárjában alig félévi uralkodás után meghalt. A trónt most öccse, IV. István foglalta el. A ka-

locsai érsek őt is megkoronázta, az öreg Belos bán is ott állt mellette, de a közhangulat Lukács bátor fellépése és László ominózus halála nyomán már megváltozott. A Dunántúl népe, a Csák-nemzetség vezetésével fegyvert fogott s hazahívta ifjú királyát. Az első összecsapás márciusban az ellenkirály javára dőlt el, mire ő magabízottan hazaküldte a görög segítő hadat. Pedig győzelme csak látszólagos volt. Nyár derekán III. István Pozsonyból nagyobb sereggel indult Fehérvár ellen. A görög császár erőszakos rokonáért nem igen lelkesedő magyarság seregestül tódult zászlaja alá. Az ütközetben ifjabb István győzött. Ellenfele is fogságába került, de ő Szent László példáját követve, kegyesen szabadon bocsátotta. IV. Ist-

ván mehetett vissza Bizáncba pártfogójához, kinek nagy terveit helytelen viselkedésével és dicstelen bukásával halomra döntötte.

Magyarország alig egy évvel László trónfoglalása után újra felszabadult a görög befolyás alól. Mánuel tudta, hogy ennek jórészben István népszerűtlensége volt az oka s kegyencét gondolkodás nélkül elejtette. Színleg az ő támogatására, de már egészen más cél érdekében újra fegyvert fogott s még 1163 őszén a Dunáig nyomult. Itt azonban támadás helyett békés tárgyalást kezdett a magyar udvarral. Követe útján saját leánya, a gyönyörű Mária kezét s vele a császári trón örökösének méltóságát ajánlotta fel Béla hercegnek, III. István tizenhároméves öccsének, kit bátyja már előbb

Horvát- és Dalmátország hercegévé tett. Móring fejében Béla örökségének, a horvát-dalmát hercegségnek átadását kívánta. Az ifjú király és anyja örömmel fogadták a háborút elodázó ajánlatot. A békét és barátságot megkötötték s az ifjú Béla leendő apósa kíséretében Bizáncba ment, hol Alexiosz néven a trónörökösst megillető „deszpotész” rangot, az „imperator” és „bazileüs” címet viselő császár után ezidőben első méltóságot nyerte el.

A magyar herceg trónörökössé avatása a görög közvéleményből nem válthatott ki rokonszenvet, de Mánuel csak a maga világhuralmi tervét tartotta szeme előtt. Mint egykor Szent István Péterben, úgy ő is Bélában vérszerinti rokonát

s emellett a magyar trónnak és vele négy elveszett régi római tartománynak – Felső-Moesia, Illyricum, Pannonia és Dácia provinciáknak – törvényes örökösét látta, ki Nagy Konstantin és Szent István örökségét egyesítve, megvalósítója lehet császári patrónusa nagy álmának, az újjászülető római világbirodalomnak. A görög-magyar szövetség és unió terve kétségtelenül nagyszabású s Mánuel összes kísérletei közt a legreálisabb terv volt. Megvalósulása, ha nem is vezethetett a régi világbirodalom helyreállítására, útját vághatta volna a birodalom lappangó bomlásának s egészen új hatalmi helyzetet teremthetett Keleten. Volt azonban egy sarkalatos hibája; nem alapult a szerződő felek

kölcsönös bizalmán.

A magyar udvar elfogadta Mánuel ajánlatát, mert általa megmenekült a kétes kimenetelű háború közvetlen veszedelmétől és végleg megszabadult az ősi szokásjogra hivatkozó veszélyes trónkövetelőtől, de a görög sereg elvonulása után tüstént háborúra készült s még a békekötéskor Bélának odaígért tartományok kiadására sem gondolt komolyan. III. István-nak sikerült magához láncolni cseh, osztrák és orosz szomszédait. Erzsébet nővére már hat éve Frigyes cseh herceg felesége volt, a kisebbiket, Odolát, most II. Vladiszláv másik fiához, Szvatoplukhoz adta, nőül, maga pedig Jaroszláv halicsi fejedelem leányát – Vladimir unokáját – jegyezte el. Vladiszláv 1158 óta

császári ura kegyelméből „Csehország királya” és a hercegi rangra emelt osztrák Henrik hűbérurukat is megnyerték III. István ügyének, ki évi ötezer márka ezüst „ajándék” fizetését ígérte. Frigyes császár még neheztelt ugyan Géza „szövetségszegése” miatt, de kereken elutasította a görög-magyar béke után hozzásiető IV. István segélykérését.

A magyarok diplomáciai és hadi készülődése egyértelmű volt Mánuel tervének keresztvezésével. Ő, mikor Bélát vejévé és utódjává fogadta, tartós és erős szövetséget vélt kötni a magyar királlyal s most tapasztalnia kellett, hogy az ifjú István és tanácsosai túljártak eszén, keresztülhúzták minden számítását. Mivel Bélát bátyjával szemben nem tolhatta fel trónkövete-

lőnek, színleg újra felkarolta a német udvarból hozzá visszatérő és segítségéért könyörgő IV. István ügyét. A nagyravágyó ember hűségesküt, adót, mindent ígért, hacsak megsegíti és visszaülteti trónjára. Mánuel csakugyan fegyvert fogott, bár István kísérletezésének sikerében semmiképpen sem bízott. Hadjáratának igazi célja nem is az ő megsegítése, hanem a Szerémség, Horvátország és Dalmácia megszerzése, a magyar szövetség kieroszakolása volt. István csak eszköz volt kezében a király megfélemlítésére és megalázására. Őt küldte előre magyar híveivel, de ezek, mikor hazájuk földjére léptek, odahagyták urukat és törvényes királyukhoz szegődve szereztek bocsánatot árulásukért. A kudarc után Má-

nuel is megérkezett Béla herceggel és kardcsapás nélkül elfoglalta a Szerémséget, hol a lakosság egy része s a görög papok hozsannával fogadták. Innét üzent István királynak, hogy nem háborút akar, hanem Béla örökségének kiadását, a két év előtti béke feltételeinek teljesítését kívánja. De István nem hajlott a szóra. Harcra készült s mikor sógorai – Vladisláv cseh király és fia – nagy sereggel megérkeztek s az osztrák és halicsi segédcsapatok is megjöttek, táborba szállt. Mánuel már a Duna balpartján állt. Az erős ellenséges sereg közeledtének hírére azonban alkudozásokba kezdett. Megpróbálta a csehek leszerelését s mikor Vladisláv nem állt kötélnek és csupán közbenjárását ígérte, visszavonult a Dunavonal

mögé, a makacskodó IV. Istvánt kisebb sereggel hagyva hátra. A gyenge had persze nem tudott ellentállni az egyesült magyar-cseh sereg támadásának. A görög vezér, mielőtt komoly összecsapásra került volna a sor, visszavonult a Szerémségbe s maga István is kénytelen volt utána menekülni. Utóhada egész tábori felszerelésével együtt a magyarok kezére került. III. István cseh szövetségeseivel a Dunaparton ütötte fel táborát s itt várta be a császár békekövetségét. Vladiszláv közbenjárásával sikerült is megállapodniok. István átengedte Bélának apai örökségét, Horvát- és Dalmátországot; Mánuel viszont kötelezte magát, hogy a trónkövetelő Istvánt többé támogatni nem fogja. A cseh király

mindkét féltől gazdag ajándékokat kapott s a békét Mánuel egyik öccsének Frigyes cseh herceg és magyar Erzsébet kisleányával megkötött eljegyzése pecsételte meg.

Alig néhány hó múlva újra kitört a háború, mert Mánuel ígését megszegve, nem ejtette el IV. Istvánt. A nyughatatlan trónkövetelő számban megfogyatkozott magyar híveivel és nagyobb görög sereggel a Szerémségben maradt. A magyarok nem nyugodhattak bele, hogy az ország határán örökös tűzfészek keletkezzék. A Szerémségre törtek, elfoglalták és a Zimony várába vonult Istvánt ostrom alá vették. Mánuel ügyes diplomáciával készítette elő támadását. A magyar királyt hitszegéssel vádolva, sikerült is megnyernie Velencét, halicsi

Jaroslávot és a kúnokat, de Frigyes császárt és az osztrák herceget nem tudta csatlakozásra bírni. A diplomáciai előkészítéssel egyidőben nagy sereget gyűjtött Serdicába (Szófia), a reguláris hadakat kún, besenyő, török és szerb hűbéres és zsoldos csapatokkal erősítve. Száz velencei gályával egyesült hajóhadát pedig Dalmáciára küldötte. Dukasz János ellentállás nélkül hódoltatta meg a tengerparti dalmát és horvát városokat, a szomszédos falvakkal együtt ötvenhetet, mialatt Mánuel seregével a Duna felé közeledett. Velejött Béla herceg is kíséretével. Ideát azalatt rosszrafordult a görögök helyzete. IV. István április elején hirtelen meghalt s a várőrség szabad elvonulás ellenében feladta Zimonyt. Mánuelnek a

Száva-vonalnál kellett kezdenie hadműveleteit. Zimony magyar őrsége vitézül ellentállt, de mivel a felmentő sereg késlekedett, nem tudott megküzdeni a Szerémséget ellepő túlerővel. Néhány heti ostrom után Zimony elesett; őrségét lemészárolták vagy foglyul ejtették. István sietve békét kért s azt, miután a Szerémség, Horvát- és Dalmátország békés birtoklását esküvel biztosította, meg is kapta.

A Szentföldi latin fejedelemségek 1180-ban.

A kibékülés most is csak színleges volt. Mindkét fél tovább készült a háborúra. Mánuel elér-

kezettnek látta az időt a végső leszámolásra és minden tekintet félretéve, Bélát léptette fel trónkövetelőnek bátyjával szemben, kit „hitzegése” – szerinte – méltatlanná tett a trónra. Béla menyasszonya ezidőben már kinevezett utóda volt Mánuelnek s 1165-ben a birodalom nagyjai is felesküdtek a jegyespár hűségére. Maga a herceg nagyműveltségű, erényes ifjúvá nevelkedett s fejedelmi külsejével és kiváló lelki tulajdonságaival igazi uralkodó egyéniség volt. Fellépése Mánuel oldalán testvérbátyjával szemben éppen nem mondható rokonszenvesnek, de eljárása megítélésénél nem feledhetjük fiatalságát – alig volt tizenhatesztendős – és a bátyja jellemét csúnya színben feltüntető rosszindulatú udvari híresztelé-

seket. Béla bizonyára meg volt győződve ügyük igazságos voltáról, mikor magát eszközül adta oda nevelőapja terveinek s hitében csak megerősítették a környezetében élő magyarok és a hazulról érkező hírek. Idehaza nem mindenkinek tetszett István cseh- és németbarátsága, hiszen ezekben Géza ideje óta ellenséget láttak, míg a görögökről IV. István hazakerült hívei s a Bizáncban járt követek sok jót és szépet beszéltek. Mánuel hadjáratai nem érintették az anyaországot; a cseh és német barátok pusztításainak emléke a keresztes hadjárat és Vladiszláv legutóbbi átvonulása óta élénken élt a nép emlékében. Voltak, akiknek hízelgett a gondolat, hogy a magyar trónra a császári korona örököse kerüljön. Mások me-

gúnták a lágy és ingatag jellemű István uralmát. Mindez együttvéve elégedetlenséget szült s a pártoskodó urak örömmel várták, hívták haza Bélát, kit híre után kitűnő embernek ismertek. III. István tudott ez üzelmekről s az összeütközést elkerülhetetlennek ítélve, teljes erővel indult új háborúba.

1166 elején Dénes ispán vezérlete alatt erős sereget küldött a görög határra és rövid küzdelem után visszafoglalta a Szerémséget. A Béla vezérlete alatt ellenük jött görög sereg megállt a Duna partján s nem is bocsátkozott komoly küzdelembe. Béla és vezértársa „kímélték” seregüket, amiben bizonyára nagy része volt az ifjú herceg idegenkedésének a testvérharctól. Két másik sereg azonban Vatatzész Leo és Du-

kasz János vezetése alatt a déli és keleti há-
gókön át betört Erdély területére s a seregük-
höz csatlakozó havaselyi kúnok és oláhok hor-
dái nagy pusztítást vittek végbe a védtelen fal-
vakban. Ekkor hallunk először a magyar határ
közelében kún uralom alatt élő oláhokról.
Henrik osztrák herceg, ki görög felesége révén
Mánuel rokona volt, Ágnes leányát pedig épp
ekkor adta nőül az orosz jegyességet felbontó
III. Istvánhoz, császára megbízásából görög
földön jártában megkísérelte a békeközvetítést
veje és sógora közt, de sikertelenül. Keleten
beszüntették ugyan az ellenségeskedést, de
nyugaton annál nagyobb erővel tört ki a harc.
Ompud nádor az egész horvát tengerpartot
visszafoglalta s a görög helytartót is foglyul ej-

tette. Csak Spalato, Trau és Sebenico maradtak görög kézen. Zára még mindig velencei uralom alatt állt.

A következő év nyarán újra a görögök támadtak. Kontosztefanosz Andronikosz vezérlete alatt tizenöt-húszezer főre rúgó nagy hadsereg indult a magyar határ felé. A Száva balpartján Dénes ispán, a multévi harcok hőse, harminc vármegyei zászlóaljjal, mintegy tizenötezer vitézzel várta az ellenség támadását. Maga István a derékhaddal és Henrik osztrák herceg segédcsapataival beljebb az országban várakozott. A görögök Zimonynál akadály nélkül keltek át a Száván, mert Dénes a győzelem biztos reményében nyílt ütközetre akarta őket kényszeríteni. Óhaja teljesült is, az eredmény még-

sem az lett, amit várt. Az ütközet kezdetben változó szerencsével folyt, de végül is a görögök kerekedtek felül s a magyar had teljes vereséget szenvedett. Rengeteg halott, közel ezer fogoly és az egész tábori felszerelés volt a veszteség, de a görögök sem dicsekedhettek könnyű győzelemmel. A nagy vérveszteség után nem mertek újabb csatába bocsátkozni s mikor híret vették a magyar főszereg közeledténél, sietve kitakarodtak az országból. Mielőtt kivonultak, lerombolták Zimony várfalait, ezzel is jelezve, hogy többé visszatérni nem kívánnak. István király a görögök elvonulásáról értesülve, derékhadával nádora, ispánjai és több püspök kíséretében a tengerpartra vonult s Dalmácia görög őrségét kiverve, fogadta

Trau, Spalato, Sebenico és a velencei uralmat megelégtelt Zára hódolatát.

Mánuel a zimonyi csatát, mint Magyarország ellen irányuló hadműveleteinek legfényesebb eseményét, a régi császárok módjára diadalmenettel és hálaadó misével ünnepelte meg. Pedig inkább gyászruhát kellett volna öltenie az ötéves harcot minden eredmény nélkül lezáró pyrrhusi győzelem miatt. A Magyarország feletti uralomért vívott küzdelem második szakasza is teljes kudarccal végződött; Szerémség és a horvát-dalmát tengerpart annyi vér- és pénz-áldozat után újra a magyar királyt uralta. 1170-ben még egy kísérletet tett Mánuel Béla örök-ségének visszafoglalására. Sikerült is Spalatót, Traut újra uralma alá hajtani, de beljebb a szá-

razföldön nem tudta lábát megvetni. Ugyanezidőben semmivé foszlott a két birodalom egyesítésének terve is. A császárné 1169-ben fiúgyermekkel ajándékozta meg öregedő urát s a kis Alexioszt apja hamarosan megkoronáztatta. Béla a harmadik helyre szorult, be kellett érnie a „caesar” méltóságával. Eljegyzését is felbontották s vigasztalásul a császárné féltestvérét, Chatillon Ágnes vagy – mint később idehaza nevezték – Anna hercegnőt adták hozzá nőül. Bár a császár bizalmát tovább élvezte, helyzete rangvesztése után a kárörvendő görögök közt nem volt irigylendő s 1172-ben, bátyja korai halálának hírére, örömmel indult ősei jog szerint reászállt trónjának elfoglalására. Trónraléptekor erős szövetséget kötött

nevelőapjával. Esküvel fogadta meg, hogy Mánuelnek és birodalmának mindig barátja, szövetségese lesz. Sok hiábavaló áldozat után Mánuel végre eljutott oda, ahova kevesebb agresszivitással, ügyesebb politikával már húsz év előtt eljuthatott volna. Ha álutak helyett egyenes úton jár s a trónkövetelők reménytelen ügyének támogatása helyett a törvényes királynak ajánl becsületos szívvel békét és szövetséget, bizonyára nem talált volna bizalmatlanságra és visszautasításra.

Az 1172. évi szövetségi szerződéssel lezárult Magyarországon a görög hatalmi törekvések mozgalmas korszaka. A magyar kérdés Bizánc szempontjából megszűnt probléma lenni, de a nyugalom ideje a birodalomra mégsem kö-

szöntött be. A császári hatalom 1171-ben a kereskedelmi kiváltságaitól megfosztott Velencével keveredett háborus bonyodalomba, melynek során a velencések végigpusztították a dalmát partok császári városait és a görög szigeteket s 1173-ban újra birtokukba vették a magyar királynak hódoló Zárát. Felkelést szítottak a szerbek közt is, hol Belos bán legfiatalabb testvérének, Desa zsupánnak bukása után Nemanja István, a későbbi szerb királyi ház alapítója ragadta magához a hatalmat. A háborúskodásnak 1175-ben Velence és II. Vilmos szicíliai király (1166–1189) szövetsége vetett véget, minek hallatára Mánuel sietve teljesítette Velence összes gazdasági követeléseit. Elhatározását a keleti események is siettették. Mi-

alatt ő kalandos nyugati vállalkozásokra pazarolta erejét, a szeldsuk-török hatalom veszedelmesen megnövekedett. Szaladin damaszku-szi és egyiptomi és Kilidzs Arszalán ikoniumi szultánok terjeszkedési kísérletei következtében a keleti kereszténység helyzete mind kritikusabbá vált s Mánuel most az utolsó órában felismerte igazi hivatását. 1177 őszén magyar segítőcsapatokkal is erősített seregével az ikoniumi szultán ellen indult, de kelepcébe került. A törökök seregét levágták, megfutamították, maga is alig menekülhetett. Ugyanezidőben kapta hírét a pápa és Frigyes császár kibékülésének, ami egyértelmű volt az itáliai uralom s vele a birodalmi egység ábrándjának szertefoszlásával. A kettős csapás megtörte lelkét-

testét s az elhibázott élet és hiábavaló küzdelmek nyomasztó tudata rövidesen sírbavitte a hanyatló birodalom utolsó nagy császárárt.

Mánuel kétségtelenül egyike a világtörténet legnagyobb alakjainak. Tehetsége, koncepciója, energiája és merészsége jobb időkben és alkalmasabb helyen kifejtve, a régi nagy császárok sorába emelte volna. Ha nyugaton születik, nevét tán Nagy Károly, Nagy Ottó és III. Henrik mellett emlegetnék. Ha erejét és képességeit realisabb célok kivívására, a belső bajok orvoslására, a keleti ellenségek legyűrésére, apja és nagyapja művének folytatására szenteli, megmentője és újjáépítője lehetett volna birodalmának. Irreális célokért küzdve sírásója

lett a Keletrómai császárságnak.

A cél maga nagy volt, de semmiképpen sem korszerű, mert a római birodalom két részre oszlása s a keleti birodalom fokozatos elszigetelődése szükségszerű következménye volt a görög és latin kultúra, a keleti és nyugati világnézet százados, sőt ezredéves ellentétének. A keletrómai császárok – ha Dél-Itáliában a tengeri uralom biztosítása végett szilárdan tartották is pozíciójukat – Justinianus óta nem is törekedtek nyugatra. Hatalmi törekvéseik iránya kelet és észak volt. Erejüket a perzsa és arab szomszédok ellen feszítették. Befolyásukat a Balkánon s a Fekete-tenger partvidékén megszállt szláv és török népekre igyekeztek kiterjeszteni. Békén túrték, közömbösen nézték a

Nyugatrómai birodalom hagyományait és örökségét kisajátító germán fejedelmek – a Karolingok, szász és frank császárok – itáliai térfoglalását és világhatalmi törekvéseit. Velük nem egyszer barátságra, szövetségre léptek. Máskor előkelően elzárkózva, saját rangelsőbbségük hangsúlyozásával igyekeztek tekintélyüknek, hatalmi állásuknak érvényt szerezni. Elszigeteltségük idők folyamán csak fokozódott s birodalmi egyházuknak a XI. század közepén véglegessé vált függetlenítésével teljes szakadássá fajult. A világbirodalmi eszmének, a nyugati latinság és Róma feletti uralom gondolatának Justinianus óta nem akadt közöttük harcosa. Mánuel ezt az eszmét, ezt a gondolatot elevenítette fel, de

nem számolt népe és birodalma tényleges erőviszonyaival s a világot két táborra osztó történeti, világnézeti és politikai ellentétek erejével. Nem tudta elhinni, hogy őt, ki magát szívvel-lélekkel rómainak, latinnak vallotta, a nyugati latinság idegennek tekinti. Nem hitte, hogy a római császárok bíboros utódának nincs semmi keresete Nagy Károly és VII. Gergely Rómájában. Nem hitte, hogy a hitegység és világbirodalom hatalmas eszméi megtörhetnek saját papságának személyi érdekein s a görögség partikularizmusán. Romantikus világuralmi terveit szöve, ábrándjainak fátyolán át nem látta meg a birodalom szervezetén rágódó férgeket, nem ismerte fel a fényes külszín alatt terjengő

rothadás tüneteit. Nem érezte meg, hogy efemer értékű politikai és katonai sikerei nem az egészség és erő megnyilvánulásai, hanem a haldokló birodalom életerejének utolsó kóros fellángolásai. A reális helyzetnek, az erőviszonyoknak ez a félreismerése súlyos válságnak lett előidézője, melynek első tünetei – a nyugati és keleti fronton szenvedett vereségek s a „latin” uralom ellen lázongó ellenzék elégedetlenkedése – már élete utolsó éveiben megmutatkoztak. Halála után teljes erővel indultak munkába a romboló elemek. II. Alexiosz császár (1180–1183) trónraléptével megkezdődött a birodalom agóniája, mialatt fenn északon a másik Alexiosz, egykor a császári trón kiszemelt örököse, most Béla

néven a magyarok királya, hatalma és virágzása tetőfokára emelte Szent István királyságát.

A XII. század nem tartozik történetünk fényes korszakai közé. A nemzetnek küzdelmes harcokat kellett végigszenvednie, de ifjú királyaink – negyvenedik évét egyik sem érte el – derekasan megállták helyüket. László és Kálmán örökségét megőrizték, sőt gyarapították. III. István korában rosszabbra fordult a hadiszerencse, de a magárahagyott fiatal király a magyar vitézségre támaszkodva mégis ellent tudott állni a nagy császár támadásainak. A Szerémség és Dalmácia időnként elveszett, de újra visszakerült; lényeges és tartós területi veszteség nem érte az országot. Mánuel törekvése,

hogy a magyar királyságot hűbéresévé tegye, hatalma és befolyása alá vesse, teljes kudarcot vallott. Maradandó sikere egy volt: III. Béla személyében az ő tanítványa került Szent István trónjára s mint magyar király realizálta a görög-magyar szövetség gondolatát.

HÓMAN–SZEKFŰ

MAGYAR TÖRTÉNET

III. Béla: A magyar birodalom.

A XII. századi belső fejlődés. A hit elmélyülése. Zarándoklások, keresztesháborúk, egyházalapítások. Új szerzetesrendek betelepülése és kultúrmissziója. Párizsi iskolázás. Udvari történetírók: Anonymus Gesta Hungarorum. Az egyházi nagybirtok és a főpapi rend kialakulása. Társadalmi átalakulás: a birtokos nemesi osztály és a kisbirtokos királyi serviensek; a várjobbágyság. A királyi birtok teljes kiépülése, telepítések nyugatról és keletről, az udvari gazdaság decentralizációja és területi szervezeteinek kialakulása. Az államháztartás: domaniá-

lis és regálejővedelmek, pénzverési haszon, fejadó, vám, rév, vásár, só, III. Béla jövedelmei, az udvartartás. Kancellária. A királyi hadsereg. A főpapság politikai befolyásának emelkedése és a királyi hadsereg. A főpapság politikai befolyásának emelkedése és a királyi hatalom korlátatlansága. III. Béla bizánci nevelkedése, egyénisége, trónfoglalása és külpolitikája. A görög háború és Halics elfoglalása; Magyarország nagyhatalmi állásának megalapítása. A harmadik keresztes hadjárat, Béla szerepe a két császár küzdelmében. Házassági kapcsolatok a görög, német, francia és angol uralkodóházakkal. III. Béla uralkodásának eredményei.

A magyar királyi házban Álmos lázadása óta

meg-megújuló testvérharcok és a görög hatalom beavatkozási kísérletei a Szent István halálát követő trónviszályokhoz és a két Henrik hódítókísérleteihez pusztító erő, hatás és következmények tekintetében nem mérhetőek. A XI. századi küzdelmek véres polgárháborúvá, a német hatalom támadásai tartós háborúsodássá fajultak. Az ország szívébe hatoló idegen hadak s a forradalmi kitörésekben explodáló nemzeti reakció roppant vérveszteséget és gazdasági kárt okoztak s ideig-óráig az ország függetlenségét, önálló állami létét is veszélyeztették. A XII. században véres összecsapásra ritkán került sor. A trónviszályokat többnyire még csirájukban elfojtották, a trónkövetelőket támogató idegen hadak alig jutottak át

a határon s mikor Mánuel beavatkozása III. István korában rövid időre sikerrel járt is, a harc nagyobb vérveszteség nélkül hamarosan békés befejezéshez jutott. A történet távlatából nézve, ezek a harcok a görög beavatkozással együtt epizódszerű jelenségek. A keresztény királyság minden nagyobb megrázkódtatás nélkül élte át e küzdelmeket s a század elején megszerzett hatalmi állását nemcsak megtartotta, hanem növelte is. László és Kálmán szervező és törvényhozó munkáját a szellemi és anyagi kultúra megizmosodása, az új intézmények, a gazdasági és társadalmi szervezet teljes kifejlése követte.

A kereszténység mély gyökeret vert. Az ősi hit hívei kihaltak. Nyoma sincs a félszázad előtt

még véres kitörésekben megnyilvánuló pogány reakciós mozgalomnak. A keleti egyház felől sem történt kísérlet a magyarság elhódítására. Mánuel pártfogoltjainak magyar híveit kizárólag politikai és nem vallási motívumok irányították, amint ahogy évtizedekkel előbb Szent Lászlónak a szentszékkal szemben tanúsított barátságtalan magatartása is tisztára politikai természetű okokban gyökerezett. Maga III. Béla sem volt szkizmatikus. Bizáncban – ha résztvett is a konstantinápolyi egyház szertartásaiban – az egyházi uniót propagáló udvari párthoz tartozott s házassági kapcsolatai, franciás műveltsége is a római egyház felé vonzódtak. Hithűségének nyomban trónralépte után s utóbb is sokszor világos bizonyosságát adta. A

görög beavatkozás nyomán a nép legkisebb töredéke sem hajolt el a szkizma, a keleti egyház felé. Ha éltek is a Szerémségben – nemrégén még birodalmi területen – a keleti egyházhoz tartozó, odaszító néptöredékek s ha az izmaelita elem besenyők, kúnok, volgai bolgár és arab kereskedők bevándorlásával megszorodott is, számuk sokkal kisebb volt, semhogy a katolikus egyház lelki szupremáciáját egy pillanatra is veszélyeztethette volna.

Az ország népe – számra csekély görög keleti, mohamedán és zsidó töredékek kivételével – szívvel-lélekkel katolikus volt. Hitélete folytonosan mélyült, buzgósága növekedett. A keresztes hadjáratok korát átható szellemi áram-

latok a magyar lelkekből minderősebb visszhangot váltottak ki s a Szentföldre zarándoklók száma folyton növekedett. Szent István jeruzsálemi szállóháza a török harcokban elnéptelenedett és elpusztult. Ezért Petronella nemesasszony 1135-ben új házat vett négy-száznegyven bizánci aranyért s azt a Szentsírkanonokjainak gondjára bízva, magyar zarándokok elszállásolására rendelte. Az adományról Jeruzsálemben kiállított oklevél tanui közt több jeruzsálemi magyar pap is szerepel. Két évtizeddel később ez a szálló már nem tudta ellátni a magyar zarándokokat s II. Géza király az ország előkelőivel Szűz Mária és Szent István király tiszteletére külön magyar templomot és a század elején lovagrenddé alakult

Szent János-keresztesek, Johanniták vezetése alatt nagybirtokos magyar szállóházat építtetett Jeruzsálemben. Ellátására Esztergom vidékén nagyobb birtokot adományozott. A két első keresztes hadjáraton magyarok még nem vettek részt, a harmadikhoz már sokan csatlakoztak s ennek balsikere után maga III. Béla király is készült felvenni a keresztet. A vallásos érzés és hitbeli meggyőződés elmélyülésének jele volt a szent célra tett sok kegyes adomány, a keresztény karitás erényének fokozottabb gyakorlása s az egyházalapítások nagy száma.

Álmos herceg Meszesen, Belos bán Kőn, vagy mint ezóta nevezték: Bánmonostorán, a mai szerémi Banostoron, Hont Pázmány-nembeli

Lampért – Szent László sógora – Bozókön, az Aba-nemzetség Abaúj vármegyében Széplakon, az Örösür-nem Kácson, a Miskolc-nem a borsodmegyei Tapolcán, a Bogát-Radvány-nem Szerencsen, a Ludány-nem Nyitra-Ludányon, a Győr-nem Lébényen, Gutkeled-nembeli Márton ispán Csatáron, Csák-nembeli Ugryn Vértes-Keresztúron, Walfer lovag Kúszinben, az Atyusz-nem a zalai Almádon, a Bikács-nem Madocsán, a Szalók-nem Baranyában Szenttrinitáson és Okor-Mindszenten emelt új hajlékot Szent Benedek fiainak.

A század közepén megjelentek a keresztény renaissance eszmekörében kisarjadzott új szerzetesrendek első kolóniái is. A szigorú clunyi irányzat friss és életerős hajtásaként francia

földön, Citeaux (Cistercium) vadon vidékén kialakult ciszterci rendnek első csapata II. Géza korában, 1142-ben jött az osztrák Heiligenkreuzból a Tolna megyei Cikádorra. Heiligenkreuzet Henrik osztrák örgróf telepítette Morimundból Ottó fivérének, a tudós freisingeni püspöknek és történetírók buzdítására s az onnét jött szerzetesek franciák voltak néhány német noviciussal. III. Béla 1179-ben közvetlenül a francia Pontignyből hoz cisztercieket Egresre, 1182-ben Aceyból Pilisre, 1184-ben Troisfontaines-ből Szentgotthárdra és Clairvaux-ból Zircre. Pásztót 1190-ben Pilisről, az erdélyi Kercet már Imre király Egresről telepíti. Miskolc-nembeli Domokos bán 1194-ben

Heiligenkreuzról jött német szerzetesekkel alapítja Kedhelyt, más néven Borsmonostorát. Az első ciszterci házak keletkezésével egyidőben a Reims melletti Pratum monstratumból (Prémontré) kirajzó prémontréi kanonokok rendjét egyházi és magánföldesurak telepítették Magyarországra. Mendingi fehérvári prépost 1178 táján hívta be a lotharingiai Valroiból a garábi konvent első lakóit. Nem sokkal utóbb népesítették be ugyancsak Valroiból jött szerzetesek a Valkó megyei Nagyolasz mellett a szentkereszti kolostort s a század végén már a türjei és váradelőfoki prépostságok is fennállottak. III. Béla idejében kapott prémontréi lakókat a Hont Pázmány-nemzetség bozóki kolostora is,

hol a bencések nem tudtak gyökeret verni. A „fehér papokkal” – ciszterciekkel és prémontréiekkal – egyidőben jöttek az országba a keresztes hadjáratok idején Jeruzsálemben katonáskodó lovagrendek első kolóniai is. A fehér köpenyre hímzett vörös keresztről „vörös barát”-nak nevezett templomos lovagokat III. István juttatta földbirtokhoz horvát földön és Szlavóniában. Rendházul a vránai régi bencéskolostort adta át számukra. Már előbb, II. Gézától kapott Esztergomban szép birtokadományt a Johanniták, vagy – mint nálunk nevezték – az ispotályosok katonáskodó és betegápoló rendje. Eufrozina királyné Székesfehérvárott emel számukra rendházat. A szentkirályi és

fehértvári konventek az uralkodó és hívők adományából rohamosan gyarapodnak s III. Béla korában már Budafelhévizen, Táton, Szokolyon vannak fíókegyházaik s a zalamegyei Túskefzentpéteren és Pécfsvárad mellett Szentjánofon új konventek keletkeznek. A század végén Szent Lázár rendjének bélpoklofokat ápoló szerzetesei is megjelennek s efergomi házukban gondozzák a keresztes hadak nyomán terjedő borzasztó betegség szerencsétlen áldozatait.

A nagyvagyonú, úri renddé fejlődött, világiasan élő bencésekkel szemben az új rendek a szerzetesi egyszerúséget és elvonultságot, az igazi alázatot és áhítatot képviselték. A ciszterciek Szent Benedek hamisítatlan

hagyományaihoz visszatérve, maguk művelték a földet, irtották a vadont, termékenyítették a pusztát s a Bakony, Pilis, Fogaras rengetegeibe húzódva, addig kihasználatlan, terméketlen területeket tettek gyümölcsözővé. Gazdasági munkájuk mellett a hit terjesztésére is volt gondjuk. Nagy részük volt a keleti határon túl élő pogány és mohamedán kúnok térítésében. A prémontréi kanonokok pedig a lelkeszkedésben, missziós tevékenységben látták egyik főfeladatukat. A lelkipásztorkodástól elzárt többi szerzetesekkel szemben plébániákat, missziós állomásokat tartottak fenn s a rendalapító Norbert példájára vándorapostolokként járták a világot, a népet oktatva és hitet hirdetve. A nép körében a későbbi kolduló rendekhez hasonló-

an nagy népszerűsége tettek szert. A ciszterciek viszont minden mást felülmúló buzgóságukkal az udvar kegyét és jóindulatát érdemelték ki. III. Béla, francia felesége és fiai házipapjaiknak tekintették az egyszerű életet élő francia szerzeteseket. Közülük választották gyóntatópapjaikat, gyermekeik oktatómestereit s elhunyt kedveseiket is az ő templomaikban temették el.

A ciszterci és prémontréi rendű szerzetesek állandó kontaktusban maradtak franciaországi rendtársaikkal. Apátjaik, prépostjaik háromévenként személyesen tartoztak megjelenni a citeauxi és a prémontréi generális gyűléseken; viszont a francia anyakolostorok apátjai és prépostjai háromévenként személyesen vizitálták

egyházuk magyarországi leánykolostorait. A francia és magyar szerzeteseknek ez a folytonos, közvetlen érintkezése intenzív kultúrkapcsolatot teremtett a két ország közt. A rendházakban és a lovagrendek kolostoraiban francia szerzetesek oktatták a noviciusokat, kik közül később nem egy maga is francia földön szerezte meg magasabb kiképzését.

Ugyanez időben megindult a világi papság külföldi iskolázása is. II. Gézának a francia királlyal kötött szövetsége óta mindtöbb magyar pap megy a XI. és XII. század fordulóján kialakult párizsi egyetemre és más francia főiskolákra műveltsége kiegészítése végett. Lukács érseknek a párizsi egyetemen Gerardus a Puella volt a mestere s III. Béla korában egy-

időben négy magyar pap – Adorján prépost, később kancellár, Jakab, Mihály és a Párizsban elhunyt Bethlen kanonok – párizsi iskolázásáról tudunk.

Ezek a külföldön nevelkedett, francia műveltségű világi papok és szerzetesek a küludvarokban gyakran megforduló papi és világi követekkel s a magyar udvarba fogadott francia lovagokkal együtt a francia ízlés, a nyugati szokások, a szkolasztikus egyházi műveltség és a lovagkultúra terjesztői, meghonosítói lettek.

A királyi kápolna, majd III. Béla óta a kancellária a szellemi élet központjává lesz. Az udvari káplánok és nótáriusok közül kerülnek ki az idegen udvarokba küldött követek, a királyi

hercegek nevelői, a törvényszerkesztők, s az uralkodóház történetírói.

*

A Szent László-kori Gesta Ungarorumnak 1091-ig terjedő elbeszéléséből nemsokkal utóbb, talán még a nagy király életében rövidebb kivonat készült s ezt a XII. században többhelyütt, így Somogyváron, Váradon, Zágrábban és Székesfehérvárott is folytatták. Ezek a későbbi átírásban töredékesen korunkra jutott krónikák – a Pozsonyi Évkönyvek 1143-tól 1177-ig terjedő adatait magukban foglaló pannonhalmi feljegyzésekkel együtt – kolostori vagy káptalani termékek s ehhez képest évkönyvszerű vagy királylajstromjellegű művek

voltak. Mellettük azonban továbbélt a históriás forma is.

Kálmán és II. István korában az 1127-ik évig folytatták a *Gesta Ungarorum*ot s ez a II. István-kori folytatás lett a Pozsonyi Évkönyvek és Anonymus forrásává. II. Géza egyik papja Álmos herceg és ivadékai történetével egészítette ki elődei művét s annak Kálmán és II. István személyére és uralkodására vonatkozó részleteit ellenséges tendenciával dolgozta át. E mű terjedelmes részletei a Bécsi Képes Krónikában jutottak korunkra, míg az 1152–1167. évek eseményeivel bővült III. István-kori folytatás töredékeit a német Mügeln Henrik őrizte meg. A magyar történetírás kánonává lett *Gesta Ungarorum*ot használták forrásul a Lengyel-

Magyar Krónika néven ismert zavaros tákolmány és Szent László legendájának írói s abból merítette néhány adatát Odo de Deogilo és Viterbói Gotfrid is.

Az időről-időre írt Gesta-folytatások a mindenkori uralkodóház közelálló udvari írók művei, kik az alapforrás szellemében s annak stíluskészletét is kihasználva igyekeztek az 1091-től 1167-ig terjedő idő történetét kidolgozni. II. Géza historikusa Kálmán és Álmos viszolyának jellemzésére minden aggály nélkül használja fel I. Endre és Béla, Salamon és unokatestvérei történetének színeit, sőt eseményeit is. Önálló történeti felfogásnak és kritikának kevés nyomát találjuk ez írónál. Mégis akadt közöttük egy, aki új anyagra támaszkodva ön-

álló felfogással és egyéni íróművészettel dolgozta fel a magyar történetet.

A középkori történeti irodalomban alig találhatunk még egy művet, melyről oly ellentétes és végletekben mozgó ítéletek kerültek volna forgalomba, mint Béla király névtelen jegyzőjének *Gesta Hungarorum* című művéről. Volt idő, mikor szentírásként esküdtek „a magyar történetírás atyjá”-nak minden sorára. Később ezt a rajongó tiszteletet a legtúlzóbb skepsis váltotta fel. Anonymus művét tudákos fércelménynek, komoly tanulmányozásra alig érdemes mesének, őt magát tudatos ferdítőnek, hazug meseköltőnek, naiv szójátékgyártónak tüntették fel s – hitelét kisebbítendő – még korát is százévvvel fiatalították, IV. Béla jegyzőjét

vélték benne felismerni. Anonymusnak valóban sok a hibája és tévedése, de hibáinak forrása nem egyéni gyarlósága, hanem a kor történetírásának módszere, felfogása és törekvése. S hibái mellett ott vannak nagy érdemei, melyek kora legjelesebb történetírói sorába emelik.

III. Béla – vagy talán II. Béla – névtelen jegyzője minden jel szerint Párizsban, Nyugat-Európa akkori kulturális központján szerezte meg azt a magasabb műveltséget, amit e korban az udvari papságtól, királyi jegyzőktől és főpapoktól megköveteltek. Ott tanulta meg a szabályos betűvetés, az oklevélszerkesztés, a stilizálás művészetét; ott szerezte meg a praktikus ismeretek mellett az általános műveltség-

hez tartozó grammatikai, retorikai, történeti és más ismereteket. Ez iskolából kikerülve, mint királyi jegyző működött a magyar udvarban. Az iskolai környezet, melyből kikerült, az udvar, ahol élt és hivatásának természete korának művelt nagyvilági emberei sorába emelték. Semmiesetre sem volt kolostorfalak közt élő „barátkrónikás”. Szemben a középkor lélektelen kompilátoraival, a tények rideg felsorolásával megelégedő annalistákkal és krónikásokkal, Anonymus egyike volt a történeti források alapján dolgozó, de ezek nyers anyagát kerek szépirodalmi formába, művészi egészbe öntő gestaíróknak. Ennek a korai középkorban szokatlan, német földön később is ritka történetíró-típusnak Anonymus egyik leg-

jellegzetesebb képviselője.

Felületes vizsgálattal hajlandók volnánk egy korai renaissancehullám előjelét látni félig tudományos, félig szépirodalmi munkásságában. A klasszikus irodalom – különösen a retorikai színezés iránt hajlamos Livius – hatása félreismerhetetlen. De ez a hatás csak külsőleges és közvetett. Anonymus irodalmi mintaképei a párizsi egyetemen sokat olvasott Dares Phrygius trójai története és más hasonló regényes színezetű történeti rajzok voltak. Darest és a francia regélő történetírókat Freisingeni Ottó, az ő versfaragó epitomatora: Viterbói Gotfrid és más német írók is olvasták, de szellemi hatásuk az ő komoly és nehézkes német tollukon alig ismerhető fel. Anonymus ízlésén és stílu-

sán – a regényesség és könnyebb formák iránt már ekkor hajlamos Párizs hatása alatt – mélyebb nyomokat hagytak.

Anonymus főforrása a Szent László-kori *Gesta Ungarorum* II. István-kori folytatása volt. E mellett Szkítia leírásához egy a párizsi főiskolán s általában a főiskolákon e korban sűrűn olvasott Justinus-kivonatot, a honfoglalástörténethez pedig a Tiszavidéken élő nemzetségek szájhagyományát vagy egy ezeken alapuló régebbi művet használt fel. A *Gesta* szűkszavú elbeszélésébe, mint keretbe illesztette a honfoglalásnak a tiszai hagyományok alapján megírt részletes történetét.

Forrásait híven követte, de kritikával használ-

ta. Feltűnő a mondákkal szemben követett skeptikus eljárása. A paraszti meséket és a népénekeseket kifejezetten elítélő és lenéző tudósnak gondja volt rá, hogy a forrásában olvasott mondai részleteket megbírálja. E kritikája eredményeképpen a mondákat vagy mellőzte, vagy realizálta. A nőrablásnak Magor király legendás alakjához fűzött szép mondája helyett külföldi forrásai nyomán szárazon említi fel a Mágóg-származtatás elméletét. Lél kürtjének és a hét gyászmagyarnak mondáját mellőzi. A csodaszarvas mesés történetét egyszerű vadászkalanddá alakítja át, melyben a szarvas nem tűnik el, hanem az üldöző Bors nyilainak áldozatává lesz. A fehérló-mondában a mondai lóajándékot 12 lóból, 12 tevéből, 12

kún fiúból, 12 ruthén leányból, értékes prémekből és drágaságokból álló fejedelmi ajándékkal helyettesíti.

Az ősi mondákban népünk szellemi életének korunkra jutott emlékeit vizsgáló tudósok szemében eljárása barbár tudatlanságnak tűnik fel, holott az ő korában, a hiszékenységre hajló, csodás és mesés dolgokat való tényként tárgyaló, kritikátlan történetírók korában valósággal üdítően hat ez az önálló főre valló, tudós racionalizmus.

Kritikájának fejlettségét, rendszeres gondolkodását és alapos ismereteit bizonyítja a honfoglalás történetének földrajzi és stratégiai szempontból tökéletes kidolgozása. Önálló kritikája

sodorta a középkori történetírókat általában jellemző tévedésekbe is, melyek közül legfeltűnőbb a néprajzi anakronizmusra való hajlandósága.

A korabeli viszonyok hatása alatt kúnnak mondja Ed és Edömén Ruthéniában csatlakozó kabar népét és Erdélybe helyezi át a XI. századi Gesta dunántúli olaszait (blasii) s ugyanezeket *pastores Romanorum* néven Dunántúl is szerepelteti, holott a kúnok a honfoglalás korában még valahol az Uralon túl, az oláhok lent a Balkánon éltek s csak a XI. század második felében a besenyők bukása után jöttek azok a Don-Dnyeper vidékére, emezek az Al-Duna és Kárpátok közt elterülő havaselvi földre.

Történeti felfogás tekintetében is önállósította magát forrásaitól. Műve csonkán maradt ránk s így a keresztény királyok koráról alkotott felfogását nem ismerjük. Annyit azonban e csonka műből is megállapíthatunk, hogy Anonymus más ideálokért lelkesedett, mint a Szent László-kori író. Büszkén emlegeti a pogány foglalóősök, Árpád fejedelem és kemény vitézei nagy tetteit, valóságos hősköteménnyé színezi ki forrása szűkszavú elbeszélését. És nem tud magába fojtani egy-egy megelegedett, dicsékvő felkiáltást, mikor e hőstettekről írva, megelevenednek lelki szemei előtt a dicső elődök nagy vitézi cselekedetei. Az ő hőse nem a „kegyes király”, hanem a lovagkori irodalom remekeiben megénekelt rettenthetetlen harcos.

A világverő szkíták „kemény ivadéká”-t, a félvilágot bekalandozó, minden népet legyőző honfoglaló magyar vitézt énekelte meg, saját kora felfogását éppoly híven fejezve ki, mint Szent László-kori előde tette a maga korában.

Tudós törekvéseinél nem volt kisebb írói ambíciója. Párizsi tanulmányai, irodalmi olvasmányai s a magyar udvarban érvényesülő franciás ízlés hatása alatt művét kerek művészi formába igyekezett önteni. E törekvését megvalósítandó, a forrásokból megismert tényekhez személyi jellemrajzokat, csataképeket, szertartásos beszédeket komponált, más írók műveiben – így Dares trójai történetében, a *Gesta Alexandri Magniban* és a *Gesta Ungarorum* XI–XII. századi részleteiben talált szí-

nes leírásokat néha szószerint, máskor értelembe követve.

Módszerén felismerhető a lovagkori irodalom hatása. Emlékeztet a lovagköltők és a lovagkori regényes gesták íróinak módszerére, akik habozás nélkül vegyítik össze korban egymástól távol álló történeti események részleteit; de mégis lényegesen különbözik attól. Anonymus tartózkodott a későbbi korok eseményeinek és személyeinek, történeti tényeknek a megelőző korba való tudatos áthelyezésétől. Írott és szóbeli forrásainak – a Gestának és a tiszavidéki hagyománynak – felfogásához, ténybeli adataihoz, sőt ahol lehetett, szószerinti szövegéhez is híven ragaszkodott. Amit hozzátett, az csak az írott forrásokból és hagyományból

megismert történeti személyek, tények és események jellemzésére, színezésére szolgáló sallang, a való események történeti magva körül csoportosuló, azokat részleteseményekre bontó írói frazeológia. Nagyon tévednénk, ha ez irodalmi hatás alapján Anonymus művét a lovagkori költeményekhez és regényes történeti művekhez hasonló regényes munkának tartanók.

Béla király névtelen jegyzője kora egész tudományos fegyverzetével és íróművészetével felkészülve fogott a magyar történet új feldolgozásához. Törekvése igazi és őszinte tudós törekvés volt, melyről maga tájékoztat műve prológusában, midőn kifejti, hogy barátja és egyetemi tanulótársa kívánságára Dares Phry-

gius trójai története és más művek mintájára írja meg Magyarország királyai és nemesi genealógiáját, a hét magyar kijövetelét Scythiából és hódításukat s e feladatát „a parasztok hazug meséinek és a népénekesek csacska énekeinek” mellőzésével, „az irományok biztos fejtegetése és a história magyarázata” útján igyekszik megoldani. A maga elé tűzött feladatot becsülettel oldotta meg. Műve – ha vannak is hibái – a kor színvonalán álló komoly tudós munka. Mint irodalmi mű, így csonkán is egyike a középkori latin történetírás legszebb, legkerekebb alkotásainak. Anonymus komoly történettudós és jó tollú, művészi érzékű író volt, e szavak XII. századi értelmében. Ezekből a korában jeles erényeknek tar-

tott tulajdonságaiból következnek hibái, melyeket annyiszor és oly nagy mértékben túlozva vetettek szemére.

Béla király névtelen jegyzőjével és az 1192. évi szenttéavatás alkalmával írt Szent László-legendával zárul a magyar nemzeti történetírás első korszaka, melyet Szent László udvari papja nyitott meg Gesta Ungarorum című művével. Szent Lászlótól III. Béláig valamennyi királyunk udvarában ott találjuk a középkor nagy uralkodói mellől sohasem hiányzó udvari történetírót. S ezek a történetírók, különösen Szent László udvari papja és Béla király jegyzője méltó társai a középkor legjobb historiaíróinak. Tárgyi megbízhatóság dolgában mögötte maradnak a történeti eseményeket szára-

zon feljegyző, unalmas krónikásoknak és évkönyvíróknak, de erős írói egyéniségek s hű kifejezői koruk felfogásának és a XII. századi magyar királyi udvar francia kultúrhatás alatt kialakult irodalmi ízlésének.

Munkásságuk, egybevetve avval az eléggé nem hangsúlyozható körülménnyel, hogy a hazai kolostorokban a Németországban divatos, partikuláris jellegű évkönyv- és krónikaírás szokása sohasem tudott mély gyökeret verni, világos cáfolata annak a sokszor hangoztatott feltevésnek, mintha az Árpád-kori magyar kultúra a német kultúra függvénye volna. Kétségtelen, hogy a XI. század elején intenzív kultúrhatások érvényesültek, aminthogy történetünk későbbi századaiban is sokszor termékenyítette

meg a magyar talajt a német szellemből idesugárzó erő. De voltak történetünknek hosszú korszakai, mikor a német hatás mellett s azt háttérbe szorítva, közvetlen érintkezésbe kerültünk a francia és olasz kultúrával. Ezek a nyugati – német, francia és olasz – összetett kultúrhatások alakították át az ősi pogány magyar kultúrát s ezek felvétele adott módot a magyar szellemnek, hogy a nyugati kultúrákkal sok ponton érintkező, de mégis individuális, sajátos nemzeti műveltségét kialakítsa. Ennek a nyugati kultúrelemeket magába szívott keresztény magyar műveltségnek voltak irodalmi téren első érett gyümölcsei a XII. századi királyok udvari történetíróinak munkái.

Az egyház lelki hatalmával és kulturális erejével arányosan növekedett a XII. században gazdasági ereje. A magyar egyházat már alapítója nagy fekvővagyonhoz juttatta s ez a vagyon két század alatt királyok és buzgó hívek adományából folytonosan gyarapodott. A kor gazdasági viszonyaihoz képest szolgákban, szabadosokban, adózó és hűbéres szabadokban kifejezett vagyon azonban szét volt szórva szerte az országban. Ugyanannak az egyházi birtokosnak egymástól távol eső falvakban és vidékeken voltak népei, barmai, jövedelme. A szétszórt helyzet lehetetlenné tette a célirányos kezelést és hatalmi szervezkedést, sőt a birtokállagot is veszélyeztette. A főpapok, kolosto-

rok és káptalanok ezért birtokaik meg-
rögzítésére, majd kikerekítésére, kitagosítására
törekcsenek. Új adomány, csere, vásárlás, sőt
fogalás útján is megszerzik a népeikkal falu-
közösségben és szomszédtságban élő királyi és
magánföldesúri népek tulajdonát; zárt birtok-
testekké formálják szétszórt birtokaikat. Ezt a
folyamatot szemléltetik a XII. század eleje óta
mindsűrűbben feltűnő urbariumszerű birtok-
összeírások. Szent László pannonhalmi konsk-
ripcióját és a királyi népek Kálmán-kori össze-
írását nyomon követik a veszprémvölgyi, dö-
mösi, bozóki, bakonybéli, fehérvári, pécsi és
más egyházak királyi megerősítéssel hitelesí-
tett összeírásai, melyeket azután a XIII. szá-
zadban az új szerzeményeket is felölelő újabb

összeírásokkal pótolnak. Az egyházi nagybirtok kialakulásának folyamata a XIII. század elején már befejezéshez jutott s ez a területileg is megszervezett – részben királyi adományból, más részben azonban a hívők adományából és vásárlás útján szerzett birtok lett a magyar főpapi rend katonai erejének, politikai hatalmának és kiváltságos helyzetének gazdasági alapjává.

A gazdasági hatalom növekedése természet-szerűen vonta maga után a főpapságnak közjogi értelemben vett országos renddé fejlődését, ami a XIII. század elején következett be, de tünete már félszázaddal előbb jelentkeznek.

A főpapi rend kialakulásával egyidőben meg-

indul a rendi társadalom többi osztályának kialakulása is. A birtokos nemesség két rétegét – a honfoglaló szállásbirtokosokat és a királyi tisztviselőket, adománybirtokosokat – elkülönítő válaszfal már a XI. század végén ledőlt, mikor Kálmán a Szent Istvántól származó adománybirtokot a szállásbirtokkal jogilag egyértékű, ágról-ágra öröklődő nemzetségi birtoknak ismerte el. A XII. században az indigena-nemzetségek száma egyre növekszik. Az idegen királynék kíséretében és politikai okokból magyar földre jött lovagok és vitézek – így II. Géza korában Gotfrid és Albrecht német vitézek, a Korogyiak őse: Fülöp, a Héderváryak ősei: Hedrih és Wolfger, III. István idejében a Buzád- vagy Hahót-nem ősei és Gotfrid, a Gi-

létfiek ősapja, III. Béla korában a Kökényes-Rénold- és Becse-Gergely-nemzetség, valamint a Zsámbokyak francia ősei – a királyi udvarban tárt ajtókra találtak s ha hűségüknek bizonyosságát adták, hamarosan birtokadományhoz, tisztségekhez jutottak. Családjuk a magyar nemzetségek számát szaporította, mert a XII. századi jogszokás Kálmánnak a későbbi királyok adományait az egyeneságra korlátozó törvényes rendelkezését is hatálytalanította. Az indigenák nagybirtokos ivadékai a foglaló nemességgel összeházasodva és elvegyülve, a régi magyar nemzetségekhez hasonló vérségi közösségeket formálnak. Adománybirtokukat nemzetségükben ágról-ágra öröklődő vagyonként élvezik s maga a király is elismeri e jog-

szokás kötelező erejét. II. István kénytelen eltérni, hogy az indigena adománybirtokosok ivadécai Hont-Pázmány-nembeli Kozma vezetésével megtagadják a külső háborúban való részvétel minden adományost nyilvánvalóan terhelő kötelezettségének teljesítését. II. Béla a nemzetségi birtokjog alapján bírálja felül és erősíti meg a Péter korában bevándorolt Gut-Keled-nemzetség egyik tagjának birtokadományát és monostoralapítását. A honfoglaló és adományos nemesség nagybirtokú ivadécai a birtokos nemesek – *anobiles* – egységes osztályában forrottak össze s vagyonban meggazdagodva, mindinkább elkülönülnek a szegényebb szabadoktól.

Kisbényi oszlopfő.

Medvevadászatot ábrázol magyaros típusú alakokkal, primitív kivitelben, de élénk megfigyelőerővel. Az 1200 körül épült bényi prémontrei prépostsági templom nyugati karzatának egyik féloszlopát díszíti.

A nagybirtokos nemesség lassú kialakulásával, a későbbi főnemesi rend első csiráinak jelentkezésével párhuzamosan kezdenek kibontakozni a későbbi köznemesi osztály körvonalai is. Az adománybirtokos királyi *milesek* és *ministerek* kishűbéres osztálya, az alsóbb rétegekből és az elszegényedett nemzetségtagok

sorából „a király házába, udvarába” – mint a hivatalos formula mondja: *in domo vel in aula regis* – befogadott új elemekkel gyarapodva, a király zászlaja alatt hadiszolgálatra kötelezett *servientes regis*, vagyis „királynak szolgáló” kishemesek népes osztályává sűrűsödik. A királyi serviensek szabadsága nemesi szabadság volt, de mégis különbözött a nemzetségi szervezetben élő nemes urak teljes szabadságától. Hadikötelezettségük a magasabbrendű nemesekéhez hasonlóan személyes természetű volt, nem birtokhoz kötött. Osztályuk hűbéres eredetét mégis elárulja *serviens*, vagyis „szolga”, „szolgáló” nevük és öröklési joguk. A nemzetség keretében ágról-ágra öröklődő nemesi

birtokkal szemben a királyi serviensek két-három ekeföldes birtoka – mint korábban minden adománybirtok – csak egyeneságon öröklődött s fiörökös hiányában a leánynegyed kihatása mellett visszaháramlott a királyra. Ezt az állapotot csak az 1222. évi Aranybulla szüntette meg, mikor a fiörökös nélkül elhalt királyi servienseknek szabad végrendelkezési jogot adott s végrendelet nemlétében az oldalági rokonok törvényes öröklését állapította meg. Az öröklési jog eltérései még éles határvonalat húztak a nemzetségi jog szerint élő birtokos nemesek és a királyi miniszterek vagy serviensek közt, kik a királyi és zsinati ítélszék elé járuló nagybirtokosokkal szemben a megyés ispánok

bírói hatósága alá tartoztak.

Jobban megőrizte hűbéri jellegét a várkatonaság intézménye. A XI. századi *militēs castri* utódai, a „várjobbágyok”, bár a személyes szabadság minden kellékével rendelkeztek, a várbirtokból bírt földjükhöz kötött szolgálatuk révén királyi hűbéresekként voltak s a várispánok közigazgatási, bírói és katonai hatósága alá tartoztak. De már a XII. században megindult a köznemesség felé való fejlődésük lassú folyamata. Első mozzanata a katonai és szolgálati érdemeken alapuló fokozatos vagyonosodás, a vártól független adománybirtok, serviensi és nemesi birtok szerzése volt. Különösen kiemelkedő szerephez jutottak az országos szervezetbe később bekapcsolt határvidéken.

A királyság végleges határait s vele a királyi gazdaság keretét Szent László és Kálmán állapították meg, de ezt a keretet a XII. századi királyok töltötték ki. A királyi gazdaság az egyházak és ritkábban világiak javára többnyire addig lakatlan és műveletlen területeken tett adományok dacára is folyton gyarapodott. Mindtöbb és több addig kihasználatlan, szűz terület került művelés alá. A folyóvölgyeken előbb királyi földesuraság alá tartozó pásztorok, majd a szomszédos megyék várjobbágyai közül kitelepített s hűbéres szolgáltatásokra kötelezett földműves magyar kisbirtokosok hatoltak Zólyom, Szepes, Sáros, Bereg, Bihar, Erdély és Szlavónia rengetegeibe. A határvidék folyóvölgyeinek fűben gazdag területén állatok

ezrei találtak élelmet, ellátást. A rendszeresen irtott erdőterületen virágzó földművestelepek keletkeztek. Bár a szomszédos birtokos nemzetségek itt-ott behatoltak a határvidékre s lassú térfoglalással igyekeztek ott vagyonukat gyarapítani, ősfoglaló nemzetségek nem éltek e vidéken s az adománybirtokosok is csak a XIII. században kezdenek sokasodni. A társadalom vezető eleme a várjobbágyok katonáskodó rétege lett és maradt a XIV. századig. Míg az ország szívében a királyi serviensek lettek a köznemesi osztály törzsévé, itt a várkatonák – az erdélyi és szlavóniai várjobbágyok, a szepesi tízlándzsások és a zólyomi, túróci, liptói jobbágyfiúk társadalmából sarjadt ki a köznemesség. Ez a

várjobbágysorból felfelé törekvő magyar kisbirtokososztály szervezte meg és kapcsolta be Felsőmagyarország és Erdély határvidékeit a magyar királyság gazdasági organizmusába. Mellettük a nyugatról bevándorolt telepések vették ki részüket a gazdasági kultúrmunkából.

A magyar királyság nagy gazdasági problémája kezdettől fogva a népesség számának gyarapítása volt. Királyaink Szent István óta német, francia, olasz és bizánci földről igen sok a gazdasági viszonyok kedvezőtlen alakulása miatt kivándorló földműves és pásztorkodó népet telepítettek az országba. Ez a folytonos bevándorlási folyamat a XII. század derekán ért tetőfokára, mikor a második keresztes hadjárat alkalmával hazánkon átvonuló német és francia

hadak révén híre kelt, hogy Magyarországon mennyi kihasználatlan, művelésre alkalmas föld van s mily szívesen látják az idegen telepest. II. Géza korában a Rajnavidékről és Flandriából szászok, moseli frankok, flamandok és vallonok egész serege költözött magyar földre. Egyik nagy telepesraj Erdélynek a Maros és Olt közt elterülő részében, a Királyföldön lelt új otthonra a székelység és a fogarasi havasokon át már félszázad óta lassan beszivárgó oláh pásztorok szomszédságában. Egy másik nagyobb német telepes raj nemsokkal utóbb a szepesi erdőségben telepedett meg. Mindkét telepes csoport saját régi jogszokásainak megfelelő, kiterjedt kiváltságokat kapott s mint a

vármegyei hatóság alól kivett néprétegek vetették alapját későbbi önkormányzatuknak, a szepesi és erdélyi szász jognak. *A teutonici, alemanni*, magyarul „sváb” néven szereplő délnémetekkel szemben *saxones*, vagyis „szász” néven emlegetett szepesi és erdélyi németek telepein kívül igen sok kisebb vendégtelep keletkezett szerte az országban. Legtöbb volt e vendégek, *hospesek* közt a német, de jöttek nyelvükről *latini*-nek, magyarosan „olasz”-nak nevezett rajnai franciák, vallonok, itáliai olaszok, kiket a többi „olasz”-tól megkülönböztetendő *lombardi, italiani*, magyarosan „talján” néven emlegetnek. És jöttek szórványosan cseh, lengyel, orosz, horvát telepések is

Magyarországra. E telepések túlnyomórészen földműves parasztok voltak, de iparos- és kereskedőnépség is akadt köztük. Ezek – többnyire lombardok és németek – a királyi, püspöki székhelyeken és forgalmas helyeken: Esztergomban, Fehérvárott, Budán, Pozsonyban, Győrött, Zágrábban, Nagyolaszon telepedtek meg. A városi elem számát gyarapították az egyre sűrűbben bevándorló zsidók és izmaeliták is. E városiak hospesek lettek a későbbi városi polgárság magvává, míg földműves honfitársaik a XIV. században – a városi szabadsággal rokon territoriális jog szerint élő erdélyi és szepesi szászok kivételével – a többi földesúri hatóság alá tartozó közsabaddal

együtt a jobbágyosztályba olvadtak be. A kelet és dél felől beszivárgó nomadizáló, állattenyésztő népelemeket – besenyőket, úzokat, kúnokat és oláhokat – viszont többnyire a határvidékre telepítették és a székelyekhez hasonlóan határvédelmi szolgálatra alkalmazták. Ezeknek az Árpád-kori betelepüléseknek emlékét őrzik Németi, Olaszi és Wallendorf, Csehi, Polyán, Lengyel, Horváti, Oroszfalu, Besnyő, Uzon s más hasonlónevű falvaink.

A katonáskodó és adózó, földbért fizető népelemek mellett a szolganépség száma is megnövekedett természetes szaporodás, hadifogolyszerzés és vásárlás útján. Különösen szláv telepések kerültek ezúton nagyobb számban az

országba cseh, morva, lengyel és orosz földről, kik azután – aszerint, mely vidékre települtek – a felvidéki tótságba vagy az alföldi magyarságba szívódtak fel.

A királyi birtokon már megindul az úri szolgáltatások természete és a kötelezettségek terhe szerint számos rétegre tagolódó szabados és szolganépség egységesítésére irányuló s a jobbágyosztály kialakulásával két század multán befejezéshez jutott folyamat. A királyi magán-gazdaságban élő udvarnokok udvari szolgálata és háziipari szolgáltatásai elvesztik jelentőségüket, mert a fényűzés, udvari pompa emelkedésével az udvar ízlését és igényét nem elégíthetik ki. Az ipari cikkeket a székvárosokban letelepedett hivatásos iparosok és kereskedők

útján szerzik be. A hetes cselédséget állandó udvari cselédség váltja fel. Csupán azokra a szolgáltatásokra tartanak továbbra is igényt, melyek a változott viszonyok mellett is az udvartartásba illeszthetők. Az ily szolgálatra kötelezett rétegeket – a királyi táraikat őrző, a begyűlt terményeket gondozó s később pénzügyi funkciókat is teljesítő tárnokokat, a lovászokat, pohárnokokat, étekhordókat – kiemelik az udvarnokok közül és szolgálatuk természetete szerint csoportosítják. Élükre III. Béla korában francia szokás szerint magister címet viselő udvari főtisztok kerülnek: a tárnokmester, lovászmester, pohárnokmester, étekhordómester. A többi udvarnoknépség terményhányaddal adózó földművesosztálya

alakul át. Gazdasági igazgatásuk élén II. István óta a királyi udvarispán – *comes curiae regis* – áll, mint a nádor állandó helyettese. A nádorispánt e korban már teljesen leköti az országos kormányzat, a hadügy és bírászkodás s a törvénykezési ügyek elszaporodásával az udvarispán hivatala is mindinkább bírói tisztté alakul át. A mezőgazdasági munkával és szolgáltatással tartozó többi udvarnokot területi körzetenként egy-egy udvarnokispán alá rendelik. A periferiák bevonásával hatalmasan megnövekedett udvari gazdaság keretében a vármegyék erős katonai színezetét nélkülöző, zárt területi egységet alkotó gazdasági szervek alakulnak ki, aminők a pilisi, bakonyi, zólyomi, szepesi, beregi,

pozsegai erdőispánságok s a csallóközi és csepel-solti udvarnokispánságok. Az udvari gazdaság decentralizációjával és új szervezetének kiépítésével a XI. század perszonális kapcsolatokon alapuló gazdasági szervezete a királyi birtokon is helyet ad a területi kapcsolaton nyugvó birtokszervezetnek. A gazdálkodás kerete itt is, mint az egyházi birtokon, a kikerekített, zárt területi egységet alkotó földbirtok lesz, ami egy század múltán szükségképen vonta maga után a személyi kapcsolatokon épült királyi várbirtokszervezet bomlását s a közigazgatás és nemesi társadalom területi szervezkedését, a zárt földrajzi egységet alkotó nemesi vármegye kialakulását.

A XI. század különféle elemekből összetett, heterogén társadalma a XII. században jogi és gazdasági értelemben homogén társadalmi osztályoknak adott helyet s megindult az osztályok országos renddé fejlődése is. Legvilágosabban látható, szinte teljesen kialakult már a főpapi rend. Feltűnnek a főnemesi és köznemesi osztályok, a nemesi rend körvonalai és mellettük kibontakozni látjuk a polgári osztály és az egységes jobbágy-parasztosztály első csi-rait is. Nagy és mélyreható átalakulások előjelei tünedeznek fel, de politikai hatásuk még nem érezhető. A gazdasági és társadalmi viszonyok változása még miben sem érintette a patrimonális királyság erős központi hatalmát.

*

A királyi birtok gyarapodásával s a nép szaporodásával egyenes arányban nőtt az államháztartás, illetőleg a vele egyértelmű királyi háztartás jövedelme. Az államháztartás még a XII. században is a királyi dominiumokon nyugodott. Az ország közigazgatásának és hadseregének fenntartása közvetlenül semmi terhet sem rótt a kincstárra. A királyi hadsereg zömét a várkatonák megyei zászlóaljai s az adománybirtokosok, serviensek, katonáskodó telepések – székelyek, besenyők – királyi vezérlet alatt harcoló csapatai alkották. Ezek zsoldot, fizetést nem kaptak. A várföldből élvezett hűbérbirtokuk vagy adománybirtokuk révén voltak szolgálatra kötelezve. Csak háborús ellátásra tarthattak igényt, amit az ország területén be-

szállásolás, külföldön zsákmányolás és sarc útján szereztek meg. A nagyobb adománybirtokosok vitézeit maguk a földesurak látták el. A vezérek – a nádorispán és várispánok – katonai, bírói és közigazgatási funkcióikért külön fizetést nem húztak. A királyi birtok jövedelméből őket illető harmadrész busásan pótolta a későbbi korok fizetését. Az alacsonyabbrangú tisztek pedig – a hadnagy, várnagy és a többi – ispánjaiktól kapták fizetésüket, illetőleg bizonyos hányadot azok jövedelméből. Csupán az udvartartás s a vele kapcsolatos külpolitikai természetű kiadások, majd később a zsoldos sereg tartása terhelték a kincstárat. Ezek a kiadások a XII. században az udvartartás fényének és a hódító politikának kibontakozásával,

másrészt II. István óta állandó zsoldosok tartása miatt rohamosan emelkedni kezdtek. A magángazdasági terményjövedelmek mellett mindtöbb aranyra, ezüstre, készpénzre volt szükség s királyaink ezt a regálék jövedelmének fokozásával szerezték meg. A királyi felségjog alapján szedett regálejövedelmeknek korábban alig volt az államháztartásban szerepük és jelentőségük a várbírtok és udvari gazdaság terményjövedelme mellett. A regálejogi illetékek – a pénzváltási haszon, vám, rév- és vásárpénz, közsabadok fejadója – eredetileg a pénzverés, vásártartás, út- és révfenntartás, idegenvédelem felségjogainak gyakorlásával kapcsolatos költségek fedezésére lévén

rendelve, jövedelmük is nagyon csekély volt. A fényűzési igények és hadügyi szükségletek emelkedésével azonban királyaink nyugati mintára finansiális célokra kezdik kihasználni, pénzügyi regalitássá fejlesztik a regálejogokat.

Elsőnek a pénzverési felségjog alakult át pénzügyi regalitássá. Intenzív kihasználása már a XI. század derekán megindult s e század végén rendszeressé lett. Az uralkodók kétévenként, majd II. Béla óta évenként új pénzt bocsátottak ki, melynek forgalmi értéke napról-napra csökkent s egy év múltán a forgalomból kiküszöbölve, 50%-os váltási díjjal terhelve, félértékben került kényszerbevéltásra. A pénzváltási díj illetékből ellenszolgáltatás nélkül fizetett terhes adóvá alakult át. Az új adó – a *lucrum*

camerae, vagyis „kamara haszna” jövedelmének fokozására már II. István, de különösen II. Béla, a pénz súlyát és ezüsttartalmát is csökkentette. A fokozatos pénzrontás eredményeként a magyar pénz színezüsttartalma alig negyedszázad alatt egytizenkettedrészre, Kálmán utolsó és II. István első dénárainak 0,3991 grammos színezüst súlyáról 0,0327 grammra, értéke – aranykorona értékben számítva – 13 fillérről 1 fillérré csökkent. A nagyarányú pénzrontással lényegesen megnövekedett a kincstár pénzverési haszna, de viszont a pénz hitele elveszett, forgalmi értéke devalválódott. Az elértéktelenedett királyi pénz helyett súly szerint mért veretlen ezüstöt kezdtek fizetési

eszközül használni s a veretlen ezüst valuta uralma a pénzváltási jövedelem csökkenésére vezetett. II. Béla kincstára – következetes pénzrontási műveleteinek tanusága szerint emiatt sokszor küzdött pénzzavarokkal, de II. Géza újra helyreállítja a pénzügyi egyensúlyt. A pénzlábat megjavítja s 0,144 g színezüstöt tartalmazó, 5 aranyfillér értékű denárokat hoz forgalomba. A valutának mintegy húszévi stabilitása után III. Béla a fokozatos pénzjavítás útjára tért s uralkodása végén már 0,456 gramm színezüsttartalmú, 15 aranyfillért érő jó ezüsből vert denárokat hozott forgalomba. A királyi pénz hitelének helyreállításával újra megszorodott a kamara hasznából befolyó jövedelem.

A külföldi telepések bevándorlása nyomán gyarapodott meg a szabad parasztoktól, telepe-sektől szedett fejadó, a „szabad denárok” s a Szlavóniában divatos *marturina*, a „nyestbör-adó” jövedelme. A XII. században kezdik in-tenzívebben kihasználni a vám- és vásárregálét is. Országszerte új belső vámokat, réveket állí-tanak fel s a keresztes hadjáratok és telepítések nyomán kelt élénk forgalom új vásáros helyek felállítására vezet. A fix tételekben megállapí-tott belső vámok mellé III. Béla idejében járul az áruk egynyolcvanad értékében szedett ha-tárvám. A „nyolcvanad” fordulópontot jelöl a vámtörténetben. A belső vám illeték volt, mert fizetője ellenértéket kapott a király által fenn-tartott utak, hidak, vízi járművek és a vásári

hely használatában. A határvám egyértelmű a külföldi áruk ellenszolgáltatás nélküli megadóztatásával, mert ellenértéke fiktív; az ország területén való szabad kereskedés engedélyezéséért fizetik, ami korábban vámfizetés nélkül is elérhető volt. A vám-, rév- és vásártartás a pénzveréshez hasonlóan kizárólagos felségjog volt. A regálejogok eladományozásának nyugaton befejezéshez közeledő folyamata még nem indult meg s a Konrád császár kíséretében Magyarországon járt Freisingeni Ottó némi irigységgel állapítja meg, hogy „ily nagy területen a királyon kívül senkinek sem áll jogában pénzt verni vagy vámot szedni”. A bányaregále is kialakulásnak indult már, de az ércbányák művelése még a

királyi magángazdaság keretében történt. Csak a százados multa visszatekintő sóbányák álltak külön kamarai igazgatás alatt.

A regálejogok a XII. század végén már a dominiumokkal szinte egyértékű forrásai voltak az államháztartásnak. Jövedelmezőségükről, valamint általában Béla jövedelmeiről az angol-normann királyi ház iratai közt Angliában fennmaradt s onnét a XVII. században Párizsba került egykorú kimutatás tájékoztat. Keletkezése III. Béla második házasságával függ össze. Béla 1185-ben kérte nőül Henrik angol trónörökös özvegyét s Capet Margit új házasságával az angol király adományából származó tekintélyes angliai és franciaországi birtokról mondott le aránylag csekély, 2750 fontnyi év-

járadék ellenében. Ezért az angol udvar s ő maga is tájékozódni kívánt leendő urának vagyoni helyzete és jövedelmeinek mértéke felől.

A kimutatás mindenekelőtt felsorolja Béla országait: Magyarországot, Horvátországot, Dalmáciát és Rámát, majd az anyaország összes egyházmegyéit és a dalmát érsekségeket, mindegyiknél megjegyezve, mennyi évi jövedelmet húznak – a királyi jövedelemből nekik kijáró tized címén – a királyi udvartól. Ezután jön a királyi jövedelmek felsorolása. Jellemző, hogy a vármegyei jövedelem egyharmada is pénzürtékben van kifejezve, amiből nyilvánvaló, hogy a várispánok e korban már pénzben fizették be a hatóságuk alá tartozó terület terményjövedelmének egyharmadát, míg a királyt

illető második harmadrész a várban került tárolásra és felhasználásra. Ezt a természetben befolyt jövedelmi hányadot s az udvari gazdaság terményjövedelmét csak általánosságban említi a kimutatás, midőn elmondja, hogy „mindezekon felül a föld népe teljesen ellátja a királyt”. Értékét azonban a főpapoknak kifizetett tized összegéből megállapíthatjuk. A főpapok 24.100 márka ezüstöt, vagyis 1,475.697 aranykoronát kaptak a királytól tized címén. Ez összeg negyedrésze – a pénzverési jövedelem tizede – az esztergomi érseket illette meg. A kalocsai érsek 2500, az egri püspök 3000, a csanádi és erdélyi püspökök egyenként 2000, a veszprémi 1700, a pécsi és zágrábi 1500–1500, a győri és

váradai 1000–1000, a váci 700, a nyitrai 300 márka ezüstöt kapott, míg a zárai érseknek csak 500, a spalatóinak 400 márka jutott. A király készpénzjövedelme 166.000 márka ezüst volt. Terményjövedelmét – úgy látszik – 75.000 márkára becsülték, mert a papi tized címén kifizetett összeg 241.000 márka ezüst, mai pénzértékben 14,756.972 aranykorona jövedelemnek felel meg.¹ Ez az összeg a különböző jövedelmi ágak közt következőképpen oszlott meg:

A királyi magángazdaságok (udvari gazdaságok)
me

A 72 vármegye jövedelmének pénzben befizetése
(beleértve a szabad dénárokat, bányajövedelmet és a sójót)

Szlavóniából

Erdélyből

Pénzverésből

Vámok, révek, vásárok jövedelméből

Sóból

Ez összeg a leggazdagabb és legelölkelőbb
egykorú uralkodók jövedelmével vetekszik.

Oroszlánszívű Richárd angol király (1189–1199) évi jövedelme 49.000 kg színezüst volt Béla 45.000 kg ezüstjével szemben. Szent Lajos francia király magángazdasági jövedelme 1238-ban ötmillió aranyfrankra rúgott, míg Béla ily természetű bevételeinek összege a nyolcmillió aranykoronát is meghaladta. A magyar király vagyona és jövedelme tehát egy szinten állt az angol és francia királyokéval s velük együtt mindjárt a két császáré után következett.

A királyi háztartás jövedelmeinek nagyarányú emelkedése jut kifejezésre az udvar növekvő pompájában. A király köré gyűlt nemesurak még „széket vittek magukkal” s azon ülve folytattak fejedelmükkel „tárgyalásokat és ta-

nácskozásokat az ország állapota felől.” III. Béla ispánjaitól és udvari embereitől környezve „egy tölgyfa alatt ülve” ítélkezett Szene ispán kúriáján, de Esztergom vára már nyugati mintára berendezett, fényes udvar székhelyévé lett. Drágaságai még a császári pompához szokott kereszties lovagok figyelmét is megragadták. „Attila városában” – mint ekkor a mai Ó-Budát nevezik, – Csepelen, Biharban és másutt vadászkastélyok épülnek. A régi magyar élet főszórakozása, a vadászat mellett II. Géza óta meghonosodik a francia módra rendezett lovagtorna. Az apostoli kereszt hagyományos jelvényét III. Béla a bizánci császársággal való egyenrangúságot szimbolizálva megkettőzi s a kettőskeresztet, mint országos címerjelvényt,

nyugati szokás szerint pajzsba foglaltatja. A kereszt felvételének fogadalma alkalmából pedig – a kereszties vezérek szokása szerint – családi címert alapít. Az új címer vörössel és ezüsstel kilencszer vágott pajzs volt, az öt párosszámú csík közül a két elsőben három-három, a harmadikban két, a negyedikben egy jobbra haladó oroszlánnal. II. Endre a két alsó csíkot vagy pólyát elhagyta, IV. Béla korában pedig az oroszlánok is eltűnnek. Ünnepi alkalmakkor udvari tisztek, lovagok szolgálnak a király körül s meggyarapszik az udvari méltóságok száma is. A püspökök, várispánok és nádorispán mellett már a század elején feltűnik a szlavón bán és az erdélyi vajda, II. István korában a királyi udvarispán,

az országbíró őse. III. Béla korában alakul ki a tárnokmester, lovászmester, pohárnokmester és étekhordómester, a későbbi asztalnokmester új hivatala. Velük lett teljessé a királyi főtisztviselők – a későbbi országbárók, zászlósurak – testülete.

Az udvartartás kereteinek bővítésével sor került az állandó iroda, királyi kancellária felállítására is. II. Istvánig a gyér számban kibocsátott királyi okleveleket *ad hoc* megbízott egyházi személyek, Szent László óta rendszerint udvari káplánok írták. II. Béla korában a káplánok testülete, a királyi kápolna már mint állandó iroda működik a kápolnaispán tisztét viselő főpap vezetése alatt, bár rendszeres kancelláriai szervezet még nincsen. A királynak a

személyes törvénykezéstől való fokozatos visszavonulása, a társadalmi és gazdasági viszonyok változása, az okleveles bizonyítás előtérbenyomulása azonban maga után vonta az írásbeliség behozatalát. III. Béla – 1181-ben kiadott oklevelének tanúsága szerint – elrendelte, hogy minden előtte és udvarában letárgyalt ügyről és jogi aktusról írásos bizonyosság, oklevél állíttassék ki s e végből 1185-ben nyugati értelemben vett állandó hivatalt, kancelláriát szervezett. Élére Párizsban kiképzett jeles udvari papját, Adorján budai prépostot nevezte ki *kancellárnak*, kit 1190-ben Katapán fehérvári prépost váltott fel. Adorján és Katapán voltak a magyar kancelláriai praxis

megalapítói. A kancellár mellett több állandó jegyző, *notarius* dolgozott.

A királyi birtok és a jövedelmek gyarapodása szükségszerűen vezetett a katonai erő növekedésére. A vármegyei szervezet teljes kiépítése óta hetvenkét megyei zászlóalj állt mindig rendelkezésre. Az udvari sereg létszáma is emelkedett a királyi serviensek és katonaállításra kötelezett adománybirtokosok elszaporodásával. A horvát nemesség, valamint a bessenyő és úz telepések is a királyi zászló alatt hadbászallók számát gyarapították. II. István óta divatbajött a zsoldossereg tartása is. A király anélkül, hogy a nemességet hadbahívta volna, minden nehézség nélkül állíthatott harcba negyven-ötvenezer vitézt, kiknek jórésze már

nyugati módra fegyverzett páncélos lovas volt. A hagyományos könnyű lovasságot a székely, besenyő, úz és egyéb keleti népelemek képviselték.

A gazdasági és katonai erő gyarapodása egyértelmű volt a király politikai hatalmának erősödésével.

Az egyház tekintélye és politikai befolyása Kálmán óta emelkedőben volt. Utódai az investitúra kérdésében nem egyszer szembehelezkedtek a Szentszékkal, de III. Sándor pápa és Lukács érsek megalkuvást nem ismerő erélye érvényt szerzett Kálmán guastallai deklarációjának. II. Géza kevéssel halála előtt újra kötelezően kijelentette, hogy „Sándor pápa és

utódai tekintélye és tanácsa nélkül” sem maga nem fog, sem másnak nem enged püspököt elmozdítani vagy áthelyezni. III. István pedig 1169-ben apja e nyilatkozatát megerősítve, lemondott a kegyurasága alá tartozó királyi monostorok apátjainak, prépostjainak önhatalmú elmozdításáról s a megüresedett javadalmaknak világi célok és világi személyek javára való felhasználásáról is. Csupán ellenséges támadás és égető szükség esetére tartotta fenn magának a jogot, hogy püspökei beleegyezésével egyházi vagyont vagy jövedelmet igénybe vehessen.

III. Istvánnak a Szentszékkal kötött egyessége befejező mozzanata volt a fejlődésnek, melynek során a magyar egyház a világi befolyástól

független politikai hatalommá nőtt s – éppen István uralkodásának első éveiben – maga léphetett fel a megtámadott királyi hatalom védelmezőjeként. A XI. század derekán, még az egyház szorult királyi védelemre a magyarság pogányhajlandóságú rétegeivel szemben s a vallás és erkölcs védelmében a trónbitorló királlyal szembeszálló Gellért püspök áldozatául esett a lázadó pogányság haragjának. Száz évvel később a magyar egyház feje már egymagában képes volt szembeszállni az egész országot hatalmában tartó trónbitorlóval s a legitim királytól elpártolt népet a szó hatalmával térítette vissza törvényes ura hűségére. Lukács érsekben VII. Gergely, II. Orbán és III. Sándor eszméi

testesültek meg. Vele és általa lett a magyar katolikus egyház, mint az egyetemes keresztény Anyaszentegyház egyik tartománya, komoly hatalmi tényezővé. Tekintélyének mértékét világítja meg III. Béla eljárása, midőn a koronázást megtagadó Lukács érsekkel szemben nem erőszakhoz nyult, hanem a pápai szék védelmét és támogatását szerezte meg.

A főpapság, mint a királyi tanács és a törvényhozó zsinat állandó eleme fontos politikai és közjogi szerephez jutott, a király akaratát korlátozó tényezővé nőtt, de politikai hatalmának jogi elismerése még nem történt meg. A királyi hatalom intézményes alkotmányjogi korlátozásáról nincsen szó, sőt mintha némi visszafejlő-

dés tünetei mutatkoznának. Kálmán halála óta országos törvényhozó zsinatról nem hallunk. A király mellett újra csak a királyi tanács működik régi hatáskörében. Az egyház csupán egész kivételes esetekben – így a trónbitorlókkal szemben – lép fel teljes hatalommal, egyébként a tanácsban ülő püspökök útján gyakorolja befolyását. A királyi akaratnak a növekvő egyházi befolyás mellett is döntő és elhatározó szerepe volt.

Korlátlanságának, de egyben patriarkális színezetének találó képét rajzolja II. Géza kortársa, Ottó freisingeni püspök. Szerinte a magyarok a királlyal „megtárgyalják, tanácskozzák országuk dolgát”, de „mindnyájan úgy engedelmeskednek az uralkodónak, hogy nemcsak

nyílt ellentmondással izgatni, hanem még titkolt suttogással sérteni is bűnnek tartanák. Ha valaki az ispánok rendjéből a királyt legkisebb mértékben is megsérti, vagy róla igaztalanul csak egy gyalázó szót is mond, az udvartól kiküldött bármely alantas állású törvényszolga egyedül elfogja és saját hívei körében bilincsbe verve, vallatásra hurcolja. Ilyenkor a fejedelem semmiféle véleményt nem kér, mint német földön szokás, a hozzá hasonlóktól, a vádlott védelmére senkinek engedelmet nem ad, hanem egyedül a fejedelem akarata szabja meg a teendőket. Amikor pedig a király hadba akarja vezetni seregét, mindnyájan ellentmondás nélkül mintegy egy testté egyesülnek s a vitézi

rendhez tartozók csak a legsúlyosabb ok miatt mernek otthon maradni.” A Hübéri Németország fiának az is feltűnt, hogy „ámbar a királyság hetven vagy még több ispánságra oszlik, minden várból a jövedelem két része a királyi kincstárnak jut és csak a harmadik rész marad az ispánnak s hogy ebben a nagykiterjedésű országban senki sem mer a királyon kívül pénzt verni vagy vámot szedni.”

A magyar királynak ez a nyugati hűbériség korában szokatlan gazdasági, katonai és politikai hatalma volt a bázisa Szent László trónralépte óta folyton növekvő külpolitikai tekintélyének és III. Béla korában már nagyhatalmi méreteket öltő nemzetközi állásának.

*

Béla tizenhároméves gyermek volt, mikor Mánuel és III. István egyessége értelmében Bizáncba került. Elődei a magyar királyi udvar vagy vele hasonló műveltségű szláv udvarok patriarkális légkörében nevelkedtek. Salamon hatéves koráig élt a német császári udvarban. Vak Béla kolostorban töltötte gyermekéveit. Vászoly és I. Béla fiai az orosz, lengyel és cseh udvarokban élték le ifjúságukat. Béla volt az első Árpád-házi herceg, ki a világ egyik kulturális központjában, a legkiválóbb uralkodók egyikének fényes udvarában nevelkedett. II. Géza és III. István udvara után, hol Belosbán, a vitéz rác, majd az orosz anyakirálynő tartotta kezében a kormány rúdját s a maga-

sabb műveltséget Lukács érsek komor aszkéta alakja képviselte, a görög udvar fényes szertartásaival, idegenszerű erkölcsével, magas műveltségével tündöklő mesevilág képét varázsolta fogékony lelke elé. S e meseországban a barbárnak tartott idegen ifjú egyszerre az udvari élet és világpolitika központjában találta magát. Első méltóságviselője, kiszemelt örököse lett a kétezeréves világbirodalomnak. Nevelését, fegyelmezését a legjobb mesterek vették kezükbe. A hadvezetés titkaiba maga a császár és legkiválóbb vezérei avatták be. Szellemét Mánuel és francia felesége környezetében, latin műveltségű francia lovagok és hölgyek társaságában és a klasszikus latin irodalom remekein élesítette. Megismerkedett a

görög udvartartás és birodalmi kormányzat bonyolult gépezetével, az egész világot behálózó császári diplomácia ezer szövevényével. Hat évig élt abban a hitben, hogy ő lesz Mánuel örököse s felesége oldalán ő fogja viselni a világbirodalom kormányzásának minden díszét és terhét.

Béla nagyravágyó, uralomra nevelt ifjú volt, de fegyelmezett, számító ésszel és nyitott szemmel járt-kelt a világban. A nagy dicsőség és fényes jövő reménye nem szédítette el. Természetes esze, tiszta látása és reálpolitikai érzéke megóvta helyzetétől. Érezte, hogy a túlfinomult, dekadens görög udvar levegőjében neki nehéz lesz boldogulnia. Tudta, hogy sokan rossz szemmel nézik, Andronikosz

herceg nyíltan meg is opponálta az ő trónöröklését. Világosan látta, hogy a „barbár” herceg ellen kelt mozgalom kitörését csak Mánuel nagy tekintélye és erélye akadályozza. De tudott mást is, ami nem tette számára nagyon kívánatosná a császári trón birtokát. Szemébe ötlöttek a belső korhadás tünetei, s a kelet felől fenyegető nagy veszedelem felkerekedő felhői. S e tüneteket felismerve, tudnia kellett, hogy a külső látszatra oly hatalmas birodalom széthúzó erőit már csak egy fényes tehetségű, nagyerejű uralkodóegyéniesség személyes akarata tartja össze. Észrevette a nagy különbséget elhagyott hazája és új otthona közt, de az összehasonlítás nem egy tekintetben Magyarország javára ütött

ki. Ezért nem keseredett el, mikor trónigényéről Mánuel újszülött fia javára le kellett mondania. Férfias nyugalommal fogadta a változás híret, rangja hanyatlását és eljegyzése felbontását. Figyelt, tanult és okult, hogy majdan a magyar trónon értékesíthesse a császári udvarban szerzett tapasztalatait s ez az idő sokkal hamarabb következett el, mint remélhette.

III. István 1172-ben alig huszonnégyéves korában halt meg. Idehaza – mint IV. István halálakor a görög udvarban – mérgezésről rebesgettek s Mánuel, Bélát gyanúsították. Béla nem törődött a hazug híreszteléssel. Fiatal francia felesége társaságában fényes kísérettel hazajött és ellentállás nélkül vonult be Fehérvárra.

Kálmán óta először került teljeskorú és akcióképeségének teljes birtokában levő férfi Szent István trónjára. II. István, II. Géza, III. István zsenye gyermekkorban jutottak trónra, II. Béla magával tehetetlen vak ember volt. III. Béla öles termetű, délceg, szép és méltóságos tekintetű, szellemileg érett, nagyműveltségű férfi volt, telve ambícióval és jószándékkal. Népe nagy többsége bizalommal és reménységgel fogadta, de voltak, akik Mánuel kegyencét, IV. István jogutódját, magyarellenes érdekek képviselőjét látták benne. Az elégedetlenek élén Lukács érsek állt, ki a koronázást is megtagadta tőle. Vallási aggályai támadtak Bélával szemben, kinek hozzáküldött ajándékában simoniát látott. Maga Eufrozina anyakirályné is

kisebbik fiát, Géza herceget szerette volna a trónon látni, melyre való igényét Béla – felfogásuk szerint – elvesztette.

Béla nem szállt szembe, nem erőszakoskodott a nagytekintélyű és szentéletű főpappal, mint egykor II. László és IV. István tették. A szentszékhez fordult s hitéről tanuságot téve, kérte a koronázás elrendelését. Sándor pápa megbizonyosodván az új király hűségéről, fel is szólította Lukácsot a koronázásra, mikor pedig ő tovább is vonakodott, az esztergomi érsek koronázási jogának sérelme nélkül a kalocsai érseket bízta meg a szertartás végrehajtásával. A koronázás 1173 elején történt meg s III. Béla (1172–1196) ugyanekkor megerősítette az esztergomi érsek koronázási jogát és bölcs tapin-

tatával, pápapárti politikájával magát Lukácsot is sikerült megnyernie. A nagy aszkétát még 1181-ben is környezetében találjuk a többi országnagyok sorában.

III. Sándor és Barbarossa Frigyes harcába Béla közvetlenül nem avatkozott be, de segítette II. Szobieszláv cseh herceget és Adalbert salzburgi érseket, német földön a pápa főhíveit is – mint III. Ince pápa 1204-ben Imréhez írt levelében kiemeli – mindig hű maradt a pápai székhez. Ezt annál könnyebben tehetette, mert a bizánci kör, melyből hazakerült, maga is az egyházi unió alapján állt, felesége családja pedig a pápa legjobb hívei közé tartozott.

Lázadó öccsével szemben erélyesen lépett fel.

Édesanyjukkal együtt elfogatta s Mánuel szí-
vességéből Barancs várában őriztette. Onnét
menekültek néhány jó hívük társaságában
Ausztriába. Henrik herceg és leánya, III. Ist-
ván hazatért özvegye, szívesen fogadták a me-
nekülőket s az ifjú Lipót 1174-ben nőülvette
Ilona hercegnőt, Géza és Béla testvérhugát.
Béla hiába követelvén öccse kiadatását, 1176-
ban II. Szobieszláv cseh herceg (1174–1178)
társaságában Ausztria ellen portyázó hadjáratot
indított, de eredmény nélkül. A következő év-
ben azonban Géza cseh földre menekült s Szo-
bieszláv – Álmos herceg unokája – kiadta
bátyjának. Béla újra elzáratta, anyját görög
földre üzte, hol apácakolostorban végezte éle-
tét.

III. Béla kezdettől fogva a béke jegyében uralkodott. Nevelőapjának oktalan és eredménytelen háborúskodása eléggé megtaníthatta a béke áldásaira. Igyekezett is azokat országa számára megszerezni. Szobieszlávval kötött barátsága ugyan két sógorával, Frigyes cseh (1178–1189) és V. Lipót osztrák (1177–1194) hercegekkel, sőt a császárral is ellenséges viszonyba sodorta, de háborúra nem került sor. Szobieszláv halála után pedig megtörtént a kibékülés, amit Barbarossa Frigyes és Béla kisgyermekük kölcsönös eljegyzésével pecsételtek meg. Csupán Velencével kellett folyton küszködni. A dalmát városok – Spalato, Trau és Sebenico – Mánuel halála után, ki Béla dalmáciai örökségén élete fogytáig rajta tartotta ke-

zét, 1180 végén kardcsapás nélkül hódoltak meg a tengerpartra küldött Farkas nádor seregének s követte példájukat Zára is, Velence zászlaja alól a magyar korona védelme alá húzódva. Velence hajóhada a következő években többször is megkísérelte visszafoglalását, de kísérletei megtörték a zárai vár erős magyar őrségének és Dénes bánnak, „a tengermellék kormányzójának” – III. István egykori hadvezérének – éberségén. A harmadik keresztes-hadjárat alkalmával kötött fegyverszünet két évre véget vetett a háborúskodásnak. 1191-ben újra kitört a harc, ismét Velencének hozva vereséget. Nem járt sikerrel két évvel később Dandolo Henrik doge támadása sem. Kalán pécsi püspök, Horvát- és Dalmátországok kor-

mányzója véresen visszaverte. A tengerparti városok Horvátországgal együtt a magyar király kezén maradtak. 1194-ben Imre király, Béla idősebb fia s már 1182 óta megkoronázott utóda, vette át a két tartomány kormányzatát. Mellette Bors-nembeli Domokos viselte a báni tiszteletet. A magyar uralom ezidőben már mély gyökeret vert Dalmáciában. A szigetek olasz birtokosurái is szívesen szolgáltak Bélának, ki őket Velence kizsákmányolásától megvédte és bőkezű adományokkal láncolta magához. Bertalan vegliai gróf a Frangepánok őse, Velence alattvalója volt, de egyben a magyar király hűbérese is; Béla a tengerparton nemrégén kialakult Modrus vármegyét adományozta neki és utódainak a magyar államszervezetben eddig

ismeretlen örökös ispánságul tíz páncélos vitéz hadbaállításának kötelezettsége mellett. A dalmát egyház is magyar befolyás alá került s Béla kívánságára 1181-ben magyar embert választottak spalatói érsekké. Kán-nembeli Péter érsek rendezte az 1185. évi spalatói zsinaton az érseki tartomány ügyeit. A régi bánóság részére új egyházmegyét szervezett, a korbavai püspökséget. Hat évvel később a narentántúli naronai, a boszniai és duvnói püspökségek s velük a római egyház alá tartozó tengermelléki szerbek is Spalató főhatósága alá kerültek.

III. Béla uralmát a központi hatalom belső erőinek fokozása jellemzi, de a belső ügyek rendezése mellett a császári diplomáciára em-

lékeztető tudatossággal szőtte külpolitikai terveit. Mesterének világbirodalmi koncepcióját, a görög-magyar unió tervét elejtette, annak reális magvát, a görög-magyar szövetség gondolatát azonban felkarolta s magyar hegemonia alatt igyekezett megvalósítani. Mánuel iránt hálát érzett jóságáért és fejedelmi neveltetéséért s a magyar trónra jutva, híven megtartotta szövetségi szerződését, de a birodalommal és népével szemben nem voltak kötelezettségei. Országá, nemzete érdekeit fölrendelte minden más szempontnak. Magyar király lett és csupán ez akart maradni. Szinte elfeledte, hogy valamikor a birodalom trónjának legfelső lépcsőjén állt s pártfogójának halála után erős kézzel nyúlt bele a császárság ügyeibe.

Bizáncban mindjárt a trónváltás után az ortodox görög ellenzék kerekedett felül s az özvegy császárné és latin hívei ellen fordulva, a kis császárt is hatalmába kerítette. II. Alexiosz a hatalomravágyó Andronikosz gyámsága alá került s ez az ő nevében zsarnokoskodott, kegyetlenkedett Mánuel legjobb hívein. Az üldözöttek Bélához fordultak segítségért s a magyar király 1182-ben el is jött nagy sereggel. Elfoglalta Barancsot, Belgrádot. A következő évben Nist és Szófiát pusztította el és súlyos csapásokat mért Andronikosz hadaira. A Morava völgye három esztendeig Bélát uralta, míg a Vardar völgyét, Üszküb vidékét és Észak-Albániát szövetségese, Nemanja István szerb nagyzsupán foglalta el. Nemanja felesége gö-

rög volt, ő maga Mánuel pártfogoltja, de most Andronikossal szemben I. Uros és Vak Béla szövetségének felújításában keresett védelmet s ez a szövetség lett alapjává a középkori szerb hatalom kialakulásának. A háborúskodásnak 1185-ben a bitorló császár halála vetett véget. Andronikoszt – miután Mánuel feleségét, leányát és fiát megölette és legjobb híveiket kiirtotta – népe kegyetlen kínzásokkal végezte ki s a trónra I. Alexiosz leányági unokáját, Angelosz Izsákot ültette. A görögök azt beszélték, hogy Béla a császári trónra vágyva indított hadat, de az események megcáfolták a híresztelést. Az új császárral tüstént békét kötött, jegyesül adta hozzá tízéves Margit leányát és hozományul vele adta a háborúban hatalmá-

ba jutott bolgár területet Belgrádtól, Barancstól le Nisig és Szófiáig.

A görög hadjárat után két esztendővel orosz földön akadt dolga Bélának. A halicsi fejedelemség Jaroszláv negyedszázados uralma alatt szépen felvirágzott, határai egészen az Al-Dunáig terjeszkedtek s már egyike volt a leg-hatalmasabb orosz fejedelemségeknek. De Jaroszláv utóda, Vladimir, nem tudott élni hatalmával. Erőszakossága lázadást szült s az elégedetlen bojárok Román ladoméri fejedelmet – III. Béla unokatestvérének fiát – hívták be ellene. Az elűzött Vladimir 1187-ben magyar földre menekült segítségért. Béla hadra is kelt hívására. A magyar lovasok negyedfél évtizedes szünet után újra átkeltek a Kárpátok hágóin s a

vállalkozást rövid harc után teljes siker koronázta. Béla a visszafoglalt tartományt nem adta vissza Vladimirnak. A szerencsétlen oroszzt fogságra vetette, országát magának tartotta meg s hercegül tizenkétéves Endre fiát állította élére. A hódítás nem volt tartós. Az oroszok zúgolódtak az idegen uralom miatt s a fogságából menekült Vladimirnak III. Kázmér lengyel herceg (1177–1194) segítségével már 1190-ben sikerült fejedelemségét visszafoglalnia. A kis Endre menekülve hagyta el tartományát. A hadjárat egyetlen eredménye a békekötéskor létesített szövetség volt, de kiindulópontjává lett a szomszédos orosz fejedelemségek birtokáért később vívott nehéz küzdelmeknek, a magyar királyság északkeleti

expanziójának.

A balkáni és halicsi hadjáratok új korszak kezdetét jelölik a magyar külpolitikában. A legitim császár érdekében megvívott görög háborúval és szövetséggel új irányba terelődött a magyar királyság balkáni politikája. A legutóbbi félszázadban Magyarország és Bizánc többé-kevésbé leplezett, sokszor nyílt ellenségként álltak egymással szemben. Az ellenségeskedés oka kezdetben a magyar király befolyásának horvát és szerb területre való kiterjesztése, majd Mánuel hódító törekvése volt. A harcban nyílt vagy titkos szövetségesként álltak a magyar király mellett a függetlenségükért harcoló szerbek. A küzdelem utolsó fázisában ismét ott találjuk Nemanját és rácait III. Béla

oldalán, de a győzelem után a szövetségesek útjai szükségszerűen szétváltak. Nemanja István a görög hatalom alól felszabadulva, a szerb egység megteremtésén munkálkodott. E törekvésének északon a magyar király bosnyák tartománya állta útját. Most délen is szembekerült a magyar hatalommal, a déli szerb területeken uralkodó császár új szövetségesével. E szövetség a két hatalom közt már tizenhárom éve, Béla trónralépte óta fennállt, de súlypontja előbb Bizáncban volt s az erősebb, hatalmasabb fél Mánuel haláláig a császárság maradt. Az 1185. évi békével a helyzet megváltozott. A magyar királyság lett a bomladozó, hanyatló császárság védőjévé, hatalmának támaszává. Mánuel húsz évvel

előbb még Magyarország függetlensége ellen tört s elég erősnek hitte magát, hogy a magyar koronával rendelkezék. Most a magyar király segítette trónra a császárt és leányával birodalmi területet adott neki hozományul. 1185 óta Magyarország a szövetség vezető hatalma. III. Bélának kevés véráldozattal, ügyes diplomáciával sikerült Kálmán és II. Béla külpolitikai koncepcióját kiszélesítenie. Horvát- és Dalmátországot, Boszniát megtartotta, a tengeri városokat visszavívta. Befolyását a görög birodalomra kiterjesztve, megszerezte királyságának a Balkán hegemoniáját és kijelölte a további terjeszkedés útját Szerbia, Bulgária, Havasalföld felé. Halics időleges

meghódításával utat mutatott az orosz fejedelemségek és Moldva felé vezető északkeleti terjeszkedésnek.

III. Béla Birodalma

A görög háborúra következő években egész Európa figyelmét a szentföldi események költötték le. Szaladin egyiptomi és damaszkuszi szultán 1187. évi július hó 5-én a Genezáret-tó mellett döntő győzelmet aratott a jeruzsálemi király seregén. Maga Guido király és fia is fogságba estek. A törökök rövid ostrom után akadály nélkül vették birtokukba Akkont, Asz-

kalont. Az ősz derekán Jeruzsálem is meghódolt Szaladinnak. A jeruzsálemi francia királyság alig kilencvenesztendei fennállás után megbukott. Az Üdvözítő sírja pogány kézre került s a szeldsuk-törökök félelmes hadai a félszázad előtt elesett Edessza után Tripoliszt és Antiochiát is elsöpréssel fenyegették. A vész hírekre az egész kereszténység feljajdult. VIII. Gergely pápa (1187) a keresztények közt hét évi békét rendelt s a kereszt jegyében fegyverbe szólította Európa népeit. Anglia, Franciaország, Itália, Németország és a többi keresztény országok fejedelmei, lovagjai új harcra készültek s 1188-ban megindult a harmadik kereszteshadjárat a Szentföld felszabadítására. Fülöp Ágost és Oroszlánszívű Richárd a fran-

cia és angol hadakkal tengeren mentek keletre. Az öreg Frigyes császár azonban szárazföldi úton, Magyarországon keresztül indult Jeruzsálem felé. Vele jött fia, Frigyes sváb herceg is, III. Béla leányának jegyese. Béla nemcsak átvonulást, hanem megfelelő ellátást is biztosított. Ő maga Margit királynéval Esztergom közelében fogadta császári vendégét. Keleti fejedelmekhez méltó dús ajándékokkal, „minden elképzelhető gyönyörűséggel” rakatta meg a szállásául vert négy szobás bíborsátrat. Esztergomban két színültig telt magtárat ajándékozott a seregnek; a hosszú úton kiéhezett katonák közül három bele is fulladt a liszttel telt hombárokba. Esztergomból Budára, mint a szemtanúk írják: „Attila városába”, onnét a

Csepel-szigeti vadászkastélyba kísérte vendégét s vele, fiával négy napig vadászott a vadban dús királyi erdőben. A többi városokban is fényes pompa, ajándék, ünnepelés várt a császárra, míg serege mérsékelt áron jutott mindenütt élelemhez és takarmányhoz. A kereszties hadjárat eszméje most már nem hagyta érintetlenül a hatalomban megnövekedett ország fiainak lelkét sem. Maga Béla is biztatta, küldte alattvalóit a szent küzdelembe. Tizenkét évi fogság után a császár kérésére szabadon bocsátott öccsét, Gézát, kétezer vitézzel küldte előre, hogy a sereg élén járva, a császár útját megkönnyítse. Ugron győri püspök és kilenc ispán pedig több ezer fegyveres vitézzel

csatlakozott Frigyes hadához, százötvenezerre növelve a sereg fegyvereseinek számát. A két fejedelem egészen a határig együtt utazott s mikor az egész had átkelt a Száván, Belgrád alatt szép ünnepségek közt vettek búcsút egymástól. Frigyes tornát rendezett és lovagokat ütött föl, Béla újabb ajándékokkal, élelmiszerekkel halmozta el vendégét, ki viszonzásul hajóit adta át a királynak.

A fogadás nagy hatást tett a császárra és kíséretére. A hadjárat német történetírói, maguk is szemtanúk, nem győzték később dicsérni a pompát, fényt, bőséget és vendégszeretetet. Leírásukból egész más képét kapjuk a magyar udvarnak és a király gazdagságának, hatalmának, mint a félszázad előtt ittjárt német és fran-

cia íróktól. A nagy változás nem kerülte el Barbarossa Frigyes éles tekintetét sem, ki ha nem is szerette a magyarokat, e vendéglátás során mindenesetre meggyőződhetett Béla jóindulatáról, de erejéről és hatalmáról is. Ez a meggyőződése csak fokozódott további útján, mert Béla gondoskodása nem ért véget a határnál. Bizánc gyenge császára nagy aggodalommal és gyanakvással fogadta a hatalmas sereget s Bélának egész diplomáciai tudását latba kellett vetnie, hogy a fegyveres összecsapást megakadályozza. A haddal küldött magyar vezéreknek kötelességévé tette a békítő közvetítést, maga Izsák császárt igyekezett követek útján a németek békés szándékáról meggyőzni. Mikor pedig mindezek ellenére elkerülhetet-

lennek látszott az összeütközés, a magyarokat visszarendelte. A németek árulásnak minősítették a magyar hadak jó részének elvonulását, pedig Béla csak jót akart, mikor nem kívánt veje és leendő apatársa harcában résztvenni s e harc kitörését késleltette. Szándéka teljesült is, mert Frigyes a nagy célt tartva szem előtt, elkerülte a döntő csatát, noha Nemanja és a bolgár függetlenség zászlaját felemelő tirnovói kenézek harca ingerelték s a görög császár folyton hátráltatta átkelését. Béla közbenjárásának végre sikerült elérnie, hogy a ravasz és udvariatlan görög hajókat adjon s a Drinápolynál táborozó császár 1190 februárjában átkelhetett a Boszporuszon.

A görögök és németek közt nem került a sor

összeütközésre, a keresztes hadjárat mégis döntő csapást mért az ellenségektől körülvett birodalomra. Nemanja a dunai bolgárokat és oláhokat megszervező Péter és Asén kenézekkel – a német sereg ott tartózkodását kihasználva megkezdte a görög uralom alatt élő szerbek és bolgárok felszabadítását s noha Izsák császár a németek elvonulása után győzelmei aratott felettük, a szerb hatalom megnövekedve került ki a küzdelemből. A bolgár függetlenségi törekvéseknek sem lehetett többé útjukat vágni. III. Béla 1195-ben mégegyszer segítségére jött vejének, mikor ez újra sereggel indult a bolgárok ellen, de hada még a határ átlépése előtt eloszlott, mert híre jött Izsák bukásának. Saját testvére állt a felkelők élére s őt

elfogva megvakíttatta és kisfiával együtt börtönbe záratta. Bélának most már nem volt kedve a háborúra. Sorsára hagyta III. Alexioszt (1195–1203) s a belviszályokban pusztuló, omladozó birodalmat.

A harmadik keresztes hadjárat nem váltotta be a hozzáfűzött nagy reményeket. A francia, angol és német hadak vitézül verekedtek, Akkont visszafoglalták s más helyi sikereik is voltak, de komoly eredményt nem tudtak elérni. A jeruzsálemi királyságnak majdnem egész területe s vele a főváros is törökkézen maradt. Fülöp Ágost és Richárd hazatértek; Frigyes császár fiával együtt a harcmezőn pusztult el. A balsikerű hadjárat után Frigyes utóda, VI. Henrik császár, új harcra készült s most Béla is felvet-

te a keresztet. Szent László példáját akarta követni, kiben a magyar néphagyomány immár félszázad óta az első kereszties hadjárat megválasztott fővezérét tisztelte s akit a Szent-szék Béla kérésére nemrégén, 1192-ben ünne-
pélyesen is szentté avatott. Jób esztergomi ér-
sek hadbahívta az egész magyar népet s a ki-
rály Mok nádorral külön magyar hadsereg
szervezésén fáradozott, mikor 1196 áprilisában
bekövetkezett halála minden tervének szárnyát
szegte. Pedig ha életben marad és résztvehet a
negyedik kereszties had műveleteiben, döntő
erővel szólhatott volna bele a keresztiesek ke-
zére került birodalom jövő sorsának alakulásá-
ba.

III. Béla a kereszties hadjárat idején már mint

teljesen egyenrangú fél tűnik fel a két császár mellett. Hatalmi állását, politikai tekintélyét tükrözik vissza családi összeköttetései is. Családjában nyoma sincs az Árpád-házban korábban divatos szláv – orosz, lengyel, cseh, szerb – kapcsolatoknak. Nővérei révén sógora ugyan a cseh hercegeknek és Lipót osztrák hercegnek, de ez még orosz anyja és bátyja műve volt. Ő maga más, előkelőbb dinasztiákkal keresett összeköttetést. Felesége, Chatillon Anna, apjáról előkelő francia család, anyjáról az antiochiai normann fejedelmek ivadéka s a bizánci császárné féltestvére volt. Imre fiuk és Konstancia lányuk a német-római császár gyermekeinek jegyesei s Imre a német lány elhalálása után Alfonz arragóniai király lányát

vette nőül. Margit hercegnő Izsák keletrómai császárhoz ment nőül. Maga Béla első felesége halála után 1186-ban VII. Lajos francia király lányát, Capet Margitot, vette feleségül, ki előbb a korán elhalt Henrik angol trónörökös házastársa volt s az angol udvarból került hazánkba. E házassági kötésekkel Európa legelőkelőbb és leghatalmasabb uralkodói magukkal egyenrangúnak ismerték el Magyarországot királyát, aki a kortársak szerint „dicsőséggel és diadalokkal halmozta el nemzetét”.

III. Béla király huszonnégyévi uralkodás után 1196. évi április hó 23-án tért meg őseihez az ő idejében újjáépített székesfehérvári bazilika sírboltjába. Trónharcokban, háborúkban annyi-

szor megtépett ország helyett gazdag, hatalmas, rendezett birodalmat hagyott császárok módjára még életében megkoronázott Imre fiára, töménytelen kincset, drágaságot Endre hercegre, a kisebbikre.

Béla uralkodása virágkora volt a korlátlan hatalmú patrimoniális királyságnak, de halála után nyomban megindult a királyi hatalom alapját alkotó gazdasági szervezet bomlása. Fiai nem tudtak ellentállni a fejlődő és felfelétörő rendek érvényesülési törekvésének. Megkezdik a királyi javak, a várbirtok és a regálejvedelmek eladományozását s evvel útat nyitnak a királyi hatalmat korlátozó rendiség kialakulásának. A közhatalmi szervezet alig egy század alatt teljesen átalakult, mégis anélkül,

hogy a magyar királyságnak III. Béla korában megszerzett hatalmi állása veszendőbe ment volna. Az új korszakot a királyi és rendi hatalom küzdelme, másrészt azonban a külpolitikai aktivitás, a nagyhatalmi törekvések jellemzik s Béla uralmának legfontosabb eredménye éppen e törekvések tudatos megalapozása volt.

A keleteurópai hún-török kultúrkörből nyugatra szakadt magyar törzsszövetség laza politikai köteléssel egybefűzött népét a honalapító fejedelem tömörítette, sűrítette nemzetté. A bizánci és nyugati kultúrák közé ékelődött nemzet politikai életformáját, gazdasági és kulturális fejlődésének útját az első keresztény király jelölte ki. Szent László és Kálmán kiépítették az

államigazgatás szervezetét és a természetes határokig terjeszkedő ország területi egységét s a Géza fejedelem óta folytonos defenzív békepolitikával szakítva, utat mutattak a külpolitikai aktivitásra. A világhatalmi ábrándok légkörében, császári udvar pompájában férfivá érett Béla ezúton továbbhaladva, világpolitikai tényezővé avatta Szent István királyságát, alapját vetette a kései középkorig, Mátyás király haláláig virágzó magyar nagyhatalomnak.

III. Béla külpolitikai koncepciójában teljes tudatossággal érvényesült a latin hatalmak barátságára – francia vagy olasz szövetségre – támaszkodó balkáni és északkeleti expanziónak már Kálmánnál jelentkező s az Anjou-korban

teljes kifejléshez jutott hatalmas gondolata. A török veszedelem aktuális katonai problémája később elhomályosította ezt a nagy magyar gondolatot s a német szövetség defenzív jellegű külpolitikai koncepcióját tolta előtérbe, de a török hatalom elhanyaglása után újult erővel támadt fel s vezérgondolatává lett a magyar királysággal együtt az Árpád-ház halics-ladoméri és balkáni törekvéseit is átöröklő Habsburg-monarchia külpolitikájának.

Sajátos játéka a sorsnak, hogy a középkori magyar külpolitikának Kálmán és Nagy Lajos mellett legnagyobb reprezentánsát, a magyar nagyhatalom alapítóját az Árpád-ház politikai hagyományait kisajátító Habsburg-hatalom

utolsó nagy képviselője, a magyar királyok egykori horvát, dalmát, bosnyák, halicsi és ladoméri tartományain újra uralkodó Ferenc József kísérte második végső nyugvóhelyére.

III. Béla és felesége sírja csodálatosképen elkerülte a török időkben szétdúlt, szerteszórt királysírok sorsát. Az 1848-i szabadságharc évében váratlanul felbukkantak a székesfehérvári régi bazilika rombadőlt alapfalai között s a nagy király hatalmas testének maradványai félszázaddal később, halála hétszázharmincharmadik évfordulóján új pihenőre találtak a budavári koronázó templomban, hogy a közelben őrzött Szentjossal együtt hazánk fővárosában hirdessék multunk dicsőségét, jövőnk

reménységét.

1.241.000 márka finom ezüst a. m.
44.990,77 kg színezüst, ami az arany és
ezüst középkori értékarányával
4.499,07 kg színaranynak s ez az 1892:
XVII. tc. értelmében 14,756,972 koro-
na 25 fillérnek felel meg. A jövedelem
aranykoronában kifejezett összegének
vásárlóképessége persze messze felül-
multa hasonló összegnek mai vásárló-
képességét. Pontos arány a középkori
és mai gazdasági viszonyok életkörülmények és szükségletek lényeges eltérései s az adatok csekély száma miatt

nem állapítható meg, de tájékozásul szolgálhatnak a XIII. századi árak, amikor egy kataszteri hold föld ára az ország különböző vidékein 2.5 és 6.5 aranykorona, a beltelkek holdja 6.5–70 aranykorona közt ingadozott. Nagyobb városi házak, „paloták” ugyanakkor 386–4638 aranykoronáért cseréltek gazdát. Rabszolgát 50–260, lovat 40–1200, ökröt 15–30 aranykoronáért lehetett venni. A páncél ára 300–900, egy pár csizmáé 4, egy rőf posztóé 20–50, egy rőf barhenté 3–4 aranykorona volt. Viszont a veszprémi egyház elpusztult könyveit 183.000 aranykoronának megfelelő összegre

becsülték s V. István 6123
aranykoronával fizetett meg egy jó
lovat.

HÓMAN–SZEKFŰ MAGYAR TÖRTÉNET

KÚTFŐK ÉS IRODALOM

A történeti vizsgálódás tárgya elmúlt eseményeknek és jelenségeknek sorozata s így közvetlen szemlélődésünknek, érzéki tapasztalásunknak hozzáférhetetlen. Ezért kerülő úton, az események és jelenségek töredékes maradványainak és többé-kevésbé szubjektív leírásának, az esetlegesen korunkra jutott történeti forrásoknak vizsgálatával igyekszünk hozzáférközni. E forrásokból kell a történeti folyamat képét rekonstruálnunk.

A történelem forrásai írott történeti művek és a multból fennmaradt mindenféle emlékek, ma-

radványok. Az őstörténet híjával van az írott forrásoknak. Rekonstruálásánál csak történeti maradványokra: nyelvi, régészeti, embertani és néprajzi emlékekre támaszkodhatunk. A magyar előidők és rokonnépek történetére vonatkozóan a kínai évkönyvek, majd az V. századtól a római, bizánci, arab, perzsa, szír és örmény irodalom nyújtanak adatokat és tájékozást. A IX. század vége óta a német, olasz és francia szerzetesírók latinnyelvű krónikáiban és évkönyveiben, a nyugati historiógrófok műveiben találunk értékes adatokat a magyarok viselt dolgairól, főképen haditetteiről. A honfoglalásnak s a X–XII. század történetének becses forrásai a XI. század végén írásba foglalt, de – sajnos – elveszett *Gesta Ungarorum*

nyomán írt XII–XV. századi gestáink és krónikáink, melyek elbeszélését az okleveles, jogszabály- és egyéb emlékek hosszú sorozata egészíti ki.

A hazai elbeszélő forrásokat Schwandtner: (*Scriptores rerum Hungaricarum*. I–III. Bécs, 1746–1748); Endlicher (*Rerum Hungaricarum Monumenta Arpadiana*. Sangalllen, 1849) és Mátyás Flórián (*M. Florianus: Historiae Hungaricae Fontes Domestici*. I–IV. Pécs, 1881–1885) adták ki, külföldieket a *Monumenta Germaniae Historica: Scriptores*, a bonni *Corpus Scriptorum Hist. Byzantinae*, Muratori: *Scriptores rerum Italicarum* köteteiben, Bielowsky: *Monumenta Poloniae historica* I. 1864, Hodinka: *Az orosz évkönyvek magyar*

vonatkozásai. 1916. c. kiadványaiban találjuk. Az arab, szír és perzsa írók magyar vonatkozású helyeit Kmoskó Mihály kitűnő fordításában használhattam, aki sajtórakész művét szíves készséggel bocsátotta rendelkezésemre. Az okleveles anyagot tartalmazó forráskiadványok teljes jegyzékét adja Szentpétery: Az Árpádházi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. I. Budapest 1923–1927, VIII–XIII. 1. A törvények gyűjteménye: Corpus Juris Hungarici. Szerk. Márkus Dezső. Ford. Nagy Gyula I. 1899; Závodszy: A Szt. István, László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok. Budapest, 1904; Kovachich J. N. Sylloge decretorum comitialium regni Hungariae. Pest,

1818. A régészeti anyag publikációi: Hampel: A honfoglaláskor emlékei (Magyar Honfoglalás kútfői. 1900) és Újabb tanulmányok a honfoglaláskor emlékeiről. 1907; Réthy: Corpus Nummorum Hungariae I. 1899. (Zimmermann Pótlékával); Hóman: Magyar pénztörténet. 1916. függeléke. Mellettük természetesen a többi kisebb forráskiadványt és közleményt is felhasználtam, melyekről részletesen Bartoniek Emma sajtórakész műve (A forráskiadványok könyvésze) tájékoztat.

A forrásanyag kritikáját illetően Marczali: A magyar történet kútfői az Árpádok korában. 1880; Hóman: A forráskutatás és forráskritika története. (Magyar Történettudomány Kézi-

könyve. I. 3) 1925; Gárdonyi: A történeti segédtudományok Magyarországon (Magyar Történettudomány Kézikönyve. II. 1) 1926; Szentpétery: Az Árpádházi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. I. 1–2. 1923–1927; Karácsonyi: A hamis, hibáskeletű és keltezetlen oklevelek jegyzéke 1400-ig, 1902. (Pótlások. Történ. Tár. 1908) voltak vezérfonalaim.

A középkori hazai történetírás forráskritikai értékelése tekintetében korábbi művemre (Hóman: A Szent László-kori Gesta Ungarorum és XII–XIII. sz. leszármazói Budapest, 1925) és Domanovszky alapvető tanulmányaira (A Budai Krónika, Kézai Krónikája stb.) utalok.

A folyóiratok közül a Magyar Történelmi Tár,

Történelmi Tár, Századok, Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle, Turul, Erdélyi Múzeum, Archaeologiai Értesítő, Numizmatikai Közlöny, Ethnographia, Néprajzi Értesítő és Magyar Nyelv értékes forrásközleményeinek és részlettanulmányainak vettem hasznát.

Állandóan használt segédkönyveim voltak Karácsonyi: A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig I–III. 1900; Wertner: Az Árpádok családi történelme. 1892; Csánki: Magyarország történelmi földrajza I–III. és V. 1890–1913; Rupp: Magyarország helyrajzi története. I–III. 1870–1876; Bartal: A magyarországi latinság szótára. 1901; Szamota-Zolnay: Magyar oklevélszótár 1902; Gombocz-Melich: Magyar etymologiai szótár I–VIII. füzet.

A törzsszervezet és keresztény királyság korának megítéléséhez, forrásainak és jelenségeinek értékeléséhez az utolsó harminc esztendő részletkutatása egészen új adatokat és szempontokat hozott felszínre, melyek a korábbi feldolgozások eredményeit egészükben és részleteikben is módosították. Mindazonáltal igen nagy hasznát vettem Pauler műveinek (A magyar nemzet története Szent Istvánig. 1900; A magyar nemzet története az Árpádházi királyok korában. I–II. 2. kiadás 1899.). A forrásanyagot kimerítően tárgyaló gazdag jegyzetanyagukkal és többnyire ma is helytálló kritikai megállapításaikkal igen sok fáradságtól kíméltek meg. Az események kronológiája s a források és tények külső kritikája tekintetében

Pauler eredményei ritkán szorultak módosításra. Marczali műve (Magyarország története I–II. kötetében. 1896) a tények fejlődésbeli összefüggése és alkotmánytörténeti értékelése tekintetében egészíti ki becses megfigyelésekkel Pauler munkáit. Ezeket, valamint Pray, Katona, Szalay, Horváth és Szabó Károly összefoglaló műveit s az Árpádok korával foglalkozó részlettanulmányokat eredménnyel forgattam, részletmegállapításaikat – a forrásokban igazolást nyervén – nem egyszer magamévá tettem.

A korszak történetének s az idevágó részletkérdéseknek irodalmi feldolgozásairól egyébként a közkézen forgó bibliográfiák tájékoztatnak.

Az Árpádházi fejedelmek és királyok korának legrendszeresebb bibliográfiáját Mangold Lajos állította össze. A magyarok oknyomozó története. 4. kiad. Bpest, 1903. c. középiskolai tankönyvében és a Csánki Dezső szerkesztésében megjelent Árpád és az Árpádok. Bp. 1908. c. díszmű függelékében. Nehezebben kezelhető, de teljesebb anyagot ad Pauler Gyula idézett műveinek jegyzeteiben. Jó szolgálatot tesznek Timon Ákos Magyar alkotmány és jogtörténete a maga bőszeges irodalmi felsorolásaival, Margalits: Horvát történelmi repertorium. I–II. 1900–1902. és Szinnyei bibliográfiái.

A magyar történet keretében az összefüggés miatt érintett kultörténeti események vázolásá-

hoz az adatokat leginkább a közismert világtörténeti művekből és a szóbanforgó nemzet, intézmény vagy kor történetének összefoglaló irodalmi feldolgozásaiból merítettem, anélkül, hogy adataikkal és eseménytörténeti megállapításaikkal együtt felfogásukat is minden esetben magamévá tettem volna. Noha az újabb kutatások eredményeire lehetőleg figyelemmel voltam, nem mindig a legújabb, hanem az események részleteiről legalaposabban tájékoztató műveket vettem alapul, melyek a forrásadatokról is részletes tájékoztatást adnak. Ilyenek a későrómai és bizánci történetre Bury: *A history of the later Roman Empire: I–II*. London, 1923; Seeck: *Geschichte des Unterganges der Antiken Welt. I–VI*. Berlin,

1910–1921; Gelzer: Abriss der byzantinischen Kaisergeschichte. (Ivan Müller's Hbuch); Hertzberg: Geschichte der Byzantiner u. d. Osmanischen Reiches. Berlin, 1883; Schlumberger: L'épopée Byzantine a la fin du X^{cle}. I–III., Paris, 1896–1905 és Un empereur Byzantin au X^{cle}: Nicephore Phocas. 1899; az egyháztörténetre: Hergenröther-Kirsch: Handbuch der allgemeinen Kirchengeschichte. 5. Aufl. Freiburg, 1913; Knöpfler: Lehrbuch der Kirchengeschichte. Freiburg, 1920; Gregorovius: Geschichte der Stadt Rom. III–IV. 2. Aufl. Stuttgart, 1870–1871; Bréhier: Le schisme orientale du XI^{cle}. Paris, 1899; L'église et l'orient au moyen age. 1921;

Norden: Das Papsttum und Byzanz. Berlin, 1903; Hauck: Kirchengeschichte Deutschland. II–III. Leipzig, 1906; Wilken: Geschichte der Kreuzzüge. I–VII. 1807–1832; Röhrich: Geschichte der Kreuzzüge. 1898; Balanyi: A szerzetesség története. 1923; a frank és német történetre Oelsner: Jahrbücher d. fränkischen Geschichte unter König Pippin. 1870; Abel-Simson: Jahrbücher d. fränkischen Geschichte unter Karl dem Grossen I–II. 1888; Simson: Jahrb. d. fr. Gesch. unter Ludwig dem Frommen. 1874–76; Dümmler: Geschichte d. ostfränkischen Reichs. I–III. 1887–1888; Waitz: Jahrbücher d. deutschen Reichs unter Heinrich I. 3. Aufl. 1885; Köpke-Dümmler: Kaiser Otto der Grosse. 1876; Uhlirz: Otto II.

und III. I. Bd. 1902; Hirsch: Heinrich II. I–III. 1862–1875; Bresslau: Konrad II. I–II. 1879–1884; Steindorff: Heinrich III. I–II. 1874–1881; Meyer-Knonau: Heinrich IV. und V. I–V. 1891–1901; Bernhardi: Lothar. 1879; Bernhardi: Konrad III. 1889; Simonsfeld: Friedrich I. 1908; Toeche: Heinrich VI. 1867 (valamennyi a bajor akadémiá Jahrbücher der Deutschen Geschichte című nagy vállalatában); Giesebrecht: Geschichte der deutschen Kaiserzeit. I–IV. 5. kiadás, 1881–1895; Inama-Sternegg: Deutsche Wirtschaftsgeschichte. I–III. Leipzig, 1891–1909; Dopsch: Wirtschaftliche u. sociale Grundlagen der europäischen Kulturentwicklung. I–II. 1912–13; Lamprecht:

Deutsche Geschichte. I–III. 3–5. Aufl. 1910–1922; Riezler: Geschichte Bayerns I. Gotha, 1876; Doeberl: Entwicklungsgeschichte Bayerns, München, 1916; Büdinger: Österreichische Geschichte. I. Leipzig, 1858; Huber, Geschichte Österreichs. I. Gotha, 1885; Unlirz: Handbuch der Geschichte Österreichs und seiner Nachbarländer, Böhmen und Ungarn. I. Wien, 1927; Bretholtz: Geschichte Mährens bis 1306. München, 1912; Naegele: Einführung des Christentums in Böhmen. I–II. Wien, 1915–18; a többi szomszédos országok történetére: Hartmann: Geschichte Italiens im Mittelalter. III–IV. Gotha, 1911–1915; Romanin: Storia documentata di Venezia I–III. Venezia, 1853–1855; Kretschmayr: Geschichte

von Venedig, I. Gotha, 1905; Heinemann: Geschichte der Normannen in Unteritalien. I–II. Leipzig, 1894; Šišiæ: Geschichte der Kroaten. I. Zagreb, 1917; Jirecek: Geschichte der Serben. I. Gotha, 1911; Slatarski: Gesch. der Bulgaren. I. Leipzig, 1918; Grappin: Histoire de la Pologne. Paris, 1922; Rambaud: Oroszország története. I. Budapest, 1890; Pantenius: Geschichte Russlands. Leipzig, 1908; Kötzsckke: Allgemeine Wirtschaftsgeschichte des Mittelalters. Jena, 1924; Grupp: Kulturgeschichte des Mittelalters. I–VI. Paderborn, 1923–1925. stb.